



HYDYR DERÝAÝEW

YKBAL

BIRINJI TOM

HYDYR DERÝAÝEW

Eserler
ýygýndysy

Birinji tom
YKBAL
ROMAN

www.gollanma.com

Gollanma© Kitaphana

KIMIŇ DARAGYNYŇ SESIDI?

BAGTLY durmuşy, gözel görnüşi umyt edip, alys ýollara ugran Murgap özüniň gözbaşyndan birnäçe ýüz kilometr uzaklyga çekilenden soňra, bir belentlik meýdana düş gelýär. Ol özüniň güýçkuwwatyna buýsanýan mele suwy bilen bu ýerde hem bökdenmän, uçurymly gaýalary ýaryp, ýene demirgazyk tarapa ýönelýär.

Ynha, şu berk gaýaly, uçurymly ýeriň ýele ýanyndan birnäçe ýyllar mundan ozal bir köpri salnypdyr. Dört tarapdan gelýän ýol bolsa şol köpriniň üstünde birigip, ýene her haýsy öz ugruna nämälim uzak ýerlere ýylan ýaly egrem-bugram bolup, suwlup gidýärdi. Bu ýollaryň birisi gözýetimden obanyň ýeňsesini syryp geçýän gyrasy hellewläp duran beýik-beýik daragtly nobur bilen uzak ýerlerden bäri deň kowalaşyp gelýän bolsa-da, ahyry ondan aýrylyp, ýaňky köprü tarap öwrülýärdi. Şol noburdan öwrülen yerinden bäri bolsa ol ýol az-kem daýhançylyk hem maldarçylyk edip oturan obanyň ortasy bilen onda-munda ýap-salmalaryň gyrasynda bitip oturan agaçlaryň arasyndan geçip, göni köprü tarap uzalyp gelýärdi.

Ynha, şu ýol bilen gelýärkäň, köprü sesýetim ýer galanda, sag egniňde bir uzyn hatar öylere gözün düşýärdi. Ol Suhan baýlaryň obasydy. Bu hataryň töwereginde daşlaryna garym çekilen küde-küde ýandaklar dag ýaly seňner alşyp durdy. Küdelerden gaýrak baka tä ýeňseki gözýetimden görünýän agaçlara çenli syza, selme, syrkin ýaly otlardan bezelen giň meýdan bolup, aňyrsynda ýer bilen gök birleşen ýaly bolup duruberýärdi. Bu giň meýdanyň göwsünde geçi, goýun, düýe, sygyr ýaly mallar mydama ýaýraşyp, otlaşyp ýörediler. Bulardan başga-da bu ýoldan geçende, Suhan baýyň gara gulak düýeleriniň çisňi, jybar astynda galyp ýumşaşan

ýaňky seňnerli küdelerden işdämen agyz urup, otlaşyp duranlaryny hem görerdiň. Birnäçeleri bolsa ýaňky küdeleriň içinden zat gözleýän ýaly ysyrganyşyp, aýlanyşar ýörendiler. Ýene birnäçeleri gäwüş kakyşyp, misli ýoldan geçeni tükelleýän ýaly, çişkerilişip seredişip durardy.

Obalaryň arasynda, bölejik ekinleriň içinde işleşip ýören daýhanlara hem gözüň düşýärdi. Ertir bilen «Mally, malyňy goýber, ha-ha-a-a-w-w!!!» diýip gygyrýan çopanlaryň sesi bolsa obanyň içinden çykyp, gulagyňda ýaňlanyp durýardy.

Dokma daragynyň sesi, at aýagynyň sesi ýaly, her öňsaýy güpürdäp çykýardy.

Ýaňky küdeli hataryň çep tarapynda başga öýlerden arasy has açygrakda dikilen, daşyna talaň urlan ýaly maýryjak, garaja öýden çykýan daragyň sesi has aýratyndy. Bu darak gara daňdandan güpürdäp, obanyň бүтін dokmaçy gyz-gelinlerini ukudan oýarmagyndan başga-da onuň sesi başga daraklaryň sesinden has zarplyrak çykyp, kakymy tiz-tizden berilýärdi. Bu Orazsoltan eje bilen onuň gyzy Uzugyň daragynyň sesidi.

Uzuk obada eli hünärli, uzyn boýly, inçesagt, at ýüz, bugdaý reňk, ýaňy göze görnen belli owadan bir gyzdy. Onuň hoş gylygy, gözəl görnüşi göreni özüne hyrydar ederd. Obanyň içinde ýaş-garry aýallar çemi gelse, erkekler tarapyndan hem Uzugyň artykmaç maşgaladygy hakynda höwes bilen gürrüňi edilýärdi. «Öz-ä... örän oňat maşgala weli, atasy — çopan; ýer urup, ýurtda galan bir garybyň gyzy-da...» diýip, göklän taýhar ýaly tumşugyny ýokary tutýan baýlar hem ýok däl.

Uzugyň atasy Myrat aga dogan-garyndaşsyz ýeke adam bolup, Suhan baýyň hatarynyň çetinde saýalap, onuň ýigrimi-otuz ýyldan bäri çopançylygyny edip gelýän bir garyp adamdy. Ol ýeke gezip ýören ýerlerin-de: «Şuny, «Uzugy» aman-sag abraý bilen ýerleşdirsek, başga-ha bir gara bokurdak bolaýmasa, üstümüzden gara bulut sowlan ýaly boljak» diýerdi. Şol oý-pikir bilen içinden gürrüň edip, birden hem

daşyndan özünden özi, uzyndan-uzak çekip, düşnüksiz: «Hüm-m...» edip, başyny aşak-ýokary ýaýkap: «Aý, bolýa-da...» diýip, sakgallaryny sypalaşdyrardy-da oturybererdi.

Zamanasynyň nakyly «Dokuň açdan habary ýok» diýýär. «Myrat aganyň ýeke özi bir ýerde otursa, edil märekede gürrüň edişip oturan ýaly-ow» diýşip, dürli ýomaklar atyşyp gülüşýän adamlar hem ýok däl. Emma Myrat aganyň samyrdy-gürrüňleri keýpihon samyrdy-gürrüňler bolman, daşky dünýäsinde ýanýan durmuş oduny içki dünýäsinde ölçerende, onuň ýangynynyň labyrdysydygyna aýaly Orazsoltan eje ýagşy düşüňip, Myrat aganyň ýanýan oduna bile ýanyşýardy.

GÖÇ GELÝÄRMI ÝA — GÖZEL!

BAHAR her ýurda özüniň aýratyn gözelligi bilen gelýär. Ol özüniň getiren sowgadyny dumly-duşa jomartlyk bilen seçeläp, dürli nagyşlar bilen dürli görnüşde bezeýär. Ýeriň ýüzi al-ýaşyl bolup, özüniň öwşünli bezegi bilen bezenýär. Çilläniň zäherinden dyngysyz ýuwutmak bilen, öz görk-görmeginden aýrylyp, har düşen agaçlar boý-kaddyna gök keteni ýapynyp, bütin bedenine timar berýär. Baharyň uzak ýerlerden gelýän mylaýym şemalyny dürli otlar dürli reňkde gül bezegli garşylaýar. Güller müşk-anwar ysyny gysganman, dumly-duşa saçalaýar.

Baharyň dürli gülleriniň ysyna gatyşan ýakymly şemalyny agaçlar hem saz-söhbette, şadyýanlyk bilen şapyrdaşyp, tagzym bilen baş egşip garşylaýar.

Bu pasly synlamaga özüňde höwes üstüne höwes döreýär. Bezegli giň meýdana, töwerege, uzakdan-uzaga seredip, baharyň bar gözelligini görüp, aňyrsyna çyksam diýýärsiň. Dürli yslara gatyşan bahar howasyny çuňňurdan-çuňňur ýuwutdygyňça ýuwdasyň gelýär.

Ynha, ýazyň şeýle gözəl görnüşli paslynda al-elwan gülälekli giň meýdanyň ortasyndaky ýaşyl donuny ýapynan öwüşginli depäniň

üstünde bir ýigit otyrdy. Bu ýigit töweregindäki agdarylyşyp-dönderilişip, böküşip-oýnaşyp ýören owlak-guzulara biperwaý garap, özüniň gargy tüýdügini pasyl tabyn ruhubelentlik bilen: «...Ge-e-e-l, gülüm, ge-e-e-l! Ge-e-el, Uzum, ge-e-e-l!» diýip, dyngysyz gaýtalap çalýardy.

Bu gök maýsanyň içinde sonarlap ýören owlak-guzulara agdarylyp-dönderilip, bir ýerde otlaşyp ýörmäge olaryň ýaş bedenlerindäki joşgunly güýç uzak takat bermeýärdi. Bularyň belli bir ýerde durman, ýüzleri haýsy ýana bolsa, şaýraşyp gidip barmaklary Berdiniň alaňyň üstüne çykyp, dyngysyz tüýdük çalyp oturmagyna tälkede bermän durmaýardy.

Şeýle bolsa-da, Berdi owlak-guzularyna gaharlanman, «Guzy bakdym – guş bakdym; düýe bakdym – ýol bakdym» diýen nakyly ýatlap, olaryň yzyndan galman ýöreýärdi. Her daýym olaryň öňüne geçip, biraz togtadan wagty:

...Şo-onda meniň-eý,

Şu-u-unda meniň-eý,

Uz dilberim-ow görünmez-e-ý...–

diýip, zaryn mukamda tüýdügini zowladýardy.

Berdi wagtal-wagtal taýagyna söýenip: «Şu günmi-ertemi Suhan gaty garyp sagymçylary ýygnap, ýazlamaga geler. Şol sagymçylaryň arasy bilen Uzuklaryň maşgalasam geler. Göni bir ýyl garaşan günüm geldi. Aýdan aşa, her günsaýyn Uzugyň owadan ýüzüne, boýuna-syratyna ogryn-ogryn seretjek günlerim geldi. Be-e... Uzugyň ak ellerinden birden adam tutaýsa näderkä? Men-ä adam çym-pytrak, çalam-çaş bolup, topraga garyşyp ýatybiýrmikä öýdýän. Birden Uzuk meňki bolaýsa, mende hiý dünýäde başga arman galarmyka? Onda men dünýäde iň bagtly

adam bolaryn. Myrat aga meni örän gowy görýä, Orazsoltan ejede; Uzugam halaýandyr. Dört ýyl Suhan gatyň goýnuny bakdym, hakjagazym bolsa dur. Ýene iki ýyl baksam, alty ýyl bolýa. Oňa çenli Uzugam tüýs diýen wagty bolup ýetişer. Suhan gatyda bolsa, alty ýyllyk hakym bolýa. Şony alagada:

— Ine, Myrat aga, şuny alyň. Ýene talap edip, gazanyp biýrin. Uzugy maňa beriň. Men siziň ogluňyz ýaly bolup gezerin. Başga meniň gitjek ýerim ýok – diýsem,razy bolarlar ahyryn» diýip, öz göwnüni raslanda, onuň ýüreginde döreyän şatlyk her adamda döräp hem bilmejekdi.

Birnäçe günden bári bu pikir Berdiniň ruhuna ruh goşýardy. «Gel, gülüm, gel; gel, balym, gel; gel, Uzum, gel!» diýip, günuzyn tüýdügini dyngysyz çalýardy. Onuň ýüregi ylaýta-da şu gün köp gozgalaň tapdy. Berdiniň göwnüne şu gün ýazlagçylar geläýjek ýaly bolup durdy. Ol bu gün beýikden beýik alaňlaryň üstüne çykyp, Uzugyň ýoluna bitakat seretdi; tüýdük çalanda hem, ýüzüni Uzugyň geljek ugruna tutup çaldy.

Berdiniň durmuşynda iň gymmatly halat ýetişip, ony şatlyk derýasyna gark etdi. Holha, dag ýaly belent ýapynyň üstünden ýazlagçy göçüniň kerweni bulut dek bolup indi. Berdi göçi görüp: «Jan!» diýip, zyňlyp ýokary galdy; uzakdan görnen kerweniň içinden Uzugy saýgarjak bolup, elini kölegeledip seretdi. Ol Uzugy seljerip bilmedi. Ýürek joşgunyna durup bilmän, ýapydan ylgap düşdi; kerwen gözden ýitdi; ýene ylgap alaňa çykdy.

Bu mahal urýan ýürek ýeke Berdiniňki däl; belki, Uzugyň ýüregi Berdiniňkiden hem beter urýardy. Berdi beýle bitakat garaşyp durman, aýak aldygyna ylgap.. Uzugyň öňünden çykyp gujaklardy. Emma haýa-şerim goýbermeýärdi. Eýsem Berdi: — Geldiňmi, Uzuk jan! — diýip, onuň ak gollaryndan tutup,—Ynha, egenler üçin çukur gazyp goýdum — diýip, Uzugy şatlandyryp bilmezmid? Ýa-da onda beýle

isleg ýokmudy? Ol isleg onda näçe güýçli bolup, iki kebzesinden basyp çökerip barýan bolsa-da, adat güýji ondan hem zor bolup, beýle etmäge ýol bermeýärdi. Şeýle-de bolsa, Berdi beýlede aňkaryp, durmuşa goşulman durmady. Döwrüniň düzgüniniň göterişine görä, Orazsoltan ejäniň ýanyna gelip salam berdi. Uzugyň ýüzüne seredip: «Amanmy, Uruk?— diýdi-de — geldiňmi, jigijigim?» diýip, Durdyny gujaklady. Soňra derrew düýeleri çökerip, ýükleri düşürdi. Orazsoltan ejäniň gara gazanyňy eltip, öň gazyp goýan ojagyna oturdyp:

— Orazsoltan eje, görýäňizmi, ojagy neneňsi ylaýyk gazypdyryn, men siziň gazanyňyzyň ölçegini bilýän ahyrym — diýip, bäsini garanda, Uzugyň gülümsiräp duran ýüzüne gözi düşüp, dünýäsi бүтинleý dolup galdy.

Soňra egenleri alyp, öň gazyp goýan çukurlaryna gömüždirdi-de, başyny egişdirip, garşyma-garşy bir-birine baglaşdyrды; derrew üzükleri alyp, egenleriň üstüne ýapyşdyrды-da, daňmaly ýerini daňşdyrды. Il eýlesini-beýlesini garamanka, çatma taýyn boldy; gazan ojaga ataryldy. Gurt teläri, çalmaly bolsa Berdi öňden taýýarlap goýupdy.

— Ynha, görýämiň, Orazsoltan eje, iki ýanlygyňy asar ýaly ýanlyk agaçlaryň çukurynyň arasyny açyk gazdym — diýip, ol iki sany ýabaly agajy deňje gömdi-de, üstüne kese agajyny atdy. — Getir, Orazsoltan eje, ýanlyklaryňy hem asyşdyraýyn — diýdi.

Orazsoltan eje:

— Ýok, taňry ýalkasyn, Berdi jan, eliň-gözüň dert görmesin, ak gyz ýoldaşyň bolsun — diýende, Berdi Uzugyň ýüzüne seredenini özi hem duýman galdy. Uzugyň şähdi açyk, şatlyk bilen suwarylan, oýnaklap duran gara gözlerine gözi düşende, iň ýokary ýetjek derejesine ýetdi. Şu mahal Berdiden: «Seniň dünýäde näme maksadyň bar?» diýip sorasaň, «Şu oýnaklap duran gara göze ýetmek maksadym bar» diýjegine şek-şübhe ýokdy.

— Orazsoltan eje, çökelik torbaňy asar ýaly agaç dikmändirin —

diýip, Berdi ýadyndan çykaran iň soňky işini hem bitirdi; ony iki günlük işinden dyndaryp, guzularynyň ýanyna gitdi.

Orazsoltan eje çatmasynyň içinde düşegini ýazyp, ýorgan-ýassygyny çatmasyna getirdi.

— Eli-gözi dert görmesin; Berdi jan iş bitirdi — diýip, ol aşak oturanda, Uzuk gaýnadan gara tünçesini alyp geldi. Bular oturyp çay içdiler.

Bu wagat ýagyş biraz ýagjak ýaly etdi; goňşy aýallar üýşüşip, Orazsoltan ejäniň çatmasyna geldiler. Uzuk gelen aýallara dyngysyz çay gaýnadyp berip durdy. Çay içip oturan aýallaryň Berdiden başga gürrüňleri bolmady. Uzuk daş çykyp, içeri girip ýörse-de, Berdi hakynda edilen gürrüňleriň birini hem sypdyrman diňleýärdi. Aýallaryň Berdi hakynda eden gürrüňleri Uzugyň ýüreginde söýgi üstüne söýgi döredýärdi. Ol her daşary çykanda, assyrynlykdan Berdä seredýärdi. Guzular bu mahal doýşup ýatypdylar. Berdi ýatan guzularyň ýanynda hiç zatdan bihabar gümürdenen bolup ýörse-de, Uzugy göz gytagyndan sypdyрмаýardy.

* * *

Murgap derýasynyň aýagy ýagşy guma girip giden ýerinde Garaçuňňul atly bir köw bardy. Derýa bahar aýlary joşanda, şol çuňňuly dolduryp, ondan hem aňryk geçip gidýärdi. Garaçuňňulyň gyrasy Suhan gatynyň ýazlagydy. Bu çuňňulyň ýakasynda Uzuklaryň çatmasynyň dikilenine üç gün bolupdy. Bu gün ertirden «Şu gün goýun seçiljekmiş» diýen habar uludan-kiçä bar kişiniň arasynda ýaýrap, bu hakda gyzgalaňly gürrüň edilmäge başlandy. Aýallar süýt kädilerini, kersen-çanaklaryny, gazanlaryny ýuwuşdyryp taýýarlapdylar. Gün gyzdy, günorta wagty boldy. Tokar guzuly goýunlar hol ýapydan tozan turzup, yzlaşyp indiler. «Goýun gelýär! Goýun gelýär!» diýen gykylyk bilen

aýal-erkek, oýlan-uşak — barysy, goýnuň öňünden çykyp, sürüli goýun-guzyny ýañky Garaçuňňula gabadylar. Kimiň eli gaňrakly, kimiň eli pürli ýylgyn çybykly goýunlary seçmäge başladylar. Berdi Uzugyň ýanynda durdy. Adamlaryň arasyndan dazlap çykýan goýunlar bilen birnäçe guzular hem zymdyrylyp çykyp gidýärdiler. Eneleri bilen çykan guzulary on üç-on dört ýaşlaryndaky oýlanlar gaňraklaryny olaryň boýunlaryndan derrew ildirip, tutup alyp gelýärdiler. Durdy örän çalasyn hem ýyndamdy; ol enesi bilen çykyp gaçan guzulary salymyny bermän, yzly-yzyna tutup getirýärdi.

Berdi birinji gün Uruk bilen bir ýerde durup goýun seçdi. Seçilen goýunlary çopanlar sürüp, yzlaşdyryp alyp gitdiler. Berdi ýazlag wagtynda, guzy goşulýança, guzy çopan bolup galdy.

Ertesi günortanlar goýunlar goşa geldi. Her kim ýerli-ýerden goýunlary kökerip sagmaga başlady.

Berdi sagym wagty Durdyny guzularyň ýanyna iberip, özi Orazsoltan ejä goýun sagmaga kömekleşmek üçin galdy. Berdi bilen Uruk kökerilgi goýunlaryň her haýsy bir çetinden sagmaga başlap, näçe goýny sagyp, elden geçirdikleriçe, şonça-da bir-birlerine ýakynlaşyp barýardy... Şeýlelikde, Uruk bilen Berdi ýakynlaşa-ýakynlaşa, iň soňky goýny sagmaga gezek gelende gapdalma-gapdal, ýanma-ýan degşip oturýardy. Ynha, şu mütdet bu ikisiniň arasynda iň ýakynlyk halaty bolup, bu ýakynlyk her günde diňe iki gezek gaýtalanýardy.

Birinji ýakynlyk baş sagymynda bolsa, ikinji ýakynlyk gaýtalamyndady. Berdi şu pursatyň her gün içinde sansyz gaýtalanmagyny isleýärdi, emma onuň ol islegi, ol dilegi duş gelmeýärdi.

Berdi Uzugyň hyzmatynda mydam durmagarazydy; Uzugyň doly süýt kädisini alyp, gazana boşadyp gelmek isleýärdi. Uruk ejap edip, Berdä kädisini bermeýärdi; gaýtam, Berdiniň doly kädisini hernä özi äkidip, süýdüni gazana boşadyp gelýärdi.

Ynha, bularyň arasyndaky söýgi şeýle görnüşde günden güne geçip barýardy. Ýazlag pasly bolsa gutaryp barýar. Berdi: «Meniň gowy görýändigimi Uzuk bilýämikä, ol meni gowy görýämikä?» diýen pikiri gije-gündizde başyndan çykarmaýan bolsa, Uzugyň hem gijede-gündizde edýän pikiri şoldy.

* * *

Bir gün goýun seçilip durka, Uzuk Berdä: «Dokuz gezek garagurt gaýnatdym; eger-de odunymyz bolan bolsa, ýazlagdan gaýtmankak, ýene bir gezek gaýnadardym» diýip gürrüň berdi. Ertesi Uzuk irden turup görse, işiklerine biri bir düýe odun getirip düşüripdir. Uzuk oduny gören badyna, düýnki goýun seçilip durka eden gürrüňi ýadyna düşüp, Berdiniň getirendigini bildi. Ol: «Men öz gürrüňim bilen Berdini azara goýupdyryn» diýip, içini geplet-di, derrew teläriň üstünde serginleşip duran gatyklary ýanlyklara guýuşdyrды. Pişegini ýuwup-ardyp, ýanlyk ýaýmaga başlady. Uzuk dim-dik durşuna öz pişeginiň sapyndan berdaşly elleri bilen berk tutup ýaýmaga başlandan, ýanlykdaky gatyk tupan turandaky deňiz suwy ýaly joşguna geldi. Pişegiň zarbasyndan ýanlyk ýarylara gelip, goýy gatyklar suwaşyp, aýrana aýlanyp, ýagy ýeljikläp ýüzüne galmaga başlady. Ynha, hä diýmän, ýag düşdi. Uzuk ýagyny alyp durka, Orazsoltan eje gelip, ikinji ýanlygy ýaýmaga başlady.

Orazsoltan eje asly sünňi berk adam bolsa-da, oňa garrylyk ýetişipdir. Ol Uzuk ýaly dim-dik durşuna diňe iki eliniň hereketi bilen ýaýyp bilmeýär; pişegi göterende, arkan gaýşyp, uranda ileri eňlip, бүтін göwresi bilen hereket edip ýaýýar.

Uzuk birinji ýanlygyň ýagyny aldy-da, ejesine ýüzlendi:

— Eje, hol oduny görýämiň, şony Berdi getiripdir. Men düýnki gaýnadandan çökeligiň suwuny ýygnap, gazana guýup goýdum. Bu gün garagurt gaýnadaly. Berdi daga goýup gideris. Bar, sen gazanyň aşagyna

ot ýakyber; saňa ýanlyk ýaýmak agyr bolýa; ýanlygy men özüm ýaýaryn — diýip, Orazsoltan ejäniň elinden pişegi aldy.

Garagurdy ertirden agşama çenli gaýnatdylar, Ikindinara, gazanyň düýbünde azajyk galanda, Uzuk gazany düşürip, içindäki buýanlary çykaryp zyňdy-da, bir çogmak hyşa bilen çalmaga başlady:

Dolaş, dolaş, dolaş, gurdum,
Dolaşmasaň bulaş, gurdum!
Indi uzak çalmaryn,
Gaýdyp ele almaryn;
Dolaş, gurdum, dolaş, gurdum,
Dolaşmasaň, bulaş, gurdum!—

diýip, çalyp otyrka:

— Garagurt gaýnadýasyňyzmy? — diýip, bir ýerden Berdi geldi.

— He-e, garagurt, ýalap gör! — diýip, Uzuk jogap berdi.

Durdy garagurt ýalap oturan ýerinden derrew bir buýan tapyp, Berdiniň eline berdi. Berdi buýany iki gezek batyryp ýalady-da:

— Gaty gowy bolupdyr — diýdi. Uzuk çala gülümsiräp:

— Gowy bolan bolsa bolupdyr, şuny size goýup gitjek — diýdi.

Berdi Uzugyň: «Size goýup gitjek» diýen sözüne tüýs ýürekden minnetdar bolsa-da, ýanynda Durdy oturansoň, eýleň-beýleň söz aýdyp bilmedi.

Garagurt dolaşdy. Uzugyň bu günlükçe işi gutardy.

* * *

Uzuk öten agşam gurt çalyp otyrka, ilerden bir dag ýaly gara bulut abanyp turupdy. Bu gara bulut uzyn gije diýen ýaly mylaýymlyk bilen ýagdy. Ertesi howa biraz bulutlaşyp, salkyn şemal öwsüp durdy. Bu

ýagşa otlaryň ýüzleri suwlanyp, dürli güller açylyşyp, bahar ýaňy başlaýan ýaly boldy. Bu günki howa ýazlagçy gyz-gelinleriň ruhlary göterilip, ýelmik-ýuwa çöplemäge guma çykdylar. Gyz-gelinler dürli-dürli gülleri ýygyp, ýene belent-belent alaňlaryň üstüne çykdylar; ýüzlerini şemala tutuşyp, töwerege syn etdiler; ol alaňlardan hem düşüp, ýene ýolda ýelmik-ýuwa çöpleşip, ondan hem belent alaňlara mündüler.

Şeýlelikde, ol alaňdan ol alaňa münüp, ýelejiräp gidip baryşlaryna Uzuk aýratyn ýelmik-ýuwaly ýere duş geldi. Ol bu ýerde güýmenip, beýleki gyz-gelinlerden arany açdy. Öňürti köp ýelmik-ýuwa ýygdy; soňra her dürli güllerden ýygyp, desse baglamaga durdy.

Berdi guzularyny başyna kowup, gyz-gelinlere görünmän, olary gapdallap gelýärdi. Onuň maksady Uzuk bilen ýekeräk ýerde görüşmekdi. Ol maksadyna miýesser boldy. Ynha, Uzuk onuň öňünde gül dessesini bogup dur. Berdi onuň ýeňsesinden bildirmän ýakynlaşdy. Emma ara näçe ýakynlaşdygyça, Berdiniň ýüregi urup, aýaklary saňňyldamaga başlady. Demi demine ýetişmän, haş edip, bir dem aldy. Uzuk haşşyldyny eşitdi. Ýalta yzyna garasa, Berdiniň ýylgyryp duran güler ýüzüne gözi düşdi. Bular bu ikiçäk duşuşykda nämeden söze başlajaklaryny bilmediler. Uzuk ejap bilen ýere bakanda, onuň nurana ýüzünde biraz gyzgylt öwüşgin peýda boldy. Dodaklary ýylgyrjak ýaly çekilişende, agzynda sadap dek ap-ak dişleri setirlenişip göründi. Uzugyň bu bakyşy özüne aýratyn gözellig berdi. Berdide şu halat ömürlük üýtgemesedi diýen isleg döretdi. Berdi özüni biraz raslap:

— Beýle oňat güller ýygypsyň-la... — diýip garyljagrak seslendi.

Uzuk azajyk ýüzüni galdyryp:

— Oňat bolsa, me, alaý — diýip, gül dessesini uzatdy.

Berdi Uzugyň uzadan gül dessesini aldy-da:

— Bu seniň özüňe gerekdir, näme muny maňa berýäsiň? — diýip ýylgyrdy.

Uzuk çalaja başyny göterip seredende, gara gözleri Berdiniň ýylgyryp duran ýüzüne düşdi. Ýene näz bilen aşak sereti-de:

— Sen alaý. Gerek bolsa, men ýene ýygaryn — diýdi.

Berdi:

— Sen näme munça gül ýygnapsyň, şunça gül ýygnansa-da, seniň, özüň ýaly bir gülçe bolup bilmändir. Seniň bir bakyşyň şular ýaly gül dessesiniň ýüzüsinden zyýat — diýip, gül dessesini yzyna uzatdy.

Berdi bu sözleri aýdanda. Uzugyň ýüzünde bir hili şatlyk ruhy uçganaklan ýaly etdi. Emma şol halatda ýene onuň ýüzüne uýat şapagy inip, gyzgylt öwüşgin örtüdi.

Soňra Berdi:

— Uzuk, meniň senden bir zat sorasym gelýä, soraýynmy? — diýip, sesini saňnyldadyp, zordan sözünü soňlady.

Uzuk sesini çykarman, gabagyny göterip, bir seretdi-de, ýene ýüzünü aşak saldy.

Berdi:

— Soraýynmy? — diýip, Uzugyň ýüzüne seretdi.

— Näme? Soraý.

— Sorasam, Uzuk, eneň-ataň seni maňa beräýse, senrazy bolarmydyň? — Uzuk uýalyp, biraz kese bakdy.— Aýdaýsana, Uzuk, meniň şuny bilesim gelýä.

— Bolardym.

Uzuk «Bolardym» diýende, azajyk gülümsirejek ýaly etdi. Onuň ýüzünde şatlyk uçgunynyň uçganaklany bildirdi. Şunuň bilen bularyň arasyndaky söýgi sözleşigi gutardy. Berdi aşak oturyp:

— Bar, Uzuk, git, birden biri görüp, masgara bolaýmaly — diýdi.

Uzuk gyzlaryň yzyndan gitdi.

Berdi şol oturan ýerinde ullakan oý-pikire gitdi: «Hiý, dünýäde Uzuk ýaly perizat barmyka?! Hiý, şeýle gyz bilen jany bir, teni bir bolup, ömür süreniň ýüreginde arman galarmy?! Hiý, şeýle bir ynsana artykmaç

söz aýdyp, agyrtmak bolarmy? Ýok, bolmaz. Men Uzugy şeýle bir söýýän, ýürekde beýle mesgen tutan söýgi hiý-de dönermi?.. Ýok, beýle söýgi hiç wagt dönmez... «Kyrk ýyl kişüwläp goýun bakanyň dilegi düş gelermiş» diýýäler. Eger-de, kişüwläp kyrk ýyl goýun bakanyň üçin, Uruk hakyndaky dilegimiň düş geljegini bilsem, men bütün ömrümi goýnuň önüne «häýt» diýip taýak atman bakyp geçirdim. Gel, aý, men köpden bari edip ýören pikirimiň şu gün aňyrsyna ýeteýin. Häzir Ogulnyýaz ejä — Meniň üçin Uruklara söz aýdyp beriň — diýip aýdaýyn» diýdi-de, guzulary çatmalara tarap gaýtaryp, özi göni şonuň ýanyna ugrady.

Ogulnyýaz eje daşarda, teläriň aşagynda gurt edip otyrды.

Berdi onuň ýanyna gelip:

— Salawmaleýkim. Armaň, gurt edýäsiňizmi? — diýip, taýagyna söýenip durды.

Ogulnyýaz eje:

— Amanmysyň, hawa, gurt edýäs. Berdi jan, oňat geldiň. Şulary bir teläre çykaryşsana — diýýp kömek sorady.

Berdi gurtlary derrew teläriň üstüne serişdirip, soňra gurt edişmäge oturdy.

— Ogulnyýaz eje, bu ýyl gurdy köp edip bildiňizmi? — diýip, Berdi söze başlady.

Ogulnyýaz eje:

— Aý, Berdi jan, bolany bor. Her kime öz bary nesip etsin. Ynha, tüweleme, bu ýyl Orazsoltan ejeň köp edendir. Olar, tüweleme, garagurdam köp gaýnatdylar. Uzugam, köp görmesin, bir elli-aýakly maşgala. Haýsy işiň gyrasyndan barsa, iş önünde bent alanok. Senem, tüweleme, olara oňat kömek berýäsiň. Biziň ýaly bir goýun sagýança, senem, Uzugam üç-dört goýny elden geçirýäsiňiz. Orazsoltan senden gaty minnetdar. Otursa-tursa: «Eli-aýagy dert görmesin Berdi jan» diýip, agzyndan düşürenok. Seni

olaryň hemmesi gowy görýärler — diýdi-de, bir zat aýdaýjak ýaly edip, ýene aýtman goýdy.

Berdi turup, guzularyna seretdi-de, ýene aşak oturdy.

— Ogulnyýaz eje, meniň size bir ýumşum bar... — diýip, ol ýüzüni aşak saldy.

Ogulnyýaz eje Berdiniň ýüzüne bir seretdi. Onuň ýüzünden utanýandygyny ýa-da ýumuş buýurmany agyr görýändigini aňlap:

— Wiý, hanym, çekinmedejik aýdyber. Sen öz ýumşuňy özüň aýtmasaň, başga kimiň bar? Seniňki «Ýetim oğlan öz göbegini özi keser» diýenleridir. Gerek zadyňy aýdybiýrler utanman — diýip, Berdä sözlemäge oňat ganalga berdi.

Berdi başyny galdyryp, Ogulnyýaz ejäniň ýüzüne seredende, utanjyndan onuň ýüzünde gyzgylt-garamtyl öwüşgin göründi. Özi hem ýaýdanaklan ýaly boldy. Ogulnyýaz eje Berdiniň bu ýagdaýyny aňyp:

— Aýt, janym, aýt — diýdi. Berdi ýüzüni aşak salyp:

— Neme... şü... Orazsoltan ejelere meniň üçin söz aýdyp berip bilmezmikäňiz? — diýip aýdanda, ýüzi çym gyzyl bolup gitdi.

Ogulnyýaz eje Berdä hemaýat berip:

— He, ana, «Ýetim oğlan öz göbegini özi keser» diýen sözüm geldi. Ana, şeýdip, çekinmän aýdybiýrler. Gaty oňat söz aýtdyň — diýip, sözüni soňlamanka, Berdi:

— Men olara ogul dereginde bolardym. Ömür boýy gazanjym şolaryňky-da, meň başga äkitjek ýerim ýok — diýdi.

Ogulnyýaz eje çalajadan pyşyrdap:

— Berdi jan, sen sesiňi çykarma-da, arkaýynja geziber. Bu zatlaryň pikirini sen şu gün eden bolsaň, Orazsoltan ejeň bilen Myrat agaň öňrākden edip goýdular. Nāme, meniň olardan gizlin syrym ýok, olaryň menden gizlin syry ýok. Ynha, ýaňy-ýakynda-da

üçimiz oturyp, şonuň gürrüňini etdik. Men: «Özüň garyp bolsaň, kim bilýä, dul geljekmi, telpegi agan geljekmi ýa kel geljekmi, kör geljekmi?— diýdim.— Nä wagt, nä zamana, Uzuk ýaly aýratyn görmegeý gyz ýetişensoň, bir garyp gapa girip-çykyp ýörse, biriniň dili ýetjekmi, biriniň eli ýetjekmi, kim bilýä?— diýdim.— Sessiz-üýnsüz Berdä beriňdejik oturyberiň. Ikisi bir-birine mynasyp. Berdiňem sizden aýrylyp gitjek ýeri ýok. Hem — giýew, hem ogul eken-dä» diýdim.

Ynha, maslahat şunda galdy. Ýöne Orazsoltan ejeň: «Entek Uzuk ýaşrak, bir ýyl garaşalyň» diýdi.

Şeýle bolsa-da, Berdi jan, ondan ýaňa ýasy ýanyň ýerde bolsun. Ýöne eşitmedik ýaly bol-da, sesiňi çykarman geziber — diýip, Ogulnyýaz eje başyny göterip, töweregine seretdi.

Berdi Ogulnyýaz ejäniň gürrüňini ullakan höwes bilen diňledi. Häzir onuň dünýäsi бүтінлеý dolup galdy. Iň ýokarky şaha eli ýetdi. Ol bu zeýilli, me saňa, nagt, beýle ýakymly habara garaşmaýardy. Häzir oňa dünýäde hiç bir zat gerek däl.

Ol bu habary eşiden gününiň ertesi iň soňky iki goýny, hemişekileri ýaly, Uzuk bilen ýanma-ýan oturyp sagyşdy. Bu wagt Orazsoltan eje süýdüni gazana guýmaga gitdi. Bular açyk arkaýyn sözleşmäge wagt tapdylar.

— Uzuk, sen menden gizlin, ikimiz hakda hiç bir gürrüň eşitmediňmi? — diýip, Berdi gürrüňe başlady.

— Ýok, ol nähili gürrüň? — diýip, Uzuk kädisini gapdalynda goýdy.

Berdi:

— Eşitmedik bolsaň, seni maňa berjekler — diýende. Uzuk utanjyndan ýüzüni aşak saldy. — Uzuk, hany dogryňy aýt, sen şeýle gürrüňi hiç eşitmediňmi? — diýip, ol Uzugyň goşaryndan tutdy.

— Çynymy aýtsam eşitdim. Berdi Uzugyň goşaryny goýberip:

— Hany neneňsi eşitdiň? — diýip, has içginsiredi.

— Gürrüň edip otyrkalar, çatma diňledim.

— Náme onda düýn, gül ýygyp ýörkäň, maňa aýtmadyň? — diýip, Berdi Uzugy özüne çekdi.

Uzuk ýüzüni aşak salyp, ýuwaşja ses bilen:

— Aýrylsana, oglan!—diýip, Berdini itekledi-de, — aýtmaga utandym — diýdi.

Orazsoltan ejäniň gelmegi bularyň gürrüňine päsgel berdi.

GARAŞYLMADYK SAWÇY

Göze görnen gyzy bolsa, hantamadyr her
ýeten...

Hem garyplykdan Keminäň içleri otly
tütün.

GIJÄNIŇ бүтин jandarlarynyň üstüni garagurum ýaly basan garaňky asmandaky ýyldyzlary uzak şadyýan güldürip bilmedi. Ýeňse kem-kemden sazaryp, agaryp, ýyldyzlary ýeke-ýekeden ýuwutmaga başlady; бүтин jandarlaryň üstüni ýeňledip, bir-bir gaflat ukusyndan galdyrdy. Uzuk hem bularyň birinji sapynda turup, özüniň çeper golunyň, ýiti pikiriniň, agyr zähmetiniň döreden gymmatly dokmasynyň ýüzüni açanda, säheriň birinji açylan güli bolup, röwşen ýüzüni ýylgyrtdy. Bu wagt Gün hem ýaldyrap çykyp, bularyň ýüzüne nazar saldy. Üç ýüzüň üçüsi hem bir ýerde birikdi.

Gün ýokary galýar, ýalkym salýar; Uzuk çeper elleri bilen çitýär; dokma önýär.

Uzuk düýn dokmasynyň iň soňky gölüni gutaryp ýatypdy. Ol ertir irden turup, dokmasynyň üstüne münüp, ýüzüni açdy; düýnki gutaryp goýan gölüniň ýüzüni sypalaşdyryp:

Baryň, aýdyň ýaryma,
Derman etsin janyma;
Dermanynyň haýry ýok,
Özi gelsin ýanyma.

Gaýra-gaýra bakar men,
Dokma-darak kakar men.
Men Berdini görmesem,
Eräp-eräp akar men.

Gaýra gaýrada galdy,
Peýkam ýarada galdy;
Çopan oğlan söýgülim
Menden gaýrada galdy.

Gögüň ýüzi gök çüýşe,
Dograp düzseler çişe,
Şonda-da men dönmenem;
Galma, Berdi, endişä.

Çal, tüýdügin, şatlasyn,
Goýber goýnuň, otlasyň.
Bir hepdeden gelmeseň,
Uzuk seni ýatlasyn —

diýip, erişleriň näzik barmaklaryna görkezýän garşylyklaryndan şatyrdaň çykýan sese goşup, ýuwaşja, gamgyn owaz bilen hiňlenip, çitmäge başlady.

Onuň gamgyn hiňňildisi özüniň durmuşyndaky köp agyrlyklary bir-bir ýadyna düşürmäge başlady. Suhan baýlaryň gyzlarynyň dokmalarynyň özlerine sep bolýandygy Uzugyň ýadyna düşüp, içini hümetledi: «Ah! Meniň hem dokmam özüme sep bolýan bolsa bolmaýamy... Arman, men kesen günüm baý aýaly Nurjemala ýarysyny bermeli-dä! Dokmany iki kesip, paýlaşyp hem bolmaýa. Nurjemal — Siz paýyňyzy sataýyň — diýip, ejemiň içine-daşyna geçip, meniň dokmajygymy öz gyzyna sep eder... Ah, garyplyk nämeler etdirmeyä?!. Eger-de şu dokmanyň ýüňi bilen reňkini tapýan bolsak, ýarpasyna dokarmydyk?... Aý, bolýa-da!.. Ataň mydama çopançylykda, özüň çopan gyzy... Bu garyplykdan, bu agyr günden, bize hiý gutulmak barmyka?!» Uruk şeýle pikirler bilen agyr gününüň derdini çekip, başyny galdyrman, dokmasyny çitip otyrды.

Bu wagtlar gün ýokary galyp, gözyetimden geçýän ýeňseki ýabyň gyrasyndaky agaçlaryň depesinden ýagşy ýokary saýlanypdy. Bu ýabyň bäre goltugyny syrýp, köprü gelýän ýol bilen bir atly, atyny säpjide-säpjide, obanyň duşuna geldi. Atynyň sag jylawyny çekdi-de gamçylaryna bir goýup, atyny gorduryp, göni oba garşy gaýdyberdi. Atly ýakyn geldigiçe, Uzugyň ini gowşap, bir zat syzan ýaly boldy. Bu adam hä diýmän, Myrat agalaryň gapysyna gelip, ýaly-guýrugy gara, maňlaýy sakar suwdan çykan ýaly mele atyň başyny çekdi. Uruk assyrynlykdan seredende, egni gyrmyzy donly, üstünden ýüzükden ötme mele çäkmen geýen, başy gara silkme telpekli, aýagy maşat gülli joraply, gyrma köwüşli, galyň ýüzli adama gözi düşdi. Bu adam gyrygraga-da şar gara sakgalyna timar berip:

— Myradyň öýi şümüdür? — diýip sorady. Orazsoltan eje dokma kepbeden çykyp:

— Hawa, Myradyň öýi-hä şüdür — diýdi. Myhman atynyň başyny onda-munda çekjek ýaly edip, gazyk gözleýän ýaly, töweregine seretdi.

Orazsoltan eje:

— Düşüberiň. Bar, Durdy jan, myhmanyň atyny tut! — diýip, özüniň on iki-on üç ýaşlaryndaky ogluna buýurdy.

Durdy dokma kepbanıň içinden çykyp geldi-de, aty jylawlap:

— Düşüň, men aty daňaýyn — diýdi.

— At bimazadyr. Men özüm daňaryn; ýöne sen maňa gazyk tapyp beräý — diýip, myhman atdan düşdi-de, eýeriň gaşyna ildirilen irişme bagy alyp, külterini çözmäge durdy.

Durdy öýleriniň töwereginde gazyk ýokdugyny ýagşy bilse-de, ýene bir hili tama bilen duran ýerinden teweregine garaňjaklap:

— Gazyg-a ýokdur. Ynha, kepbämiziň aňyrsyndaky ýylgyna daňaýyn — diýip, myhmanyň önüne düşüp, ýylgyny görkezmäge ugrady.

Myhman. Durdynyň tapyp beren ýylgynyna atyny daňandan son, Orazsoltan ejäniň: «Öýe giräýiň» diýen sözi bilen öýe girdi.

Orazsoltan ejäniň çep dulunda iki başyna kerpiç goýlan tagtanyň üstünde üç sanyjak köneje ýorgan galdyrylan saryja sandyk durdy; sag dulunda bolsa ýarym bogdajyk undan başga hiç bir zat görünmeýärdi. Üzükleriň deşiklerinden bolsa gün naýza tutup, hiç otyra ýer goýmaýardy. Sag dulunda tozmaga az galan tatary halyçajyk, törde düýp keçesiniň deşiklerinden gum syraşyp ýatyrdy. Myhman işikden girende, oturjak ýerini pikirlense-de, bildirmedik bolan bolup, tatary halyçanyň tör gyrasyny basybraga-da, ýeňseräk oturdy welin, oturyşyndan asla oturmaga tebähediniň çekmändigini bildirdi.

Orazsoltan eje gaýnyndan galan iki çäýneklijek garaja tüňçesini oda goýup, jüründiklenen gemrijek çäýneginiň diş açan agzyny süpürişdirip, çuňňur oý-pikir içinde oturdy.

Myhman aýbogdaşyny gurup, gamçysynyň sapy bilen halyçanyň ýüzüni sypalap bolup otyrka, Uzugyň ýarty ýüzi dokma kepäniň, içinden ýaňy dogan ýarym aý ýaly, görnüp durýardy. Uzugyň salgym atýan röwşen ýüzi myhmanyň mährini özüne çekip, seretmäýin diýse-de, bikaýar edýärdi. Myhman bilen Orazsoltan ejäniň arasynda ýakyn sözleşik gitmeýärdi.

Bu wagt daşarda kuh-ha-kuh-ha-a edip, üsgülewük eşidildi. Bu üsgülewük uzyn hataryň ýaşulusy, aňyrsyz-bärsiz mal-mülküň eýesi Suhan baýyň üsgülewügi. Ol tükenmez baýlygyň eýesi bolsa-da, iýip-içip bilmän, malynyň daşyndan guwanyp ýören husyt süýthor bolansoň, ýüzüne «Suhan baý» diýseler hem, ýeňsesinden uly il oňa «Suhan gaty» diýerdi. Hezir ol Durdynyň çakylygy boýunça howlугan kişi bolup gelýärdi. Onus aýagyndaky ýag degmän, güne guran, hokga köwşüniň çagşyldysynyň güýçlenip, ýakynlap gelmesi hem hä diýmän öýe girjegini aýdyp durdy. Salmyny bermän, togalak ýogyn burunly, gür çal sakgally, goçjak gorkajyk gözleriniň üstüne ösgün gaşlary dökülip ýatan, kelte boýly, garynlak, ýüzüni et basan adam gapyda peýda boldy. Bu adam myhmana gözi düşen badyna, howlukmaç: «Salawma...» diýip, salamyny soňlamanka, sag aýagyyny aman-sag içeri atdy. Emma çep aýagyyny içeri atmanka, apgyrdyna basan hokga köwşüni daş işikde aýagyndan gaçyrdy. «Häý, peläket-eý...» diýip, köwşüne käýinjiräp, yzyna tagaşyksyz dolandy. Gaçyran köwşüni aldy-da, «päheý...» diýip, iç işige gowuşgynsyz oklap goýberdi. Ýakasy kir bilen gatap, damagyny çaljak bolup duran biz köýneginiň üstünden ýasgynjaň atynan ala biz ýektaýynyň bir taýyny egninden gaçyrdy. Ony göterjek bolanda, garnynyň üstünden elini ýetirip bilmän, öz daşyna bir aýlandy. Soňra ýektaýynyň egnini götermän:

— Essalawmaleýkim — diýip, iki elini uzadyp, myhman bilen görüşmäge ugrady.

Myhman Suhan gaty içeri girenden, onuň bilen görüşmek üçin ýerinden turup, taýýar bolup durdy. Bular görşüp, ikisi hem aşak oturdy.

Myhman:

— Soraşyň, Suhan aga — diýdi.

Suhan gaty myhmanyň, sarpasyny saklap:

— Aýdyberiň — diýdi.

Emma myhman açyk göwnünden has berk:

— Sizdendir — diýensoň, Suhan gaty:

— Amanlykmydyr? — diýip, ýaşululyk görkezdi. Bular saglyk-amanlyk soraşansoňlar, Suhan gaty:

— Ýaňy oglanlar: «Gözenekden bir atly geçdi» diýdiler welin, şol Siz ekeniňiz-dä? — diýip, Orazsoltan ejäniň demläp uzadan çäýneginiň birini myhmanyň öňüne süýşürüp, ikinjisini hem öz öňüne çekdi.

Gaýtarmak üçin käsesine guýan çäýynyň reňkini goýurak gördüminätdimi, käsäniň erňeginde burnuny goýup, ysgap gördi-de, bir hili sypaýyçylyk bilen raýyny tapan kişi bolup:

— Orazsoltan, çäýyň garamydy? Gök çäýyňyz bolmasa, bizden alaýsaňyz bolmadymy? Bar, Durdy, bizden gök çäý alyp gel — diýip iberdi.

Orazsoltan eje myhmanyna hiç bir hezzet-hormat edip bilmän, iki elini gowşuryp oturanyna gaty utanýardy. Emma onuň çäý hakynda aýtmagy urna boldy. Orazsoltan ejäniň utanjyndan ýüzüniň ýedi gat derisi düşdi. Şeýle bolsa-da, onuň ömür ýetmezçilikde Suhan gatylara salan dilegleri özünde bir berk gylyk döredipdi.

«Dileg salmak üçin, şolaryň gapysyndan baryp, boýnumy buranymdan garyp öýümiň ortasynda ajymdan gatap galanymy has abraýlyrak görýän» diýip, ýekeje okarajyk uny dilemän, aç ýatyp ýören günleri hem bolardy, çünki in bärkijesi, Orazsoltan eje ýetmez gününde diläp alan ýekeje atym çayyny wagtynda üzüp bilmände, baý aýallarynyň, ýetirýän şalpak dilleri Orazsoltan eje bilen onuň çagalarynyň içinde sönmez ot bolup, olarda berklik hem namyslylyk döredýärdi.

Orazsoltan eje hemişekiligi ýaly, agyr oý-pikirler içinde galdy.

Myhman Suhan gatynyň uzadan çäýnegini öňüne süýşürüp, käsesini doldurdy-da:

— Suhan aga, henizem düýeleriňiz Hywa gatnaýandyr? — diýip söz gatdy.

— Hawa, Bekmyrat baý, düýelerimiz-ä gatnaýandyr. Gidenlerine ep-esli wagt boldy. Her gün diýen ýaly gözümüz ýolda, gulagymyz jaňda; nesip bolsa, şu gün-erte inäýmezmikäler?

— Aý, inerler-le, ýükleri näme bolmalydyr? Dondur?

— Hawa, biziňki don bilendir.

— Donam şu zamanda haýyrsyz haryt däl.

— Aý, Bekmyrat baý, don-a haýyrsyz haryt däl welin, söwdasyny oňarmak gerek. Biziň ýaşkiçilerimiz şony gaty oňarmaýalar. «Söwdada ataňy sylama» diýýä. Onda näme bir köpügi üzüp-ýolup alyp bolsa, almak gerek. Emma biziň ýaşkiçilerimiz şoňa gezek galanda, gowşaksy geläýýäler. Oňa görä men özümem şolaryň bir ýanynda bolmasam bolman. Algy-bergi salyşjak adamlarynam oňat bilmeýärler. Il hem örän erbet bolupdyr, bir köpüklik zadyňy ynanmaly däl. Arada biziň Orazdurdymyz don satyp otyrka, bir pes boýluragada guýlan ýaly, eginlek, gara gyrçuw ýaş ýigit oylan bir dony aldy welin, puluny

sanap berende, bir rupyýasy ýetmedi. Oturan adamlar: «Aý, bir rupyýasy ýetmeýän bolsa beräýiň; kişik hakyny iýjek adam dälidir; soň getirip berer» diýişdiler welin, menem ýeser ýaly, Orazdurda: «Aý, bolmasa beräýsene, soň getirip berer-dä» diýip aýdaýypdyryn. Ynha, bir aý dagy boldy welin, şol yzyny köwlemän gidişi.

Men-ä oglanlara: «Bazarda-ojarda göräýseňiz, masgara edip, ýakasyndan tutup alyň» diýýän welin, asyl duş gelmeýä. Şol oglan öz-ä siziň töwerekleriňizdenmiş. Şony bir biziň, üçin görüp aýdarsyňyz-da, Bekmyrat baý!

— Kimkānaýt ol?

— Dyrryň diýdimi ýa Girriň ogludyrn diýdi...

— Dogry, tanadym. Men baran badyma, oglanlaryň birine aýtdyraýaryn.

— Ah, şeýdäýseňiz-ä, biziň ýumşumyzy bitirýäsiňiz, Bekmyrat baý — diýip, Suhan gaty oýmanjyrap, ýerinden gozganmady-da, eňeginiň aşagyna düýrläp oturan sakgalynyň bir çogmagynyň ujuny ýokaryk göterip, agzyna saldy.

Bekmyrat baý sypaýyçylyk bilen:

— Aý, bular ýaly zadyň biz üçin işligi ýok-la — diýdi-de, Suhan gatynyň şunça zadyň arasynda taklap, iki şaýyň üstünde ugursyz gürrüň edip oturyşyna öz içinden gahary gelip, onuň bu gürrüňini başga tarapa ýazdyrmak üçin — ýeri, Suhan aga, dünýäde näme gep-gürrüň eşidýäsiňiz? — diýdi.

Suhan gaty sakgalynyň agzyna salan çogmagynyň ujundan dişi bilen kertip alan gyllaryny «tүf, tүf, tүf» edip, üç gezek yzly-yzyna tүfläp çykardy-da:

— Dünýä gürrüňi bolsa, Siz aýdyň. Biziňki näme, Hywa ýoly bolmasa, ýa Mary bazarynyň söwdasy bolmasa, ýa-da çölde

goýunlaryň ýagdaýy bolmasa, başga zatdan kän habarymyz bolmaz — diýip, ýene sakgalynyň ujuny agzyna saldy.

— Aý, Suhan aga, gep-gürrüňem näme «Ilde gep köp, Mekgede—arap» diýenleri. Onam diňläp ýörmäge bir boş wagt gerek — diýip, entek söze başlamanka, Suhan gaty:

— Hany «Bu ýyl daýhanlara pagtalyk beriljekmiş» diýýäler-le, bu dogrumyka? — diýip, eliniň ýeňsesi bilen eňeklerini gazaşdyrды. Soňra gazap bulaşdyran sakgalyny barmaklary bilen daraşdyrды.

Bekmyrat baý ardynyp:

— Hawa, pagtalygam basym berip başlajak. Şol meniň pagta alyp berýän hojaýynym «Gelen ýyla näçe alynsa, pagtalyk bermeli» diýýä. Şu gün hem şonuň ýanynda barmalydyryn — diýip, sözünü soňlap-soňlamanka, Suhan gaty:

— Hawa, Siziň şol hojaýynyňzyň adyna näme diýýäler? Ady bellär ýalam däl — diýip sorady.

— Onuň adyna Abanys diýýäler.

— Hawa, hawa, Abanys. Şol Abanys ermeni şunça pagtany özi alýamy?

— Aý, ýok, Abanys — meniň, hojaýynym. Onuňam hojaýyny bar.

— Eý-ho-oý, şeý diýseňiz-le. Şunça pagta Siziň, eliňizden geçýä. Size-de haýyr galýa. Abanysyň elinden geçýä, oňa haýyr galýa. Iň soňunda şol uly hojaýyna-da haýyr galýandyr. Bu şu elden ele geçip, haýyr galyp gidip oturmaly-da...

— Hawa-la, ol uly hojaýyna galýan haýryň ýanynda biziňkem bir haýyrmy?

— Eý-ho-oý, şeý diýseňiz-le. Bu pagtalyk berilýän pullaryň ählisem-ä Siziň eliňizden geçýä. Ondanam-a haýyr galýandyr? — diýip, Suhan gaty bahyllyk bilen sorady.

Bekmyrat baý onuň, bahyllyk bilen soraýanlygyna düşünse-de, düşünmediksirän bolup:

— Hawa-la, «Bal tutan barmagyny ýalar» diýipdirler. Haýyr galansoň, ugrunda ylgalýa-da. Gury ýere siňek gonýamy näme? — diýip, hoşallyk bilen murtlaryny sypaşdyrdy.

Suhan gaty:

— He-e...— diýip, başyny aşak-ýokary ýaýkady. Ol pagtalygyň süýthorlyga zyýan ýetirýändigini bilýärdi. — Pagtalyk almagyň süýdüne almakdan neneňsi-de bolsa, amatlyrak ýeri bar bolsa gerek — diýip, öňden pikirlenip ýördi. Ana, häzir şol pikir astynda sakgalynyň bir çogumyny iki barmagynyň arasy bilen gapjap, agzyna ýetirdi. Gaty närazyçylyk bilen ýüzüni galdyрман:

— Elbetde, pagtalyk almagyň, süýdüne almakdan bir amatlyrak tarapy bardyr-da? — diýip, ýüzüni keseräk sowdy.

Bekmyrat baý Suhan gatynyň göwnüniň bozulandygyny bildi. Ony biraz ruhlandyrjak bolup:

— Aý, Suhan aga, dogrusyny aýdanda, pagtalyk hem süýdüne berenden şeýle bir üýtgeşik däl. Süýthor: «Ynha, saňa bir tümen, gelen ýyl iki tümen edip getirsiň» diýýän bolsa, bizem: «Ynha, saňa on tümen, pagtany başga adama satmaga hakyň ýok. Özünem arzan bahadan aljak» diýýäs. Ol on tümenlik pagtaň ýerine ýigrimi tümenlik pagta geçirse, biziň hem on tümenimiz ýigrimi tümen bolýa. Ýene biriniň ady «süýdüne» bolsa, biriniň ady «pagtalyk-da». «Süýdüne pul almak hem dürs dälmiş» diýen öňden gelýän söz bar. — Pagtalyk almak dürs dälmiş — diýen öňden gelýän söz ýok. Ana, ikisiniň tapawudy şol ýerde — diýip, ýah-ýah edip

güldi; ýüzleri ýagtylyp ruhlandy; sakgalyny sypalaşdyryp, murtuna timar berdi.

Suhan gaty hem oturyşyny üýtgetdi. Biraz ruhlanan ýaly boldy. Köne telpegini çykaryp, başyny, ýeňsesini sypalaşdyrdy. Bu mahal Bekmyrat baý tüýnügiň gününe seredip, gozgalaň tapdy:

— Suhan aga, ondan-mundan gürrüňleşip, gaty köp oturaýdyk öýdýän; gün hem gijigip barýan ýaly-la. Indi habarymyzy alyp, rugsat berseňiz, men gaýdaýsam... Şähre-de barmalydyryn, Abanys hojaýyny görmek işim bardyr. Olam: «Beňkden birneme pul aljak, indiki ýyl üçin daýhanlara pagtalyk bermek gerek» diýýädi. Şol pul alan bolsa, görmegim gerekdir.

— Köp ýagşy iş, habarlyja gelen bolsaňyz, habaryňyzy berip oturyň? — diýip, Suhan gaty hiç zatdan bihabar bolan boldy.

Bekmyrat baý sakgalyny sypaşdyryp, ýüzüni aşak saldy-da:

— Biz-ä şu Myrat agalar bilen täzedden bir gatnaşyk açaýaly diýip çykypdyk — diýip, murtlaryny ýokarrak göterişdirdi.

Suhan gaty:

— Aý, olar ýaly habaryňyz bar bolsa, örän ýagşy habar. Ynha, Orazsoltan bar. Hawa, Orazsoltan, myhmanyňyzyň-a habaryny eşitdiňiz. Indi siz näme diýýäsiňiz?— diýip, Orazsoltan ejäniň ýüzüne seretdi.

Orazsoltan eje birden üstüni aldyran ýaly bolup, näme diýjegini bilmän:

— Biziň-ä entek gatnaşyk açyp-açmaz ýaly, ýetişip oturan maşgalamyz ýok...— diýip, gepini soňlap-soňlamanka, Suhan gaty agzyndan kakyp:

— Ýetişip-ýetişmez ýaly aýal maşgaladyr-da, ony ýetişdirjek bolup oturmazlar. Aýal maşgalany kebelek ýaly başyňdan aýlap goýberenden gowusy ýokdur—diýdi.

Orazsoltan eje näme diýjegini bilmän, endişä galyp:

— Men bir — aýal adam, meniň bilýän zadym ýok — diýip, bularyň öňünden sypjak boldy. Emma Suhan gaty ony sypdyrmady:

— Orazsoltan, «Bilýän zadym ýok» diýip, gümürtige saljak bolup oturma. Göwnüňi giň tut. Gyzly öýüň gapysy açylsa ýagşydyr.

— Gyzly öýüň gapysy açylsa, ýagşydygyny bilýäs welin, entek açyljak wagty gelenok-da. Myhmanam ýoluny üýtgetmeli bolar-da — diýip, Orazsoltan eje sözünü soňlamanka, Suhan gaty onuň sözünü kesdirdi; gaharyna gara gany ýüzüne urup gyzardy; ýene giňlige salan kişi bolup:

— Orazsoltan, menem-ä siziň abraýly ýeriňize şärikdirin. Şu çaka çenli sizem öz birim hasaplap gelýädim. Ýöne beýle zada sizden garaşmaýadym. Juda meniň diýenime gulak asmajak bolsaň görersiň-dä. Gyz siziňki. Ene — sen — diýip, manysyna neneň düşünseň düşünäýmeli edip, keseräk-keseräk gepläp goýdy.

Orazsoltan eje ýüzünü aşak salyp oturyşyna sarsman:

— Gyzymyň ygtyýary özümde bolsa, entek çykarjak däl — diýip, Suhan gatynyň ýüzüne çala seredip, ýene gabagyny goýberdi.

Suhan gaty näçe gahary gelse-de, ýene-de sypaýyçylyga salan bolup:

— Aý, maşgalaňzyň ygtyýary özüňizdedir. Orazsoltan. Maşgalanyň ygtyýary ene-atada bor. Ýöne şonuň atasyny çagyraýsak näderkä? Atasy bilen hem öz araňyzda maslahatlaşyp görerdiňiz-dä... — diýip, Orzasoltan ejäniň ýüzüne gülümsirejek ýaly edip seretdi.

Orazsoltan eje adamsynyň oba gelip gitmegine mydama şatdy, çünki ol oba örän az gelip gidýärdi. Şonda-da «Çagyrsaňyz çagyryň» diýmekden başga hiç bir zat aýtmady.

Bu sözden soň Suhan gaty:

— Hawa, Bekmyrat baý, enesiniň sözünü diňlediňiz. Ene-dä, ene näme her wagtam gyzyny çykaranda gyýylýa-da. Atasynam çagyrsak maslahatlaşarlar, görerler. Belki,razy bolarlar — diýip, myhmanyň ýüzüne syrly seretdi.

Bekmyrat baý. Suhan gatynyň gözüne seredip, onuň syrly seredişinden köp zat aňdy:

— Bolýa-da onda, Orazsoltan, sizem onda gaýşyp oturmaň. Ynha, gatnaşyk açarys; süýjülik bilen gatnaşarys. Hawa, onda biz-ä rugsat berseňiz gaýdarys — diýip, turmak üçin elini ýere urdy.

Suhan gaty:

— Turjakmysyňyz, otursaňyz bolmaýamy?.. Hawa, ugrajak bolsaňyz rugsatdyr. Orazsoltan, myhmanyň aýdanyny diňlediňizmi? Bekmyrat baýlar ýaly adamlar bilen gatnaşyk açyp bilseňiz, näme armanyňyz bar? — diýensoň, ýerlerinden turuşdylar.

Bekmyrat baý gamçysynyň sapyny oýnap duran ýerinden:

— Ýagşy, hoş wagtyňyz — diýip ugrady.

Orazsoltan eje:

— Hoş geldiňiz — diýip, pikir penjesine girip galdy.

Suhan gaty Bekmyrat baýy atardy. Ony ugradan kişi bolup, tä obadan çykýança gapdallap gitdi. Obadan saýlanýança, mesawy gürrüň eden bolup gitdiler. Obadan saýlanyp, çola çykansoňlar, Bekmyrat baý atynyň başyny çekip, töweregine bir seretdi-de:

— Suhan aga, bir zady telegräk edäýdik öýdýän. Men şolaň göni öz öýüne düşäýdim welin, ilki siziňkä düşüp, soň bile baraýan bolsak hem boljak ekeni — diýdi.

— Aý, ýok, göni öz öýüne baryp düşdün, gowy etdiň. Gaýtyp, ol has hormatladygyň bor. Olaryň öýüne är ömründe özüňiz ýaly atly-abraýly adam gelip düşen dälär. Gaýtyp, olar minnetdar bolar.

— Häý, başdan-a heleýiň tary çekikdi welin, Siz eýleş-beýleş diýeniňizsoň, gowşaşan ýaly etdi.

— Päheý, gowşamasa bolmaz ahyry. Ýnha, äri bir gelsin bakaly, asyl mumly ýüplük ýaly bolarlar.

Bekmyrat baý Suhan gatynyň: «Mumly ýüplük ýaly bolarlar» diýen sözüne hoşal boldy; ýylgyryp, murtlaryny sypalaşdyrdy:

— Aý, özüňiz bir zat edersiňiz-le, Suhan aga. Wadada wepa bolmalydyr ahyry — diýip güldi.

— Päheý, wadada wepa gaty bolmalydyr.

— Ýagşy, bolýa onda Suhan aga. Hoş wagtyňyz.

— Hoş geldiňiz.

— Onda bazarda görşeris-dä.

— Hawa, bazarda görşeris.

SYRLY ÇAKYLYK

GÜN uzak ýoluny ýöräp, ikindi ýerine geldi. Asmanda gozgalaň ýok, çüýşe ýaly dup-dury. Töweregiňe seretseň, tükeniksiz aňnat-aňnat gumlardan, olaryň üstüne biten uşakly-irili ösümlüklerden başga gözüňe kaklyşýan hiç bir zat ýok.

Ýnha, şu giň meýdanyň göwsünde agdarylyp-dönderilip ýören sürüli goýnuň yzynda inçesagt, agrasragada uzyn boýly, selçen

mäş-bürünç sakgally bir pyýada egri taýagyny egnine atyp, itini yzyna tirkäp, goýunlaryň sagyndan aýlanyp ýörýärdi. Bu pyýadanyň beden gurluşynda, hereketinde berklik, zähmet söýenlik, çydamlylyk görnüp durýardy.

Onuň ikindisi-agşamy geçjek aladasy bolmasa-da, günüň ýaşmagyndan bir zat garaşýan ýaly, garşy güne seredip, ýene gündogara-da garaýardy, sebäbi onuň azyga giden çolugy Berdi şu gün-erte gelmelidi. Çopanyň çörek garasyny görmänine iki gün bolup barýardy. Emma Berdi geljek wagtyňy geçirdi, gelmedi. Belki, ýollarda azaşandyr. Berdiniň gelmezligi her bir tarapdan gorkuly: ol suwsuzlykdan ölse, bu ýerde çopan-çoluk açlykdan horlanmaly, goýunlaryň birine bir zat bolup, çopanlar aman gutulaýanda-da, soňra çopanlara eýgilik ýokdugy şübhesizdi.

Çopan bu zatlary ýeke-ýekeden gözünüň önünden geçirýär. Beýik alaňlaryň üstüne çykyp, Berdiniň ýoluna seredýär. Howlugýar, darygýar... Gün ýaşyp, garaňky düşdi; asmanda ýyldyzlar patrak ýaly boldy. Beýik-beýik depeleriň üstünde çolugyň geljek ugruna ot ýakýarlar, emma çolukdan derek ýok.

Myrat aga wagtal-wagtal tamasyny üzüp, ýerine baryp oturýar. Ýene ýüregi diýen etmän, turup, onuň geljek ugruna seredýär. Garaňky gijäniň içinde her bir garalyp görünýän çeti-çerkezlere aldanýar. Her bir gözüne görnen garanyň ilki gymyldaýandygyny aňsyryjak bolup, eglip-eglipler seredip görýär. Aňsyryp bilmeşe, itini küşgürüp görýär; bolmasa, özi ýakynyna baryp, barlap gorýär.

Soňabaka Myrat aganyň töweregi doly gara bolup galady, olaryň her biri hem onuň gözüne çoluk bolup göründi.

Ynha, şu garalaryň arasynda bir üýtgeşik gara görnen ýaly boldy. Emma ol üýtgeşik gara Myrat aganyň gözi düşmezden ozal,

itleriň gözi düşdi. Itler ok ýaly bolup topuldylar. Şol halatda «Ýolbars! Aždar!» diýen ses Myrat aganyň gulagyna eşidildi.

Myrat aga hem şatlykda, hem gaharda, alňasan ýaly, geleniň öňünden çykyp:

— Aý, geldiňmi-ow; näme beýle gijä galdyň? Biz-ä azaşyp gitdiňmikäň öýdüp, gaty howlukdygam. Birneme wagtragynda gelerler...— diýip, çolugy goşa getirip, azygyny düşürişdirmäge durdy.

— Aý... hojaýyn bir ýere giden eken-ä; «şol gelýänçä gitme» diýip sakladylar-da. Ol hem geler ýerde gelmedi. Ahyry ýüzüni bazardan gaýdan öküziň ýüzi ýaly edip, bir ýerden geldi. Men-ä näme etjekkä diýip, ýüregim hem ýaryldy. Hernä ahyry haýyr. «Baran badyňa, Myrada aýt, bazar gününe çenli hökman gelsin» diýdi.

— Be... maňa gelsin diýdimi?

— Hawa.

— Meni näme etjekkä?

— Aý, näbileýin, onuň bilen näme gepleşip oturyp bolýamy? «Myrada aýdyp goýber, gelsin» diýdi; — bolýa — diýdim.

— Be... bazar gününe ýetişmeli bolsa, onda häzir ugrabermeli-dä?

— Hawa, häzir eşegiňi mün-de ugraber.

— Men-ä iki günden bári ajam öldüm.

— Ajygan bolsaň, men birazajyk nan getirdim. Ynha, şuny iý-de ugraber — diýip, Berdi goltugyndan ýarym tegelekden gowrak nany çykaryp, Myrat aga berdi.

Myrat aga ony demli duran çay bilen iýmäge başlady.

Berdi:

— Hany Esen? — diýip, özüniň ýoldaşyny sorady.

Myrat aga:

— Esen ýaňy bir lagar galan goýun bardy, şol galypdyr, şony gözlemäge gitdi. Ol basym geler. Goýunlara möjek-şagaladan häzir boluň. Birden bolmaz iş bolaýsa, ol doňuz hojaýynyň öňünde durup bolmaz — diýip, eşegini münüp, oba garşy ugrady.

Myrat aga ugran badyna, Esen lagar goýny getirip, sürä goşdy-da, Berdä degmäge başlady:

— Ýeri, halypa, aman-sag geldiňmi? Bizi gorkuzdyň. Uzuk janyň gurgunmy, onuň-a gül ýüzüne seredip, hezil edinensiň. Aý, oba men gitjekdim welin, saňa goý söýgülisiniň ýüzüni bir görsün diýdim-de...

Berdi gaty gamgynlyk bilen derdinmäge durdy:

— Aý, halypa Esen, ikimize olar ýaly zat ýetjek däl öýdýän. Gorkym köp. Uzugym elimden gidermikä diýýän. Myrat agany çagyrdylar welin, bolsa, şonuň üçindir, halypa. Obada aşaklykdan bir hymyr-symyr gürrüň bar ýaly boldy welin, men aňyrsyna ýetip bilmedim. Ýöne Uzugy çykarýjaklarmyka diýip oýladym. Halypa, her zat diýseňem, Uzugym gorkulydyr. Ýöne Uzuk elden gidäýse, meniň ýüregimde dert goýar.

Aý, halypa, Uzugymyň ýüzüni salyk gördüm. Näçe ýekelikde görüp sorayyn, hem diýdim weli, hiç çemini tapmadym....

* * *

Myrat aga çöl-beýewanda, garaňky gijäniň içinde ýekeden-ýeke eşejigini dikgirdedip sürüp barýar. Ýüz-müň oý-pikirler onuň başynda: hojaýyn gör näme iş üçin çagyrypdyr? Belki, öýünde bir betbagtçylyk bolupdyr ýa-da onuň tarapyndan bir ýaman gep-gürrüň eşidipdir.... Bularyň hiç biri entek Myrat aga mälüm däl.

Ol oýlanýar, pikirlenýär, baş çykaryp bilmeýär.

«Herne eýgilige bolsun-da» diýip, ýagşa ýorup goýýar, emma ýagşy ýorgut ýüregine ýeňillik bermeýär. Giň ýürek daralýar, howlugýar; tiz

baryp, aýgydyna ýetsem diýip, eşegini näçe depgiläp sürýär. Eşek gaty howlukmaýar; ol aýaklaryny, hamyr ýugurýan aýalyň ýumrugy ýaly, sogrup alyp, ýene urup, hypyr-sypyr, hypyr-sypyr edipjik, öz maýdaljygyna ýygyja-ýygyja basyp gidip barýar.

Meýdan giň. Ýol daş. Birmeňzeş gum-gukluk. Eşegiň aýagynyň sesinden başga ses-üýn ýok. Asmanda ýyldyzlar, ýerde çeti-çerkez, selin-sazak; aňnat-aňnat gumlaryň arasynda ýekeje özi eşegi bilen, ýesir düşen ýaly, boýnuny burup, beýik-beýik depeleriň, ýasy-ýasy ýapylaryň duşundan geçip gidip barýar. Asmandaky ýyldyzlaryň, ürken goýun ýaly, barynyň ýüzi gündogardan günbatara. Birnäçeleri, misli deňze dökülen daş ýaly batyp, görünmez bolup gidýär. Ýeňsede bolsa täzedentäze ýyldyzlar dogşup durýar. Ynha, şu dogan ýyldyzlaryň arasynda Ülker, Aralyk, Ýaldyrak, Üç ýyldyz ýaly ýyldyzlar hem dogup tirkeşenlerinden soň, Daňýyldyz dogup, ýokary galmaga başlady. Daňýyldyz ýokary galdygyça, aşagy agaryp, onda-munda gögerişip oturan çöp-çalamlar görnüşip, töwerek giňän ýaly bolup başlady.

Ynha, bu mahallar gündogardan salkynja, ýuwaşja şemal turup, ösümlikleri herekete getirdi. Soňrak gün hem syçrap çykdy. Gün ýokary galdygyça, ýaňky öwsüp duran ýuwaşja şemal biraz güýçlenip, Myrat aganyň yeňsesine dolandy-da, onuň bilen bir ugurdaş, deň ýoldaş boldy.

Entek ýol örän daş. Myrat aga bu gün, uzakly gün hereket edip, günü ýaşyryp, garaňkyny düşürdi. Ikinji gijäniň ýarymynda tükeniksiz gumlary egninden aşyryp, gün dogýança, ol çägelerden ýagşy arany açdy. Ol häzir aňyrsyz-bärsiz giň meýdanyň bagryny dilip geçýän çopan ýoly bilen inçejik tilki tozanyny turzup gidip barýar.

Birhaýukdan günüň aşagy bilen Suhan gatynyň küdeleri, öýleriniň tüýnükleri görünmäge başlady. Myrat aga oba ýakynlaşdygyça, ýüregi urup, inleri çümşüldeşýär. «Nähili habar eşiderkäm?» diýip howlугýar. Ylaýta-da Uzugyň dokma daragynyň sesini eşitjek bolup, daş ýerlerden gulak salýar. Gyzyň daragynyň sesi gulagyna ilse, ol tanajak, çünki

Uzuk ejesi bilen kakanda, ejesiniň daragy pes düşüp, daraklaryň sesi «sögüşip» çykýardy. Uzugyň ýeke özi kakanda, her elinde bir darak, bütin daraklaryň sesinden aşyp, al-asmana göterilýärdi.

Myrat aganyň gulagyna Uzugyň daragynyň sesi gelmezligi ony gaty howlukdyrýardy. Ol eger gyzynyň daragynyň sesini eşitse, onuň kakyşyndan nä haldadygyny biljek. «Bular nä haldakalar?» diýip, öýüne ýetip barýarka, işigindäki kepbäniň içinden Uzugyň daragynyň sesi çykdy, emma hemişeki güpürdäp asmana göterilýän daragyň sesi gaty pes hem haýal çykdy. Gyzynyň, daragynyň sesiniň beýle sus çykmagy Myrat agany öňküsinden-de beter ünjä saldy.

Uzuk ýaňy kakymynyň gyrymyny gyryp, bilini ýazmak üçin dikelip, töweregine seredende, kakasynyň taýajygyny öňüne basyp, öýüň ýeňsesine öwrülenini gördi; zöwwe ýerinden galdy-da, dokmasynyň üstünden düşüp, kakasynyň ýanyna bardy.

— Geldiňmi, kaka? — diýip, ejap bilen durdy.

— Hä, geldim, gyzym — diýip, Myrat aga taýagyny ýere diräp, eşekden düşdi.

Ol wagt Durdy:

— Kakam gelipdir! — diýip, ylgap gelşine — salawmaleýkim! — diýip, kakasyny gujaklady.

Kakasy ogluny gujaklap, arkasyna kakyşdyryp, kellelerini sypalaşdyrdy. Ol wagt eşek dokma kepbä tarap ugrady. Uzuk tutjak bolsa, has gaty ýöräp tutdurmady. Uzuk:

— Durdy jan, bar, jigim, eşegi tut — diýip, özi dokma kepbä girip gitdi.

ÝAZGYTMY?

MYRAT aga öýüne girip, egrije taýagyny dulda tärime söýägede, oýlugyny beýle ýanynda goýup, ojagyň başynda çep dyzyny çökerip, sag dyzyna söýenip, köneje donunyň ýakasyna bukup otyrdy.

Orazsoltan eje bir eli kündükli, beýleki eli doly bedreli suwdan gelşine işikden:

— Geldiňmi? — diýip girdi-de, ojagyň başyndaky tüňçäni alyp, elindäki bedresinden doldurmaga durdy.

Myrat aga iki elini dyzynyň üstünde goýup, sakgaljygyny gysymlap oturan ýerinden usullyk bilen başyny galdyryp, agras ýüzi bilen:

— Geldim — diýip, oturyşyny bozman, biraz gozganjyrady-da, gülümsirän ýaly edip, — obalar gurgunçylykmy? — diýdi.

— Şükür hudaýa, häzir-ä gurgunçylyk.

— Aý, gurgunçylyk bolan ýeri ýarýa. Eý-weý-eý... ýadapdyryn öýdýän — diýip gyşardy.

— Ýadan bolsaň, ynha, çay goýaýyn, çay içersiň. Uzyn gije-de ýatman ýöränsiň?

— Hawa, uzyn gije eşegiň üstünde kirpim çalyşmady. Näme beýle, baý gyssagly habar iberipdir? Men-ä: «Näme bolaýdyka?» diýip, ýüregim hem ýaryldy. Berdä-de: «Obalar saglykmy?» diýsem, «Obalar-a gurgunçylyk» diýdi. Onsoň şol ýerden aldyran ýaly bolup, gara basga galyp gaýtdym. Ol näme üçin çagyrdyka?

— Baýdyr-da, näme üçin çagylanda bolmaýa. Özüň näme onuň gylygyna näbeletmi? Kümsüklük edip, bir ýerden bir zat tapmasa, näme onuň iýeni bokurdagyndan geçýämi?

— Aý, ol aýdýanyň-a şeýle — diýip, Myrat aga aýalynyň ýüzüne seretdi. Emma aýalynyň ýüzi gaty salyk bolansoň, bir zat bardygyny aňlap, bu hem ýüzüni aşak salyp, geplemän oturdy.

Bu wagtlar Uruk agyr oý-pikirler içinde; başyndan gör nämeler gelip geçýärdi. Çeper elleri, ýiti pikiri diýen etmän, dogry diýip çiteni ters çykyp, söküşdirip, ýamaşgan çitmeli bolýardy. Atasynyň gelmänine köp wagt geçipdi. Onuň gelmegi Uzugy şatlandyrýar, ýöne bu sapar hemişekisi ýaly atasynyň ýanyna gelip, mährinden doýup bilmeýär. Ene-atasynyň ýanyna baryp, hemişekisi ýaly gürrüňleşesi gelýär. Emma bu gezek olaryň ýanyna baryp, gürrüňleşmäge bir hili aýagy çekmeýär. Asla atasynyň bu gezekki gelmegi özüniň ömür gülüniň gunçasynyň üzülmegine sebäp boljak ýaly bolup durýardy. Ýene hem bolsa «Sabyr—rahmandan» diýip, dokmasyny çiten bolýar; emma onuň бүтін oý-pikiri çitmekde bolman, ata-enesiniň näme gürrüň edýändiglerini eşitjek bolup, iki gulagy şolaryň gürrüňlerindedi.

Ynha, bu wagtlar ejesiniň:

— Men baýyň näme üçin çagyrandygyny bilýän. Baý özüniň bir aşnasyny gudaçylyga getirýämiş. Ana, seni hem şonuň üçin çagyrya — diýen sözi Uzugyň gulagyna degip, duran ýeri aşak çeken ýaly boldy. Bu gürrüňler Uzuga näçe agyr degse-de, ýene onuň gulagyna gaýyp gelip durdy... Myrat aga Orazsoltan ejäniň ýüzüne seredip, gürrüňi dowam etdirdi:

— O nähili ýerkä? Nämesi barka?

— Nähili ýerdiginiň aýyk aýygyna meň özümem entek ýetip bilemok. Özleri-hä örän gurgun, bir köpçülik ýermiş. Şolaryň men-ä şäher bilen gatnaşyklysam bar öýdýän, pagta alyp berýäminädyämi. Şol, şu ýerik gelip giden adamyň gürrüňinden şeýle aňladym. Şu ýerik gelip giden dört-baş doganmyş, özi iň ulusymyş. Habar tutdurýan bolsa özünden kiçisimiş, iň ulusyndan kiçisi bolýa-da. Ana, şonuň ozalam bir aýaly barmyş-da, ýöne maşgalasy

bolmaýamyşmy-nämemi? Kim bilýä onuň maşgalasy bolýamy-bolmaýamy? Men bu gürrüňleri Orazmuhammediň aýaly Oguljerenden eşitdim. Oguljereniň özi şol obanyň gyzy, hemmesini ýagşy tanaýa. «Özleri örän kakabaş, bozuk ýerlerdir» diýip, birin-birin gürrüň, edip berdi.

Men maşgalamy olar ýaly bozuk ýere, orta ýaşan adama aýal üstüne berip, diriye ýakyp biljek däl. Baý bolsalar, goý bolubersinler. Baý bolsalar, özleri üçin. Olaryň baýlygyndan maňa bir köpüklik haýyr ýok. «At aýlanyp, gazygyny tapar, suw aýlanyp ýarygyny»; goý at bolsa gazygyny tapsyn, suw bolsa — ýarygyny. Goý, baý bolsa, öz deňi bilen gaşaşsyn. Men maşgalamy özüm ýaly garyba berjek; özüniň deňine-duşuna berjek. «At rysgaly alnykda» diýýä. Soň maňlaýlarynda näme bar bolsa görerler. Ýöne men maşgalamy öz elim bilen özüm diriye oda atyp biljek däl.

Ynha, senem baýyň ýanyna barsaň: «Meniň maşgalam entek ýaş, hiç kim bilen guda bolup biljek däl» diýip aýtgyn. Ol adamyň öňüne düşüp getirýän hem şu garny ýarylmyş Suhan gatynyň özümişle. Meniň entek ýetişip oturan gyzym ýok. Özüniň ýetişip, ötüşip oturan gyzy bar. Dözmeýän bolsa, öz gyzyny beräýsin!

— Aý... emäý bilenräk geplesene! Tamda gulak bar, eşidäýmesinler.

— Eşitseler eşidibersinler, o bolmanda, günümiň gülümsiräp durdugymy?!

— Bolýa. Onda men baýyň ýanyna baryp, seniň ýañky aýdanlaryňy aýdaýyn — diýip, Myrat aga ýerinden turup ugraberende, Orazsoltan eje:

— Aýu, eşidýämiň? Sen bir ýeke ejiz adamsyň, her hili howatyrlyary ýadyňdan çykarmagyn. Suhan gaty bilen ekjeşmegin. Juda sözüňe gulak salman dursa: «Ejesi bilen bir maslahatlaşaly» diýip gaýdybergin. Soňuny bolsa soň görübereris-dä — diýdi.

Myrat aga Orazsoltan ejäniň sözünü diňläp, baýyň ýanyna çykyp gidensoň, aradan köp salym geçmänkä, daşarda:

— Ýeri, gyzym, arma? Dokmaňy gutarýamyň? Gaýrat et bakaly, indi gutarypsyň — diýen ses Orazsoltan ejäniň gulagyna eşidilen ýaly boldy.

Aradan köp salym geçmänkä, Myrat aga dolanyp geldi. Ol:

— Baý-ha ýok ekeni. Bazara gitmeli boljak öýdýän. «Geläýse, bazara barsyn» diýip, aýallaryna sargap gidipdir — diýip, iç işige girip durdy.

Orazsoltan eje:

— Sargap giden bolsa, bazara gidersiň-dä — diýdi.

— Hany gitmeli bolsa, ozalam gijä galdym, bir-iki şaýy saraý puluňyz bar bolsa ber. Men ugraýyn.

— Biz-ä ertirden bári bazara duz sargajak bolup, bir köpüksiz, «Kimden dilärkäk?» diýip, töweregimize garanjaklap, şony hem sargap bilmän galdyk. Bolmasa, bazara gitjek bolsaň, baýdan birneme alarsyň-da.

— Aý, baýa ynanyb-a, pulsuz bazara gidip bolmaz.

— Onda näderkäk, Uzugyň boýnundaky gyranjyklaryň birini alaýarmykak... — diýip, Orazsoltan eje ýerinden turup, sazanaklap durdy.

Myrat aga:

— Şeýdäýsene bolmasa — diýensoň, aýaly ýüzüni daşaryk öwürdi-de:

— Uzuk! Aý, Uzuk! Hany bári gel, keýgim! — diýip gygyrdy.

Uzuk:

— Náme etjek, eje? — diýip gapydan girdi.

— Kakaň, bazara gitjek welin, bir köpük pul tapman, ýaýdanaklap dur. Şol boýnuňdaky gyranyňy ber, keýgim — diýip,

ejesi gyzynyň ýüzüne seredende, onuň ýüzünde özleriniň agyr durmuşlarynyň tagmasyny gördi.

Uzuk, ejesiniň dilegini eşidip, birsalym sesini çykarman, ýüzüni aşak salyp durdy. Soňra herekete gelip, elini usullyk bilen alajasynyň düwnüne ýetirýänçä, onuň kellesine şeýle pikirler geldi: «Toýda -tomaşada deň-duş bilen şagyrdaşyp, şelpeli dagdan, gylyçly gyran dakynmadym. Şu lezginiň sary ýapragynyň, Käbiliň lükgi gyranynyň arasynda ýeke gyran hem saýlanyp durmasyn!..» diýip, ysgynsyz eli bilen alajasynyň düwnüni çözmäge başlady. Emma alajanyň düwni, gyranyň Uzukdan aýrylmagyna närazyçylyk görkezýän ýaly bolup, hiç çözülmedi. Uzuk onuň bilen köp kejeşip durman, şarta üzüp, gyranyny alaja setirinden sogrup, ejesiniň eline berdi-de, geplemän çykyp gitdi.

Ejesi biçäräniň hem gyzynyň yzyndan seredip, uludan demini alyp galmakdan başga eden çäresi bolmady.

* * *

Güýzüň aýyk günleriniň biridi. Hepdäniň içinde penşenbe hem duşenbe günlerinde iki gaýra bazar bolup, duşenbe bazaryna — «uzak bazar», penşenbe bazaryna «gysga bazar» diýlip aýdylýardy. Bu gün uzak bazar günüdi. Öňki gysga bazaryň bazarlananyna dogry üç gün geçip, dördünji güne ýüz urupdy. Halk, edil suwsan goýun ýaly, arabaly, düýeli, eşekli, pyýada ibirtde-zibirt, «Muňalan — Kábä» diýen ýaly, her kimiň ýüzi bazara tarapdy.

Myrat aga eşegini münüp, obadan saýlandy-da, ýokarrakdan derýanyň köprüsinden günbatar tarapyna geçdi. Derýanyň çep goltugyny syrýp geçýän ullakan bazar ýoluna düşüp, bazarçylara goşuldy.

Myrat aga öýünden ugrandan, ullakan alada astyna düşüp, onuň başyna köp pikirler gelip geçýärdi; bazara barandan soň, Suhan gata neneňsi jogap berjegi hakynda köp pikirlenýärdi. Ol beýle pikir astyna düşensoň, şeýle uly bazar ýolundaky bazara barýan jemendäniň arasynda misli ýeke özi ýaly bolup, gürründeşi özüdi. Käte-käte içinden eden pikirlerini daşa çykaryp, hümrädäp, özünden-özi gürrüň edýärdi. Onuň eşegi bolsa Myrat agadan goşançsyz, öz peýwagtyna ýöräp barýardy; köplenç pyýadalaryň yzyna eýerip, haýsy pyýadanyň yzyna düşse, şonuň yzyndan köp wagtlap aýrylman ýörelýärdi. Ol eslije wagtdan bári ýoluň gyrasyndan barýan dört sany pyýadanyň yzyndan galman gelýärdi.

Myrat aga käte-käte pikirinden boşan ýerinde bu pyýadalaryň zeýrenişip edýän gürrüňlerini hem diňleýärdi. Şol bada üsti şirekili, ala gaýyşly jylawyny basyp barýan gezermen atyň üstünde biri kümüş jylawyny goýberip, eýeriň ýeňsesindäki gaýyş ganjyga bökderilen bökdergä arkasyny berip, ösgün silkme gara telpegiň sakagyny alkymyndan ildirägede, ýeňsä taşlap, gözi ýok ýaly, eşeklileri guma garyp, Myrat aganyň öňüne düşüp barýan pyýadalaryň birini kakdyryp geçip gidiberdi. Pyýada biçäre entirekläp, başy ýere ýetmänkä, kakynjyrap galyp, eşitdirmänrägede: «Häh, haramzada! Gözi ýok ýaly-how, edil adamyň üstünden sürýä» diýip sögdi.

Myrat aga:

— Hä, urduraýdymy? — diýdi.

— Aý, urduraýman, bularyň biri-ikisi däl, at müneni şeýle. Edil gözi ýok ýaly, nire adamyň üsti bolsa, şondan sürýä — diýip, ýaňky pyýada ýerden göteren telpegiň gumuny kakýşdyryp, başyna geýdi.

Ýolagçylardan biri:

— Mesligiň etdirýänidir-dä — diýdi.

— Aý, puluň etdirýänidir, ýogsam olar kimden artyk. Şu mahal: «Düş atdan, pyýada gideli» diýseň, iki ätse: «Ädigim aýagyma degýä» diýer durar welin näme?..— diýip, urdurylan pyýada kellesini ýaýkady.

Myrat aga:

— Aý, bolýa-da, inilerim: «Aýaz han, çarygyňa bakarak» diýlen sözi ýatdan çykarmaly däldir welin, meslik nämeler etdirmeyä. Biziň türkmenlerimizde: «Agajyň şahasy belent bolsa-da, miwesi aşak» diýlen nakylam bardyr; birneme aýagyň burnuna seredibräk basaýmaly welin, bolýan däldir-dä — diýip, adamlara gürrüň berip barşyna birden bazara ýetip geldi.

Myrat aga bazara ýeten ýerinde bir saraýda eşegini daňyp, saraýdan Suhan gatynyň ýanyna barýança, köp zatlar gördi. Ol, aňyrsy ýetmiş ädim ätmänkä, baýy-aýagy ýalaňaç, ýer-ýesir bolşup, çagalarynyň gollaryndan tutuşyp: «Jan agalar, şujagaz neresse çagalaryň haky üçin ýekeje köpük çörek puly beräýseňizläň!» diýşip ýören gedaýlar Myrat aganyň ýedi ýerde syýyndan aslyşyp galdy. Myrat aganyň bulara näçe rehimi indi, emma şeýle-de bolsa, ýeke nebsi agyrmakdan başga olara edip bilen kömegi bolmady. Her haýsynyň ýüzüne bir seredip, hyrçyny dişläp, başyny ýaýkap barşyna ol ýene köp zatlara düş geldi. Aňryk ýene elli ädim ýöremänkä, aldajy gurt ýaly bolşup, barmaklaryny ölleşip, dodaklaryny ýalaşyp, gözleriniň gytagy bilen göreniň jübüsine seredip, bazarçylary uwultyradyp ýörenlere-de gözi düşdi.

Myrat aga bu zatlary görüp: «Eý toba, her bir zady oýlaýmaly-how» diýip, jübüsindäki ýekeje gyran puluny barlap gördi. Onýança kisepürleriň biri bir adamyň kisesine elini sokdy welin, Myrat aga durup bilmän, baryp, kisepüriň elinden tutdy:

—Eý, inim, beýdip ýörmeseň bolmaýamy? Bu uwul-tyradýan adamlaryňyz barly bolsa, ne ýagşy, bir garybyň zadyny alyp,

çürkäp taşlaýasyňyz. Şundan başga kär tapmaýasyňyzmy?— diýip, kispüre nesihat berip durka, beýle ýanynda bir eşek jellabynyň üç tümene alan ýalta eşegini syhlaşdyryp, keykerip duran çys eşek edenini gördi. Ol jellabyň:

—Eý, jan aga, ynha, ýalan sözleýän bolsam, sakgalymdan ak giripdir... Şu eşegi ýaňyja birinden dört tümene aldym. Eşek örän daýaw, çys; sen näme haýyr berseň beräý — diýip, üç tümene alan eşegini sakgalyny şaýat edip, aldap, bir garyba baş tümene satyp goýberenini gördi-de, Myrat aga kispüre:

—Bar, inim, senem ýoluňdan galma — diýip, goýberdi. Kispür iki egninden garap, ýeňil-ýeňil basyp, hälki kisesine elini sokan adamsynyň yzyndan ugrady.

Myrat aga duran ýerinden üýtgemän, başyny aşak-ýokary ýaýkaşdyryp:

—Eý-ho-oý! Meniň şäheri görmänime bu ýyl on üç-on dört ýyl bolupdyr. Bazary öňki görelim bári, ýagdaý üýtgän ekeni. Azgynçylyk öňküdenem artypdyr. Betbagtçylyk köpelişdir. Ah! Ahyrzamanaň adamsy bolaýdykmykak? Aý, ýykylmyş dünýä?.. — diýip, başyny aşak salyp durşuna gyzyny gözünüň öňüne getirdi. Hyrçyny dişläp:

—Eý, betbagt gyzym! Senem şu ýykylp barýan bozuk dünýäniň bir gorpunyň aşagynda galaýmabilseňheýdir!.. — diýip, gyzynyň geljekdäki durmuşyny bir-bir gözünüň öňünden geçirdi. Ýene bu ýerde uzak durman, «Gel-äý, Suhan gatynyň ýanyna basymrak baraýyn, neneňsi bolsa-da, işiň aňyrsyna ýeteýin-le» diýip, goýun bazarynyň üsti bilen aýlanyp, don bazaryna geldi.

Don bazarynyň bir ýan çetinden, dükanlaryň agzyndan birin-birin seredip ugrady. Orta gürpräge geliberende, Suhan gatynyň garnyny gäberdip, dükanyň içinde bir adama garamtylragada dony geýdirip duranyňy gördi.

Bu mahal ol geýdiren donunyň bagjyklaryny dakyşdyryp, arkalaryny sypalaşdyryp: «Bu donuň jähegi ýüpekdirem» diýip, boguk ses bilen gykylyklaýardy.

Myrat aga dükanyň işiginden seredip:

—Essalawmaleýkim — diýdi.

Suhan gaty Myrat aganyň salamyny alman, söwdasyny dowam etdi:

—Ýok, şol aýdanym; ýekeje köpügi kem bolsa-da, berjek däl — diýip, iki şaýynyň üstünde bir donuň söwdasyny gaýtarjak boldy.

Töwerekdäkiler töwella edip, ýerli-ýerden gygyryşdylar:

—Ahaw, ýaşuly, şu donuň bahasy ýetdi, bu hem bir daýhan oglan ekeni, iki şaýynyň üstünde bolan söwdany gaýtarjak bolup durma! Biz-ä indi şu oglana bir köpük gal diýip aýdyp biljek däl!

—Şaýysyny geçjekmi?

—Ýok, şu donuň köpüginem geçjek däl — diýip, Suhan gaty dolanyp aşak oturdy.

—Bar, geçmeseň geçme. Iki şaýy meni oda-suwa ýykýan bolsa ýyksyn! — diýip, hyrydar puluny sanap berdi-de, dony aldy. Suhan gaty puly alyp, jübüsine saldy-da, haş-ş edip, uludan bir demini alyp, töweregine seredende, Myrat aga gözi düşdi; ýüzüni torsardyp, aşak saldy-da, don alan çykyp barýarka, ýene başyny galdyryp:

—Bar, inim, nesip etsin, toýda tozdur — diýdi. Don alan yzyna garap:

—Aý, bolýa-da, agam, gaty erbet berk söwdagär ekeniň — diýip çykyp gitdi.

Suhan gaty gapdalynda oturan inisine igendi:

—Seniň örän agzyň gowşak. Söwdada birneme berkräk bolmak gerekdir — diýip, dükanyň işigine çykdy-da, Myrat aganyň tozgalap

duran köne donunyň egninden iki barmagy bilen çekip, — hany bäri gel — diýip çagyrdy. Myrat aga onuň yzyna düşüp ugrady.

Dükanlaryň tükenen ýerinde saraý bilen aralykda bir suwalan kepbede türkmen çayçysy bardy. Suhan gaty şu çayçynyň aňyrsyna dolanyp, saraýyň içinde çayhana ýaplanyp oturdy. Soňra ardyndy-da, Myrat aga:

—Hany aşak otur — diýdi.

Myrat aga hem Suhan gatynyň çep gapdalynda kepba ýaplanyp oturdy.

Suhan gaty eňeginiň aşagyna düýrlenlen sakgallaryny çykaryp, barmaklary bilen daraşdyrды-da:

—Haçan geldiň? — diýdi. Myrat aga ýüzüni ýokary galdyrman:

—Nirä, obamy ýa bazaramy? — diýip sorady.

—Oba.

—Oba şu gün uly guşluk wagtлары gelendirin-dä, bazara ýaňrak geldim.

—Oba barypsyň-da onda?

—Hawa, oba-da bardym. Asyl aňyrdan göni oba geldim-dä.

—Oba baran bolsaň, näme üçin çagyrylandygyňy eşidensiň, aýdandyrlar.

Myrat aga eşitdim diýmäni birhili görüp:

—Aý... biziň-ä şeýle bir açyk eşiden zadymyz ýok. Hawa, ýöne sen: «Geläýse, bazara barsyn» diýip, sargap gaýdan ekeniň. Şony-ha aýtdylar. Şol sargyt bilenem bazara geldim — diýip, ýüzüni galdyrman oturdy.

—Hüm-m... Onda hiç bir zat eşitmänsiň-dä? Aý, zeledi ýok. Ol neme... Hol biri size gudaçylyga gelýärdi, seni çagyrmagymyzyň sebäbi hem şol. Indi senem näme... maşgala özüňki, bir zat diýersiň-dä?

Myrat aga sözi niresinden tutjagyny bilmän, köp dymyp oturdy-da, birden Suhan gatynyň özüne saljak ýaly edip:

—Ol gelyänler nähili ýerkä? Özüňiz tanaýasyňyzmy? — diýdi.

—Men özüm olary gaty ýagşy tanaýan. Olar gaty gurgun ýer. Döwletli, köpçülik ýer; baş dogan dagy bar. Hemmesi hem baý, guraw. Indi süňňüni sorasaň, men açyk bilmeýän, ýöne gaty gul-a dälidirler welin, sizden pesräk bolsalar gerek.

Myrat aganyň esasy maksady giýew boljagyň kim ekenligini bilip, şonuň aňyrsyna ýetmekdi. Şol maksat bilen hem:

—Ol gelyänleri kim bolmalyka?—diýip sorady. Suhan gaty açyk aýtmany kyn görüp:

—Aý... gelyänleri boý bolsa, size gelmezdiler. Men-ä şolaryň ulusyndan kiçisi üçin gelyäler öýdýän — diýip, gümmüň-sümmüňe urdy.

Myrat aga Suhan gatynyň jogabyna kanagatlanman pikire gitdi.

Suhan gaty Myrat aganyň agyr pikire gidenini bilse-de, bilmediksirän boldy. Eger-de kim üçin gelyändiklerini dogry aýtsa: «Giýew bolmalyň ýaşy ortadan agan, öňem iki heleýi bardy welin, biri öten ýyl öldi; siziň gyzyňyz şonuň ýerine barmaly; özi hem iki heleýiň biri bolmaly» diýmelidi. Emma ol beýle diýip, dogrusyndan gelmek islemedi, gaýtyp, ol tarapyňy ýaşyryp, mekirlige urup gitdi:

—Hawa, Myrat, men aýdyp ýörmesem-de, öz ýanymdan seniň gadyryňy gaty bilýändirin. Döwletime döwlet goşanyň hem sendigiňi bilýändirin. Senem meniň malyma çopan bolup gelensiň, hudaýa şükür, göz degmesin, tüweleme, meniň malym hem öňäp başlandyr. Sen ol zatlara düşünmeýändir öýtmegin. Men ol zatlara gaty gowy düşünýändirin, gadyryňam bilýändirin. Şol sebäpden ömrümiň ahyrynda sana bir ýatdan çykmaz ýaly ýagşylyk etmek meniň mydam kalbymda. Ýöne şony neneňsi ýol bilen etmegiň tagadysyny tapman ýördüm. Ynha, indi şol etjek ýagşylygymyň ýeri geldi.

Öňräk Bekmyrat baý menden bir gelinlik maşgala sorady. Men oňa: «Biraz howlukmaň, men size bir üýtgeşik maşgala tapyp biýrin» diýdim. Şol sözi aýdamda-da, siziň maşgalaňyz meniň ýadymda. Ýöne men oňa birden bir zat aýtmadym. Aňyrsyny-bärsini pikir edip, her bir tarapdan ölçerip gördüm. In soňunda şol ömrüniň ahyrynda ýatdan çykmaz ýaly ýagşylyk edeýin diýen maksadymyň ýeri gelendigini bildim. «Gel, men Myrady Bekmyrat baýlar bilen guda edeýin» diýdim. Bekmyrat baýlar ýaly gudalary bolanyň dünýäde näme armany bar? Gökdäki dilegi ýerde gowuşýar. Maşgalasy ýag-ýüpegiň arasynda dolaşyp gezjek.

Ilki men — şeýle-şeýle bir maşgala bar — diýemde — atasy garyp; çopan gyzy — diýip, biraz tykyrajak hem boldy. Ýene-de — siziň hataryňyzda terbiýe alan bolsa bolýa-da — diýip, razy boldy.

Indi siz biraz pikir ediň. Häzir döwlet siziň üstüňize süýşdi, bilseňiz. Gelen döwletiň ýüzüne urup gaýtarjak bolmaň. Döwlet her adamyň ömründe onuň gapysyna bir gezek gelermiş, emma ony tutup bilmän gaýtarsa, dolanyp gelmezmiş. Siz hem şu gelen döwleti gaýtaryjy bolmaň. «Döwletliden döwlet ýokar, bidöwletden — mähnet» diýýä. Bekmyrat baýlaryň haýsy sandygyny açsaň, jagyrdap ýatan altyn-kümüş. Kim onuň hasabyny bilýä, kim onuň hasabyna ýetýä. Gyzyňyz şeýle döwletiň içinde aýlanansoň, «Bal tutan barmagyny ýalar», elbetde, barmagyny ýalamaly bolar.

Bir gelende, baş-alty tylla getirse, ikinji bir gelende, dört-baş tylla getirse, ana, size bir ýyl iýerlik zat.

Bu ýerde iýerligiňiz bolsa, onda çopançylykdan gazanan goýunlaryň sürüde alany ýanyna bolup gezibir. Şeýlelikde, baş-alty aýyň içinde özüň bir çekeneli adam bolarsyň. Ana, şol döwletiň geldigi bor. Soňra çekenäň örnese, öz başyňa süriň bor. Isleseň, guma çykarsyň; isleseň, goýnuňy mülk arasyna ýakyn çekersiň. Isleseň, çopan tutarsyň; isleseň, özüň bakarsyň. Ine, saňa döwlet! — diýip, ýylgyryp, Myrat aganyň ýüzüne seretdi.

Suhan gatynyň bu bolsadysy Myrat aganyň göwnüni götermedi. Onuň ýüzünde azajyk-da şatlyk ruhy görünmedi. Ol şol oturyşyndan gozganmady hem.

Suhan gaty biraz ýylgyran bolup:

—He, diňlediňmi meniň sözümi, düşündiňmi, döwlet nireden gelip, gapyňy açýa? — diýip sorady.

Myrat aga agras ýüz bilen:

Döwlet gelip, gapymyzy açjakmy-açmajakmy, ol tarapyn-a bilemzok, ýöne aýdan zatlaryňa-ha düşündim — diýdi.

—Weý, döwlet bosagaňdan ätjek bolup dur ahyryn, şony bileňokmy? — diýip, Suhan gaty gorkajyk gözlerini tegeläp seretdi.

Myrat aga bir ardynyp:

—Aý, indi biziň köpümüz ötüp, azymyz galypdyr. Ol geljek döwletmi, gelmejek döwletmi, oňa garamaly däl-de, şol gyzyň geljekde dişi ýylgyrjakmy-ýylgyrmajakmy, şoňa garamaly — diýip, başyny aşak salyp, oturan ýerinde uludan bir demini aldy.

Suhan gaty ileri omzap:

—Hemme kişiň hem islegi şol-da — diýdi.— Men aýtdym ahyry. Bekmyrat baýlarda ýag iýip, ýüpek geýjek diýip. Siziň maşgalaňyzyň azajyk ynajak ýerinde men özüm hem razy däl. Men siziň maşgalaňyzyň öz maşgalamdan tapawudyny bilýän däldirin — diýdi-de, ýaplanyp oturan kepbesine oýkanyp, ýagyryny-synyň gijisini köşetdi. — Hany näme diýýäsiň? Men beýdip oturmaýyn; meniň dükanda söwdam galýa — diýip, Myrat aganyň ýüzüne seretdi.

Myrat aga sykajakdan çykyp bilmän, ýene-de:

—Ol gelýänleri kim bolmalyka? — diýip sorady.

Suhan gaty kim üçin gelýändiklerini ýene-de aýtmajak boldy:

Men saňa öň aýtdym ahyry, iň ulusyndan kiçisi diýip. Boý bolsa, size gelmezdiler. Elbetde, boý ýigit däl — diýip, sakgalynyň ujuny agzyna saldy.

Myrat aga ýene jogaba kanagatlanman:

—Maşgalasy-zady hem bardyr? — diýip, has türküledi.

Suhan gaty ýene gümmüň-sümmüňe salyp:

—Onuň oglan-uşagy-ha ýok öýdýän. Ýöne ozal hem bir aýaly barmyş-da, maşgalasy bolmaýamy-nämemi — diýdi.

Myrat aga işiň magadyna ýetdi. Ýagdaý aýalynyň ozalky aýdyşy ýaly. Indi muňa şol aýaly bilen belleşen jogabyny bermek isleýär. Emma hiç bir zat aýdyp bilmän, ýüzüni aşak salyp otyr.

Suhan gatynyň uzak oturmaga ýüregi takat bermän:

—Ýeri, näme diýýäsiň? — diýip, gürrüňdeşiniň ýüzüne seretdi.

Myrat aga näme diýjegini bilmän:

Aý, näme, bir zat diýip-diýmän, biziň-ä entek ýetişip oturan gyzymyzam ýok. Ony näme... Siz özüňizem ýagşy bilýäsiňiz — diýip, ýüzüni ýokary galdyrmady.

—Aý, bilip-bilmän, aýal maşgaladyr-da, ony ýetişdirjek bolup oturmazlar. Kebelek ýaly başyňdan aýlap goýberenden gowusy ýokdur.

—Aý... ol aýdýanyňyz-a dogry welin, ýöne kebelek ýaly başdan aýlap: «Bar, näme bolsaň, şol bol» diýip goýberibermäge-de her kimiň öz maşgalasy bolýa, ýüregiň etmeýä... — diýdi.

Myrat aganyň bu sözüne Suhan gatynyň bijaý gahary gelip, tegelejik gözleriniň içi ganguýma boldy. Ýene-de, gaharyny bildirmän, mekirlilik bilen Myrat aganyň içine-daşyna geçip, ony razy etjek boldy. Ahyry Myrat agadan razyçylyk bolmajagyny bilip, birden çym-gyzyl bolup doldy. Onuň tutup oturan eşek taýagyny siltäp alyp, gahar bilen ýere berk dikdi-de:

—Sen biraz pikirlen! — diýdi — Kim bilen gepleşýäniňi ýada sal! Kim saňa — maşgalaňy kebelek ýaly başyňdan aýlap — bar, näme bolsaň, şol bol — diýip, goýber — diýýä?! Adam kimler bilen maslahatlaşan bolup otyr-a!.. Adamyň özüni öldürmeli-le! Sen özüňe-de seret, gelyän adamlara-da seret! Olar kim?.. Sen kim?.. Olar sen diýip gelmeýäler, olar men diýip gelyäler, olar ömürem seniň gapyňdan garajak adamlar däl. Olar meniň abraýym diýip gelyäler!.. Şu zatlara-da düşüňip, biraz pikir etmek gerek! — diýip, ýüzüni keserdip oturdy.

Suhan gaty bolar-bolmaz ýerde daýhan-deşdiwanlarynyň öňünde agyzly kişi boljak bolup ýören bir adamdy. Ol ugursyz zatlaryň üstünde çopan-çoluklarynyň hakyny bermän kowup, ýaşkiçilerine urduran bolup hem ýörýärdi. Myrat aga, şu zatlary göz öňüne getirip, berk bir zat aýtmakdan çekindi:

—Aý... ol aýdýanyňyz-a dogry-la. Siziň abraýyňyz diýip gelyändiglerini hem bilýäs. Ýöne maşgalamyz ýaş bolansoň, ýene bir-iki ýyl enesiniň elinde terbiýelenäýse kem görmeýäs-dä. Enesi hem ýekelli adam. Bir öýde bir özi diýen ýaly, hem enesine kömek boljak... Olar ýaly bolsa, näme... ynha, oba bararys, enesi bilen hem maslahatlaşyp göreris, enesi näme diýýä — diýip, ýüzüni ýokary galdyрман oturdy.

Suhan gaty:

—Özüň erkek bolsaň, bular ýaly işde asla aýala maslahat salmazlar. Maslahatdaşyň aýal bolsa, bir-de işiň ugra barmaz! «Saçy uzynyň akyly kelte» diýip, babalarymyzyň aýdanyny bir-de ýadyňdan çykarmagyn. Olaryň aýdan sözleriniň yryasy bolmaz — diýip, biraz deminden düşjek ýaly etdi.

Myrat aga öňki pikirinden dänmän, sypaýyçylyk etdi:

Aý... ol aýdýanyňyz-a dogry-la. Ýöne her zadam bolsa, olam ene-dä, gara bagyr, öndüripdir, ekläpdir-saklapdyr, onsoň oňa-da maslahat salaýaly diýýäs-dä.

Myrat aga ýene-de gürründeşiniň göwnüniň üstünden turmady. Suhan gaty henize çenli daýhanlaryndan, çopan-çoluklaryndan bular ýaly gaýtawul görmeýärdi. Oňa görä-de Myrat aganyň bu bolşuna onuň gaty gahary geldi. Tegelejek gözlerini öňküden hem beter tegeläp, çym-gyzyl boldy; ýel berlen tulum ýaly çişip, boguk sesleri bilen has gaty gykylyklamaga durdy:

Ol maşgalany eklän kim?! Onuň ene-atasynyň iýýäni kimiňki? Ýigrimi-otuz ýyldan bäri iýýäniň meniň çöregim dälmi? Ol maşgalalar meniň çöregimi iýip, önüp-ösendir. Sen «Aşyňy içeýin, tabagyňa...» etjek bolýasyň! Saňa duz depen diýerler! Seni meniň duzum urar. Sen meniň maňlaýyma depjek bolýasyň! Hany göreli, kim kimiň maňlaýyna depýäkä! Nädersiň, şol maşgalany atyň syrtyna berip goýberibersem!...— diýip, dodaklaryny ýalaşdyryp, eýlesine-beýlesine sereden bolup, öňküsinden hem beter keserilip oturdy.

Ak bazaryň ortasynda Suhan gatynyň nähak ýere gykylyklap, masgara bolup oturyşyna Myrat aga utanyp, ýere girip bilmedi. Ýaman gahary gelip, bilindäki pyçagyny sogrup, Suhan gatynyň kükreginden dikmek isledi. Ýene işiň netijesi tersine çözülip, öz maşgalasynyň ýer-ýesir bolup, ýetim galjagyny göz önüne getirdi-de, hyrçyny dişläp, sesini çykarman oturdy.

Myrat aganyň azarly janyndan bihabar, bili agyrmaýan Suhan gaty:

—Hä... Näme geplemän otyrasyň? Utanmaýamyň, uýalmaýamyň, hiý, beýle-de masgaraçylyk bolarmy? Bular ýaly işde ene-ata ýaşula ynanyp oturyberýändir, eger-de ýaşulynyň hatyrasyny tutýan bolsa. Sen meniň çöregimi şunça çeýnäp, ýene beýle masgaraçylyk edip otyrasyň. Aslynda şol gelýän adamyň özi «seniň ýanyňda oturýan bolsa, oňat maşgaladyr» diýip, maňa daýanyp gelýä. Ondan soň men ol adamlara — guda bolmaýalar — diýip aýdyp bilmen ahyry! — diýip, eşek taýagyň ujuny ýerden sogurdy.

Myrat aga çykgynsyz agyr hala düşüp, öz içinden: «Aý, özüň garyp bolsaň, haýsy bir işiň ýerine ýetýä. Bu hem ýerine ýetmedik işleriň biri eken-dä» diýip, ýüzüni ýokary galdyрман, göwünsiz:

—Aý, onda näme, bolýa-da... Size daýanyp gelýän bolsalar, geliberiň diýersiňiz-dä — diýdi-de, ýerinden turdy.

Suhan gaty:

—Bolýa onda — geliberiň — diýip aýdaryn — diýip, dükana garşy ugrady.

Myrat aga dik duran ýerinden gozganman, ýüzüni aşak salyp:

—Eý-ý-ý!.. Ýazgyt!.. Ýazgyt!.. — diýdi. — Bu Suhan gatynyň ýazgydy boldy. Men özüm bolsam, ýumruk ýaly gyzymy orta ýaşan adama aýal üstüne bererinmi?! Ýok!.. Ýok!.. Bermerin!.. Men özüm hem bar! Men şu işe hiçrazy däl. Häzir Suhan gata baryp aýdaýyn — diýip, onuň dükanynyň işiginden bardy-da. — Suhan aga, bári çykyň — diýdi.

Suhan gaty dükandan çykdy.

—Ýañky maslahatymyzy goýbolsun edeliň — diýip, Myrat aga ýüzüni bir gapdala sowdy.

—Näme, adamyny oýnajak bolýamyň? — diýip, Suhan gaty gaharlandy.

—Oýnanyň-oýnamanyň şol. Men şol işe razy däl! Ol gelýän adama-da: «Ata-enesi razy däl, maşgalamyz ýaş» diýip aýdýalar diýip aýdaýyn—diýdi-de, Myrat aga durman gidiberdi.

Gün gijikdi, bazarçylar somsaýak gaýdyşýarlar. Obanyň uşajyk oganlary obadan açygrak saýlanyp, bazar ýolda kakalaryna garaşýarlar. Bazardan gelýän kakalar oganlaryny ulaglarynyň öňüne alyp, kemptut, ak nan, halwa ýaly zatlary goltuklaryndan çykaryp berip, oganlaryny begendirýärler.

Bu gün Uzuklaryň öýlerinde hem il deňinde özleriniň bazarçysyna garaşýarlar. Durdy tä iňrik garalyp, garaňky düşýänçä, öýe girmän,

kakasyňyň ýoluna seredip durdy. Sansyz bazarçy ýol bilen geçip gitdi. Öz obalaryndan bazara gidenler geldiler, emma Myrat aga gelmedi.

Durdy öýlerine girdi, emma kakasyndan tamasyny üzmedi. Ol häli-şindi kakasyňyň: «Çöş-ş...» diýip, daşarda eşegini durzan sesini eşidäýjek ýaly bolup, köp garaşdy.

Bularyň öýlerinde Myrat aga garaşýan ýeke Durdy däl; Orazsoltan eje bilen Uruk hem garaşýardy.

Iň soňunda, ýassynlar Uruk ejesine: «Bolmasa, Suhan agadan sorap geläýsene» diýensoň, Orazsoltan eje Suhan gatynyň ýanyna gitdi.

Suhan gaty Orazsoltan ejäniň soragyna:

—Men nä bilermişim Myrady. Bazarda ýanyma geldi, turdy gitdi — diýip beren jogabyndan soň sözleşmek-de islemedi.

Orazsoltan eje göwünsiz berlen jogaby eşidip, çykyp gaýtdy. Öýüniň işigine gelende, ýigrimi-otuz ädimlikde bir gara görüldi. Şol halatda gulagyna çalaja «Çöş-ş...» diýlen ses eşidildi. Ol: «Geläýdimi-kä?» diýip, ýaňky garanyň ýanyna baranda, Myrat agany tanady. Gizlin syrlaryny döküşmek üçin bulara çola ýer gerekdi. Ol sebäpden olar öýlerine-de barman, edil şu ýerde ikisi oturyp gürrüňleşdi.

—Näme beýle gijä galdyň? — diýip, Orazsoltan eje söze başlady.

—Giç öýlänler baýa gahar edip, bazardan çykyp ugradym. Şol ugryşyma hemme zady jähennem edip, göni guma gitjek bolup, Peşanlydan hem geçdim. Ýene-de: «Bu gidişim ýagşy däl, öýde çagalar ýaman gaýgy ederler» diýip, yzyna dolandym.

Ynha, işler şeýle, garry: men baýa seniň aýdyşyň ýaly edip aýtdym. — Entek maşgalamyz ýaş, bular ýaly iş biziň göwnümüzde ýok — diýdim. Görsem, hiç bolar ýaly däl. Baý edil guduzlan it ýaly, gözlerini gyzardyp, başyny silkip alyp barýa. Edil guda bolsaňam bolarsyň, bolmasaňam bolarsyň diýen ýaly etdi. Indi men-ä, garry, halys akyl-huşumy çaşyrdym. Näme diýip-näme aýtjagymy bilmeýän. Ýagşy, garyş boýdan galdyryp, ekläp-saklap, kemala gelen günü, ene-ataň öz çagasyna

ygtyýary ýetmese, näme diýip-näme aýdarsyň?.. — diýip, Myrat aga başyny aşak saldy.

Orazsoltan eje iki elini dulugyna tutup, Myrat aganyň sözünü diňläp oturdy. Ol şol oturyşyny bozman, öz pikirini aýtdy:

—Meniň diý diýenlerimi diýipsiň, gaty gowy edipsiň. Erte bir gün meniň çagam «Enem-atam golumdan tutup oda urdy-ha» diýmez-dä. Biziň barymyzyň islegimiziň tersine zor bilen bir iş etseler bolsa, hemmämiziň närazyçylygymyz bir bolar. Barymyzyň gargyşymyz şol bize hyýanat edene bolar.

Myrat aga mundan soň ep-esli pikirlenip oturdy. Soňra usullyk bilen:

—Neme-le, garry, biz: «Gyzymyz ýaş-ýuş» diýip çekip ýörmän, Berdä nika gyýyp oturybersek nädýä? Öňden hem biziň iru-giç maksadymyz şol-da — diýip, aýalyna maslahat saldy.

—Wah, şeydägede, munuň başyny bogup dynaýandan gowusy ýokdur. Onda başyňam dynç bor, gulagyňam. Berdiniň ýigit kemi ýok. Gül ýaly oylan. Özüniňem bizden aýrylyp gitjek ýeri ýok. Ýöne şu gatap galan Suhan gaty üstümüzden bir sowlaýsa. Häzir aýtsak,razy bolmazmyka diýýän. Şol bir zat diýip durmasa, etmelisi şol-la — diýip, Orazsoltan eje özüniň razyçylygyny bildirdi.

—Neme, garry, bu ýerde «Sag sagynýança, dāli suwdan urup geçer» etmeli — diýip, Myrat aga aýgtyly karara geldi. — Men goşa baran badyma, Berdini ibārin. Baýam bu işe özi razy bolup. Berdä bir aý-ýarym aý rugsat berse-hā bereni, eger-de närazyçylyk edip gykylyklajak bolsa, ikisinem Ogulnyýazyň öýüne elt-de, nika gyý-da oturyber. Ogulnyýaza onuň hökümi ýöremez. Soňra elinden gelenini edäýsin. Berdiň-ā näme ýaş jany bar. Her ýerde-de zāhmeti bilen çörek tapyp iýip biler. Menem bütin ömrümi şunuň öňünde ýaýaplap geçirdim. Halys etimden ötüp, süňňüme ýetdi. Suhan gaty bolmasa, ýene bir gaty boljak eken-dä, menem öz kārimden bir dōwüm çörek tapyp iýip bilerin. Ýagşy, garry, söz şu bolsun.

Iki garry maslahaty jemledi. Şondan soň Myrat aga maşgalalary bilen hoşlaşyp, gijäniň içinde guma ugrady. Ol ertire galyp, ýene Suhan gatynyň gözüne görünmek islemedi.

Berdi gumdan gelyänçä, Orazsoltan eje Ogulnyýaz ejeleriň toparyna, başga-da obada pikir alyşýan adamlaryna bu iş hakynda maslahat saldy. Maslahat salan adamlary — aýal-erkek Orazsoltan ejäniň bu işini gaty gowy gördüler.

Berdi hem, Myrat aga guma gidenden soň, dört-bäş gün geçip-geçmänkä, oba geldi.

Orazsoltan ejäniň maslahatdaşlary: «Sen her zadam bolsa, Suhan gata bir maslahat salan bolup gör. Belki,razy bolup, Berdä bir aý-ýarym aý rugsat berer. Ýok, dört aýakda bir baş boluberse bolsa, Ogulnyýazyň öýüne eltip, nika gyýarys; ondan soň olam elinden gelenini edibersin» diýdiler.

Ynha, şu maslahat bilen Orazsoltan eje Suhan gatynyň ýanyna bardy.

Suhan gaty ýekeje özi öýüň ortarasynda arkan düşüp ýatyrdy.

Orazsoltan eje:

—Salamäleýik — diýip, öýe girdi.

Suhan gaty:

—A-a-le... — diýip, onuň doly salamyny-da alman, dik oturdy. Köýneginiň eteginden elini sokup, garnyny sypalaşdyrды. Orazsoltan eje girenden soň, ara ep-esli salyp salyp — he... Orazsoltan, geç, otur — diýdi.

Orazsoltan eje:

Geçip oturjak däl — diýip, ojagyň önünde çommaldy.

Suhan gaty gapdallaryny gaşaşdyryp:

—Hä, habarlyja geldiňmi? — diýip sorady. Orazsoltan eje ýere seredip oturyşyna:

—Biz-ä gyzymyzy Berdä nika gyýyp oturybereli diýip maslahatlaşdyk. Siz şony neneňsi görýäsiňiz? — diýdi.

Suhan gaty derrew sakgalynyň ujuny agzyna salyp: «Hüm... Berdä, hüm... Berdä...» diýip, iki gezek gaýtalady. Soňra sakgalynyň ujundan kertip alanlaryny «tүf, tүf-tүf» edip, üç gezek tүfledi-de:

—Aý, ol ýagşy iş. Ene-ata razy bolsa, başganyň sözi bolmaz — diýip, elini köýneginden çykardy. Suhan gatynyň bu sözünden soň Orazsoltan ejäniň biraz göwrümi giňedi:

—Aý, her zadam bolsa, ýaşulyňa maslahat salan ýagşy-da — diýdi.

— Aý, ol hawa-la, ýöne bu işde ene-ata nämä razy bolsa, şol bolar. Meniň Bekmyrat baýlar diýmegim olar bir il içinde atly-abraýly baý adamlar. Siz näçe salsaňyz-da, siziň salgydyňyzdan gaçjak däl. Sizem bir garyp adam, size-de pul gerek. Ynha, meniň hem olara ýykgyn etmegim size bolsun diýip etdim. Asyl siziň bular ýaly pikiriňiziň baryndan habarym bolmasa nätjek. Eýle bolanda, Bekmyrat baýyň jogabyny şo mahal bererdik.

— Aý, galyň-palyň diýip oturjak däl. Gyz satyp baýan ýokdur. Şol ýeke çagam deňine-duşuna sataşsa bolýa.

— Aý, ony gaty akyl edýäsiňiz. Orazsoltan.

Suhan gatynyň bu sözlerinden soň Orazsoltan eje arka tapynan ýaly boldy. Ol mundan beýle sözlere garaşmaýardy. Soňra Orazsoltan eje has arkaýynlaşyp:

— Hany onda ol oglana bir aý-kyrk gün rugsat beriň-dä, obada gezer ýaly — diýdi.

Suhan gaty: «Indiki geljek — uzak bazarymyz, soňky — gysga bazarymyz... gysgadan soň guma gitsek bolar» diýip, hymyr-symyr edip, özünden özi gürrüň etdi. Soňra tiz başyny galdyryp, gapyrgalarynyň ýüzüni gars-gars gaşady-da:

— Hawa, Orazsoltan, häzir Berdini guma iberiň. Ol ýerde Myradyň ýeke özüne kyn bolar. Ol ýanyndaky oglanam entek ýaş. Hawa, indiki — uzak bazar, soňky gysga bazarda men çoluk tutup, ertesi guma ugraryn. Çolugy Berdiň ýerine goýup, özünem alyp gaýdaryn. Toý üçin goýun

gerek bolsa, bu ýerde bazardan alyp biýrin. Bolmasa, gumdan goýun sürüp gaýtmak Berdä aňsat düş-mez. Un gerek bolsa kömek biýrin. Şeýle bolup-da, soňky uzak bazardan soň sähedini belläber. Orazsoltan — diýip, sakgalyny agzyna saldy.

Orazsoltan eje Suhan gatydan köp hoşal bolup çykyp gaýtdy. Maslahatdaşlaryna Suhan gatynyň aýdan sözlerini ýeke-ýeke aýdyp berdi. Maslahatdaşlary hem Berdiniň gaýdyp guma gitmegini makul bildiler. «Hawa-la, gitsin; «Ýarym güne ýaryş ýok» diýişdiler.

Berdi guma gitdi.

DÜWÜN ÇIGIŞSE ÜZÝÄRDILER

SUHAN gaty gapdallary don asylyp doldurylan, galanlary bolsa eplenilip, törüne basylan dükanyň ortarasynda satlyk donlaryň birini ýasgynjaň atynyp, haram ölen towugyň maslygy ýaly, şumroý sary telpegini dyzynyň aşagyna basyp otyrды. Onuň egnindäki alabeder biz köýneginiň ýakasynyň kiri damagyny çaljak bolýan bolsa, başyndaky jambörügiň kiriniň derdinden neneňsi matadan edilendigi belli bolman, edil mum edip, sapak işip oturmalydy.

Bu wagtlar gün uly guşluk bolup barýardy. Emma entek bazar ýagşy gyzmanson, häzir söwda-satyg gaty gyzgalaňly dälди.

Ynha, bu wagtlar Bekmyrat baý aldyran ýaly, bir ýerden alakjap gelip, murtlaryna timar berip, dükanyň gapysynda durdy-da, Suhan gata:

— Salawmaleýkim! — diýdi.

Suhan gaty hasanaklap ýerinden galyp:

— Aleýkimessalam. Dükana geç — diýdi. Bekmyrat baý başyndaky silkme telpegini çykaryp, bir silkdi-de, içindäki ýaglygy bilen derini süpürişdirip:

— Ýok, Suhan aga, sag boluň, geçip oturjak däl. Howlugýaryn — diýip, Suhan gatynyň gözüne seredip, gözi bilen gör nämäniňdir habaryny berdi.

— Geç, çay iç-dä... — diýip, Suhan gaty mürähet etdi.

Bekmyrat baý:

— Aý, sag boluň — diýip, Suhan gatynyň ýüzüne ýiti seredip, gözünü agdardy-da, ýeňsesine dolandy.

Suhan gaty inisine:

— Sen dükanda otur — diýip, her aýagynyň üstüne bir basyp, pyşdyl ýörişi bilen Bekmyrat baýyň yzyndan ugrady. Bular dükanlaryň öňi bilen tirkeşip, saraýa bardylar. Suhan gaty arabanyň hapa tigrine ýaplanyp, ýerde ýagşy ornaşyp oturdy. Bekmyrat baý hiç bir zada ýaplanman. Suhan gatynyň önünde çyzganjyrap, çommalyp oturdy-da, söze başlady:

— Ýeri, Suhan aga, habar haýyr bolsun, Myrat gelendir?

Suhan gaty, birsalym sesini çykarman, pikir eden bolup:

— Aý, biziň bu işimiz «It boýnuna göwher daşyny daksaň, item aglar, göwherem» boldy. Aslynda «Söz parhyny bilmän sözlän adamdan, ondan ýene otlap ýören mal ýagşy» diýip könelerimiziň aýdany gaty dogry söz — diýip, ýerliksiz nakyl getirip, dürsürän bolup tüketmedi.

Suhan gatynyň ugursyz dürsürän bolup oturyşyna Bekmyrat baýyň jebgesi gysylyp:

— Ahyrynda näme diýdi? — diýip, gysga sözde açyk jogaba garaşdy.

— Aý, «Maşgalam ýaş» diýip, hynnyk-mynnyk eden bolup otyr. Meniňem gaharym gelip: «Tur, meniň gözüme görünme!» diýip, goýna kowup goýberdim.

— Onda işimiz ugra barmajak-da?

— Aý, ugra baryp-barman näme, ol öz elimizdäki zat. Indi näme, Bekmyrat baý, ikimiziň aramyzda gizlin zat ýok. Ata-enesi razy bolmasa bolmasyn. Razyçylykdan daşarda-da ýol bar ahryryn. Myratdan razyçylyk

aljak bolup, çagyran bolup ýörmegimizem ýöne il ýüzüne depme halallyk bir zat-da. Indi näme,razy bolmasalar,razyçylykdan daşdan ýol gözlemeli bolar-da. Ýöne Myrat meni şu işde ýüň sakgal etdi. Meniň şu ömrümde düýnki Myrada gaharym gelşi ýaly, gaharym gelen dälidir. Bular ýaly çopan-çolujaklaryň gorpa süsdüriläýdigem bardyr welin, ýöne degmedim-dä.

— Bu aýdanyňyz dogry, olar ýaly daýhan-deşdiwana kimdigiňi tanadaýsaň kem bolmaz.

— Özümüz-ä tanada-tanada gelyändigis welin, bolýa-da. Aý, özümüzü tanatdygymyz-da, olrazy bolmady diýip, haýyr bolan işi şere ýazjak gümanymyz ýok. Meniň ozalky sözü — söz, Bekmyrat baý. Ozal men saňa bir kör bahasyna alyp bereýin diýdim gerek? «Her iş bolsa, bähbit bolsun» diýýä. Ozal kör bahasyna alyp bermäge boýun bolan bolsam, indi mugt alyp bermäge boýun bolýan.

— Özün gör-dä, Suhan aga, şol maşgalany alyp beräýseňiz, siziň gaty gadyryňyzy bilip, sylagyňyza ýeterin. Siz özüňiz bilýäsiňiz, meniň şol mele atyma kimler hyrydar bolup dilemedi. Emma men diläne — agramyna zer çekseňiz hem, satlygy ýok — diýýädim. Şeýle gowy görýen malymy Siziň hatyraňyza sylag bermägerazy boldum ahyryn. Heniz hem meniň sözü sözdür. Ýöne şu maşgalany her hili-bir hili edip alyp bereweriň, Suhan aga. Indi ol ýer diýen meseläňiz bar. Ony Siz, Suhan aga, hiç gaýgy etmäň. Ol aýdýan oglanyma Allak diýýändigirler, obamyzda doganoglanynyň elinde gezip ýören bir ýetim oylan. Onuň doganoglany bolsa agyr maşgalaly bir garyp adam. Ol şol Allagyň atasyndan galan üç tanap ýeri ekip, zordan güzeranyny dolaýar. Men üç gün mundan ozal Allagy çagyryp, onuň bilen gürrüňleşdim. — Senem beýdip söwedeňläp ýörme-de, öýlenjek bol — diýdim. — Ol doganoglanyňdan hantama bolsaň, seni müjerret ötir. Garşa dagy edeli diýse-de, ýetişip oturan gyzy ýok; bolaýsa-da, öz ogly hem ýetişip barýa. Ýöne sen ýerjagazyňy sat-da, öýlen; ýetmedigini bolsa ondan-mundan

karz-kowal al, men özüm hem kömek edeyin — diýip maslahat berdim. Ol meniň maslahatymy makul görüpdür. Doga-noglany bilen bolsa tersleşipdir. Öten agşam — sen meniň ýerimi satyn al — diýip, ýanyma geldi. Ynha, şonuň ýerini saňa arzanjak alyp bereýin. Häzir bir ýurt tutsaňyz, soňra ýurdy giňeltmek bolar-la. Onsoňam näme, Siziň bir eliňiz şäherde bolsa, bir eliňiz gumda bolmaly ahyryn.

— Wah, hawa-la, Bekmyrat baý. Meniň şu ýer işimem bitiräýseň-ä...

— Bitirib-ä, uly söze toba-tagsyr, onuň bitdigi-le.

— Meniň ol ýerik göçüp barjak bolmagymyň sebäbi — şähere ýakyn. Söwda-satyg etjek adama şäher ýakyn bolsa, kem bolmaýa.

Hawa, indi ýaňky maşgalany almak hakynda. Siz şu maşgalany sypdyraýmaň. Il ýüzünde maşgala bolsa, özi ýalydyr. Adamçylygynda diýermiň, görk-görmeginde diýermiň, çeperçiliginde diýermiň — hiç bir tarapdan maşgala öňüne düşmez. Onuň özi, giren bolsa, ýaňy on altysyna girendir, bolmasa, on baş ýaşyndadyr. Şonda-da boýy-göwresi hiç bir adamyňkydan pes däl. Onuň çykarýan halysynyň ýöne ýüzüni sypap, syn edip otur-malydyr... Ýagşy, indi neneňsi almak bolar öýdýäsiň?

— Biz-ä bilmedik, Suhan aga, ony özüňiz ýagşy bilýäsiňiz. Biz-ä «Pylan hili ýol bar» diýip, ýol salgy berseňiz, şony etmäge taýyn.

— Etmäge taýyn bolsaňyz, ene-atasy razy bolmansoň, ýekeje ýol galýa. Ol-da bolsa atyň öňüne basyp alyp gaýdybermek. Atasy-ha näme, çölde gezip ýör. Bu işiň beýle bolanyňy bir ýyldan hem eşitmez. Öýde bir enesi bardyr. Ol näme edende näme, gyk-bak eden bolar, goýar. Soňuny bolsa men özüm oňararyn, soňunyň çigit ýaly pikirini çekme.

— Bolýa onda, Suhan aga, asyl meniň başdan garaşýan zadym şudy. Her söz aýtjak bolanyňyzda, şu sözi eşitmek isleýädim, indi islegime ýetdim.

— Islegiňe ýeten bolsaň bolýa. Biz tarapdan göwnüňize zat gelmedik ýeri bize bolýa.

— Aý, bolýa, Suhan aga, «Dag daga söýenmez, adam adama söýener» diýýä. Adam bir iş üçin gerek däl. Mydama gerekdir.

— Aý, hawa-la.

— Bolýa onda, Suhan aga, gep şu bolsun. Asla, Suhan aga, sen şeýt: indiki bazar günü Amanmyrat iki-üç sany atly bolup barar. Emma sen indiki bazar günü hatarda erkek göbekli goýman, her haýsyny bir ýerik iber. Bolmasa, obada daýhan-deşdiwanlardan adam bolup, iki arada gan görnäýmesin.

— Bolýa, şol aýdanyň gaty dogry. Eger-de düýekeşlerimiz obada bolsa, ýa öldürerler, ýa ölerler, emma gyzy diri berip goýbermezler. Oňa görä men şu gün agşam baryp, düýekeşleri aşak guma ibereýin, galanlary bolsa indiki bazara gaýdarlar. Garaz, gepiň gysgasy, Amanmyrat indiki bazar günü alyp gaýtsyn, obada erkek göbekli görmez.

— Onda gep şu bolsun, Suhan aga.

— Bolýa.

— Hoş, onda sag boluň.

— Bolýa, gep şu bolsun — diýşip, her haýsy bir ýerik gitdi.

* * *

Bu gün Suhan gatynyň çoluk tutjak gysga bazar günüdi. Çolugyň tutuljak günü bilen Uzugyň dokmasynyň kesiljek günü bir güne düşdi. Bu gün Uzugyň ruhy belent, wagty hoş. Onuň daragynyň sesi bütün da-raklaryň sesinden saýlanyp, «güpür-güpür, güpür-güpür» edip, al asmana göterilýär. Gaýdymy hem şol asmandan gaýdyşyna iň soňy, ürkek goýnuň aýak urşy ýaly, dars-dars, dars-dars edip gutarýar. Ol bu gün dokmasynyň dutaryň tary ýaly dartylyp çekilen erişleriniň bilinden günorta ýetirmän, ötgür pyçagyny salmak maksady bilen dyngysyz çitýär. Onuň çeper, çalasyn

elleri her iki erşiň daşyndan dolap alan çitimlerini eltip, ýalňyşsyz öz ýerine gondurýar. Onuň bu gün bütün paýhas-parasaty, zehini başda jem bolup, halysynyň bütün çitimini nusgasyz görüp oturýar. Haýsy reňkdäki ýüp gerek bolsa, elini uzadandan, şol reňkdäki ýumak togalanyp eline gelip duran ýalydy. Indiki uzak bazardan öňürti Berdi bilen görşerin diýen pikir onda näçe şatlyk, näçe guwanç, näçe höwes döredýärdi. Ol içinden: «Ynha, durmuşyň iň näzik, iň nepis gülüniň baldagyndan tutjak; hiý durmuşda şundan zyýada, şundan artyk höwes-isleg barmyka?» diýýärdi.

Güýz aýlarynyň bir günüdi. Meýdan işleriniň ýeňleşen wagty bolansoň, adamlaryň birnäçesiniň bazarlyk işi kän bolmasa-da, «köpüň üýşen ýeri» diýip, galapyn bazara gitdiler. Suhan gaty bolsa hatarynda bir erkek adam goýman, her haýsyny bir ýerik iberipdi. Obada ýeklän-tüklän galan erkek adamlar hem her kim öz işiniň üstüne dagady.

Köpden bäri giň jahana arkaýyn gernip syn etmedik Uruk gyzyň hem dokmasyny kesip, jahana arkaýyn syn etjek günü geldi. Ol dokmasynyň iň soňky kakymyny gutardy-da, ejap bilen dokma kepbaşyň gapysyndan garap:

— Ogulnyýaz eje! Eje! Geliň, meniň dokmamy kesip beriň — diýip, ýuwaşja seslendi.

Orazsoltan eje bilen Ogulnyýaz eje ertirden bäri biri-birine gaty ýakyn oturyp, gör nämäniňdir tükeniksiz gürrüni edýärdi. Bular Uzugyň seslenenini eşidip:

— Tüweleme, gutardyňmy? — diýşip, dokma kepbaşy ugradylar.

Bu wagtlar Suhan gatynyň hatarynyň ýokary çetinden dört sany egni ýaragly atlyny obanyň itleri aldajy ýaly bolşup garşylady. Elbetde, dokma kesmäniň küýüne düşendirler-dä, itler näçe gabyrdaşyp üýrseler-de, Orazsoltan eje dagy oňa hiç ähmiýet bermän, dokma kepbaşy girdi. Uruk:

— Alyň pyçak — diýip, ýiteldip goýan pyçagyny uzatdy.

Orazsoltan eje bilen Ogulnyýaz eje aralarynda sarpa saklaşyp: «Alyň, siz kesiň-de, alyň, siz kesiň» boluşdylar. Ahyrynda Orazsoltan ejäniň artykmaç sarpa goýmagy bilen Ogulnyýaz eje pyçagy öz eline alyp:

— Ýa, bismilla rahman rahym — diýip, kesmäge başlady.

Şu wagtlar Uzuk aýdan aş a günler içinde berdaşly barmaklaryna garşylyk görkezen erişleriň kültem-kültem bolup, aşak dökülip durşuny, misli özüniň garyp göwnünde köpden dykyn alan gaýgy-gubar, gussalary syrýp alyp, dökülip duran ýaly görýärdi.

Ogulnyýaz eje dokmany kesip boldy-da, boýy bilen boýdaş göterip:

— Ynha, janym, şu dokaýan halylaryň özüňki bolaýsa bolmaýamy? — diýip, Uzuk bilen ýüzbe-ýüz tutdy. Onýança kepäniň ilersinden at aýagynyň sesi eşidildi.

— Bu nämedir, nämedir?! — diýip, Orazsoltan eje ýerinden zöwwe galyp, gapa garşy ugrady welin, gapa ýetmänkä, üç sany ýaragly pyýada işikde peýda boldy. Uzuk iki elini göwsüniň üstünden dolap, halysyna syn edip, maýdajyk gülümsiräp duran ýerinden bulary görüp, özüni lampa aşak goýberdi. Onýança ýaňky işikden görnen pyýadalardan aýagy gara ädikli, başy silk-me gara telpekli, gyrmyzy donuň üstünden ýüpek guşak guşanan, argan-dargan satanlak, gollary uzyn, gyýyk gara gözli, burunlak, at ýüzli, gara gyrçuw adam öňürti kepä girdi-de, Uzugy gujaklady. Uzuk dalda isläp:

— Waý!.. — diýip, Ogulnyýaz ejä ýapyşdy.

Onýança Orazsoltan eje:

— Eý-waý-eý-ý!!! Taňrydan tapanlar-eý-ý!!! — diýip, golundaky darak bilen Uzuga ýapyşan adamyň iki gözünüň

arasyna berip, sakar ganyny sarkdyrды. Ikinji gezek urmaga maý tapman, golundaky daragyny aldyrды.

Ogulnyýaz eje garyp biçäre gyzyň ahu-perýadyna bakman, bagryndan geçip barýan wagşy penjeden golundaky pyçagyny saldy, emma onuň heniz ynsan tenine tyg çekmedik tejribesiz gollary bir gezek-de öz islegi boýunça işlemedi. Bu hem ikinji gezek urmaga maý tapman, golundaky pyçagyny aldyrды. Ol özüniň garry güýjüni ýygnap, golundan pyçagyny bermezlik ugrunda näçe çalyşды, emma Amanmyradyň ýoldaşы Kowusyň wagşы güýjüne taý gelmedi. Sag goly tovlanyp, omurdandan çykды. Aňry garşylyk görkezmäge ýagdaý tapman, daş çykyp, uly ilden haraý isläp, gygyrmaga başladı. Amanmyradyň üçünji ýoldaşы, öküzligini edip, ýatan darty bilen Orazsoltan ejäni iki kebzesiniň arasyna berip, urup ýykды. Gyz hossarsyz galdы. Gyz elden gitdi. Perýat ýumruk ýaly gyzyň gününe!.. Üç sany wagşы ony ara alyp, agzyna düýrläp, ýaglyk dykdylar; ikinji ýaglyk bilen üstünden daňyp, iki goluny pugta sarap, Amanmyradyň öňüne basdylar. Şondan soň derrew atly-atyna münüp, obanyň aldajы ýaly bolup, daşlaryna üýşen itleriniň arasyndan tiz çykmaga howlukdylar.

Bu wagtlar obanyň arasy somsaýak bolup, oylan-uşak, gyzu-aýal — barysy Orazsoltan ejäniň öýüniň işigine ýygnanyşyp geldi. Emma bu gün obada derde ýarar ýaly erkek adam gaty azды. Bolanlary hem onda-munda, meýdanda iş üstündedi. Ýakynrakda bolup, eşiden adamlar ylgaşyp gaýtsalar-da, wagtynda ýetişip bilmediler.

Şeýlelikde, bu ýerik ýygnanyşanlaryň köpüsi aýal-oglan-uşak bolansoň, ýöne Orazsoltan ejäniň daşyna üýşüp: «Öldi-de, öldi» bolşup, dowul etmäge başladylar.

Ogulnyýaz eje pahyr özüniň on dört ýaşly ogluna: — Bazara bar-da, bütin oba adamsyna aýt, oba adamsyndan ýolda göreniňe-de aýt. «Uzugy süýrär, obany gyran-jyrana saldylar» diý — diýip, gyssap bazara iberdi.

Orazsoltan eje biçäre çalajadan demini alyp, kem-kemden özüni raslady. Bir goluny ýere dirär, dik oturmak isledi, emma ýüregi çydam bermän, burlup başyny ýassyga goýdy. Ýatan ýerinde agy gatyşykly zaryn sandyrawuk owaz bilen:

Asyl parçaň galagydy,
Aýaga dolak boldy-la!..
Çyn käsäniň bölegidi,
Itlere ýalak boldy-la!..

Agyr mähnet göteren,
Golum işden gutaran.
Ady ýagşy, jan balam!
Eneň zarlap galdy-la!.. —

diýip, başyny göterip bilmän, urnup galdy.

Uzuk Amanmyradyň öňünde, atyň üstünde aždarhanyň agzyna düşen ýaly çalnyp ýatyrka, onuň gulaç gara saçlary ýerden süýrenip barýardy. Durdy ony gören badyna, oda atylan ýaly boldy:

— Eý-waý, ýetiň-eý! Waý-eý, nädeýin-eý?! — diýip, ýüzüni ýyrtyp-ýolup, özüni ýere bulap urup, gum garbap ýykyldy. Ýene turup, Uzugyň gapdalyndan ylgady. Ol, şol ýarym-ýaş bolup, atyň gapdalyndan ylgap barşyna: — Waý, aga-eý! Jan aga-eý! Beýtme-eý, goýber-eý! — diýip, boýunlaryny burup, delmirip ýalbardy.

Durdynyň beýle perişan halyna çydaman, itler hem aýratyn

tutaklanan ýaly bolup, Amanmyradyň atynyň öňüne geçip, garbaşyp goýbermediler. At, diriň-diriň böküp, itleriň arasyndan çykyp bilmän durka, Durdy itleriň arasy bilen böküp-kakyp duran atyň gapdalyna baryp, Uzugyň aýagyndan çekdi. Amanmyrat başagaýlykda Uzugy öňünden aşak gaçyrdy. Uruk eli-aýagy saralgy, atyň dört aýagynyň aşagyna guýlunyp düşdi. At böküp, beýläk çekildi. Durdy Uzugy gujaklap, üstüne ýykyldy. «Wah, degmäň-eý! Ýetiň-eý! Tutuň-eý!» diýip, töwerekden haraý isläp gygyrdy. Şol barmana Uzugyň agzyna ykjam ýaglyk dykylyp daňlandygyna birden onuň gözi düşdi. Bu ýagdaý Uzugy Durda has-da naýynjar görkezdi. Ol haýdan-haý daňyny aşak sypyrdy-da, uýasynyň agzyna dykylan ýaglygy çekip çykardy.

Uruk ýatan ýerinde:

— Meniň elimi-aýagymy çöz, jan jigim! — diýip, näçe urundy. Durdy Uzugy gujagyndan sypdyraýsa, elinden alayjaklar ýaly bolup, Uzugy boşatmaga durman: «Dat, ýetişiň-eý!» diýip, töwerekden haraý isledi.

Şol halatda altmyş ýaşlaryndaky garry adam bir ýerden ýetişip, hasasy bilen urup, atlylaryň biriniň başyny ýardy. Onuň rehimsiz haram gany akmaga başlady.

Guwwan garry babany atyň üstünden dürre gamçysy bilen saýgylamaga başlady. Onýança bir orta ýaşly aýal ýetişip, uzyn syrygy bilen Guwwanyň kellesine bir goýanda, ol atynyň boýnuny gujaklady. Soňra ol aýal at bolsun, üstündäki adam bolsun, gaýgyрман saýgylamaga başlady. Asmandan şakyrdaşyp inýän sy-ryklaryň sany kem-kemden köpelmäge başlady.

— Har-ram eşek, häh, har-ram eşekler, häh! — diýşip, ellerindäki taýaklary, syryklary gaýgysyz inderýän aýallaryň sany artdy. Adamlara, atlara şarpyldap, gürpüldäp degýän taýak-syryk sesleri näçe diýseň güýçlendi. Gyz süýreýjileriň at üstünden dyngy-syz salýan dürre gamçylarynyň şarpyldap çykýan sesleri hem taýak-syryklaryň sesine

gatyşdy. Bu wagtlar omurdanyndan çykan sag elini çep taý eli bilen tutup duran Ogulnyýaz ejäniň: «Uruň, gelinler! Gaýdaýmaň! Döküň haram eşek ganlaryny!» diýip gygyrýan sesi dyngysyz eşidilip durýardy. Atlar asmandan inýän syryklara, taýaklara çydaman, boýnaşyp, böwür berip gaçmaga başladylar. Olar üstlerinde oturan eýelerine baş bermän, gapdallaşyp, götinleşip, aýallaryň hüjüminden çekilýärdi. Şeýlelikde, jeňçiler Urukdan biraz arany açdylar. Uruk ýeke galdy.

Uruk näçe: «Elimi-aýagymy çözün!» diýse-de, başagaýlykda munuň sözüne hiç kim gulak asmady. Soň Durdy biraz arkaýynlaşyp, Uzugy boşatmaga durdy, emma çigşen düwünleri wagtynda çözüp bilmedi.

Bu zatlaryň hemmesi gysga wagtyň içinde boldy.

Amanmyradyň ýoldaşy Saparyň aty ýuwaşady. Ynha, Sapar şeýle bir halatda, maý tapyp, atyny çapyp gelşine, özüniň wagşy penjeleri bilen Uzugy penjeläp çekip, atyň öňüne basdy. Ogulnyýaz eje: «Boşadyň gyzy! Gyzy boşadyň!» diýip gygyrýardy. Uzugyň atyň öňüne basylanyna onuň gözi düşende bolsa: «Wah, goýbermäň!» diýip gygyrdy. Durdy Uzugy goýbermän aslyşdy. Bu ýerde «Mal eýesine çekmese — şumluk» diýenleri dogry çykdy. Amanmyrat, atyny depgiläp sürüp gelşine bir: «Gap!» diýende, at gulagyny gyrypyp; Durda okduryldy. Gele-gelmäne, çigninden tutup, bir sil-kende, Durdy honda togalanyp gitdi. Derrew onuň çigninden çykan gan köýneginiň daşynda peýda boldy.

Atlylar Uzugy ýene öz ygtyýarlaryna geçirdiler.

Duşmanlaryň at üstünden gerdenlerine, kellelerine sansyz suňşurýan dürre gamçylarynyň zarbyna seretmän, söweş meýdanyna giren aýallar ellerindäki taýakdan, syrykdan bir tutam galýança, gaýduwsyz söweşip, ahyry Uzugy gollaryndan aldyrdylar.

Obanyň arasynda elleri taýakly, syrykly, somsaýak bolup, kömege gelýän aýallaryň sany-sajagy ýokdy, ýöne olaryň köpüsi ýetişmän, arman çekişip galdy.

Ogulnyýaz eje üsti Urukly atyň ep-esli arany açandygyny görüp,

gyzdan tamasyny üzdi.

—Boldy indi, gygyryp oturara iş galmady — diýip, ol jibrinmäge durdy. — Hemmäňiz ýöne şat-da, şat uruşýasyňyz. Biriňiz gyzyň el-aýagyny boşadan bolsaňyz... wah, wah, wah, Uzuk janym bir adama-iki adama at öňüne aldyrmazdy! Ýene azajyk saklanaýan bolsa, näçe aýal ýetişjek eken. Ho-ol erkekleriň hem ýetişjegi bar eken. Ho-ol ekin meýdanyndan somsaýak ylgaşyp gelýäler. Biçäre gyz armanly gitdi... — diýip, Ogulnyýaz eje başbogsyna gözýaşyny süpürdi.

Üýşen aýallar:

—Wah, wah, gyz gitdi, uz gitdi! Uz gitdi, gyz gitdi!.. — diýip, gözýaşlaryny süpürişip, yzyndan seredişip galdylar.

Ogulnyýaz eje:

—Orazsoltanyň ýanyna baryň. Onuň demi bir barmyka, ony gaty urdular. Men elimi seýikletmäge gitjek — diýip, ak eşegini münüp, ussa Haýtyňka ugrady.

Jeň meýdanyna ýygnanyşan aýallar Orazsoltan ejäniňkä üýşüp bardylar. Bular onuň halynyň ganymatdygyny görensoňlar, gyzyň elden giderilendigine ahmyr edişip, zeýrenişmäge başladylar:

—Wah, jan doganlar, olar obada tüýs erkek ýokdugyny bilip gelipdirler.

—Wah, bu bir oslanmadyk iş boldy. Aýallar osal galdy, ýogsam bolmasa, oba gelip, gyz alyp gitmäge hetleri barmy?

—Wah... şo pille elime bir gök demrem ilmedi... Imansyzlaň garynlaryny silkip, läşini şol meýdanda ýaýratjakdym...

—Wah, şol pille bir degerliräk ýylgyn taýagam eliňe ilenok-da. Hernä eliňe ilýäni talu-syryk-da...

—Wah... jan doganlar, bu bir bolaýjak iş boldy. Ýene birazajyk saklanylanda, gyzy alyp biljek gumanlary ýokdy. Aýal-erkek ýerli-erden ýetişjek eken.

—Hawa-la, gyz, üç sany adam eli ýaragly, atlylaryň öňlerini gabatlap, näçe ylgady welin, ýetişmedi-dä. Atyşdylaram welin, aralary açygrak bolandyr-da. Atlylar saýlanyberdiler.

Onýança bir aýal:

—Waý, gyz, anha, ýaňky atyşanlar dört ýaragly bolup gelýäler. Olara derrew atlanyp, kowuň diýmek gerek — diýende, aýallar ýerli-ýerden: — Hawa-la. Haýal etmän ugrasynlar — diýişdiler.

Bir gartaşanrak aýal ýany ýaraglylaryň öňünden çykyp:

—Janlarym, derrew atlanyň-da kowuň — diýdi.

Ýerli-ýerden:

—Haýal etmeli däl, derrew ugramaly! — diýen sesler eşidildi.

Ýaraglylaryň biri:

—Jan eje, ulag ýok — diýdi. — Obada hol iki sany garry ýaby bar. Olary münüp kowandan eşek münüp kowan ýagşy. Ýabylaryň bary bazarda; her kim münüp bazara gidipdir. Oňat ýaby ýa at bolanda, biz häzir hem orta ýolda yzlaryndan ýeterdik. Ol wagtda ýa ýas üstüne ýas bolardy, ýa-da şu gün agşama çenli gyz enesiniň öýünde oturardy — diýip, ol tüpeňine söýenip, başyny egdi.

Aýallar ýerli-ýerden:

—Halha, Meret arçynlaryň atlary gazyklarynda gazanyşyp dur. Münsünler-de, depibersinler — diýişdiler.

Ýaraglylar:

—Şol atlar biziň hem ýadymyza düşýä. Münüp gitmäge jogap berseler, orta ýolda ýüzlerini ýere basjagymyza-da gözümüz ýetýä. Halha, Meret arçynyň aýaly dur, baryň, soraň-da!

Meret arçynyň aýaly eltisi bilen ellerini bykynlaryna urşup, dünýä göwünleri ýetmeýän ýaly, gaýşaryşyp durdular. Aýallar ýerli-ýerden bularyň atlaryny soradylar. Meret arçynyň aýaly at soralyany gulagyna ilmeýän ýaly, şol ýelejiräp durşuna, durkuny bozman durdy. Soňra ýuwaşjadan sallanjyrap:

—Biziň atlarymyzyň münüp gitmäge esbaby ýokdur — diýip, eltisiniň ýüzüne seretdi.

Atbakar oglan:

—Esbap bardyr. Men münüp giderlermikä öýdüp, eýerleşdirip goýdum. Bary, gaňtarylgy taýyn bolup durandyr; münüp galybermelidir — diýip, Meret arçynyň aýalynyň ýüzüne seretdi.

—Kim saňa atlary taýýarla diýdi?! Häli agşam özi geläýse bolýa, seniň ed-dil iki gözüňem oýdyryn. Derrew git-de, atlary basyrykla! — diýip, oňa azgyryldy.

Atbakar oglan, sesini çykarman, buýrugy berjaý etmäge ýumlugdy. — Haý, ýeňsän gursun, bedasyl, haram eşek!.. — diýip, onuň yzyndan hüňürdedi. At sorayan halka bolsa:

—Menden at soramaň. Atlar meniň ygtyýarymda däl. Kim bilýä, gyryljakmy, kim bilýä, ok degjekmi? Ile at berip, men ärimiň önünde jogapkär bolup bilmen — diýip, eltisi bilen ýelejireşip öýlerine gaýtdy.

Aýallar dumly-duşdan gargyndylar:

—Şeýle günde ýaramadyk at artyp galsyn!

—Ýatagynda gölerip ölsün, hudaýym!..

Amanmyrat dagy gyzy önlerine basyp, obadan ýagşy saýlandylar-da, dört tirkeşik bolup, atlaryny ýolsuz ýerden sürmäge başladylar. Kowus atyny depgiläp, Amanmyradyň sag gapdalyndan geldi-de:

—Nirä bararys? — diýdi.

Amanmyrat Kowusyň soragyna düşünse-de, ony has türkületjek boldy:

—Näme, nirä bararys, azaşandyrýs öýdýämiň?

—Ýok, azaşmak däl, häzir kimiň öýüne alyp bararys? — diýýän.

—Başga barjak ýerimiz ýok, ogul. Göni öz öýümize alyp bararys. Bular ýaly gymmatly zat tapan utanman, öýe alyp baryp biler-le.

Amanmyradyň bu sözi iň yzky ýoldaşy Saparyň gulagyna degensoň, ol hem atyny depgiläp, Amanmyradyň çep tarapyndan geldi-de:

—Näme? «Bararys-barmarys» gürrüňiňiz näme? — diýdi.

—Kowus: «Nirä bararys?» diýýä; Menem: «Göni öz öýümize bararys» diýýän. Indi sen näme diýýäsiň?

—Meniň birinji diýjegim-ä maslahat welin, bu işden soň häzir göni öz öýümize barmak oňat bolmazmyka diýjek. Iň bärkisi, öýüne baran badyňa, ugurly-ugursyz aýal gykylygam bolsa ýagşy däl-dä.

Kowus:

—Meniňem aýdýanym şol-da — diýdi.

Onda Amanmyrat:

—Olar ýaly ugurly-ugursyz aýal gykylygynyň bolup biljek gümany ýokdur. Olar ýaly gykylyk etjek aýalyň ed-dil boýnuny towlaýaryn — diýdi.

—Dogry aýdýasyň, halypa! Düyä münüp, hataba bujak bolmaly däl. Olar ýaly aýal gykylygy boljak bolsa, näme Amanmyradyň öýleriniň töwereginden darty tapylmaz öýdýämiň, ha-ha-ha-a... Amanmyrat iki kebzesiniň arasyna bir berer welin, gelnimiziň enesi ýaly, aýagyny sandyratsyn ýatsyn, ha-ha-ha-a...

Amanmyrat:

—Dogry aýdýasyň, Guwwan jan!

—Dogry aýtman, halypa, siziň öýüňize barman, baryljak ýeri Amandurdy baýlaryňky dälmi? Ahaý, hemmesi bir ilatyň içi. Araňyz sesýetim ýer. Şol öýüňize eltende, galmagal etjek daýzam şol ýere ylgabam barawersin, ha-ha-ha... Her näçe bukdak-sukdak eden bolaý, Amanmyrat jan, şol daýzamyň eşitmejek gümany ýokdur, ha-ha-ha... Gutulmarsyň, ha-ha-ha...

Kowus häzirki ýagdaýda Amanmyradyň öňki aýaly hakynda gürrüň edilmegini düýbünden ýersiz bilip:

—Etseňiz-ä, şu gürrüňiňizi goýuň — diýdi. — Adama bihuda gürrüň etmek ýagşy bolmaz. Bir ilatyň içinden maşgala alyp gaýdýasyňyz. Ondan soňra göni öz öýüne barmak bolmaz. Ozal bellenen ýer Amandurdy baýlar bolsa, şolara barmaly. Bir ilat hem bolsa, araň ýakyn-da bolsa, tiräň başga; özlerem zor ýerler. Yzyndan gelen bolsa-da, olara size deprişi ýaly dözümlü, kast bilen depremez. Hem olar arada durup, ylalaşdyrmaga ýagşy bolar. Bardy-geldi, iş ula gidäýse-de, olar arkaňda durarlar. Kowus, bularyň jogabyna-da garaşman, aýgyt edip — sürüň meniň yzymdan — diýdi. Ol atyny depgiläp, öňe geçdi-de, Amandurdy baýlara garşy atyny daýaw sürmäge başlady.

Amandurdy baýlar bilen Bekmyrat baýlaryň arasynda dostluk aragatnaşygam, aýal gatnaşygam ýok däl di. Amandurdy baýyň aýaly bilen Bekmyrat baýyň aýalynyň enesi bir tireden bolansoň, Bekmyrat baýyň aýaly Amandurdy baýyň aýalyna daýza diýen bolýardy. Ynha, şol aragatnaşyk bahanasy bilen bu gün Bekmyrat baýyň aýaly Amandurdy baýlara gelipdi. Bu gün ol ertirden bäri her kim bilen gürrüňleşse-de, gulagy daşarda, atyň aýagynyň sesindedi. Şol takatsyz garaşygyň bir halatynda onuň gulagyna at aýagynyň sesi gelen ýaly boldy. At aýagynyň sesi eşidilenden soň

— wäh! — diýlen ýaly bolup, ýüregi tarsyldap, näme-nämedigini aňsyrjak bolanda, Amanmyradyň sesi onuň gulagyna ildi.

Amanmyrat bu ýagdaýda neneňsi boljagyny bilmän, aljyrajak ýaly bolup durka, gapydan dazlap çykan egni göwşülräk keteni köýnekli, gollary üç goşma bilezikli, ýüzi-gözi ýagty, gaşlary çytyljak bolup duran, orta ýaşan aýalyň öz gelnejesidigini tanap, arka tapynan ýaly:

—Gelneje, alaweriň — diýip, onuň ýüzüne seredip ýylgyrdy.

Bekmyrat baýyň aýaly:

—Waý... gara gana bulaşayypsyňyz-la, baryň, ýuwnuň, kelläňizi daňyň. Hany getir bäre awuňy — diýip, Uzugy atyň üstünden gujaklap alyp, şol durşuna Amandurdy baýyň öýüne saldy-da — getir, daýza, mahmaly — diýip, derrew onuň başyna mahmal büredi.

Biçäre gyzyň ygtyýaryna erk edip, her bir ynsan üçin iň gymmatly erk-ygtyýary elinden alyp, ony hol işikde çagşap ýatan köwüşçe görmän, öz islegleri boýunça Uzugyň takdyryna gara çekmäge başladylar. Ýaňyja durmuşa meýil edýän gözel gyzyň gül bezegli gözel durmuşynyň parlak geljeginiň altyn bosagasyny owratmaga durdular.

Uzugyň gara gözlerine gan öýlüp, gabaklary ýumruk ýaly bolupdyr. Ol akyl-huşuny ýitirip, seňse bolan ýaly, nire-niredigini aňsyrman, gygyrjagyny-gygyrmajagyny bilmän, ýürekleri ezilip, бүтинleý ysgyndan düşüp, ýanyny ýere berip aglap ýatyrdy.

Emma onuň töweregindäki adamlardan onuň beýle halyna gyýlyp: «Muny beýle etmän» diýjek ýekeje adam-da ýokdy, çünki beýle adamlar bar-da bolsa, olar bu öýe goýberilmejekdi hem. Bu öýe üýşenleriň maksatlary бүтинleý başgaçady. Olar Uzugy öýe salandan, gapyny ýapyp, gözenege gamyş aýladylar. Bu wagtlar aýallar edil ortasyna kesek atylan «gajargeldi» ýalydy. Olaryň içeri girişip, daşary çykyşyp, aýaklary bişen ýaly zowzanaklaşyp, bir-birlerini dürtekleşip, hyşyr-da, wyşyr bolşup ýörüşleri-de biçäre gyzyň täleýini tersine öwürmegiň gamydy.

Ynha, bu mahallar gapynyň birden iki taraplaýyn açylyşy bilen gaşlary gyýlyşyp, maňlaýlary çytylyşyp duran gara gyýkmak, uzyn boýly, agaç et aýal peýda boldy. Ol aýal iç işige girenden, iki elini bykynyna urup, daljygyp, uludan-uludan iki gezek demini aldy; ol agyzlaryny towlap, heniz dillenmänkä, Amandurdy baýyň aýaly aljyrap:

—Geçiň, Täçsoltan — diýenini özi hem duýman galdy.

Täçsoltan:

—Sen öýüňi orramsyhana edeniňden soňra, men se-niň dulaňa geçmerin! — diýip, ýeň etegini ýokarrak çe-kip, çermegine gysdyrды-da, Ezraýyl ýaly bolup, Uzuga ýapyşdy. Täçsoltan gykylyklap, Uzuga ýapyşandan, öýde oturan aýallar, içlerine ýylan giren ýaly bolup, zöwwe ýerinden galdy. Täçsoltan çirkin ses bilen gykylyklap, Uzugyň başyna büren mahmaly sypyryp, ol dula zyňyp, iki saçyndan tutup silkeleşdirdi-de, tagyrdadyp süýremäge başlady. Öýdäki ýaş-ýuş aýallaryň barjasy çykyşyp gaçyp gitdi.

Uzugyň önki agyr halynyň üstesine saçlary gopara gelip süýrelse-de, ol, gurt ýaly, düwdek bolup ýatyrды. Biçäre gyzyň beýle ýagdaýda garşylyk görkezmezligi gorkulydy. Belki, bu durmuşda onuň ýüregi ýarylyp ölendir. Belki, özünden gidip çaşandyr. Belki hem, başyndan inýän agyrlyklaryň barysyny mertlik bilen geçirip, çydam berip ýatandyr.

Ony ahyrda, aýallar Täçsoltanyň elinden käýýäp-sөгүp aldylar. Emma Täçsoltan alyň sesi ýaly çirkin sesini edip, ýarak it ýaly, çar tarapa jabjynyp, Uzugyň üstüne dyzady. Käte aýallaryň elinden sypyp gelip, Uzugyň niresi çem gelse, urup-çümmükläp:

—Waý, heleý-eý!.. Gid-eý!.. Güm bol-uw-w!!! Wah, başga är tapmadyňmy?! Ärsiräp tapanyň meniň ärim bol-dum-e-eý!.. E-he-he-e-e-e... — edip aglap, käte-käte ýykylyp galýardy.

Uzugyň bu wagtky halyny dilde aýtmak mümkin däl, belki, görmek hem kem bolup, bu halyň agyrlygyny ýeke gerden bilen çeken biler. Bu

agyrlygyn tebigatda başga taýy bolman, ýeke ynsanlarda duş gelýän agyrlykdyr. Emma Uruk şeýle agyrlyk astynda galan bolsa-da, bihuda, peýdasyz ýere şerräýlik edip, masgara bolup gygyrman, ýuwaş ses bilen perýat etdi.

—Ah, günüm!.. Aý... Ýer bilen ýogsan bolan belent daglar! Siziň başyňyza gelen bela meniňkiden güýç-lümid? Ah, asmana ýüz tutan namysly daglar! Ýa men, ynsan, binamysmykam?! Ah, getiriň öňüme ajal gyz-ganyny, goşa golum bilen gül dessesi kimin gysymlap, näzik bedenime owkalaýyn!..

Ahyrsoňunda Uzugyn kellesine: «Gel, sarpaly sözlerimi bisarpa etmäýin-le, oky nyşana gelende ataýyn» diýen pikir gelip, ol sesini goýdy. Emma Täçsoltan gykylygyny goýar ýerde goýmady. Ahyrda Bekmyrat baýyň aýaly durup bilmän:

— Waý, Täçsoltan, ýat obanyň içinde masgara bolduň-la, hemmämizem wejera etdiň-le, goý ahyrym sesiňi; bolmasa, öýüňe baranda et, näme etseň. Hiý, beýle-de bir wejeralyk bolarmy?!— diýip köşetjek boldy.

Emma Täçsoltanam öwç aldy:

—Üýrmegin, heleý! Belanyň körügi sendedir. Senden ýaňa içim tütäp durandyr. Sen daýzalaryňa gelen eş-şeksiň! Siz işi menden bukulyp etjeksiňiz, men siziň içiňizde näçe tezegiňiziň bardygyna çenli bilýändirin! Bu esrân tulakyny haýsy obadan alyp geldiňiz?! Aýdyň obasyny, men häzir gidip, hossarlaryny alyp geljek. Waý, aýt obaňy, ak guýruk heleý, nirelerden esräp geldiň-eý?!— diýip, ýene Uzugyn üstüne topuldy.

Şol halatda kellesi ak ýaglyk bilen daňylgy Amanmyrat daşardan gelip, päýnegi gyzyllanyp, gaş oturdyran kümüş gynly jöwher pyçagynyň şirmaýy sapyndan tutup sogurdy-da:

—Seniň bir ganyňy içeyin! — diýip, Täçsoltana topuldy welin, ýeňňesi tutup saklady.

Täçsoltan äriñ ärlük dabarasyndan gorksa-da, güýçli baýyň gyzy bolansoň, onuň ýüregi suwlujady:

—Gelip, şol pyçagyňy böwründen urmasaň, är diýmen! Şu ýurduňa gan çaykadaryň! Gel-de, öldür meni, ýerden ýeke çykandyr öýtseň! Gelip, indi öldürmeseň, är bolmadygyňdyr! Waý, jan eje jan-eý! Gyzyň nä güne düşde-eý!... he-he-he-we-e! — edip, il wejerasy boldy.

Onýança pyýada kazylar geldi:

—Essalawmaleýkim!— diýip, olar sanamaga durdular welin, Täçsoltan şark-şurk gapyny ýapyp:

—Waý, kazylygyň başyňy iýsin-e-e-eý!!! Güm bol-u! Öz heleýiňi äre berip, pyýada kazyçylygyňy edäý!!! — diýip, gykylyklap, pyýada kazyny wejera edip, öýe salmady.

Amanmyrat gykylyga çydap bilmän, duldaky dürre gamçyny alyp, Täçsoltany urmaga başlady. Onýança Bekmyrat baý daş işikden:

—Näme gykylyk? Lal bolsun, güm et! Çykar daşary, kowup goýber! — diýip gygyrdy.

Amanmyrat Täçsoltany elindäki gamçy bilen urup, endam-janyňy gök-ala edip, daşary çykaryp, pyýada kazyny öýe saldy.

Täçsoltanyň soňraky gykylyklaryna garaman, nika gyýmaga başladylar. Pyýada kazy iç işige girip, sanalýan zatlary sanan boldy-da:

—Nika wekilçiligini kime berdiňiz? — diýip sorady.

Ýerden seza çykdy, Urukdan çykmady:

Aýallar ýetmiş ýerinden hürsekleşip:

— «Gully baýa berdim» diý! Diýsene, gyz, basymrak! Näme uly ili mähetdel edip otyrsyň. Hiý, beýle-de bir masgaraçylyk bolarmy, utanmaýamyň, uýalmaýamyň ahyrym? — diýip, näçe gyssadylar.

Emma Uzuk:

—Siz özüňiz haýa ediň, bihaýalar! Meni utandyrjak bolmaň. Meniň kükregimi ýaraga-da, jigerimi sogrup alyp, öňümde goýsaňyz-da, menden nika razyçylygyny almarsaňyz! Ondan menem gynamaň, özüňizem gynamaň, heleýler! — diýip, gaty sagdyn jogap berdi.

—Wiý, gyz, beýle däl, aýdýanyň näme? Ilde-günde sen ýaly bolýan gytmy näme, biz-ä sen ýaly masgaraçylyk edeni görüp-eşiden däldiris — diýşip, aýallar ýene näçe gyssasalar-da, hiç zat çykmady. Ahyrym Bekmyrat baýyň Uzugy atdan gujaklap düşüren aýaly bilezikli eli bilen berk hürsekläp:

—Asyl seniň jigeriňi çykarmaly! Sen razy bolmasaň, jigeriňi däl, gözüňem çykarlar! Al, Amanmyrat, jigerini çykar jigeri çykmyşyň! — diýip, aýagy bilen Uzugy depip, ýerinden turdy. Uzuk ýykyldy.

Onýança jany ýanyp duran Amanmyrat pyçagyň sapy bilen Uzugyň maňlaýyna urup ýardy. Ýene Uzugyň: «Öl-dür!» diýip gygyran sesini eşidip, has hem hyjuw edip, çem gelen ýerine urup, ökjeli ädigi bilen depginiň astyna aldy. Uzugyň bütin synasynda abat ýeri galman, başyna zor bilen bürelen gyzyly mahmala siňen gyzyly ganlar tegmil-tegmil bolup, mahmalynyň her ýerinde görünmäge başlady. Onýança ozalky Amanmyradyň eline tabşyran akýal aýal gelip, köpbilmişlik bilen äheňini üýtgedip, höre-köşe bilen Uzugy yrmaga jan etdi:

—Aýryl, Amanmyrat, beýdip horlama! Özi razy bolar. Hiý, janym, özüň öz başyňa şu günleri satyn alyp, horlanyp oturýasyň. Häli razy bolan bolsaň, bu horluklary görmeli däl. «Gully baýa berdim» diýäý, janym! — diýip, Uzugy ysgynsyz ýatan ýerinden gujak-lap galdyrjak bolanda, Uzuk süzülen gözlerini zordan açyp:

—Meniň etimi dogram-dogran edip dograsaňyzam, meniň dilimden nika razyçylygyny eşitmersiňiz!.. Meni beýdip ýakmaň, örtemäň! Maňa eden ganympçylygyňyzy alla iru-giç öz başyňyzdan hem sallar! — diýip, sözüni zordan soňlady. Ondan aňry haldan düşüp, zarly aga ýugrulan sandyrawuk owaz bilen: — Wah!.. Eje jan!.. Men öldüm-le!!! Ýüregim ýaryldy-la!!! Ah!.. Wah!!! — diýip, soňra sözlemäge ragwaty galman özünden gitdi.

Bu wagşylyga, bu zuluma garşylyk görkezmäge onuň ýaş bedeninde gurbat galmady. Emma biçäre gyzyň beýle ýagdaýa düşmegi töwereginde oturanlara onçakly täsir hem etmedi. Olar ýene-de nika hakynda sözleşip, basymrak nika gyýmagyň gürrüňini edýärdiler.

Uzuk birhaýukdan soň çala özüne gelip, biraz gözünü açdy.

Ýene heleýler:

—Hiý, beýle güne düşüp otyrsyň, janym, «Gully baýa berdim» diýäýsene — diýşip jyňňyldaşmaga başladylar.

Uzuk nire-niredigini, töweregindäkileriň näme is-leýändigini bilmän ýatyrka, yzly-yzyna «Gully baýa berdim diý, Gully baýa berdim diý!..» diýen sesiň gulagyna eşidilip durmagy bilen näme diýýändigini bilme-de, özüniň närazyçylygyny beýan etmek isledi. Dodaklaryny zordan gymyldadyp: «Ýok-la... bolmaz...» diýip, başyny yraýan ýaly etdi.

Uzugyň huşsuzlygynda ýöne bir dodagynyň gymyl-damagy töweregindäkileriň islegini bitirdi. Bekmyrat baýyň aýaly Uzugyň agzyna gulagyny ýakyn getiren bolup:

—Waý, «Gully baýa berdim» diýdi-le, gyz — diýdi.

Ýanyndaky aýallar ony tassyklady. Şonuň bilen iş gutardy. Nika depme halal edildi. Uzuk heniz oňly özüne gelmänkä, garry ýolbarsyň öňüne oklandy.

Iller işlerini bitirip dagaşdy. Şeýlelikde, Uzuk ýaş başynda kyrkdan aşan Amanmyradyň ikinji aýaly bolup galmaly boldy.

Ah — bu gije!.. Perýat — bu gije!.. Bu gijäniň özi bir bolsa-da, hemmeler üçin bir bolmady. Kimler üçin toý-tomaşa, şadyýanlyk, zowky-sapa bolsa, kimler üçin ahu-zar, dadu-perýat, ýasu-hasrat boldy... Ylaýta-da bu hasratly gije Uzugyň üstüne bütinleý labyryny atyp, onuň üstünden sowulmaz howp boldy... Biçäre gyz özüniň erk-ygtyýaryny giderip, gymmatly hazynasyny urduryp, jöwza tygyny dadan suwsuz biýara ýaly süllerip, gysyma girip galdy... Goragly bagyndaky beslegli gunçasý açylman soldy... Hazanyň bimahal öwsen şemaly ter gunçany näzik baldagyndan tänderdi... Biçäre gyz özüniň gül lälesinden aýrylyp, tora düşen bilbil ýaly, erki-ygtyýaryndan, namys-aryndan, akyl-huşundan aýra düşdi. Hasratly gijäniň agyr labyry astynda basylyp galdy. Ol özüniň Zöhre ýyldyzynyň batýşyna diňe gol uzadyp galdy. Başga ýagdaý-çäre tapman, oý-hyýala düşüp, bütin durmuşyny hyýaly halda göz öňünden geçirdi: geçen günleriniň gözýetimden çala salgym atyp, gol bulaýlap, kem-kemden daşlaşyp gidip barşyny, geljeginiň iki sany aňdarha bolup, ikisiniň hem ýuwutjak bolup durşuny görüp, «Perýat!» diýip, ýerinden galanda, ýanynda ýatan garry köpegiň butlaryndan beren burgulary ýaraly ýüregiň üstüne ýene-de ýara saldy.

Heýhat bu gyzyň gününe!.. Daň hem atmaýar, gije-de sowulmaýar! Garaşylmak bilen sabru-karar galmady. Ýene hem, arman, jan tende, daňa ýetdi! Sabyrly gije sowlup, daň hem hasrat bilen atdy!..

Amanmyrat, agzy gana degen gurt ýaly, ýalmanyp, Uzugyň gapdalyndan sogrulyp çykdy. Amanmyradyň daşary çykaryna mähetdel baýlaryň ýaş gelin-gyzlary şowurt-da, şowurt bolşup, her haýsy bir bakyşda süýnüşiň-sarkyşyň, zülplerine timar berşip, Uzugyň ýanyna geldiler. Uruk ýerinden galman, başyny basyryp ýatyrdy. Gelen gelin-gyzlar Uzugy ýerinden turzup, tama baryp,

başyny darandan sonň, özleri bilen birlikde daşaryk gezelenje çykmagy maslahat berdiler. Aýna-darak çykaryp berdiler. Uzuk olaryň hiç biriniň sözüne gulak asmady. Onýança daşardan bir ýaş gelin özüne timar berip, dähedem-dessem edip geldi-de, tutyny aýryp, beýläk zyňdy. Emma her zat etseler-de, Uzukdan ýüz tapmadylar.

Soňra ýeke-ýekeden turup dagadylar. Amanmyrat ýamaşgandan öýe girip, Uzugyň üstünden ýorgany sypyryp beýläk zyňdy:

— Ataň ölenini şu gün eşidensiň, eneň... — diýip, бүтін güýji bilen gelniň biline yzly-yzyna depip, çykyp gitdi. Uzuk ýatan ýerinde biline taýak degen ýylan ýaly towlanyp, umytsyzlyk bilen dünýäden zeýrenmäge durdy: «Ah, köp günleriň birisi! Sen näme hemişekiligiňe?! Sende näme üýtgeşiklik bolmaýar?! Meniň bu perişan halymy görmeýämiň?! Näme tutulmaýasyň?!. Men bihabar ekenim, seniň astyňda her hili iş bolsa-da, sende üýtgeşiklik bolmaýan eken. Belki, her günki ýoluňda meniň günüme düşýän ýüzlerçe-münlerçe ejizleriň gözýaşynda gulaçlap geçip gidýänsiň; belki, olaryň üstünden aýaklap geçip gidýänsiň!.. — diýip, gözlerinden boýur-boýur ajy ýaş goýberip aglady. Ýene gözleriniň ýaşyny süpürip: — Ah, aglamakdan haýyr ýok, dadyňa ýetişýän adam barmy näme?!. Ýeňsämde daýany-şyp duran murtlary syh-syh doganlarym bolan bolsa, şeýle bolarmydym! Ah, atamyň gol doly goýunlary agdarylyşyp ýören bolsa, şeýle bolarmydym! Onda yzymdan eýýäm gelmezmidiler?! Ah, dogan! Hossar! Güýç-gurbat!.. Ygtyýar!..» diýip ýüregine urdy.

«IKI AT DEPIŞER, ARASYNDA EŞEK ÖLER»

Gyz gitdi. Ene biçäre, guşuny gaçyran awçy ýaly, yzynda delmuryp galdy.

Bazarçylaryň bu işi eşidenleri irräk gaýdyp geldi, eşitmedikleri bolsa biraz gijä galdy. Netijede ir ikindi bilen giç öýläniň ortasynda adamlar Suhan gatynyň işigine üýşdüler! Gelenleriň ýaşuluraklary Suhan gatynyň öýüne girip oturdy; beýleki adamlara bolsa häzir öýlerine gaýtmaga rugsat berildi. Emma hiç kim öýüne gaýtmady. Hemmeler bu işiň netijesine garaşdy. Suhan gaty öz ýanyndan şeýle di-lewarlyk bilen sypaýyçylykly sözlemek isläp, ýüzüni galdyrman, gepläp başlady:

— Hawa, adamlar, siz şu taýyk üýşüşip gelipsiňiz; birnäçäňizi çagyryp getirdik, birnäçeleriňiziň özüňiz gelipsiňiz. Näme üçin gelendigiňizi aýdyp oturasy iş ýok. Adamyň dilem öwrülmejek bolýa, şeýle bir iş bolupdyr. Bu hemmämiz üçin biabraýçylyk. Biziň hatarymyzyň çetinde köp ýyllardan bäri saýalap oturan pukarany şeýle etmekleri gaty ýokuş degýä — diýip, köýneginiň eteginden elini sokup, gapyrgalarynyň ýüzüni gars-gars gaşandy. Soňra ýalt-ýult edip, eýlesini-beýlesini bakyp seretdi-de — häki enesinem çagyraýar ýaly ekenik — diýip, sakgalynyň ujuny agzyna saldy.

Suhan gatynyň gepleýşine oturanlaryň göwni ýeten däl-dir-dä, birsalym dymşyp oturdylar. Soňra oturanlaryň biri gapdalyndaky oturana başyny egip, aşaklykdan:

— Sözlişiň gursun, şu dagam obanyň ýaşulusy-da — diýdi. — Ýeri, seniň özi gelen bilen ne işiň, çagyrylyp gelen bilen ne işiň? Aý, bular malyň ýaşulusydyr-la...— diýip, gözünüň gytagy bilen Suhan gata seretdi.

Onuň gürrüň bereni ýuwaşja ýylgyrdy.

Onýança biri:

— Enesini çagyryp oturasy iş ýok, «Ol akyly-huşuny ýitirip, ýerinden galybilmän ýatyr» diýýäler. Enesinden maslahat sorajak bolsaňyz, her wagt hem tapylar, şu mahal maslahatyňyzy ediberiň — diýdi.

Oturanlar ýerli-ýerden dillendi:

— Hä, dogry, nahili maslahat bar bolsa aýdybermeli.

— Maslahat edip, asyl kimiň süýräni beri bellimi?

— Hawa-la, şol Bekmyrat baýlarmyş.

— Wah, bazar ýoly kesip geçenlerinde, oba adamlaryndan görenem bar-la.

— Gören bar bolsa, näme üçin elinden almandyr ahyryn?

— Pylança ýaraglyň elinden alaýmak aňsatmy näme?

— Onda şu mahallar at-ýaragly üstlerine çozmak gerek.

— Çozmak bolmaz, bu iki arada gyrlyşyk etjekmi? Olar eýýäm nika gyýandyrlar.

— Onda şu mahal hökümetiň üstüne gidip arz etmeli.

— Asyl hökümetden adam alyp, göni üstlerine baraýmaly — diýşip, her kim başly-barat, biriniň aýdanyny beýlekisi eşitmän, gygyryşyp galmagal etdi.

Öýden ýer tapman, daş işikde uýşuşip duran halkdan:

— Maslahat edip, biderek wagt geçirmän, üstlerine çozup, gyzy alyp gaýtmak gerek.

— Süýräne jeza bermek gerek.

— Bu işde hiç kim öz janyny gaýgyrmaly däldir — diýen sesler eşidilmäge başlady.

Onýança daşardan biri işigi açyp, boýnuny uzatdy-da:

— Bir nätanyş atly gelip, ýatakda düşdi — diýdi.

Oturanlar aňk-taňk boldy. Onýança Suhan gaty aýagyna ot basylan ýaly bolup, togalanyp galdy-da, işige garşy maýtyklap ugrady. İşige

ýetmänkä, aňyrdan uzyn boýly, sakgalynyň iki dulugyndan ak görnen, mäs-bürünç sakgally adam Suhan gata garşy geldi. Suhan gaty asmana seredip, üstüne abanan uzyn adamyň ýüzüne äňetdi-de, ýaňy aýak biten oglan ýaly, entirek-tentirek götinläp sowuldy.

Aňyrdan gelen adam salam berip, oturanlaryň hemmesi bilen görşüp çykdy. Soňra adamlaryň gysylyşyp, törden görkezen ýerlerinde oturdy.

Myhman, öňüne çay goýlandan soň, habary alyn-mazdan ozal, howlukmaç:

— Habar aýtmaga rugsat berseňiz, biriniň ýumşuna, bir hyzmat bilen gelipdik — diýdi.

Oturanlardan ses çykmady. Suhan gaty:

— Hawa, habarly gelen bolsaňyz, habaryňyzy berip oturyň. Adamlar diňlärler — diýdi.

Myhman çay guýan kasesini göterip, bir gezek owurt-lady-da, ardynjyrap, habaryny bermäge başlady:

— Sizem üýşüşip oturan ekeniňiz. Oňat, obanyň ýaşulularynyň hemmesi bar. Biziňkem näme, bir ýum-şoglany ýaly, onuň habaryny size, siziňkini oňa eltip bermek. Başga bu iki arada biziň bähbidimiz ýok. Hawa, şu gün bazarda dükanda otyrkam, bir atly gelip: «Bekmyrat kakam şeýle-şeýle iş üçin çagyryýa — «Derrew gelsin» diýýä — diýip, bazardan alyp gitdi. Barsam — biziň ýaşkiçilerimiz şeýle iş edäýipdirler, şolara bir gidip ber — diýip iberdi. Indi biziňem aýtjagymyz: bir iş boljak bolsa bolaýýar. Birnäçe işler bolandan soň, ony dolanyp öňküsi ýaly edip bolmaýa. Ol edil agyzdan gaçan söz ýaly bolýa. Ýnha, şu iş hem edil agyzdan gaçan söz ýaly bir iş. Muny her zat etseň hem, bolmadyk ýaly edip, öňküsi ýaly ýerine salmak bolmaýa. Oňa görä iki tarap üçin hem şu işde barlyşyk edäýmekden bähbitlisi ýok. Iki tarap dawa-gär bolup, orta tow düşse, ol hem ýagşy iş däl. Bu işiň özi hem ýagşy iş bolmandyr, ony hem aýtmak gerek. Emma her zadam

bolsa, bolmaz iş bolupdyr. Indi bu işi çuňaltjak bolup ýörmän, iki tarapdan ylalaşyk edäýmek gerek.

— Ynha, biziň-ä gözleýän zadymyz, iki tiräň arasyna tow düşmesin. Iki tarapyň hem bähbidi bolsun, razy bolsun — diýip, Bekmyrat baýyň wekili ýüzüni aşak saldy.

Oturan ýaşulular habarçynyň habaryny eşitdiler, emma olaryň hiç birinden ses çykmady. Birhaýukdan soň oturanlaryň has ýaşuluraklaryndan biri:

— Hawa, Suhan baý, myhmanyňyz-a habaryny eşitdiňiz, indi jogabyny hem bermek gerek — diýdi.

— Hawa, myhmanyň habaryny hemmeler eşitdiler. Ýeke men däl, ynha, otyrsyňyz, maslahatlaşmak gerek. Indi işiň özi ýaramazam bolsa, il içinde ýagşam bolýa, ýaramazam. Bekmyrat baýam: «Men-ä etjegimi etdim, indi siz hem edersiňiz-dä...» diýip oturybermändir. Işi berkitmezlik maksady bilen Baýramgylyç baý ýaly adamy heläk edip iberipdir. Indi Baýramgylyç baýa «Siz häzir gaýdyň; maslahatlaşarys, göreris» diýäýsek neneňsi bolarka? — diýip, Suhan baý obanyň arçynynyň ýüzüne seretdi. Arçyn ýüzüni aşak salyp, sarsman, bir oturyşyna oturdy.

Onýança arçynyň sag tarapynda oturan adam gozgan-jyrap:

— Birden bir zat edäýmeli däl, enesini çagyryp soraşmak gerek — diýdi.

Adamlar:

— Hawa, hawa — diýişdiler.

Orazsoltan eje Bekmyrat baýlardan adam gelendigini eşidip, maslahat bolýan ýere özi gelýärdi. Ol şol halatda başyna bürenen köne donunyň ýeňi bilen ýüzüni tutup, ýyl hassalygyndan turan ýaly, çala yraň-daraň edip, işikden girdi-de, gabsa ýaplanyp oturdy.

Adamlar:

— Ynha, özi geldi, soramak gerek — diýişdiler.

Onýança Suhan gaty:

— Orazsoltan, sen näme beýdip özüňi horlap ýörsüň? Adam diýen mert bolar. Il-ä senden maslahat sorajak, senem beýdip ýörsüň — diýdi.

— Maslahat sorasaňyz soraberiň, men gaty jogap bererin.

— Hä, şeýdeweri. Beýdip aglap-eňröp ýörme. Öleniň yzynda ölüp bolýamy, seniň maşgalaň-a, hudaýa şükür, gurgun. Hä... he-e. Ynha, adam gelipdir, näme diýýäsiň? — diýip, Suhan gaty sakgalynyň ujuny agzyna saldy-da, boýunlarynyň ýüzlerini gaşaşdyryp, bit gözleýän ýaly, kirli ýakalaryny sypalaşdyrdy.

Orazsoltan eje iki gözünüň üsti bilen maňlaýyny tutup oturan ýerinden:

— Meniň maslahatym gutaran. Meniň gyzym gerek, başga zat gerek däl. Maňa garyndaşlyk etjek bolsaňyz, meniň gyzymy alyp beriň. Men olara gül ýaly çagamyň dyrnag... rowa gör... — diýdi-de, aňry aýtjak sözünü aýdyp bilmän, bokurdagy dolup hamsygdy.

Ol sözünü gutaryp-gutarmanka, Suhan gaty gyzyp:

— Adamyň aýagyny ýorganyna görä uzatmagy gerek. Şu oturan adamlar nämäni maslahat bilse, sen şoňa razy bolaýmalysyň. Şu adamlaryň saňa ýamanlygy ýokdur. Şonuň namysam, aram hemmelere deň gelýä — diýip, gözjagazyny tegeläp, arçynyň ýüzüne seretdi.

Arçyn pişigiň oýnap, ýanyna getiren bir ujypsyzja zagpyran kädisini gysymynyň içinde başdan oýnakladyp oturyşyna, käwagt bir usullyk bilen uludan demini alyp, ýüzünü galdyrman otyrды. Adamlar:

— Hawa.

— Hawa.

— Orazsoltan, adamlaryň sada hyýanatı ýokdur. Häzir myhman gaýtsyn, soňra maslahatlaşarys-da — diýişdiler.

Orazsoltan eje:

— Meniň gyzymdan başga maslahatym ýok. Maňa garyndaşlyk etjek bolsaňyz, meniň gyzymy alyp beriň — diýip, aglamaga başlady.

Muňa Suhan gatynyň gahary gelip:

— Orazsoltan, henizem sen aýallyk edýäsiň — diýdi. — Şunça adamlaryň maslahatyny alman, näme bolup oturyşyň. Bolmasa, adamlar, şeýle: Orazsoltan bolsa häzir jany agyryly adamdyr, olam sowaşar gider. Biz öz tarapymyzdan Baýramgylyç baýa: «Siz häzir gaýdyň, biz maslahatlaşarys, göreris» diýip aýdaýmagymyz gerek. Siz näme diýýäsiňiz, adamlar? — diýip, ol adamlara ýüzlendi.

Oturanlaryň birnäçesi: «Bolýa-da, bolýa» bolşup, Suhan gatynyň sözünü tassyklady.

Daşardan:

— Bolmaz beýle zat.

— Enesi näme diýse, şonuňky bolmalydyr.

— Dokuň açdan habary ýok etmeli däl — diýlen sesler eşidilmäge başlady.

Suhan gaty öýde oturan ýaşulularyň birnäçesi tarapyndan sözünüň tassyklananyňy bildi. Daşardan eşidilýän sözleri bolsa diňlemek hem islemedi.

— Bolýa onda, Baýramgylyç baý, baryp, şeý diýip aýdarsyňyz — diýip, Baýramgylyjyň ýüzüne seretdi.

Baýramgylyç baý:

— Bolýa-da onda, Sizem ýaşulularyň diýenine razy bolaýyň, beýdip horlanyp ýörmän-de — diýip, Orazsoltan ejä maslahat berjek boldy.

Orazsoltan eje aglap:

— Meniň zorum ýokdur, zarym bardyr. Men ölinçäm,razy bolman aglap geçerin. Meniň gargyşym siňip, bu dünýäde bolmasa, o dünýäde gözlerine görkeziler — diýip, turup gitjek boldy.

— Rugsat berseňiz gaýdaýyn — diýip, myhman hem ýerinden turjak bolup gozgandy.

Bu wagtlar obanyň arçyny elindäki zagpyranyny beýläk oklap, häliden bári içinde öwürüp oturan pikirini orta atdy:

— «Sygryň şahyna ursañ, endamy syzlar» diýerdiler welin, onuň ugry ýok ekeni. Bilseňiz, siziň şahyňyzy döwdüler welin, siziň hiç endamyňyz syzlamaýar. Siz eýsem bolsa türkmen hem dalsiňiz. Ýagşy, ýigrimi-otuz ýyllap, gapdalyňda saýalap otyr-da, kim bolanda näme, onuň namysy-ary sada gelmezmi? Ýa seniň ilatyň ol ilatdan pesmi? Bu gün gelip, obadan gyz süýreseler, ertir gelip, heleý süýrärler.

Siz, ýaşuly, olaryň habaryny bize getirdiňiz, biziň habarymyzy olara eltiň. Olar-a bir iş etdiler welin, indi biziň hem edýän işimize seretsinler! Bar-da, şeý diý-de aýdaý — diýip, ýerinden turup, çykyp gitmekçi boldy.

Suhan gaty çym-gyzyl bolup, arçynyň: «Siz türkmen hem dalsiňiz» diýen sözünü süňni pesräk bolansoň, özüne çekdi:

— Sen näme, menden ig ataň oglumy? Süňňüňi oda salşay! — diýip, ýerinden galyp, dört aýak-da, bir baş bolup başlady.

Arçyn Suhan gatynyň gepiň manysyna düşmän, geplän bolşuna jany ýanyp, sesini çykarman durdy.

Suhan gaty ýene köpüň içine düşen it ýaly, her kimiň ýüzüne bir seredip:

— Kim namysly bolsa, ýanyna göçürip eltsin. Ana, Myradyň öýi, ynha-da heleýi, men şu işiň gyrasynda ýok. Bekmyrat baýa-da şeý diýip aýdarsyň, Baýramgylyç baý! — diýip, öýden çykyp gitdi.

Oturan adamlaryň köpüsi arçynyň aýdanlaryny makul bilip daş çykdy.

Daşardaky adamlar:

— Meret aga, gaty dogry aýtdyň.

— Diýläýjek söz şol-da asyl.

— Meret arçyn obaň hossarydyr.

— Meret aga, ugramak gerek.

— Hawa, adamlar, dagaň. Atly atyna atlanyp, ýaragly ýaragyny alyp, Orazsoltan ejäň öýüniň ýanyna ýygnanşyň.

— Hawa, dogry şol.

— Baryň, ýaraglanyp, atlanyp geliň — diýşip, gahar-gazap bilen dagamakçy boldular.

Meret arçyn dagaşyp barýan adamlara:

— Adamlar, birazajyk tagapyl ediň. Beýdip atyşjak-çapysşjak bolup ýörmäň. Häzir at-ýaragly gitseňiz, olar hem osal dälidir; iki tarapdan berbatçylyk bolar. Beýdip atyşyp-çapyşmakdan başga-da ýol bar. Hökümet bar, hudaýa şükür, hökümet önünde abraýymyz bar. Men şol gyzy getirip, enesiniň öýüne salaryn, siz arkaýyn bolaýyň — diýip, märekäni ynandyrdy.

Ynanmadyklar öz närazylyklarynda galdy. Şeýlelikde, adamlar Meret arçynyň we onuň ýanyndaky birnäçe ýaşulularyň sözüne gulak asyp, soňra dagaşdylar.

Bu ýerde iş Suhan gatynyň islegiçe bolup çykmady. Halkyň islegi Suhan gatynyňkydan başga hili bolup çykdy. Meret arçyn özüniň berk sözünü aýdyp gitdi. Suhan gaty mis ýaly gyzardy. Gahary içi-içine sygman, gapana düşen tilki ýaly jowranyp, eli köne duşakly öýleriniň gözeneginde aýlanyp ýördi. Ol bu wagt Orazsoltan ejäniň gaýdyp barýanyny görüp, ony öz ýanyna çagyrdy. Oňa maslahat bermäge başlady. Orazsoltan eje onuň maslahatyny alman, turup ugrady. Suhan gatynyň öňküden hem beter gahary gelip, Orazsoltan ejä diýibilenini

diýdi. Orazsoltan eje «It üýrer, kerwen geçer» nakyllyna eýerip, onuň bilen gygyryşyp durmady; aýtjak sözlerini gysgaça pert-pert aýdyp, öýüne ugrady.

Gaharyny kime siňdirjegini bilmän, köne duşagyň meýdanda ýatmagyny bahana edip, uly heleýiniň öýüne baryp, ony urmaga başlady. Maşgalalary enesiniň urulýanyny görüp, yzan-da, çuwan bolup aglaşdylar. Soňra Suhan gaty uly heleýiniňkiden çykyp, kiçi heleýiniňkä bardy-da, gahar-gazapdan ýaňa ýel berlen tulum ýaly çişip, özüni aşak goýberdi.

* * *

Orazsoltan eje Bekmyrat baýyň iberen habarçysyny ugradyp, öýüne gelip, ýüregine urup ýykyldy. Ol: «Eý meniň eziz balam! Eý meniň uçuran guşum! Eneň iberen habaryny eşidip, sen nä günlere düşersiň, eneň otly habarynyň içine düşüp, sen neneňsi çowlanyp ýanarsyň?! Ah! Meniň gara bagtym! Gara daş astyna düşüp açylman galjakmy?! Meniň agyr durmuşymyzyň ozalky ýüki azmy?! Suhan gatynyň indiki sözleri näme, men nirä göçüp gideýin, men kimiň ýanyna göçüp baraýyn, meniň kimim bar?! Meniň hiç kimim ýok! Meniň iň ýakynym sen, balam; seni hem elimden sogrup aldylar! Ah, ýumrulan dünýä!.. Meniň üstüme ýumrulyň, gorp basan ýaly basan bolsaň, durmuşyň beýle dadysyz zäherinden datmazdym! Ah, adam pakyr, nämä garaşýasyň?.. Hany seniň görjeginiň, seniň öňüňde näme bar?!» diýip aglap ýatyrka, daşardan gulagyna çybyş-çybyş edip, aýak sesi gelen ýaly boldy. Orazsoltan eje bu aýak sesini aňşyrjak bolup, tirsegine daýanyp, başyny galdyranynnda, iteklenen gabsa tykyrt etdi. Ol gijäniň içinde bimahal çak iteklenen

gabsadan biraz ätiýaç etse-de, işigi açmak maksady bilen ýerinden turup, gapa bardy-da:

— Kimsiň? — diýip sorady.

Aňyrdan çalarak:

— Men, işigi açyň — diýip, tüýküligine düwnen ýaly, garyllyk ses çykdy. Öý eýesi onuň kimdigini sesinden tanamady. Her zadam bolsa, ikinji gezek soraman, gapyny açdy. Gapy açylan badyna, işigi tutup duran deşli adam howlugaň ýaly bolup, öýe girdi-de, iç işikde durup:

— Ýeke özüňizmi? — diýip sorady.

— Hawa, Durdam bar. Siz kim?

— Men — Meret arçyn. Durdy oýadyr? Hany ýör, daşary çykaly — diýip, arçyn öýden çykyp, hiç kime duýdurmazlyk maksady bilen işikdäki dokma kepbäniň demirgazyk tarapyna geçip, kepbäniň kölegesini penalap oturdy.

— Aglap-eňröp, garagym hem gapylypdyr, gijäniň içinde gözüm hiç zady görenok — diýip, Orazsoltan eje Meret arçynyň yzy bilen baryp, onuň garşysynda uludan demini alyp, sag egnine garap oturdy. Ol wagtlar onuň gözünüň önünde ýedinji gijäniň agyllan aýy çym-gyzyl köz reňkini alyp, emay bilen pessaýlap batyp barýardy. Orazsoltan eje gark bolup batyp barýan aýyň ýüzünde özüniň ters takdyrynyň ýorgudyny ýorup, gözünden dyngysyz dökülýän ýaş astyndan umytsyzlyk bilen garap otyrды. Aý bolsa Orazsoltan ejäniň бүтін agyr halyny syzyp, onuň bilen bile ýas tutýan ýaly bolup, бүтін ýüzüne gyrmyzy gan reňkini alyp, özüniň nurana ýüzüne kem-kemden ýas perdesini çekip, ahyry basyrdy. Ol Orazsoltan ejäniň gözünden edil gyzynyň ýitişi ýaly bolup ýitdi, öçgün taryhyň ýüzüne gara çekip, Orazsoltan ejeden ýüzüni aňryk dolady. Orazsoltan eje ümezlän gözünüň önünden özüniň ýagty aýyny

ýitirip: «Eý meniň şum takdyrym! Seniň ýazgydyňda şumlukdan başga zat ýokmudy?» diýip hamsygyp, başbogusynyň ujuna gözýaşyny süpürmäge başlady.

Meret arçyn ýuwaşlyk bilen:

— Goýaweriň, aglamaň, aglamakdan hiç peýda bol-maz, gury özüňizi horlarsyňyz — diýip, aşaklykdan ardyndy.

Orazsoltan eje ýüz-gözlerini süpürişdirip, uludan bir demini aldy-da:

— Aý, hudaý-a... — diýip, biraz köşeşdi.

— Adam diýen mert boljak bor. Gözýaş dökmäge her kimiň hem gurbaty çatar. Men-ä, Orazsoltan, Sizi örän mert, her bir işde erkek adamyň duran ýerinde durar-mykaňyz diýýädim, meniň ol pikirim çykmaajak bolýa-la.

— Aý, iki gözüň üstünden basyp, bäbenegiňi çyka-ransoňlar, sende mertlik näme işlär?! Aý, bolýa-da, allanyň salanydyr-da. Her kim ozalebetde maňlaýyna ýazylanyny görmelidir-dä. Ýöne hernä, hudaýym, şeýle işleri musurman bendesiniň başyna salmasyn!

— Hawa-la, Orazsoltan, her kim takdyryndakyny görmelidir welin, her bir işiň özüne: «Allanyň salanydyr-da» diýip, goluňy gowşuryp otursaň, olam-a bolanok. Ýolunda ylgamagam-a gerek.

— Wah, hawa-la. «Hudaýa-da ynansaň ynan welin, eşejigiňi berk duşa» diýipdirler-le.

— He-e-e, ana, şony bilýän bolsaňyz, Siziň beýdip aglap, biderek gözýaş edip oturman, şol çözülenje du-şagyňyzy berkitmek ugrunda gymyldamagyňyz gerek ekeni. Beýdip aglap ýatman, onuň-munuň ýanyna baryp, «Gaýrat ediň» diýmek gerek ekeni.

— Ah, şol başymyza dökülip, gyzyň golundan gutanlarynda, meniň üstümde ahyrzaman gopdy. Ondan bári men бүтін akyl-huşumy ýitiripdirin, gözüme dünýä tersine aýlanypdyr, ýagty garaňky görünýär. Halha, garaşyk etjegin biri Suhan gaty dälmi näme, onuň hem aýdan sözüni eşitdiňiz.

Adamlar dagandan soň, hol gelen atlyny ugradyp, öýüniň gözeneginde gezip ýör eken. Men öýüme gaýdyp gelýäkäm, ýanyňa çagyryp, köp nesihatlar berdi. Men onuň nesihatyny almadym. Ol meni gorkuzjak boldy. In soňunda men Suhan gata: «Sen beýdip dyzap oturma. Men bu işe hiçrazy bolup biljek däl — diýdim. — Bu dünýäde zorum ýok-da, zarym bar. Bu dünýäde haky hakyna gowşuryp bilmesem, zarlap öterin. Kyýamat magşar gününde pygamber öňünde haklaşaryn» diýip, soňky sözümi berk aýtdym welin, Suhan gaty bolubilenini boldy. Ol meniň diýenini etmejegimi bilendir-dä: «He, bolýa, he, bolýa, sen meniň şunça sözüme bir köpüklik pitiwa etmediň gerek? — diýdi. — Olar ýaly bolsa, şu günün özünde meniň hatarymyň çetinden tünegini göter-de, sözüne pitiwa etjegin ýanynda-da dik. Ertiriň özünde götermeseň, agşamlyk, garaňky gijäniň içinde uly ile göz edip, tüýnügiňden otlaryn» diýdi. Menem: «Agşama goýman, şu mahal otlaýyň. Indi bir boýnumdan torba asyp, geday gezäýmäm galypdyr. Agyr ýüküm — şol gara tünäk; onam otlasaňyz, meniň ýükümi ýeňledýäňiz: ol maňa ýamanlyk bolmaýa» diýip aýtdym. Ynha, biziň gara maňlaýymyza gabat gelýän zatlar — diýip, Orazsoltan eje uludan bir de-mini alyp, ýagşy birsalym sesini çykarman oturdy-da, ýene gürrüni dowam etdi. — Indi bize Suhan gatydan hem gök ýakyn. Ýene hem «El egrisi — özüne» diýýä. Siz özüňiz gaýrat edäýmeseňiz, başga ýapyşara ýapyşalgam ýokdur. Taňry ýalkasyn, bize edeniňiz alladan gaýtsyn. Ol Bekmyrat baýyň iberen adamsyna beren jogabyňyza münde-bir minnetdardyr men. Indi şo sözüň yzynam özüňiz alyp götereweriň, hossar diýip, ýüz tutjagymyz — Siz. Sizden ýakynymyz ýok. Obaň

ýaşulusam — Siz, obaň arçynam — Siz, oňa görä namysynyň bir tarapam Size baryp degýä.

— Orazsoltan, meniň bu zatlara akylym gaty ýetýä, ýöne, bilmedim, Siz Suhan gatynyň sözüne düşüňip bildiňizmi ýa ýok? Siz Suhan gatydan başga nämä garaşýasyňyz? Suhan gaty baş köpüge öz oglunyň kel-lesini satar. Bir-de Bekmyrat baýlar Suhan gaty bilen dilleşikli bolmasa, bu oba gelip, Suhan gatynyň hatarynyň çetinden gyz alyp gitmez. Oňa-da düşünmek gerek. Suhan gaty her näçe bildirmejek bolan bolubersin, onuň şeýle ýüzleýdigi sebäpli, her aýdan sözünde dilleşiklidigi görnüp dur. Indi bu işde ondan Size haýyr ýokdur. Ýaňy bir sözüňizde özüňiz aýtdyňyz: «Suhan gatydan bize gök ýakyndyr» diýip. Siz oňa begenmeli, sebäp näme diýseň, ol näçe daşlaşsa, şonça Size zyýansyz bolar.

Suhan gatynyň — göç — diýeni üçin, şeýle pikir edip ýörmäň; onuň bir alajy bor, ýöne şol gyzy gaýtaryp, olaryň elinden almak meselesi neneňsi bolar?

— Men näbileýin, men bir aýal adam. «Pylan ýerik baryp, pylan zady diý» diýseňiz, men diýeýin. Ondan başga meniň elimden oturyp aglamakdan başga näme gelyä? Men şu işi Size tabşyrýan. Siz özüňiz: şol gyzyň enesem, atasam; doganam, garyndaşam, hossarçylyk etjegem. Şonuň bar ygtyýary Sizde; Size tabşyrýan. Özüňiz gaýrat edeweriň, bize edeniňiz alladan gaýtsyn — diýip, Orazsoltan eje uludan bir demini aldy-da, ýuwduňyp, agyr pikire garyşyp, ýüzüni aşak saldy.

Meret arçyn onuň: «Siziň özüňiz şol gyzyň enesem, atasam...» diýen sözünden öz maksadyna garşy bir hili netije çykaryp, «Şonuň bar ygtyýary Sizde; Size tabşyrýan» diýen sözünden öz maksadyna ugurdaş ikinji bir hili netijä gelip, özüniň indiki maksadyny neneňsi duýdurmagyň tagadasyny tapyp bilmän, köp pikir astynda galdy. Ol birden başyny galdyryp:

— Bu iş gaty uly, bir dawaly kyn iş, ýagyň bolsa özüňden pes däl. Muňa köp zatlar harç etmelem-ä bolar. Ine, şol ýerine näme diýýäsiňiz?
— diýip, Orazsoltan ejäniň ýüzüne seretdi.

Orazsoltan eje kân pikir etmän:

— Şol özüniň dokan halyçasy bar, şony harç ederis-dä. Soňra dokma-gozak hyzmatlaryny edip, Suhan gatyň aýalynam razy eder. Wagty bilen ýerine salarys-da, ýogsam bujagaz halyçaň hem ýarysy şolaňkydyr — diýdi.

Meret arçyn gürründeşiniň bu sözüne myssa ýylgyryp:

— Siziň halyçanyz bu işiň tozanyna garyşýamy?! Men bu işe baş gatanymdan dokuz ogul öýerenimi gowy görjek; ýöne Turkmeniň.: «Ar köýenden iman köýsün» diýeni; eger-de meniň diýenime razy bolsaňyz, bütin maly-mülkümden çykyp, jüllikgöten galýançam, olar bilen gidişjek — diýip, ýüzüni garaňka sowdy.

Orazsoltan eje:

— Meniň elimden gelýän zat bolsa, şu iş ugrunda, şol biçäre gyzyň ýolunda men hemme zada razy — diýip, uludan bir demini aldy.

Onuň bu sözünden soň Meret arçynyň damarlary suwlandy:

— Meniň ýaňky eden gürrüňim-dä. Suhan gaty bolsa sizden ýüz öwrükdir. «Göçüp aýryl» diýýän bolsa, Siziň göçmegiňiz gerek. Men öz ýanyma göçürip elteýin. Gyzyňyzy bolsa olaryň elinden alyp, gapdalyňda öý tutup bereýin. Ynha, şu işe razy bolsaňyz. Siz hem näme, iki sany garry, gurbuňyzyň ýetdiginden ony-muny eden bolup, tapanyňyzdan iýip-içip, girip-çykyp ýörmeli bolar. Şuny neneňsi görýäsiňiz? — diýip, ol aşaklyk bilen Orazsoltan ejäniň ýüzüne seretdi.

Orazsoltan eje gaty ýiti hem düşgür aýaldy. Ol Meret arçyn heniz açyk bir zat aýtmasa-da, «Menden kömek isleseňiz, gyzyňyzy maňa

bermelisiňiz» diýen şerti öňünde goýandygyny bildi. Bu şert, elbetde, Orazsoltan eje üçin örän agyr şert, sebäbi, birinji tarapdan, türkmen adatynda gyzyňy äre bereninden soň, giýewisiniň ýanyna ýapja bolup barmak durmuşda iň kyn görülyän zat bolsa, ikinji tarapdan, Meret arçyn gyzyň deňi-duşy däl. Onuň Uruk bilen deň-duş äre beräýmeli gyzy hem bar. Onuň zülpüni towlap oturan ýaşajyk aýaly bilen dişleri düşüşmäge başlan ak saç aýaly hem bar. Orazsoltan eje özüniň bagryndan önen eziz perzendini bu iki aýalyň üstüne bermäge neneňsi dözsün! Meret arçyn aýaly altmyşyň onundan giren adama iki aýal üstüne özüniň ýaşajyk gyzyňy bermäge neneňsi razybolsun! Razy bolmasa nätsin?! Ol gabagynyň üstünde jaý berip ekläp-saklan perzendini giň gujagyndan aldyrdy!.. Häzir ol özüniň göwher daşyny çuňňur guýa gaçyryp, nalaç agzyndan sere-dip otyr. Ynha, iki taý ýük; göter haýsyny göterseň. Orazsoltan eje üçin bularyň ikisi hem agyr. Ýene sypaýyçylyk etdi:

— Şu işi atasyna bir duýdursaňyz; olam gelse, Siziň şu maslahatyňyzy nämakul görüp durmazdy — diýip, iki daşyň arasyndan sypmak isledi. Emma daşyň labyry agyr geldi.

Meret arçyn:

— Atasy-beýleki diýip, işi hilliň-silliňe salyp ýörmeli däl — diýdi.
— Ýara täzeliginde melhem etmek gerek; könelişse, aňsat düşmez. Onsoňam atasyny çagyrmakda meniň elimden geljek zat ýok, ol Suhan gatynyň ygtyýaryndaky adam. Suhan gatam bolsa häzir siziň haýryňyza ylgamaz. Eger-de meniň aýdanlaryma razy bolsaňyz, onda ertiriň özünde şähre gidip arz etjek. Iş örän howlukmaç; görer ýalysyny görüp, berer ýalysyna bermeseň, ýagyň güýçlüdir; olar hemme ýerleri gömüp goýarlar. Ondan soň ýogyn ýüpüň ýol almaz — diýip, Orazsoltan ejäniň ýüregine öňküden hem beter howsala saldy.

Orazsoltan eje gyzyň Bekmyrat baýlarda Ömrüzaýa ýyldyz aýaly batyp galmagy gowumy ýa-da olaryň elinden alyp, Meret arçyna berleni gowumy — munuň haýsysynyň gowudygyny bilip bilmedi. Bu ikisinden

başga gidere üçünji ýol bolsa ýok. Her hili hem bolsa, meseläni pikiriniň garyşyk, başynyň aljyraňňy wagtynda çözmäge mejbur boldy: «Gyzymy ölmezinden öňürti ýene bir göreýin; ony bir öýüme getirip, ýamaşgandan bagryma basayyn. Ondan aňyrsy bolsa: «Almany göge at, ýere düşýänçä, ýa pelek», gör nämeler bolýa» diýen pikir bilen Meret arçynyň ýüzüne bakyp, usullyk bilen gaty agyr halda alasarmyk edip:

— Bolýa-da, işiň ugruna çykmaly bolarsyňyz-da onda — diýdi-de, başyny aşak salyp, uludan bir demini aldy.

Meret arçyn bu işi Orazsoltan ejäniň şeýle kyn görendigini bilse-de, bilmediksirän bolup:

— Hoş onda, ozalam bu işe garşylyk görkezip durmajagyňyzy bilýädim. Indi sözleşdigimiz şu bolsun. Men ertirden başlap, işiň ugruna çykyp başlaryn — diýip, ýerinden turdy.

Orazsoltan eje zordan:

— Hoş — diýip, gözlerinden dökülen ýaşyny baş-bogusynyň ujuna süpürüp galdy.

Meret arçyn, Orazsoltan ejäniň ýanyndan ugrandan tä öýüne barýança, garşylykly pikir galasyndan çykyp bilmedi. Bir tarapdan, Uzak ýaly üýtgeşik maşgalany özüne aýal edinip almak ony ullakan şatlyga eýe edýän bolsa, ikinji tarapdan, Uzugy Bekmyrat baýlaryň elinden alyp bolarmy diýlen mesele ony ullakan ünji astyna salýardy. Şeýlelikde, bir gadamyny şatlykda, bir gadamyny ünjüde basyp gidip barşyna oba arasyndaky ýodalaryň biri ony tamynyň ilersinden aýlap, iki öýüniň arasyna eltdi. Ol iki öýüniň gabat illerägede ortasynda biraz aýak saklap, gör nämäniňdir pikirini etdi-de, ýene uzak äginmän, bir gezek uly aýalynyň, bir gezek hem kiçi aýalynyň öýüne girjek ýaly edip, olaryň hiç birine-de girmän, baryp, usullyk bilen öz bolýan tamynyň agzyny açdy-da, içine girip, pružinaly krowatyň üstüne özüni goýberdi.

Meret arçyn öňden gelýän gezek boýunça bu gije kiçi aýalynyň ýanynda ýatmalydy. Emma ol bu gün agşam kiçi aýalynyň ýanyna barmady. Onuň kiçi aýaly: «Bu gije ärim meniň gezegimi köýdürdi; men ýaş hem bolsam, uly aýalyny menden gowy görüp, meniň gezegimde-de uly aýalynyňka barýa. Wah, ýa men zülpäni ildirip ýataýdymmykam? Men uka gidemde gelip, gapyny açyp bilmän, uly aýalynyňka gidäýdimikä?» diýip, gara basga galyp, turup, işigiň zülpesini barlady. İşigiň zülpesi ildirilgi dälidi. Ol inçe tama bilen ony ýene ildirmän goýdy. Ol bu gije gezeginiň boşja geçmeginiň sebäbini bilip bilmän, uzynly gijäni pikir astynda geçirdi. Bu gijäni pikir astynda geçiren Meret arçynyň ýeke kiçi aýaly bolman, Meret arçynyň özi hem ullakan oý-pikirler astynda kirpi-gini çalşyrman geçirdi. Emma Meret arçynyň edýän pikiri kiçi aýalynyň şu gijeki gezeginiň köýmegi hakynda bolman, gaýtam, olaryň üstüne üçünji aýaly hem alyp, guduzyň üstüne suw sepen ýaly edip, olaryň arasyndaky dawa-jenjeli ýok etmek hakyndady. Ol: «Heleýiň iki bolsa, günün dawaly bolar; ony üç etmek gerek. Haýsy ikisi towlanjyraşsa, sögüşse, üçünjisiniň öýüne bar-da oturyber, onsoň asyl sögüşmezler» diýip aýdardy. Ynha, şol maksadyna ýetmek üçin ol bu gije uklaman, ullakan plan düzdi. Ertesi bolsa irden planyny ýerine ýetirişäýer öýden adamlaryndan, obanyň agyzlyrak ýaşulularyndan birnäçe adam çagyrdy. Çagyrylan adamlar gün guşluk wagtlyry ýeke-ikiden gelşip başlady.

Bu günler howa gaty sowuk bolmasa-da, ertirine-ag-şamyna çigrek bolýardy. Emma bu çala çigrekde Meret arçynyň ojagynda ýanýan ojar ody gelenleri ojaga ýakynlaşdyрмаýardy. Olar hol ýeňsede, öňlerine goýlan gök-gyrmyzy çäýnekleriň daşlaryny sypalaşdyryp, mумы́а ýaly gök çäý içişip, gürrüňleşip otyrdylar. Gürrüň heniz gyzyşyp, gaty ugra gitmezinden ozal, Meret arçyn,

telpeginde ullakan ak ýaglygyny çykaryp, ýüzlerini süpürişdirdi-de:

—Adamlar, men sizi şol dünki iş üçin çagyrdym — diýdi. — Elbetde, men sizi çagyrmadyk bolsam, onda siziň biriňiz çagyrmaly bolardyňyz. Bu işiň ary-namysy hemmämize deň gelýä. Ol gyzyň daşyny gallap duran hossary ýok. Atasy gumda bihabar gezip ýör, enesi bu ýerde gözünü sykyp aglap ýör. Ynha, şu işiň ary-namysy bize-de gelýän bolsa, ar-namys aşagyndan çykjak bolmaly. Bu gün obaň o çetinden süýrän bolsalar, ertir bu çetinden süýrärler. Oňa görä bu ilatyň içinde-de adam bardygyny bildirmek gerek. Bu işde her kim gaýra durman dil kömegem bolsa, pul kömegem bolsa, başga hili kömek hem bolsa, bermegi gerek. Şu işiň ugrunda gyrlyşmaly bolsa-da, gaýra durmaly däl — diýip, ýaşulularyň taryna kakyp gördi.

Ýaşulularyň birnäçesi seslerini çykarman otyrdylar, birnäçesi bolsa: «Dogry, bu işde gaýra durmak gerek däl» diýişdiler.

Geplemän oturanlardan biri:

—Dogry, hiç kim gaýra durman, kömek etmelidir welin, obanyň agyzlyrak ýaşuly adamlarynyň hemmesini çagyrmak gerek ekeni. Bu bir oýun iş däl — diýdi.

Meret arçyn ol gepini soňlap-soňlamanka:

—Hany, kim ýok? Elbetde, bular ýaly maslahata og-lanlary çagyrmaly däl — diýdi.

—Suhan baý dagy ýok ýaly-la ýa heniz gelip ýetişmedilermikä?

Meret arçyn:

—Suhan baýyň dünki Bekmyrat baýyň iberen adamsyna aýdyp oturan sözünü eşitmediňmi? «Suhan baý» diýip, onuň adyny ulaltmak gerek däl — diýdi. — Ol bir gaçak gysrakdyr, torba tagyrdamasa, asyl tutdurmaz. Torbanyň içinde iki däne iým

tagyrdaýan bolsady, onda hokranyp, onuň özem gelderdi. Bu iş bolsa torbanyň tagyrdajak işi däl. Belki, doly torbalaryň boşajak işi. Ol sebäpden biz oňa näme diýip boýun buraly. Dil-ýol, kada-kanun bilýä diýip boýun burmalymy? Onuň köpügi süýdüne berip, pul, mal ýygnamakdan başga bilýän zady barmy? Olar ýaly adam ähli ilata namys getirer. Şol düýnki işden bäre Orazsoltana-da: «Meniň ýanymdan göç, bolmasa, tüýnügiňden otlaryn» diýip, azar ýamanyny berýämiş — diýip gaharlandy.

Onuň Suhan gata beýle berk söz aýtmagynyň sebäbi ol Suhan gatynyň bu işe gatyşmagyny islemeýärdi, çünki, gyzy Bekmyrat baýlaryň elinden alaýsak hem, ara çöp atyp, ony maňa berdirmez diýip gorkýardy. Ol sebäpden hem Suhan gaty hakynda sözlände, edil kastly ýaly, gahar bilen sözleýärdi. Ol, ýañky sözleri aýdandan soň, biraz köşeşip:

—Biz Suhan gatynyň köpüginden başga köpük taparys. Meniň düşünişimçe, ilatyň haraz towzasyndan düşen dänäniň baryny şu işiň ugrunda harç etmek gerek. Ilatyň aralyk ýabyndan gelen kärende arpa-bugdaý, bede ýaly zatlaryň baryny şu işiň ugrunda harç etmek gerek. Mundan başga-da ilat üstünden bir müň tümen gowrak pul ýygnamak gerek. Ynha, şeýle pula eýe bolanymyzdan soň, arzanyň köpýesini Aşgabada meýlise¹ göndersek-de ýeter; siz şuny neneňsi görýäsiňiz? — diýip, ýaşulularyň ýüzüne seretdi.

Ýaşulular bu pikiri ýerli-ýerden oňladylar:

— Şol bolýa.

— Örän ýagşy iş.

— Şondan gowy zada harç etjekmi?

— Gaty ýagşy pikir — diýşip, ala gowurdy boldular.

Meret arçyn:

¹ Meýlis – mejlis.

— Razy bolýan bolsaňyz, işiň şu günden ugruna çykmary. Derrew öýüňize baryň-da, şaýyňyzy tutup, atlanyp geliň. Şu ýerden şähere ugralyň. Şäherde barar ýaly ýerine baryp, görer ýalysyny görüp, atbekada¹ arza ýazdyryp, pristöwe arza bermeli. Hany basymrak şaýyňyzy tutup geliň — diýip, arçyn oturanla-ryň baryny ugratdy.

Ynha, şeýlelikde, obanyň ýedi-sekiz sany ýaşulusy bütin bir ilatyň ummasyz köp zadyny harç etmäge özara razylaşdy. Meret arçyn ilatyň şeýle baýlygyny harç eden wagtynda, öňünden çykaýjak adamlaryň agzyny bu iş üstünde birikdirdi. Beýle baýlyga eýe bolmaga ilat öňünde-de Uzugyň süýrelmegi olara tutaryk boldy.

Giň ekerançylykly, bagly gür obanyň ortasynda daşy üç pagsa haýatly, işikleri eýwanly tamly bir gurgun hatar aýratyn hem gara бага бүrelip oturýardy. Misli deň goşulan at ýaly bolup, gaty uzak ýerlerden gelyän iki sany nobur hem şu hataryň ýeňsesini syryp geçip gidýärdi. Bu noburlaryň ortasyndan deň kowalaşyp gelyän uly ýol bolsa ýaňky hataryň ýensesine gelende, özüniň bir goluny oňa garşy uzadyp, ýene noburlardan galman, olar bilen deň kowalaşyp gidiberýärdi. Ýaşy kyrk-ellä ýeten mäs-bürünç sakgally, peşeneli, demir gyr atly adamyň ertirden bäri atynyň gara derini sarkdyryp haýdap gelşi, misli bu ýoly külterläp, aňyrsyna çykaýjak ýaly bolup görünýärdi. Emma bu atly ýoly külterläp, heniz aňyrsyna çykmanka, ýaňky hataryň ýeňsesinden aýrylýan ýoldan bärlik garşy sowuldy-da, beýik haýatyň derwezesinden girip, hatarda iň ullakan ak öýüň gözeneginde atynyň başyny çekdi. Ýaňy ýetişiپ барýан ýigdekçe atlynyň atynyň başyny çekip-çekmezine mähetdel aty jylawlap:

— Düşüň, aty daňaly — diýip, myhmany düşürdi.

¹ Atbekat – adwokat (aklawçy).

Myhman, atyň ganjygasyňy çözüp, haly horjuny alyp, çep eliniň üstüne atdy-da:

— Rahym diwal öýdemidir? — diýdi.

— Öýdedir, baryberiň — diýip, ýaňky ýigdekçe aty ýataga daňmaga alyp ugrady.

Myhman öýüň gapdaly bilen aýlanyp, işiginden boýnuny uzatdy-da, salam berip, öýüň dyz boýy bosagasyndan zordan ätläp girdi. Sag duldaky haşamly, ullakan aýnaly şkafyň öňüne ýazylan halyçanyň üstüne atylan mahmal körpençäniň üstünde per ýassyga bagryny berip, ellerini owkaladyp ýatan çal sakgal myhmanyň salamyny aldy. Myhman baryp, çal sakgal bilen görşüp, saglyk-amanlyk soraşyp oturdy. Myhman gelenden soň, ýaňky çal sakgalyň elini-aýagyny owkalap oturan başy egmeli, oýnaklap duran maral gözli ýaş gelin agyr kerwen ýaly şagyrdap, al ýaňaklarynda burma tutan zülplerine timar berip, ýokary galdy-da, ojagyň başyna baryp oturdy. Myhman haly horjunyň köjügin çözüp, her gözünden ullakan tüýnükli ýaglygyň arasy ir-iýmişden doly düwünçeği çykardy-da:

— Alyň, gelin — diýip uzatdy.

Gelin düwünçekleri alyp, aňyrsynda goýdy-da, myhmanyň öňüne çayly çäýnegi süýşürdi. Myhman çayy öňüne alyp:

— Ýeri, diwal aga, näme, dümewläpdir diýip eşitdik-le, ýagşy bolýasyňyzmy? — diýip sorady.

Rahym diwal sesini sandyradyp:

— Şükür hudaýa, iki günden bäri ganymadrak. Eý-wa-ýeý-ý!.. endam-janym owranyp gelyä — diýip, ýüzlerini çytan kişi bolup, bagana possunyny ýasgynjaň atynyp, haly körpençäniň üstünden ojagyň ýakynyna gelip oturdy.

— Aý, şu il içinde bir ugursyz ýoň bar özi. Hernä ahyry düz; yraň-daraň etdiren bolsa-da, özi tiz aýrylyp gidýä.

— Aý, aýrylar gider-dä. Biz-ä horlaýa. Men-ä ýoňlasam, gatyja-da ýoňlaýan. Bilmedim, ýa özüm kesele na-mardrakmy?

— Aý, kesele mert adam bolmaz, diwal aga.

— Ýa şeýlemikä?

— Şeýledir.

— Meret arçyn, men-ä dört-bäş gündür şähre-de baramok. Sen-ä şäherden gelyänsiň?

— Hawa, men şäherden gelyän. Sizi göräýjekdim. Sizem görüp bilmedim. — Syrkaw ýatyr, şähre gelyän däldir — diýdiler. Onsoň menem «Diwal agany soraýyn hem bir göreýin» diýip, bari çykdy.

— Aý, köp ýagşy edýäsiň.

— Biziň obamyzda, Myrat diýerdi, bir garyp adam bardy. Onuň käri — doga çopançylyk. Ony oba arasynda kän tanaýan adam bolmaz, elmydama çöldedir. Şol ýigrimi-otuz ýyldan bari Suhan gatynyň çopançylygyny edip ýören adam-da. Onuň ýaňy göze görnüp barýanja gyzjagazy bardy. Şony düýnki bazar günü — tanaýan bolsaňyz tanaýansyňyzam, Bekmyrat baýlar diýýäler — süýräýipdirler. Hiç bir kada-kowahada sypmajak zat: bir ýumruk ýaly gyzy bazar günü, obada adam yokka, atyň öňüne basyp alyp gidipdirler.

— Bekmyrat baý şol pagta-zat alyp berip ýörýänmikä?

— Hawa, şoldur.

— Ony gaty tanamasam-da, daşyndan birneme tanaýan. Gaty bibaş adamlarmyka diýýän. Ýagşy iş-ä bolmandyr.

— Hawa, örän ýaramaz iş; meniň Siziň ýanyňyza gelmegim hem şol işden ötri. Diwal agany soraýyn hem onuň bilen bir maslahatlaşaýyn diýip geldim. Indi özüňiz näme maslahat berseňiz, biz hem sonuň bilen bolubermeli.

— He... Ýagşy iş-ä däl. Maslahatam näme, şäherde Semýon diýen bir zor atbekat bardyr. Pulundan gaçman, şoňa bir oňat arza ýazdyrmaly bolar.

— Diwal aga, arzany-ha şu gün şäherde bir atbekada ýigrimi tümen berip ýazdyrdyk.

— Aý... ýazdyran bolsaňyz bolýa-da: ýöne her näçe berip ýazdyrsaňyz-da, meniň aýdýan atbekadymça ýazyp bilmez. Meniň aýdýan atbekadym hut Pitirburgda ak patyşanyň ýanynda köp atbekatçylyk edipdir.

— Aý, diwal aga, ol iş bolsa indi gutardy. Biz arzany pristöwe berdik. Ýöne onuň arzadan başga işi köp. Ynha, men şu horjuny goýup gidýän. İçinde dört ýüz tümen pul bardyr. Siz özüňiz pristöwem bolsa, dilmajam bolsa, diwallardanam bolsa, görer ýalysyny görüp, berer ýalysyna berip, biziň şu işimizi düzedip beriň — diýip, Meret arçyn haly horjuny Rahym diwalyň ýanyna süýşürdi.

Rahym diwal ýüzüne ýygnanyp gelen şatlyk ny-şanlaryny zordan agraslyk astyna salyp, içi kümüş gyrandan doly haly horjuny bir eli bilen zordan aýalynyň öňüne süýşürip:

— Al, şuny ýygna — diýdi.

Aslynda delräk adamyň ýanynda sandygynyň sesine guwanyp ýören başy heserli ýaş gelin sallanjyrap, sandygynyň ýanyna bardy-da, altyn-kümüşli saçbagyny şagyrdadyp, öňüne döküp, sandygyň açaryny alyp, zarňyldadyp, sandygy açdy-da, horjuny içine saldy.

Horjun sandyga girenden soň, Rahym diwalyň ruhy göterilip, aýalyna:

— Hiý, naharyň-zadyň ugruna çykýaňmy? — diýdi.

Aýaly ýaşmak astyndan eşitdirmän, çala agzyny gymyldatdy.

Onýança Meret arçyn:

— Aý, nahar-zat diýip azara galyp ýörmän. Men gaýtjak — diýip, tüýnügiň gününe sereden boldy.

Rahym diwal Meret arçyn gepini soňlamanka:

— Gitmek bolmaz, bu gün agşam myhman bolarsyň. Ertir şähre şu ýerden bile gideris. Ertir pristöwi görerin, seni öýüne eltip tanyş ederin — diýdi.

— Bolýa-da, olar ýaly bolsa — diýip, agşam myhman bolmakçy boldy.

Mary şäherinde Puşkin köçesi Murgap derýasyndan başlap, göni gündogar tarapa gidýärdi. Onuň buthana baryp gutaran ýerinde çep tarapyna dolansoň, Karamzin köçesine düşüp gidibermelidi. Karamzin köçesi bilen demirgazyga tarap dört-bäs ýüz ädim ýörände, sag tarapynda uzynlygy otuz-kyrk ädim möçberinde, üstüne kese agaç dikilip çykylan bir pessejik haýat duş gelyärdi. Bu haýatyň gapdalyndan haýsy gün geçseň-de, onuň içinde türkmen adamsy görünýärdi. Emma bu gün şu ýere üýşen adamlaryň sany iňňän kändi. Haýatyň içinde azyndan üç-dört ýüz adam üýşüp oturan bolsa, daşynda-da ýene şonça adam üýşüp otyrды. Haýatyň içindäki kowçum adamlar bilen daşyndaky kowçum adamlaryň arasynda gatnaşyk, sözleşik ýokdy. Emma her kowçumyň öz arasynda güýçli sözleşik barýardy. Howlynyň içindäki topar adamlaryň arasynda — diwallar: «Gyzy ene-atasyna gaýtarmaly däl» diýäýseler, «Şu ýerde tä birimiz galýança gyrlyşmalydyrys, emma gyzy indi Bekmyrat baýlara bermeli däldiris» diýen gürrüň gidýän bolsa, daşarky toparyň arasynda — Olar gyza el uraýsalar, biriňiz galýança gyrlyşmalysyňyz — diýip gürrüň edişýärdiler. Bu iki toparyň arasyndaky ganly garşylygyň gaýnamagy ýa ýatyp galmagy bolsa ýaňky howlynyň içindäki ullakan tamyň içinden çykjak habara baglydy.

Bu ullakan tamyň koridoryndan girip gideňde, iň aňry çetde çar tarapyňdaky gapynyň aňyrsynda köp ters täleýler garalyp, köp donlar tersine biçilýärdi. Bu gapyny aňryk itekläňde, garşynda diwallaryň üsti mahmal bezegli stoluna barýançaň, boş ýoluň iki tarapynda hatar-hatar goýlan stullara gözün düşýärdi. Bu gün bu tamyň içindäki adamlar hem edil daşyndakylar ýaly iki bölünişip, hiç bir gatnaşyksyz otyrdylar. Bir böleginiň arasynda aýal adam ýokdy, emma ikinji böleginiň arasynda bir gartaşanragada aýal başyna köne don atynyp, iň öňki setirde otyrды.

Bu wagtlar üsti iki sany aýally, bir erkek adamly paýtun derejäniň gabadyndan güpürdäp geçdi welin, ýaňky oturan adamlaryň arasyna:

— Geldiler, geldiler — diýen söz aşaklykdan ýaýrady. Onýança daşky işik açylyp, bir erkek adam girdi. Onuň yzy bilen hem gartaşanragada bir aýal ýaş gelniň mahmalyndan tutup girdi welin, ýaňky birinji setirde başyna don atynyp oturan aýal zöwwe yerinden turup:

— Waý, balam! — diýip, oňa garşy ylgamakçy boldy. Emma gapdalynda duran jigit gursagyndan itip goýbermedi. Bu aýalyň: «Waý, balam!» diýen sesini eşidip, ýaňky gapydan ýüzüni ýapyp gelen ýaş gelin:

— Waý, eje! — diýip, ýüzüni açanyňy özi hem duýman galdy. Emma şol halatda onuň gözi ejesine düşmedi, ejesiniň yerine özüne nazar edip oturan nämähremler toparyna düşdi. Nämährem gözler gelniň jigerinden ok bolup geçdi. Niçem asyrlar gündogar aýallarynyň üstünde höküm süren adat: «Ýap ýüzüňi, bihaýa!» diýip, onuň ýüzüne şarpyk çaldy. Adatyň ejiz guly, mahmal aňyrsynda bada-bat gizlenip, misli çägä dökülen suw ýaly, onuň şapbadyna siňip gitdi. On dördi gijäniň tutulan aýy ýaşmak aňyrsynda batyp, mähriban enäniň gözünden gaýyp boldy. Onýança

pristaw diwallar bilen aňyrky tamdan çykyp, stoluň başyna gelip oturdy-da, Rahym diwala garşy eglip:

— Sen soraşdyr. Men dilmaja terjime etdirip, diňläp oturaryn — diýdi.

Rahym diwal:

— Amanmyrat Amangeldi ogly, ýeriňden tur-da, aýdyşdyryp ber: sen gyzy süýrediňmi ýa özi göwnäp gaçdymy? Özüň dogryňy aýtgyn — diýdi.

— Men gyzy zor edip süýremedim. Gyzyň özi göwnäp gaçdy.

— Gyz seni nireden tanaýa, saňa gaçar ýaly?

— Aramyzda adam gezdi.

— Araňyzda gezen kim?

— Tanadyp biljek däl.

— Erkekmi, aýal?

— Aýal.

— Garrymy, ýaş?

— Garry.

— Aлып gaçan gyzyň näçe ýaşynda?

— Gaty ýagşy bilmeýän; özi «On sekiz» diýýä.

— Nikany zor edip gyýdyrdyňmy ýa öz razyçylygy bilen gyýdyňmy?

— Öz razyçylygy bilen gyýdyrdym.

— Onda gyz saňa razy-da?

— Hawa, özünden soraýyň.

— Bolýa, sen oturyber...

— Uzuk Myrat gyzy, turuň ýeriňizden, ol ýere geçiň-de, aýdyşdyryp beriň: şonuň aýdan sözleri dogrumy? Siz şoňa razymy? Hiç zatdan çigit ýalyjygam ätiýaç etmän, aýdyp beriň.

Uzuk utanjyndan ýerinden turmady.

Gapdalynda oturan aýal:

— «Razy» diýýä — diýip gygyrdy.

Onýança pristawyň dilmajy:

— Siz onuň dilmajy däl, onuň özi aýdar — diýip, pristawyň sözünü terjime etdi.

Diwallaryň hemmesi:

— Turuň, gyz, aýdyp beriň — diýip gyssadylar.

Uzuk ýerinden turup, gel diýlen ýere geldi.

Rahym diwal:

— Siz Amanmyrada razymy? Şonuň aýdanlary dogrumy? — diýdi.

Uzuk başyny atyp, dogry diýen nyşany berdi.

Rahym diwal:

— Dogry diýýämisiňiz? Onda siz şoňa razy-da? — diýdi.

Uzuk başyny ýaýkalap, razy däl diýen nyşany berdi.

Uzugyň beýle jogap berşine kanagatlanman, diwallar — Geple-de, geple — bolşup, Uzugy gyssadylar.

Onýança Orazsoltan eje ýerinden turup:

— Eý balam, seni edepli, utançly-haýaly edip terbiýelän bolsam-da, seni uly ile masgara etdiler. Başyňdaky mahmaly eneň razyçylygy bilen bürenen dälşiň, balam. Serp ýakasyny iki ýana, taşla ýaşmagy, geplesin diliň, dür saçsyn, balam! Balam, işleriň hemmesini bolşy ýaly aýtsaň, emdiren süýdüme razydyryn, balam! — diýip hamsygyp aşak oturdy.

Uzuk enesiniň sözünü eşidip, mahmalyň iki ýan gyrasyny goýberip, gaty utanjaň hem sandyrawuk ses bilen:

— Men gorkýan; sözüň dogrusyny aýtsam, indiki görjegim ölümdir — diýdi. — Oňa görä men baýara ýalbarýan: meni dolanyp şolaryň goluna bermesin. Ýaňky aýdylýan sözleriň bary ýalan. Men gaçmadym. Meni süýrediler. Men gaçmak ugrunda hiç kim bilen sözleşemok. Men ýaş. Maňa zorlap nika gyýdylar. Men nika razy däl, men nika razyçylyk bermedim — diýip, zordan sözünü gutardy.

Rahym diwal:

— He, garry, seniň näme sözüň bar? — diýdi.

Meniň aýtjak sözüm meniň gyzymy alyp beriş.

Rahym diwal:

— Bolýa onda, siz birsalym oturyň, biz maslahatlaşalyň — diýensoň, diwallar bolup, aňyrky tama girdiler.

Aňyrky tamda Meret arçynyň dört ýüz tümeniniň bahasyny biçip, gyzy Bekmyrat baýlaryň elinden alyp, ata-enesine gaýtarmaly etdiler. On-on bäş minutdan gelip, karary yglan etdiler.

Bekmyrat baý, bu karary eşidip, ýerinden turdy-da:

— Biz siziň kararyňyza razy däl, nika gyýlandan soňra, är talak etmese, heleýi aýyrmak bolmaz. Şu ýerde gyrlyşaryn, emma gelni berip goýbermen — diýdi.

— Gyrlyşjak bolsaň, daşary çyk, biz oňa-da gaýyn — diýip, Meret arçyn ýerinden turdy.

— Gyrlyşjak bolsaň, ähli adamyň bilen gazamada basyp, gözüňi Sibirde açdyryn. Sen nikany zor edip gyýypsyň, oňa görä biz nikany çözüäs. Eger-de biziň kararymyza razy bolmasaňyz, ýokaryk arza bermäge hakyňyz bar — diýip, dilmaç pristawyň sözünü terjime etdi.

Bekmyrat baý pristawyň sözünden soň gowşap:

— Hakymyz bar bolsa, biz ýokaryk arza berjek, emma gyzy olara bermän, dawa çözülýänçä, ortada bir bitarap adamyňkyda goýulmagyny soraýan. Eger-de gyzy ene-atasyna gaýtaryp berseňiz, gözümi Sibirden aňyrda açdyrsaňyz-da, şu mahalyň özünde gyrlyşaryn — diýdi.

Meret arçyn:

— Çyk gyrlyşjak bolsaň — diýip, dyzynyp ýerinden turdy.

Ondan soň gyzy ene-atasyna bermelimi ýa ortada bir bitarap adamyňkyda goýmaly diýlen meseläniň üstünde köp dawa bolup, ahyry iki tarapyna-da bermän, aralykda Seýidahmet işanlarda goýmaly edildi.

DAŞY JÄJEK, IÇI MÖJEK

Molla-işan, garaçy diýmän, kimiň puly köp bolsa, iki heleýlilik şoňa buýurýardy. Seýidahmet işan hem: «Köp aýallylyk pygamberimiziň buýrugy» diýip, iki aýal alypdy. Onuň adam ýüzüni görmän, ürpünjek atynyşyp oturan bibileriniň arasynda-da günlük göreşi aşaklykdan gaty zor gidýärdi.

Seýidahmet işan uly ile belli bolan atly-abraýly, gelim-gidimli işanlaryň biridi. Oňa görä ol heleýleriniň haýsysy gelen-giden, ýakyn-ýadyň önünde özüni ýagşy saklap, öz abraýyny galdyrsa, şony ýagşy görerdi. Ol sebäpden onuň aýallary gelen-giden aýallaryň önünde her hili dini gürrüňler edip, başlary ürpünjekli, seslerini nämährem eşitmesin üçin, assajykdan gepleşerdi; äriň bir diýenini iki aýtdyрман, onuň ugruny tapyp, bir-birinden ýakyn durup, her haýsy öz ýanyna çekjek bolardy. Seýidahmet işan gaty mekirlik bilen aýallarynyň ikisiniň hem ugruny tapyp, her hili ýollar bilen sögüşdirmän saklajak bolardy; her gije biriniň ýanyna barardy. Ol aýalyň öz äriň erksiz gynagy bolmalydygy hakynda her hili dini rowaýatlary aýallaryna gürrüň edip bererdi. Bekmyrat baýyň tabşyrygy boýunça Seýidahmet işan bu kärini, Uzuk geleli bäri, has-da güýçlendirdi. Indi ol bu hili gürrüňleri öz aýallaryna Uzugyň bar wagtyňy peýläp aýdyp bermäni çykardy:

— Heleýiň iki taňrysy bolarmyş. Uly taňrysy alla bolarmyş, kiçi taňrysy — äri. Aýal äriň agyrtsa, allany agyrtdygy ýaly bolarmyş. Bibi Patma bir eli taýakly, bir eli çörekli, Zeňni baba sygyrlaryny sürüp gelýärkä, önünden çykyp: «Ynha, ursaň, taýak; ynha-da, iýseň, çörek» diýer ekeni. Olar ärine şeýle hyzmat edip ötüpdiler.

Bir wagt pygamberlerimiz iki doganyň öýüne barypmyşlar welin, bu iki doganyň ulusy ter gara sakgallymyş-da, kiçisi çuw ak sakgallymyş. Pygamberlerimiz: «Bu näme beýle?» diýip, uly doganyndan soranda, ol

aýalyňa: «Bar, kepbeden bir garpyz getir» diýip buýurýa. Aýaly garpyzy getirende: «Munyň ýaramaz, başgasyny getir» diýip, kepba ýedi gezek gatnadýa. Soňra pygamberlerimiz kepba baryp görseler, ýaňky aýalyň ýedi gezek gatnadanam bir garpyzmyş. Kepbede başga garpyz ýokmuş. Aýaly: «Başga garpyz ýok» diýäýse, ärine agyr düşer öýdüp, şol bir garpyzy gatnadyp durupdyr. Ol adam: «Ine, meniň sakgalymyň garalygynyň sebäbi» diýipdir. Ondan soň pygamberlerimiz kiçi doganynyň ýanyna baryp, näme sebäpden onuň sakgalynyň çuw akdygyny soraýa. Kiçi dogany hem, uly dogany ýaly, aýalyňa: «Kepbeden garpyz getir» diýip buýurýa. Aýaly kepbeden bir garpyz alyp gelýä. Äri: «Munyň ýaramaz, başgasyny getir» diýýä welin, aýaly: «Başga garpyzyň üýşüp ýatyrmy, getir ýaly!» diýip, gykylyklap çykyp gidýä. Kiçi dogany: «Ynha, meniň sakgalymyň aklygynyň sebäbi» diýip, pygamberlerimize arz edipdir. Pygamberlerimiz ol ýerde: «Heleý diňe äriniň keýpi-sapasy üçin bolmaly, ärini agyrdan aýal meniň ymmatym bolmasyn» diýip çykyp gidenmiş.

Şu hili rowaýatlardan soň Seýidahmet işan Uzuga gödeklik bilen kakdyryp:

— Indiki zamanyň aýallary bolsa käpir-musulmany tanaman, ýüzi açyk gepläp, nikaly ärinden aýrylýalar. Bu ahyrzamananyň ýakynlap ýördügidir, toba, toba! — diýip, tesbini eline alyp sanardy. Ylaýta-da Bekmyrat baýyň: «Şol gelniň dogat-tumar bilen bize ýüregini döndereweriň» diýip, «haýyr-sahabat» üçin bir jüp garry öküz getirip gideli bári, Seýidahmet işan Uzugyň ene-atasyndan göwnüni sowadyp, Amanmyrada göwnüni döndermek üçin onuň ýanynda kyýamat, ahyrýet, syrat, ýylan-içýan, möý ýaly sözler bilen onuň ýüregine ahyrýet gorkusyny salýardy.

Uzuk bir aýdan gowrak wagtdan bári Seýidahmet işanyň dulunda oturyp diňlän sözleri boýunça özüni bu dünýäde dinden çykan, o dünýäde jennetden paýsyz hasaplap, mydam dowzah içinde ýanyp-

köýüp, azap çekip ýörmegi hiç ýadyndan çykaryp bilmeýärdi. Gijeler ýatan wagty, düşünde ony gyldan inçe, gylyçdan ýiti syrat köprüsinden geçirýärler. Syrat köprüsi onuň dabanlaryndan geçip, süýr depesinden çykyp, darka iki ýarýar, bir tarapy ýanyp duran oda, bir tarapy akyp barýan suwa gaçyp: «Waý, işan aga! Waý, ýandym-eý! Waý, bişdim-eý!» diýip, ýerinden turup, özüni tutup bilmän, sandyraklap aglaýardy.

Ýaş başynda süýrelip, zor bilen nika gyýylmagy, diwalda işiniň garalmagy, soňra ýat iliniň içinde, Se-ýidahmet işanyň dulunda aýdan aşa başyndan geçen işleri ýüregine salyp oturmagy, olaryň üstesine-de Seýidahmet işanyň edýän gorkuly dini gürrüňleri Uzugyň saglygyny zaýalap, onuň gün-günden halyny peseltmäge başlady. Soňky wagtlarda Uruk ýeldirgän ýaly bolup: «Ýüregim gysýa» diýip, wagtal-wagtal oturyp aglamany çykardy. Soň-soňlar bir hili özünden gidip, çaşmany çykardy. Çaşan wagtlyry Seýidahmet işan okap, dogatumar berýärdi.

Bir gün Seýidahmet işan giç, ýatyljak wagtlyry, hüjresinde bir zada güýmenip otyrka, kiçi aýaly ylgap baryp:

— Dat, ol gelin çaşdy, ýetiň! — diýip gaýtdy. Seýidahmet işan aýalynyň yzy bilen howlukmaç gelip, Uzugyň gapdalynda ýassygyna ýakynrak oturdy-da, derrew aýalyny hüjreden «Kuran» getirmäge iberip, özi onuň ýanynda galdy. İşanyň aýaly äriň buýran işini bitirmän gelmejek bolup, ep-esli eglendi.

Işan Uzuga ýakyn oturyp, onuň ýüzüne seretdi, burnunyň öňüne eliniň aýasyny tutup saklady, soňra öwürüp, eliniň arkasyny tutup gördi, birdenem elini aýryp, ýüzüni onuň ýüzüne ýakyn eltdi. Şol halatda Ogulnäzik iç işikde «Waý, taňrym!..» diýip, elindäki Kurany bagryna basdy.

Işan başyny galdyryp:

— Toba et, pedernälet! Men dem alýanyny bilmek üçin ýüzümi onuň ýüzüne ýakyn eltdim — diýdi.

Ol ýerde şonuň bilen söz gutardy, emma iç işikde Kurany bagryna basyp duran ýerinde Ogulnäziň nämäni göwnüne getirendigi häzirligçe belli bolman galdy...

* * *

Iki sany garry aýal özleriniň uzak ýollarynda uly-uly noburlaryň, ululy-kiçili ýaplaryň, näçe jarlyk-çarkandaklaryň arasyndan gorka-gorka geçip, häzir giň ekerançylykly meýdanyň ortarasyndan uly ýol bilen eşeklerini öz maýdalyna sürüp, derdinişip barýardy.

Şol gürrüňiň ortasynda ýaňky garry aýallaryň birisi:

— Hal-ha-a-a! Sadagasy gitdigim Seýidahmet işan-laryň memmeri görüňdi — diýip, gözünü aýyrman, iki eli bilen ýüzüne syldy.

Onýança ikinji garrynyň hem gözi düşüp:

— Wah, wah, wah! Sadagasy gitdigim, halha, al-as-manda seňňer atyp dur. Wah, gudraty güýçli gurbany gitdigim, işan aga, ataň-babaň gurbany gideýin, Uruk janyň ýüregine sowuklyk sal-da. Wah, wah! Ýumruk ýaly ejiz gyz ýesir günde eli-gözi bagly, tutulan guş ýaly bolup, biriniň dulunda oturandyr! — diýdi.

Bu görnen memmer iki garrynyň arasyndaky özara sözleşigiň bilinden omurdy. Gürrüňiň mazmuny üýtgedi. Bularyň mesawy gepleşigi gangyn gürrüňe öwrüldi. Orazsoltan eje gyzyny ýatlap bozuldy. Ogulnyýaz eje:

— Orazsoltan, beýdip ýanyp-köýüp, özüňi horlap ýörme, mert bol. Başa düşen işi mertlik bilen başarmak gerekdir — diýip göwünlik berdi.

— Hawa-la, indi mert bolaýmaly, başga etjek zadyňam ýok welin, ýöne ýürek et-dä.

Iki garry gürrüňleriniň mazmunyny Uzugyň üstünden üýtgetmän, ýetjek ýerlerine ýetdi. Metjidiň gapdaly bilen aýlanyp, saraýa düşdüler. Eşeklerini dasyp bolmankalar, Eneküti maýtyldap geldi. Ol:

— Salamaleýik — diýip, Orazsoltan eje bilen Ogulnyýaz ejäniň ikisine-de egnine kakdyrды. Soňra eşegiň üstünden horjuny syryp aldy-da, garrylaryň öňüne düşüp, eltip bir öýe saldy. Garrylar öýde oturan aýallaryň barysynyň egnine kakyp çykдыlar.

Orazsoltan ejaniň oturan ýerinden daşarda eýläk-beýläk geçen görnüp durdy. Ol sebäpden daşardan gözünü aýyrman seredip oturdy.

Ogulnyýaz eje bolsa ýanynda oturan aýallar bilen gürrüňe gyzyşdy. Onuň ýakynynda oturan bir aýal:

— Ynha, şu oturan gelin — meniň gelnim — diýdi.

Ogulnyýaz eje:

— Tüweleme, aýagy düşümlisi bolsun, Aýyň bir bölegi ýaly gelin ekeni — diýdi.

— Hawa, tüweleme, gelnimizden dilgirçiligimiz ýok-dur. Hawa, şol gaýtaryp getirenlerinde, goýun öldürip, agşam daşary çykanda, gyzlar ony damakgan çukuryň üstünden eltäýse nätjek. Biz-ä bilemzogam, işan aga aýtdy — Wah, olara aýan-da, «Şonda kakyn-silkin eýeläpdir» diýdi. Ynha, indi şondan bári şu ýerik gatnadyp ýörşümdir. Indi-hä birneme ganymadrak, ýogsam: «Kelläm aýlanýa, ýüregim çaşýa» diýip, gije gara basyp ýatyp bilmezdi.

— Gelniňiz yhlas bilen işan agaň aýagyna ýykylysyn, jan eje, baharyň güli ýaly açylyp gider. Oturan öýüňize işan agaň aýagynyň degen ýerinde kakyn-silkin durmaz — diýip, Eneküti aýallaryň ýüzüne ýaltaklap seretdi.

Oturanlardan ikinji bir aýal:

— Ynha, şu oturan — meniň ýekeje gyzym; gözi açylanok. Şuň-da işan aga: «Çile düşüpdur» diýýä — diýip, sözünü gutarmanka, Eneküti:

— Hawa, hawa, çile. Çile-de kakyn-silkin-dä. Ynha, işan agaň basyp giden yzyndan torpak al-da, şony işan agany ýatla-da, gözüne sepiber. Gyzyň gözleri apbasy ýaly bolaýar. Işan agaň aýagy degen torpakda kakyn-silkin durup bilmez — diýip, oturan aýallaryň ýüzüne seretdi.

Oturanlardan orta ýaşan bir aýal:

— Hudaý saklasyn, toba, toba, geň-taň göremzok, ýöne gürrüň ediläýýä-dä — diýip, gürrüň bermäge başlady. — Hawa, ynha, şu obada biriniň ogly boldy. Şoňa bir ýyl boldumyka, gyz, ýok, entek bir ýylam bolanok. Toba, geň-taň göremzok, hiç bir adam çagasyna meňzeýän ýeri ýok. Bir göz, ýeke gulak zat. Men-ä gördüm-de, tas ýüregim dagym ýarylypdy; elimi-aýagymy ýitirip, nätjegimi bilemok, gygyrjagymam bilemok, gygyrmajagymam. Olam bolsa ýeke gözünü ýalpyldadyp ýatyr. Eneküti gördi-de, çykyp gaçdy.

— Gaçman näme, gyz, bir eýmenç zat-la.

— Baý, siz batyr ekeniňiz; biz bolsak ýüregimiz ýarylardy — diýşip, aýallar gowur-da, gowur boluşdylar.

Ýene şol öňki gürrüň berýän aýal:

— Wah, meniňem ýüregim ýarylyp, biraz işan agany çagyrdym-la. «Işan aga, sadagaň gideýin, işan aga!» diýip çagyra-çagyra, zordan gapyny açyp, daşary çykdy-da, şark-şurk gapyny ýapyp, işan agaň ýanyna ylgadym. Gije garaňky, yzymdan ýetip, ýagyрниşligimden penjeläp barýan ýaly, ýegşerilip-ýegşerilip: «Waý, işan aga, waý, işan aga!» diýip gaçýan.

Hawa, şeýde-şeýde, işan agaň ýanyna gelsem, bende eli hasaly daşary çykyp endiräp duran ekeni. Meni gördi-de, men hiç zat aýtmankam, oňa eýýäm aýan bolupdyr — «Amangözel, ol bolan oglany perilere aldyrdyňyz, ýerine bir zat taşlap gitdiler welin, hiç kime bildirmän, ýere sokuň» diýdi.

Ogulnāzik:

— Eneküti aýdaýsa, maňa-da aýan bolardy — diýdi.

Enekuti:

— Hawa-la, oňa men «Işan aga, ýeke gözli döw döre-di» diýip aýtdym welin, ol hasasyny alyp daşary çykandan, senem aňyrdan geläýdiň — diýdi.

Onýança oturan aýallardan biri:

— Şol çaga döwem dälmiş, hiç zadam. Allanäme oglanmyş. Gözi göz ýerinde, gulagy gulak ýerinde bar-myş. Ýöne bir gulagy öz ýerinde çala çürüräkmiş-dä, bir gözem birhiliräkmiş. Şojagaz gözi çyzylaýan bolsa, neresse allanäme oglanmyş-la. Ýöne diri ýere sokup, neressän nähak ganyna galypsyňyz — diýdi.

Eneküti:

— Diri dagy ýere sokulan dälidir. Kim aýdýa ony? Özüm elinje bokurdagyny gysypjyk janjagazyny çykaryp, onsoň ýere sokdum — diýende, oturan aýallaryň barysy:

— Toba!.. Toba!.. — diýşip, ýakalaryny tutuşdylar.

Oturan aýallardan ýene birisi:

— Bir neresse çagaň nähak ganyna galypsyňyz-da — diýdi.

Eneküti:

— Goýaweriň aňry. Işan aga: «Öldürip, ýere sokuň» diýensoň, onuňam bir gany bolarmy? — diýip, ýalt-ýult edip, oturanlaryň ýüzüne seretdi.

Uly bibi-de işanyň keramaty hakynda az gürrüň etmedi. Umuman, bu öýde her gün turlandan tä ýatylýança, ahyrýet-kyýamat, jennet-dowzah, al-arwah, kakyn-silkin ýaly gürründen başga hili zadyň gürrüni edilmeýärdi. Ýöne Ogulnāzik Uzuk bilen işanyň arasynda bolan wakany göreli bāri, bu ýerde edilýän gürrünlere-de ynanmajak bolýardy. Şol sebäpden-de ol soňky wagtda beýle gürrünlere kân goşulmaýardy. Orazsoltan ejäniň bolsa bu gürrüňleriň birisi gulagyna ilse, onusy gulagynyň duşundan geçýärdi. Onuň öz gamy, öz aladasy bardy. Içeri gireli bāri, şol gapydan daşary seredip oturyşydy. Ol birden:

— Ogulnyýaz, hol-ha, Uzuk dagy topar tutup barýalar-da — diýip, işige baryp söýendi.

Uzuk enesiniň söýä ýaplanyp, yzyndan seredip durandan bihabar, kem-kemden daşlaşyp barýardy.

Orazsoltan eje yzyndan delmuryp:

— Wah, wah, boýuňdan-syratyňdan aýlanaýyn, ýörişiňden aýlanaýyn! Eneň göwni üçin bir bäreňem-ä bakmadyň! — diýip, onuň yzyndan seredip, gözünden ýitirdi.

Aýlanyp gelerler, bäräk gaýdanlarynda, ýüzi bäräk bolar, meni görer tamasy bilen Orazsoltan eje köp garaşyp durdy, emma bary biderek. Uzak gaýdyp gelmedi, gözüne-de görünmedi.

Uly bibi:

— Bar, işan agaňa: «Uzukjemalyň ejesi görmäge gelipdir» diý-de aýt — diýip, Enekütini iberdi.

Eneküti kelte boýly, etlegräk, kömür ýaly ýylçyr gara aýaldy. Ol mydama ýetişiksiz gara günde, hasyrdan bolup ýörýärdi. Adamlar üýşüşip oturan wagtynda, Eneküti olaryň gözüne görünse, onuň hakynda her hili gürrüň ederdiler:

—Ýedi gapa girip, ýedi gapydan çykyp, ýedi ötükden ötenini duýman galýasyň-ow. Özi-hä ony onda üýşürüp, muny munda çasyryp, mydam ýetişiksiz gara günde-ow.

— Munuň çaltlygam, edýän işem dili bilendir.

— Oho-o-ow, tüýs garaňky gijäniň gabahat gatlagyn-dan jaý tutandyr bu; gözüň öňünde näme alyp-näme go-ýup, näme iş edip durandygyna düşüňip bolanok ahyrym.

Eneküti oba gyzy bolansoň, hiç kimden ýaşynmaýardy. Seýidahmet işanyň ýanyna ir-giç diýmän, onuň ýanynda adam-gara bar-ýok diýmän, islän wagty arkaýyn girip-çykyp ýörýärdi. Ol — işan agam keramatly — diýip öwäýmese, onuň hakynda başga hiç zat aýtmazdy. Ol sebäpden işan ony gaty gowy gerýärdi. Eneküti özüniň kesbi-käri boýunça öňürti işikden jyklaman, öýe girse-de, daş çykyp, içeri girse-de, işan agasyna edep bilen salam berip girerdi. Ol şol endigi boýunça salam berip girdi.

Seýidahmet işan:

— Aleýkim essalam; amanmy, Eneküti? — diýip, sakgalyna elini ýetirdi.

Onuň oturýan düşekçeleriniň üstünde hemişe namazlyk ýazylygy durardy, ol baryp, namazlygynyň üstünde oturyp:

— Ýeri, Eneküti, näme habaryňyz bar? — diýdi.

— Habarym, pirimiz, Urukjemalyň enesi gyzyny görmäge gelipdir.

— Gelen bolsa, baryň, aýdyň, meniň ýanyma gelsin.

—Pirimiz, ol gyzy Size ynanypdyrlar, ony Siz enesine görkezseňiz neneňsi borka?

— Hiç neneňsi bolmaz, baryň, alyp geliň — diýensoň, Eneküti çykyp gitdi.

Baryp aýdan badyna, Orazsoltan eje begenjinden zöwwe ýerinden galdy.

Ogulnyýaz eje:

— Menem gideýin, bile baraly, hem zyýarat bolar; olaryň ýüzlerini görüp, sözleşip oturmak-da sogapdyr — diýip, Uzugyň ejesi bilen çykyp gaýtdy.

Gelip, hüjrä giren batlaryna, işanyň mapraç ýüzüne, başyndaky ullakan sellesine birden gözleri düşüp, olaryň howlary basyldy.

Işan:

— Amanmysyňyz? Geliň! — diýensoň, biraz özlerini tutup:

— Salamaleýik — diýip, ýokary geçip oturdylar.

Işan öňden belet hem bolsa, haýsy obadandyklaryny, ýaşulurak adamlarynyň atlaryny soraşdyrdy. Tanymalrak adamlarynyň atlaryny tutup, saglyk-salamatlyklaryny soraşdyrdy. Az-maz ondan-mundan gürrüň edip, soňra iki garrynyň habaryny aldy.

Orazsoltan eje:

— Şol sizde amanat goýlan ýesir çaga biziň gyzy-myzdy. Men — şonuň enesi, şonuň bilen görme-görşe geldik. Görüp, göwünlik berip

ötägitjekdik. Ol biçäre-de «Enem gelmedi» diýip, dilgir bolup oturmasyn — diýdi.

Işan:

— Hawa, gelen bolsaňyz ýagşy edipsiňiz. Ilki-ilkiler ýüregi gysyp, ýaman boldy. Soň sowuklyk dogasyny berdik. Şol dogany içip, dakynmalysyny dakynaly bäre oňat. Öňki ýaly «Ýüregim gysýa» diýip, aglap-eñröp oturanok. Tüweleme, gaty oňat maşgala terbiýeläp bilipsiňiz — diýip, işan tesbisini sanamaga başlady.

Orazsoltan eje ýüzüni galdyrman:

— Aý, işan aga, neneňsi terbiýelesek-de, har düşdi-dä. Mynasyp bolmadyk eller degdi-dä — diýip, uludan demini aldy.

Işan sanap oturan tesbisinden gözüni aýyrman:

— Siziň adyňyz näme? — diýip sorady.

— Orazsoltan.

— Hawa, Orazsoltan, Siz, nadyl bolmaň. Bular ýaly iş adatda bardyr. Adatlanan işiň aýyby bolmaz. Ýene-de Siz gyzyňyzy Bekmyrat baýlara mynasyp görmän, kime mynasyp görjek? Maşgalaň olar ýaly atly-abraýly ýere düşenine ýüz-de müň minnetdar bolmaly ahyrym — diýip, işan garrylaryň ýüzüne seretdi.

Orazsoltan eje işanyň ýüzüne seredip bilmän:

— Aý, işan aga, deňi däl-duşy däl, üstüňi basgylap, duluňda oturan çagaňy heleý üstüne alyp gidensoňlar, neneňsi oňa minnetdar boljak? — diýip, ýene uludan demini aldy.

— Orazsoltan, Siz iki aýallylyga närza bolmaň. Ony biziň şerigatymyz buýrandyr.

— Aý, näbileýin-dä, işan aga, öz razyçylygymyz bilen-ä gül ýaly çagamyzýe heleý üstüne berjek däl. Onsoňam özüni oňarýanyň gyzynyň heleý üstüne baranyny görmändiris — diýip, Orazsoltan eje ýüregindäki nãrazyçylygyny sypaýyçylyk bilen aýtdy.

Onuň bu sözi işana ýaramady. Ol bir zat aýtmaga çemelenende,

Ogulnyýaz eje:

— Orazsoltan, hany işan aga Uzugy bize bir görkezsın-dä. Ýolumyz daşdyr, gijä galaýmaly — diýip ara düşdi.

— Hawa, işan aga, onda şol gyzy bir görkezseňiz. Bir-iki agyz sözleşsek — diýip, Orazsoltan eje sarsman oturdy.

Işan ep-esli wagt munuň sözüne jogap bermedi. Soňra pessaýja ses bilen:

— Şu maşgala häzir ene-atanyň ygtyýaryndan çykan maşgaladyr. Soňam kimiň ygtyýaryna geçjegi hem mälim däl. Oňa görä-de iki taraplaýyn dawa çözülýän-çä, şu ýerde amanat goýlan maşgala biz ygtyýar edip bilmeris — diýip, gapdalyndaky kitaby alyp seretmäge başlady.

Ogulnyýaz eje Orazsoltan ejä ýüzlenip:

— Bolmasa, işan aga, aýdyň, şu ýerik öz ýanlaryna çagyrsynlar. Bizem şu ýerde «Amanmy, keýgim, gaýrat et» diýeris-de gideris-dä — diýdi.

— Biziň asyl şol gyzy çagyrmaga ygtyýarymyz ýokdur. Biz ol gyz bilen bir jaýda-da oturyp bilmeris. Ondan ötri sizem meni bir masgaraçylyga iteklejek bolup oturmaň — diýip, seredip oturan kitabyndan ýüzüni galdyрман ýuwaşjadan ardyndy.

Ogulnyýaz eje:

— Hudaý saklasyn Sizi masgaraçylyga iteklejek bolmakdan — diýdi.

— Onda abraý bilen gaýdyň, gyzyňyzyň pikirini etmäh — diýip, işan elindäki kitabyň bir kagyzyňy agdardy.

Mundan soň Orazsoltan eje ep-esli wagtlap sesini çykarman, ýüzüni aşak salyp oturdy, soň ýene ýüzüni galdyryp:

— Işan aga, Sizde-de ogul bar, gyz bar; agtyk söýüp otyrsyňyz. Ogul-gyz, ata-ene arasyndaky mähribançylyga aýraçylykdaky agyrlyga Siz özüňiz ýagşy düşüňýäsiňiz. Meniň üçin etmeseňiz-de, şol biçäre gyz

üçin rehim ediň. Öz ýanyňyza çagyrdyň, goý, biçäre gyz enesiniň ýüzüne seredip bir galsyn — diýip ýalbardy.

Işan kitapdan başyny götermän, ýöne:

— Bolmaz — diýdi.

Orazsoltan eje elini dulugyna tutup, ýüzüni aşak salyp oturyşyna:

— Aý, hudaý-a... Bizi ýörite aza bilen seza üçin ýaradypdyr. Beýdip näme etjekdiň ýaradyp?! — diýip, uludan demini aldy.

— Haý-haý, küpür bolmaň, şükür ediň. Küpürlik ýaradanyň islegine närazyçylyk görkezmekdir — diýip, işan Orazsoltan ejäniň sözünü agzyndan kakdy.

Orazsoltan eje ýene:

— Küpür etmejek bolsa, beýle ýaratmazdy. Her bir bor-bolmaz on iki süňňüni basgylap, iki garagyňy çykaransoň, onuň hem şüküri bolarmy?! Şükür etdirjek bolsa, beýle ýaratmazdy — diýip, sözünü soňlamanka, işan gaharly:

— Goýuň, goýuň! Siz kem-kemden ýoldan çykýasyňyz! Allanyň başyňdan salanyňa ýagşy-da bolsa, ýaman-da bolsa,razy bolup: «Edeniňe şükür» diýip, berk ýapyşmalydyr. «Bu dünýäde görkezmedigime o dünýäde görkezerin» diýipdir. Siz o dünýäden hem nämyt bolup barýasyňyz — diýdi.

— Işan aga, meni köp gepletmäň; men bir ýangynly. Meni köp gepletseňiz, menden ýagşysy çykmaz. Men neneňsi ýanmaýyn, garyplygym jähennem, şu pille gylyçlaryny syrýp, direnişip duran baş-alty sany oglum beri bolsa bolmaýamy! Onda edil şu mahalyň özünde baryp, Bekmyrat baýyň tüýnügini başyna ýumrup gaýtsam, hudaýdanamrazy bolardym, bendesindenem. Onda kimiň hetdi bar meniň ýelden ýelpäp, günden gorap oturan çagama baryp el urmaga?

Her zat-da bolsa, işan aga, gaýrat ediň, ak gümmeziň içinde, perişdeler şaýatçylygynda şol gyza rehim eden haç sogabyny eden ýaly bolar, enşalla! — diýip, Orazsoltan eje Uzugy görkezmegini sorap, işana

köp ýalbardy.

Işan:

— Siziň ýalbarmagyňyzyň bary biderek. Ynha, men size sowuklyk dogasyny ýazyp bereýin, şol dogany alyň-da, gaýdyň yzyňyza. Soňra ýüregiňiz ýerine gelip ynjalarsyňyz — diýip, doga ýazmaga oturdy.

Orazsoltan eje başyny aşak salyp, öz-özünden:

— Şu perişan halymda daglara-daşlara ýüz tutan bolsam, dag-daşlaram endireşerdi. Meniň gözümiň ajy damjalary gara daşlary hem erederdi. Bularyň ýüregi şol daglaryň gyýçak-gyýçak gara daşlaryndan hem gatymydyka? — diýip zeýrendi.

Orazsoltan eje şu çaka çenli mertlik bilen gözüne ýaş getirmän ýalbarypdy. Emma işanyň: «Siziň ýalbarmaňyzyň bary biderek» diýen sözünü eşidip, daglaryň gara daşlary erese-de, işanyň ýüreginiň eremejegine berk ynandy; başbogsyny ýüzüne tutup, maňlaýyny iki dyzynyň üstünde goýup:

— Al-la-a!.. Näme meniň etmişim bardy, näme meni bu dünýäde diri örtediň?! — diýip aglady.

Işan:

— Goýuň, aglamaň. Allanyň salanyna boýun bolmalydyr — diýdi.

— Maňa töwella etmäh!

— Alyň, şu dogany içersiňiz; bu dogany bolsa kükregiňiziň üstünde goýarsyňyz, dakynarsyňyz.

Orazsoltan eje ýarym-ýaş bolup, göwünli-göwünsiz haýallyk bilen doga elini uzadyp aldy. Ol ümezlän gözleri bilen ajy ýaş arasyndan elindäki eplenen uçburç kagyza seretdi; ony usullyk bilen maňlaýyna ýetirip, uludan bir demini aldy. Soňra dogany dakynmaly ýerinde kükregine gysyp:

— Ah, ýesir güne düşen ýesir gyzymyň gül ýüzünü kükregimiň üstünde goýup, şeýle gysjakdym. Mähriban enesiniň ýanyk ýüreginiň ýanyk ysyny aldyrjakdym. Ana, şonda meniň ýüregim azajyk aram

tapardy. Şondan başga meniň ýanyk ýüregimiň howruny köşetjek zat ýokdur. Meniň köýük kükregimiň sowuklyk dogasy-da gyzym, tumary-da gyzym, heýkeli-de gyzym!.. Alyň dogañzy, maňa doga gerek däl — diýip, usullyk bilen yzyna uzadanda: «Maňa doga gerek däl» diýenini özi hem bilmän galdy.

Öňden bulary neneňsi başyndan sowjagyny bilmän, bahana arap oturan işana Orazsoltan ejäniň: «Maňa doga gerek däl» diýen sözi uly tutaryk boldy. Işan birdenkä gahar-gazap bilen dazaryldy:

— Doga, heýkel-tumar kelamullanyň sözüdür! Sen: «Doga gerek däl» diýip, kelamulla dil ýetirdiň. Toba et, heleý! Käpir bolduň — diýip gygyranda, Orazsoltan eje:

— Toba, toba!.. — diýip, iki eli bilen ýakasyna berk ýapyşdy-da, бүтин oturyşy bilen endiräp, dim-dik boldy. Ol howp-howatyr astynda biraz özüni ýitirjek ýaly etdi-de, ýene özüni raslap:

— Ýok, men doga-tumara dil ýetiremok. Siz «Jany agyran taňrysyna gargar» etdirdiňiz — diýdi. — Meniň diýmejegimi diýdirdiňiz.

Men şeýle gözyaşlarym bilen kapyra ýüz tutan bolsam, rehimini inip, halymdan habar alardy. Şeýle gözyaşlara-da ýüregi gyýylmaýan doň bagyr adamlar bar ekeni...

Işan gahardan ýaňa ýarylaýjak boldy:

— Sen meni kapyra deňediň! Sen maňa kapyrdan ýaman diýdiň! Toba!.. Toba! Tow-w-ba!!! Çykyň, gözüme görünmäň! Size meňzeşi men hüjramde görmäýin. Eneküti, çykar bu arwahlary! — diýip gygyrdy.

Ogulnyýaz eje:

— Toba! — diýip, iki eli bilen ýakasyny berk tutup galdy-da — ýok, ýok! Beýle däl! — diýip gygyrdy.

Orazsoltan eje iki eli bilen hem başyny tutup:

— A-a-h! Ýeri-gögi ýaradan gudratly allam! Ýyk, ýumur! Ýegsan et! Goý şu hüjräniň ýumrulan gorpy astynda kimiň päli ýaman bolsa,

ylahym çykman galsyn! — diýip gygyrandan, išan iki gözünü tegeläp, hüjräniň depesine seredip, iki elini hem ýokary göterdi.

— Eý-waý, çykaryň! Ýok ediň! Eneküti, adam çagyr! Dälihana alyp gitsinler! Alyp gidiň dälihana, sarap goýuň! Eneküti, çykar! Çykar, Eneküti! — diýip gygyrdy.

Eneküti Orazsoltan ejä ýapyşdy.

Ogulnyýaz eje:

— Çek eliňi, heleý! — diýip, ýatan ätişgiri alyp, Enekütiniň eline berk çaldy.

Eneküti daşaryk:

— Däli, däli! — diýip gygyrmaga başlady.

Şol wagt daşardan işanyň ýalçylaryndan biri gelip, Orazsoltan ejäni çekip daşary çykardy.

Ogulnyýaz eje daş işikde onuň yzyndan ýetip:

— Çek eliňi, haram eşekden emele gelen! — diýip, ätişgir bilen onuň eline berk çaldy. Ol Orazsoltan ejäni goýberip, Ogulnyýaz ejäniň ätişgirine ýapyşdy.

Onýança Orazsoltan eje:

— Bu ne kellesi kesilen eken! — diýip, bir ýatan kerpijiň bölegi bilen onuň maňlaýyny gara gana boýady.

Şol wagt bir uzyn boýly, peşeneli ýaşuly gelip, ýaňkynyň çigninden tutup:

— Jähennem bol şu ýerden! Haý, mysalaň gursun, indi şeyt-de, ganyňy sarkdyr-da ýör! — diýip, südenekledip goýberdi. Ogulnyýaz eje daga bolsa — Goýuň, garrylar, olar ýaly bilen deň bolmazlar — diýip maslahat berip durka, Uzuk hem bir ýerden gelip:

— Waý, eje, näme boldy?! — diýip, ejesini gujaklady. — Ah, eje! — diýip, ejesiniň egniniň üstüne ýüzünü goýdy. Bu wagtlar her tarapdan onuň gulagyna rehimdar adamlaryň hoşamaý sözleri eşidilip başlady. Uzuk başyny usullykdan göterip seredende, ýaňky oturan gyzlaryň beýle

ýanynda üýşüp duranyňa, ýanyndaky öýden çykyp, seredip duran aýallara hem o ýerde-bu ýerde erkek adamlara gözi düşdi.

Ol ejesiniň egnine başyny goýup duran az mütdeinde ýöne durandyr öýtmeli däl. Asyrlar höküm sürüp gelen rehimsiz ganym adaty: «Açma ýüzüň, aýyрма ýaşmagy, gepleme, bihaýa, diliňi keserin!» diýip, onuň başyna näçe ýençdi. Hakykatdan hem, ol bu mahal daşarda seredişip duran adamlardan utanman, ejesi bilen hem ýüzi açyk, ýaşmaksyz, açyk gepleşäýse, adatyň öňünde günäkärdi. Şeýle-de bolsa, Uzak şol halatda adatyň daglardan agyr, mähnet gorpunyň astyndan silkinip çykdy. Ýüzi açyk, ýaşmak ýok, ejesiniň ýüzüne berk seredip:

— Eje, goý aglama! Süpür ýüzüňi — diýip, ak elleri bilen otuzlyk öýmäniň kenarasyndan tutup, ejesiniň ýüz-gözünü süpürdi:

— Eje, gözýaş edip, duşman güldürme. Gözýaş namartlyk nyşanydyr. Mert bol.

Meret arçyn ýalylara gymmatly sözüňi biderek sarp etmegin, eje, Meret arçyn senden almasa aldyrmaz. Şoňa akylyň ýagşy ýetsin. Men diýip, meniň ugruma bir köpük harç etmegin, ahyrynda saňa peýdasy ýokdur.

Hoş, eje, meni razy etjek bolsaň, meni ýatlap, gözýaş etmegin. Hoş, aman boluň. Belki, indi bize görüşmek-de ýokdur, belki hem, bardyr, kim bilýä — diýdi-de, Uzak Ogulnyýaz ejäniň ýüzüne seretdi:

— Ýagşy, Ogulnyýaz eje, hoş, sag boluň, ejeme ýoldaş bolanyňyza taňry ýalkasyn; men sizden gaty razy boldum.

Bu wagt Orazsoltan eje eşegine tarap ugrady.

Uzak birden ýüzünü aşak salyp, Ogulnyýaz ejä ýuwaşlyk bilen:

— Ýöne!.. Ýöne.. ýürekde arman galdy-da!.. — diýip, gözünden boýur-boýur ýaş goýberip, aýagyndaky gara köwşüniň bir nokadyna seredip, köp wagtlap gözünü aýyrman durdy; ýürekde labyrdap tutaşan birinji söýginiň ody näçe güýçli bolsa-da, oňa döz gelip — Ýagşy, Ogulnyýaz eje, eger-de bir ýerde Berdini göräýseňiz, Uzak saňa salam

iberdi diýip aýdarsyňyz. «Başga elimde-de, ygtyýarymda-da saňa ibermäge hiç bir zadym bolmady» diýdi diýersiňiz. Hoş sag boluň, ejeme göwünlik berersiňiz — diýip, garrylary ýola salyp, yzyna dolandy.

Uzugyň bu sözlerini Eneküti eşidip durdy.

Uzuk ýüzi açyk, agzy ýaşmaksyz, deň basyp, özüne garaşyp duran gyzlaryň ýanyna ugrady.

Eneküti üýşüp duran aýallaryň ýanyna baryp:

— Serediň, serediň, ýaş gelinmiş-dä... hiý, haýa barmy? Ýaşmak ýok, ýüzi açyk, bolup barşyna bir serediň! — diýip, Uzugy görkezdi.

Duran aýallardan biri:

— Ýeri, sizde haýa bar bolsa, ejesi bilen görüşdiräýseňiz bolmadymy? — diýip, Enekütiniň al petinden aldy.

Ýene biri:

— Hawa-la, gyz, görüşdiräýseler bolmyýamy, onda bu zeyilli masgaraçylyk hem boljak däl — diýip, özüniň närazyçylygyny bildirdi.

Çagasyny göterip duran üçünji aýal:

— Waý, hawa-la, gyz, her kim maşgala ösdürýä, gyz ýetişdirýä. Ene biçäre neneňsi onuň boýuna-syratyna, akylyna-huşuna guwanýa. Görkezmesin, öz başyňdan düşäýse nätjek? «Ody özüňe bas, ötmese, — kesekä» diýýä. Öňürti özüňe basyp görmek gerek — diýip, sözünü soňlamanka, ýene bir aýal:

— Waý, gyz, hüjre gytmy, beräýsinler bir hüjräni. Goý enesi ýatyp gitsin. Sözleşip, göwün solpudan çykardylar. Iki tarapdan razyçylyk bolardy — diýip, bu hem sözünü gutarmanka, başga biri:

— Waý, gyz, onda enesi gyzyny düwünçege düwüp alyp ötägitmezmi? — diýip, bu işe dörän gahar-gazaplaryny Enekütüden çykarjak boldy.

Duran aýallardan biri:

— Ol mysalasy gurmaşa serediň, ganyny sarkdyryp bolup ýörşüni... — diýip, ýaňky maňlaýy ýarylan ýalýagysyny görkezdi.

Ýanynda duran adamlardan biri:

— Sen-ä, goçaman ýigit, gyzył gana bulaşyp, güýçli ýagyny gaýtardyň-ow... — diýip ýaňsa aldy.

— Aý, edermendir bu, ýaňky garry aýalyň ýakasyndan tutup hyrlandyryberşini görmediňizmi? Şony haýsy biriň edip biljek? Şony-ha hiç kim edip bilmez — diýip, ýene biri aýy ýylgyrdy.

Ýaňky hüjrede Uzugyň ýanyna üýşüşen gyzlarda-da bu işe närazyçylyk az bolmady.

«EÝELI» HÜJRE

SEÝIDAHMET işanyň Çerkez işandan öň iki ogly bolup ölüpdi. Çerkez işan bolanda: «Ozal men iki oglumyň adyna öwlat adyny goýdum, olar durmadylar, indi garaçy adyny goýjak» diýip, Çerkez goýupdy.

Çerkez işan atasynyň lälilik saklanan ýeke ogly bolansoň, öz medreselerini okap gutaran-da bolsa, onuň pikiri mollaçylyk-işançylykda bolman, şahsy keýp-sapasyny sürüp ýörmekdedi. Ol soňky ösdürimiň sakgallaryny syrlyp, murtly gezişine höwes ederdi. Medresede selle oranyp oturandan şäherde dükan tutup, söwda eden ýagşy diýip düşünerdi.

Baý işanyň ogly bolansoň, onuň hiç bir zatdan kemi ýokdy. Oňa görä söwda-da etmän, köp wagtyny şäherde köpçüligiň üýşen ýerinde geçirdi.

Seýidahmet işan il gezip, owadan gözläp, ogly Çerkez işan on iki ýaşyndaka, oňa on sekiz ýaşly gyz hem alyp beripdi. Soňra Çerkez işan ýigrimi baş ýaşyna baranda: «Meni ýaş öýerdiler, armanly boldum» diýip, öňki aýalynyň üstüne ýene seçip-saýlap, on ýedi ýaşly gyza-da öýlenipdi.

Häzir Çerkez işan otuz ýaşynda. Onuň başyna ýene yşk söwdasy

düşüpdür. «Eşek eşekden galsa, gulagynam kes, guýrugynam» diýen ýaly, ol Bekmyrat baý bilen Meret arçynyň dawasyna baş goşmak isleýärdi. Ol Uzugy olaryň ikisiniň hem elinden alyp, özi öýlenmek köýündedi. Şol pikir başyna gireli bári, gijeler uklap bilmeýärdi. Ol: «Eger-de men Uzukjemaly görüp, özüme razy edip biläýsem, dawagärlerimiň ikisinden hem üstün çykaryn. Uzukjema meniňki bolar» diýen pikire berk ynanyardy. Şol iş üçin Uzugyň yzyna salan aýaly Eneküti bolsa oňa her gün bir hili habar getirip berýärdi.

Enekütiniň düýnki Uzukdan getiren ýakymly habary bu gije Çerkez işany uklatmady. Ol ertir ir bilen: «He-e... öňde bir howlugaň gyz: «Gelesi günler gelesi, erte haçan bolasy?» diýipdir weli, biziň üçin şu gün agşam haçan bolasy? — diýip, ýerinden turup gerindi. Aýnada ýüzüne seredip — Bu sakgal hemişe beýle däl ýalydy-la, bu gün ýaman pezzeripdir. Munuň ajaly ýakyn gelendir. Ynha, araky sabyn bilen bir ýüzümi ýuwup geleyin. Soňra seniň soňuňa sogan ekerin — diýip, daş çykyp, ýüzüni ýuwup, tamyna girişine şar gara sakgalynyň düýbünden päkini saldy. Sakgallar ýel göteren ketgen ýaly ygysyp, beýläk düşdi. Murtlaryna oňat timar berdi. Aýnada özüne pugta syn etdi. Gözlerini agdaryp, gaşlaryny inderip-göterip gördi. Maňlaýyny çytyşdyryp-ýazyşdyrды. Murtlaryny her hili towlaşdyrды, göterişdirdi, garaz, özüne göwni ýetip, aýnany beýlede goýdy. Soňra krowatynyň üstüne gyşardy. Ýatan ýerinde — Bu gün agşam Uzukjema bilen haýsy hüjrede görşerkäk? Mende onuň bilen görüşmäge şeýle höwes, şeýle isleg döredi. Adamda her wagt şeýle isleg, şeýle höwes döräp, soňa ýetip ýören bolsa, hiç garramazam — diýip ýatyrka, onuň başynda ýene bir pikir döredi — Be-e... «Saýatly Hemrada» bir gelin: «Sakgalsyz-murtsuz oylan söýermen» diýýä, belki, gelinler murtam halaýan dälidirler. Bir murty syrma bilen Uzukjema ýaly gözele ýetmek gaty arzan söwda — diýip, başyna gelen pikirini gaýtalady. Turup aýnany aldy-da, murtuna syn etdi. — Aý, ýog-a, meniň bu murtum-a halasalar gerek ýa

halamazlarmyka?» diýip durka, gapydan kiçi aýaly girdi. Onuň gözi äri-niň ýüzüne düşenden, içini çekip:

— Waý, hudaý-eý!.. Toba-tagsyr-eý!.. — diýip, iki eli bilen agzyny tutdy.

Çerkez işan aýalyňa:

— Hany bäräk gel, sen kiçi tomany görüp, agzyňy tutýasyň. Uly tomany göräýseň nädersiň? Tobanyň ulusy öňde bar — diýdi.

Aýaly äriň ýylmanyp duran eňegine aňk bolup gelşine:

— Hiý... kakaň eşidäýse nätjek? — diýip, bir eli bilen ýakasyny tutdy.

— Nätmekden hudaý saklasyn. Nälaç adamlara nätjek diýýändirler. Biziň etjegimiz belli. Hany ýakyn gelsene — diýip, Çerkez işan aýalyny öz ýanyna dartdy.

— Hany sen dogryňy aýt maňa. Aýallar murty gowy görýälermi ýa-da — erbet?

— Ýeri, otursana, indi murtuňam syrjak bolýansyň. Kakaň bilerem, ullakan galmagal bolaram. Sen indi bir ýerik git-de, bir aýlap gelme ýa-da görünme, tamda ýat — diýip, aýaly çykyp gitjek boldy.

Çerkez işan aýalyňa:

— Indi aýallaň murty nähili görýänini aýtmasaň goýbermen — diýip, ony berk tutdy.

Aýaly aýtmazlyk maksady bilen:

— Goýber, süýdüm çogýandyr — diýip dyzady. Ahyry äriň goýbermejekdigini bilip:

— Hawa, murt-sakgal gowy; goýber indi — diýdi.

— Indi gowulygynyň sebäbini aýtmasaň goýbermen — diýip, äri ony has ykjam tutdy.

Aýaly näme diýjegini bilmän, biraz pikirlendi. Soňra:

— Murt-sakgal erkek adam ýorganyňa girende, habar berýä, derrew ýüz-gözleriňe dürtüşdirip barlaýa — diýip, jykyr-jykyr edip güldi.

Äri:

— Ýüz-gözüňe dürtüleni gowumy näme? — diýip ýylgyryp, aýalynyň ýüzüne seretdi.

— Hawa, gowy. Bolmasa, ýorganyňa girýäniň erkek adamdygyny näbiljek? — diýip, ýene jykyrdap gülüp çykyp gitdi.

Çerkez işan tamynda ýeke özi galdy. Ol dik duran ýerinde he-e... edip gerindi. Ellerini berk owkalaşdyryp, özünden özi gürlemäge başlady:

«Uzukjemal... Ady ne owadan! Adyny tutaňda, ýürekleriň galdyraşýar. Adyndan özi owadan, ady özünden owadan. Ah!.. Derdimiň başy, gözeli! Men şol mahmalyň aşagyndan onuň bir ýüzüni görüp, sabyr-karardan aýryldym. Duýdansyz bir bakyşda mahmaly ýüzüne çekdem, şol halatda meniň akylmy başymdan aldy. Şol bakyşda meniň ýüregimden penjäni urup sogrup aldy-da, şol mahmalyň arasynda ýaşyrdy. Indi mende ýürek-de ýok, akyl-da ýok, huş-da. Bary şol mahmalyň arasynda galdy.

Gijede-gündizde ýene-de bir şonuň ýüzüni görmegiň ahmyrynda, emma hiç duçar bolmaýa. Işdäden bolsa kesilipdirin. Ynha, ýatsam-da, gözümiň öňünden sogra ýöräp, seýkin basyp, sallanyp barýa. Gözümiň öňüne näçe köp geldigiçe, sonça-da näzeninleşip, perizatlyga aýlanyp barýa. Dünýäde näçe owadan gelin-gyz bolsa-da, ýene şol däl-dä, onuň özi dünýäde ýeke-dä, maňa şonuň hut özi gerek-dä! — diýip, başymy tutup oturýan. Ah, öten agşamky onuň şanyňa düzen gazalymy bir okap göreýin-le — diýip, ýassygynyň aşagyndan bir tagta kagyzy alyp, okamaga duranda, Eneküti içeri girdi. Çerkez işan Enekütiniň gelmegine ruhlanyp — Gel, Eneküti, ynha, saňa gazal okap bereýin, diňle — diýip okamaga başlady:

Sogra ýöräp, seýkin basyp

Sallanyşyň näz bilen,

Saçujsyň şabram-şabram,
Sagry üstünde saz bilen.
Goşa goluň sallanyp,
Ýöremäge kömekçi,
Agramy bile düşüp,
Bolýa-la maňa ünji.

Ýugrulypsyň nâz bilen,
Nâzler senli nâz bolan,
Ak ýüzüňde goşa hal
Äleme şugla salan...

Çerkez işan gazaly okap bolýança, Eneküti çep elini agzyna tutup,
syrtarylyp durdy. Soňra:

— Waý, Çerkez, şu gazaly özüň ýazdyňmy? — diýip sorady.

Çerkez işan gülümsiräp:

— Hawa, özüm ýazdym; Urukjemalyň yşgy meni şahyram etjek —
diýip güldi.

Eneküti biraz kemsinen ýaly bolup:

— Aý, biziň şanymyza gazal düzenem bolmady. Bu bagt diýen
içigaram, bolmasa, her bir tarapdan bolmaz eken. Bir owarra edip, ýat
illere bir satyp goýberseler bolmaýamydyka, onda adymyz Enejan
bolardy. Ynha, oba arasynda galyp, şol kiçijik gyzlygymyzdaky adymyz
galypdyr. Eneküti diýseler, gözüň öňüne derrew bir küti-süti, lopbuk-
sopbuk zat gelýändir. Wah, özüň owadan bolsaň, adyň küti-süti bolsa-da,
gulaga ýap-ýakymly-la; özüň küti-süti bolup, meň ýaly maýkyldap ýören
zat bolansoň, adyň Zybagözel bolanda näme? Kim seniň şanyňa gazal
düzer ödyäsiň. Hudaýym bize görk-görmegeň bermändir. Owadanlyk
diýen içigaryň özem her bazarda satylyp duran zadam däl. Satylan
bazardanam biz gijä galypdyrys. Şol bazaryň tüýs gyzan wagty Uruk

ýetişipdir. Urukda näme arman bar, baýyň baýlary, ýigidiň gülleri üstünde gyrlym berýä. Ana, owadanlygyň etdirýäni. Wah, oňa owadanlyk berlipdir, akyly berilmändir. Özüm-ä şonuň ýerinde bolsam, seniň ýalyň keywanysy bolup, gomparyjak oturjak — diýip, hi-hih edip güldi.

Çerkez işan ýylgyryp, murtlaryny towlaşdyrdy-da:

— Hany, Eneküti, sen maňa syn etmediň öýdýän. Bu sakgaly dagyny nädäýipdirin, bir seret ahyry — diýdi.

— O neneňsi «syn etmediň öýdýän», syn etmez ýaly bolupmyň näme? Gelelim bari, syn edip durun. Hiý, ýigrimi başyň däljesindäki ýigit bolaýypsyň-da. Öň, sakgallykaň, bir epeý ýaşuly adama menzeýädiň. Bir aýnany al-da, özüňe syn et — diýip, Eneküti elini agzyndan aýyrdy.

— Aý, aýna seredilmek kemi galan dälidir. Eneküti baý, sen şony habar ber — diýip, Çerkez işan aýagyny krowatdan ýere sallady.

— Enşalla, görşersiň. Meniň wadam wadadyr, sözüm sözdür. Indi daga sakgalam syrypsyň, häzir göreniň gözi sende galjak — diýip, Eneküti Çerkez işanyň ýüzüne gülümsiredi.

— Küti baý, men-ä şu murtam syraýsam diýýän. Sen näme diýersiň?

— Waý, Çerkeziň aýdýanyny. Ynha, men saňa köplenç bolaýýan işi aýdyp bereýin. Ynha, bir söý bilen bir gyz şu Urukjemal ýaly, orta düşýä. Şol wagtda baýlaryň özlerine men diýenleriniň her haýsy puluň güýji bilenmi, diliň güýji bilenmi, şol gyzy özi aljak bolýa. Şol wagtda akyly gyz bolsa şol yzynda şakyrdaşyp ýören baýlaryň birine-de barman, başga biri bilen gaçyp ötägidýä. Ynha, sen hem Urukjemalyň dilini tapyp, özüňi haladybilsen, saňa geler oturyberer. Ondan soň Bekmyrat baýam, Meret arçynam sakgallaryny sypaşyp galybiýrler.

— Wah... meniň başdan pikirim şol-da.

— Şol bolsa, men saňa bir zat aýdaýyn. Gyzlaryň ýetip bilmän, depgin edýän zatlary: ýigidiň görki-görmegi, syraty. Sende bolsa, hudaýa

şükür, şonuň hemmesi bar — diýende, Çerkez işan:

— Dur, Eneküti, men şu murtam aýraýsam nädýä? — diýip, şatlygyndan tas uçupdy.

— Wah, meniň hem aýtjagym şol-da. Ynha, göräýmäge sakgalsyz-murtsuz, ýigrimi ýaşlaryndaky ýigit bolarsyň, Uzukjemalyň görenden, başy çarh ýaly aýlanar. Ýöne men saňa neneňsi kömek etmeli, sen şony aýt? — diýip, Eneküti Çerkez işanyň ýüzüne garady.

— Kömek... sen maňa Uzukjemaly razy et hem ikimizi bir ýerde tapşdyr. Ana, seniň maňa etjek kömegiň şol.

— Wah, seniň ol aýdanlaryňy men hamyrdan gyl sogrulan ýaly etjek-le, ýöne Uzukjemalyň Amanmyrat bilen nikasy barmyş diýýärler-le, şol ýeri neneňsi bolarka? — diýip, Eneküti sözünü soňlamanka, Çerkez işan:

— Wah, sen ýene nika diýip, meniň janymy ýakýasyň. Nika nämedir puluň gudratynyň ýanynda?! Mende pul bar, pul... pul... Pul adamyň janynam alýa, janam berýä. Puluň üýşen ýerinde kowahat göterilýä, din bozulýa, hak nähaka öwrülýä, nähak — haka. Puluň üýşen ýerinde sen öýüň ortarasynda, ýorganyň aşagynda öz äriň bilen ýatyrkaň, «Sen başga biri bilen ýatyrсыň, bu seniň bile ýatanyň öz äriň däl» diýip, seniň kellaňi kesip giderler. Seniň äriň: «Dat! Meniň heleýimi öldürip gitdiler» diýip gykylyklar. Emma haýry ýokdur. Hakykaty düşündirjek bolar. Haýry ýokdur. «Dat, hakykat!» diýip, hakykaty gözlär, haýry ýokdur, hakykat tapylmaz. Ol hakykaty başga ýerlerden gözlär, emma hakykat ençeme müň ýyllar mundan ozal, birinji puluň zikgesi kakylanda, şonuň gatynyň arasyna düşüp galandyr. Ol gadym zamanlardan bäri puluň gatynyň arasynda gizlenip gelýändir. Hakykaty başga ýerlerden gözlemeklik akylsyzlykdyr. Hak-da, hakykat-da, din-de, iman-da, güýç-de, kuwwat-da, edep-de, gaýrat-da — pul, pul, barysy — pul... O-how-o-uw!... Puluň gorpunyň aşagyna düşen özüň bolma, hiç wagt-da çykyp-da bilmersiň, asyl-ha garaň-da görünmez, çyraň-da. Sen entek pul bilen iş

salşyp görmänsoň, puluň gudratyny bilýän dälşiň. Dünýäde iň güýçli gudrat puldadyr. Pul allanyň parzyny bozýa, pygamberiň — sünnetini. Pul nikanyň iň berk çigşen düwnüni çözyä, ondan aňyrda näme bar?— diýip, başyny ýaýkady.

— Men puluň gudratynyň güýçlüdigine gatam düşünýän. Men puluň gudraty bilen hüjrede oturan ahundan gaýa ýasaryn. Pulluja baragada, ahuna: «Başyndaky selläň ak» diýsem, «ak» diýer, «gara» diýsem «gara» diýer. Meň diýenimi birsyhly gaýtalap duransoň, gaýa bolman näme bor? Gaýa-da näme diýseň, şony gaýtalaýar-da — diýip, Eneküti Çerkez işanyň ýüzüne seretdi.

Enekütiniň bu sözünden Çerkez işanyň göwni hoş boldy. Ol şähdaçyklyk bilen:

— Nurbat, Küti baý, nurbat saňa! Seniň sapagyň ýokarydygyny öňdenem bilýän. Uzukjemal ýaly agzy saryja gyzlary teşne wagty suwa inderip, suwsuz çykarjagyňam bilýändirin. Bujagazy bir al bakaly, baýragyň ulusy iş bitireniňden soň bolar — diýip, bir penje kagyz puly oklady. Eneküti öňüne ýaýrap düşen puly syryp aldy-da, ýakasyndan köýneginiň iç ýüzündäki ogry jübüsine dykdy. Ogry jübä giren puluň güýji eýýäm Enekütiniň yüregine ýetdi. Şol halatda şatlyk ruhy ýüzünde peýda boldy:

— Hany onda, Çerkez jan, Uzukjemala näme aýtmaly bolsa aýt — diýip, gülümsiräp seretdi.

Çerkez işan:

— Men aýtdym ahyry. Ilki bilen-ä, Uzukjemaly meniň bilen ýekeçäk tapyşdyr. Onsoňam «Meniň hiç kim bilen nikam ýokdur; men Çerkez işana barjak» diýip, il ýüzüne aýtsa boldy. Bu ýerde mesele-de Uzukjžemalyň öz aýdan sözleri bilen halkyň gözünü gamaşdyrmakda. Beýlesini men özüm oňaryn. Ondan soň pul bilen şerigatyň hem, hökümetiň hem öňünden büdremän geçerin — diýdi.

— Bar hyzmatyň şol bolsa, ýasy ýanyň ýerde bolsun — diýip,

Eneküti çykyp gitdi.

Çerkez işan Eneküti çykan badyna, murtlarynyň düýbünden päkini salyp, özüni özi taýpardyp goýdy. Ýüzüni ýuwup, aýna seretdi-de: Görýämiň söýginiü etdirýän zadyny — diýdi. — Dünýäde iň güýçli zat hem — söýgi, iň süýji zat hem — söýgi, iň aýy zat hem — söýgi. Tahyr söýgi diýip, derýa düşdi. Zylyha söýgi diýip, ýanyp bişdi. Garyp söýgi diýip, ýedi ýyl ilinden azaşdy. Şaapbas söýginiň zäherini dadyp:

Şaapbas diýer gülmedim;
Ozaldan näçün ölmedim?
Aşyklyk gadryn bilmedim,
Tä başymga düşmeginçä —

diýdi. Ynha, häzir Şaapbasyň günü meniň başymda. Aý, zyýany ýok, köp wagt galmady. Häli agşam Senem söýgüsünde Senewber boýly gelniň önünde duraryn...

* * *

Asman aýsyz-da bolsa, howada bulut ýokdy, dury asmanda ýyldyzlar patraşyp, öz möçberinde gijäni biraz ýagtyldyp durýardy. Aýak ýygnandy. Obanyň irräk ýatýan adamlary eýýäm ýatyşdylar. Ogulnāzik bilen Uruk öýüň ortarasynda gaty içgin oturyp, bir zadyň gürrüni edip tükedip bilmeýärdi.

Bu wagt Çerkez işan şol belleşilen hüjresiniň kölegesinde ýalaňgat donuň içinde galpyldap durdy. Onuň galpyldap durmagyna kim günäkär? Enekütiniň gündizden taýýarlap goýan hüjresine girsin-de, ýyly öýde oturybersin. Ýok, onuň hüjrede oturmaga ýüregi takat bermeýär. Ol garaňky gijede şu halatda Uzugy saýgarmak isleýär.

Ana, ahyry garaşa-garaşa, garaňky gijäniň içinde Uzugy saýgardy.

Uzuk döşüni gerip, gös-göni Çerkez işana owsun atyp ugrady: Çerkez misli margir kimin, özüne çekýän kişi bolup, öňünde çyrpynyp durdy. Uzuk owsun ata-ata, gös-göni gelip, margiriň kükregine başyny goýdy. Onuň ýüreginde möwç uran yşgyň ody baş kükrege degmegi bilen güwläp tutaş-dy, söýgi ony çalam-çaş etdi. Her hilem bolsa, özüni raslap:

— Geldiňmi, söýgülim? — diýip, ellerini onuň başynyň üstünde goýdy.

— Geldim, Uzugy getirip bilmedim — diýip, bir lopbuş gara heleý onuň kükreginden başyny göterdi.

— Eneküti, asyl senmidiň, wah, tirýekä «wäh» diýen ýaly etdiň-ä! — diýip, Çerkez işan bir maňlaýyna urdy.

Çerkeziň Hydyr diýip gujaklany hyrs çykdy. Uzuk onuň gujagynda Enekütä öwrüldi.

Onuň lapy keç bolup, hüjrä girdi. Eneküti şumjarylyp, yzyndan girdi:

— Men hiç ugruny tapyp getirip bilmeýän, şol Ogulnäzik ikisiniň arasyndan gyl geçmeýä. Bolmasa, me, puluňy alay, men-ä başaramok — diýdi.

Çerkez işan:

— Bolmasa, Ogulnäzige aýdyp gör; şonuň diýenini eder — diýip, Enekütiniň şumjaryp duran şumroý ýüzüne seretdi.

Eneküti:

— Hiý, Ogulnäzige-de olar ýaly sözi aýdyp bormy?! — diýdi-de — dur, tapdym, derrew alyp gerin — diýip, hüjreden çykyp, Uzuk bilen Ogulnäzigiň bolýan öýüne tarap ýelk ýasady.

Eneküti baryp, işikden jyklady. Ogulnäzik ýok eken, Uzugyň ýeke özi oturan eken.

Eneküti kürsäp öýe girdi-de:

— Ýör! Tur basym! Tursana basym! — diýip, Uzugyň egninden çekdi.

Uzuk aňka-taňka bolup:

— Năme? Năme bar? — diýdi.

— Tursana basym, hany ýörsene. Ol Ogulnyýaz ejeden salam iberen oglanyň Berdi gijäň içinde seniň bilen görüşmäge gelipdir — diýip, Uzugyň ýüregine howsala saldy.

Uzuk Berdi sesini eşidip:

— Eý-waý, ýene görmek barmyka? — diýip, Eneküti bilen tiz çykyp gaýtdy.

Eneküti Uzugy getirip, Çerkeziň garaşyp oturan hüjresine saldy. Uzuk hüjrä girenden, duzaga düşendigini bilip, gyrgy gören serçe ýaly sandyrap, yzyna dolanjak boldy. Emma Eneküti ýüňli ganar ýaly bolup, gapynyň agzyny tutup duran ýerinde:

— Dursana, gelin, seniň bilen iki agyz sözleşmek üçin çagyrdylar ahyry — diýip, ony goýbermedi.

Uzuk güýç bilen çykjak bolup, birki gaýra dyzap gördi, emma gapyny tutup duran çişik heleýiň güýjüniň ölçegsizdigini bildi. Şol bada sypyp gaçaýar öýdüp, Çerkez işan hem onuň üstüne howala boldy. Uzuk bürenjeginiň bir taýyny ýüzüne dartyp, sähelçe beýleräk çekildi.

Çerkez işan biraz oýlanyp durdy-da, mylaýym äheňde sözläp başlady:

— Uzukjemal, siz aljyrajak bolmaň, gorkmaň, ynha, ýanymyzda Eneküti dur. Ol bizi taşlap hiç ýaňa gitmez. Sözleşigimiziň şady bolar. Dogry, men sizi şu hüjrä çagyrtmazdym, ýöne başga nirä çagyrdam? Nirä çagyrtsaňam, töwerek-daşyň gözu-dil. Ana, şol ýaramaz gözlerden, şyltyk dillerden çekeräk bolar diýip, men sizi şu ýerik çagyrdym...

— Hawa-la, şu ýerden abadan ýer ýok — diýip, Eneküti gapynyň agzynda duran ýerinde burnuny çekip goýberdi.

Uzuk şol bir gapdala çekilişine durkuny bozman durdy.

Çerkez işan mylaýym ses bilen nesihat bermäge başlady.

— Şeýle, Uzukjemal, bir adamyň bagty ömra oýanman ýatyp hem biler, emma neneňsi-de bolsa, onuň oýanýan wagtam bolmaly, ýöne

bagtynyň oýananyny adamyň özi hem bilmeli, oýanan bagtyny sypdyrmaly däl...

— Wah, hawa-la, oýanan bagtyny sypdyrsa, dolanyp gelmezmişem — diýip, Eneküti duran ýerinde saçyny gart-gart gaşap goýberdi.

— Hawa, Uzukjema! — diýip, Çerkez işan sözüniň dowamyna başlady.

— Ynha, size boý-syrat, görk-görmek berlipdir, ol tarapdan özüňize betbagt diýmäge hakyňyz ýok. Emma Bekmyrat baý, Suhan gaty ýaly naýynsaplar siziň başyňyzdan ýaramaz betbagtçylygy inderdiler. Meret arçynyňam size hossar çykyp, tarapyňyzy tutan bolmagyna-da mazalyja düşünmek gerek. Häzirki ýagdaýda Bekmyrat baýlaryň elinde galmak ýagşymy ýa-da olaryň elinden sypyp, Meret arçynyň eline düşmek ýagşymy, ony seçip-saýgarmak size örän kyn düşer. Olaryň ikisem, ýagny Meret arçynam, Amanmyradam orta ýaşdan agan adamlar. Ana, şol hakda bir mazalyja oýlanyp görüň!

— Wah, sadagaň gideýin, işanym, Uzukjema! jany oýlanar ýaly etdilermi, ýaş başyndan neneňsi günlere saldylar! — diýip, Eneküti hamsygan bolup, burnuny yzly-yzyna çekdi-de, Uzuga tarap seretdi. Emma Uzuk bürenjeginiň Çerkezden tarapyny ýüzüne çekişine henizem sarsman durdy. Onuň ýagşydan, ýamandan bir agyz söz aýtman durmagy Çerkez işana üýtgeşik täsir edýärdi, çünki ol özüniň aýdýan sözlerine Uzugyň neneňsi garaýandygyny bilmän galýardy. Neneňsi-de bolsa, ol ýene sözüniň dowamyna başlady.

— Uzukjema! biz bu ýerde beýdip durmalyň, töwerekde ýaramaz göz bar, dil bar. Men siziň mundan beýläk dile düşeniňiziň tarapdary däl. Belki, meniň maksadyma düşüňýän dälsiňiz? Has düşnükliäk aýt-sam, men sizi uzakdan, ýakyndan birnäçe gaýra gördüm, synladym, has düşnükliäk aýtsam haladym. Eger siz öň meni görmedik bolsaňyz, ynha, men ýanyňyzda durun, serediň, synlaň. Bu ýerde utanjaňlygyň geregi ýok. Eger sizem meni halasaňyz, maňa gelmäge razy bolsaňyz, men sizi

şol ataň ýaly adamlaryň elinden, ýagny Amanmyradyňam, Meret arçynyň hem elinden gutararyn... — diýip, Çerkez işan heniz sözünü soňlamanka, Eneküti ara düşdi.

— Wah, sadagaň gideýin, Uzukjemal jan, gökdäki dilegiň ýerde gowuşdy. Hiý-de Çerkez jan ýaly ýigide gowşanyň hem ýüreginde arman galarmy!.. — diýip, ýene-de bir zat aýtjak boldy. Emma Uzuk şol halat üýtgeşik herekete geldi. Ol mahmalynyň ýüzüne çekip duran tarapyny bat bilen serpip goýberdi-de, Enekütä tarap öwrüldi.

— Meniň gökdäki dilegim ýerde gowşan bolsa, şol dilegimi seniň gyzyňa bagyşlaýaryn — diýdi-de, soňra ýüzünü ýapyp gizlejek hem bolmady.

Eneküti oňa jogap gaýtarjak bolanda, Çerkez işan:

— Bes, boldy! — diýip, ony sözletmedi.

Uzuk ýüzünü açyp duranda, Çerkez işana ony ýakyndan synlamaga mümkinçilik döredi. Onuň bugdaý reňkden ak öwüşginli ýüzünde üzüm suwy ýaly sarkyp barýan gözelligi mähri göründi. Çerkez işan ony göreňde, bir hili tolgunyp başlady, gepläýse, sesiniň garyljaň çykjakdygyny bilip, çalarakdan ardynyp sözlemäge başlady:

— Siz öz razyçylygyňyz bilen maňa gelseňiz, ynha, ululy-kiçili halylar, haly çuwallar, torbalar bilen bezelen gümmürdäp oturan sekiz ganat ak öýüň eýesi bolarsyňyz; ýüpek körpeçäniň üstünde oturarsyňyz; başujuňyzda — per ýassyk, aýak ujuňyzda ýelek ýassyk bolar; tamdyra barmarsyňyz, iýjegiňiz agzyňyza geler. Şol agyl ýaly ak öýüň içinde al-ýaşyl ýüpek lybasly boýdan-başa altyn-kümüş bezegde, waňňyrdap, şaňňyrdap turup, aýnaly yşgapda ýüzüňi-zi görseňiz, gara zülpleriňize timar berseňiz, açary saçbagyňyzdan saýlap alyp, demir sandygy zarňyldadyp açyp, pul äberseňiz, başga siziň çigit ýalyjagam etjek işiňiz ýok — diýip, Çerkez işan özüniň synçy gözleri bilen Uzugyň ýüzüne seretdi. Emma onuň ýüzünde gaýgy, gam-hasratdan başga hiç zat görüp bilmedi. «He... biçäre gyzda göwni çökgünlik, gam-hasratdan başga hiç

zat galmadyr. Belki, häzirki ýagdaýynda munuň ýüreginde höwes-de, maksat-da, şatlyk-da, megerem söýgi-de ýokdur?» diýip, ep-esli salym oýlanyp durdy. Soňra Çerkez işan — Şeýle, Uzukjemal, häzir-ä meniň sözüme jogap bermediňiz. Bolmasa oýlanyp görüň, men oýlanmaga-da wagt berýärim. Ýöne bir zady ýatdan çykarmaň. Siziň üstüňizde dawa guranlaryň iki tarapam, ýagny Bekmyrat baýam, Meret arçynam örän güýçlüdir. Olaryň iki tarapam dawasynda basylmajak bolup, ellerinden gelenini ederler. Şeýlelikde, dawa Maryda çözülmese, seni Aşgabada-da, belki, Taşkende-de alyp giderler. Ana, Uzukjemal, şol hakda-da mazalyja oýlanyp görüň! Eger-de maňa razy bolsaňyz, dawa özünden özi çözülip duruberyär. Onda siz şu ýerde galyberýärsiňiz. Oýlanmaga-da wagt berýärim. Belki, maňa häzir jogap berersiňiz! — diýip, Çerkez işan Uzugyň ýüzüne seredip, ep-esli garaşdy. Emma Uzukdan jogap bolmady. Çerkez işan ýene jogap sorady.

Uzuk ep-esli wagtdan soňra ýuwaşja ses bilen: — Oýlanyp göreýin — diýdi.

— Bolýar, oýlanyp görüň...

— Oýlanyp görseňiz, görüň-de, razy bolaýyň, bolmasa Çerkez jan seni doga-tumar bilen boýnuna böküp durar ýaly edip biler.

—Hawa, Uzukjemal, Enekütiniň sözünem unutmaň! — diýip, Çerkez işan Uzugyň yzyndan garap galdy.

* * *

Ogulnāzik endişä galyp, öýüniň ortarasynda nātjegini bilmān, dik durdy. Ol Uzuk içeri girenden:

— Waý, dogan! Nāme boldy? — diýip, baryp, ony gujaklady.

Uzuk sesini çykarman, aşak oturdy; iki eli bilen ýüzüni tutup, gözlerinden ajy yaşlaryny döküp aglamaga başlady; Ogulnāzik nāçe jibrinip sorasa-da, nāme bolandygyny aýtmady. Soňra Uzugyň aglap

oturyşyna ýüregi çydam bermän, özi hem aglamaga başlady. Ogulnäzik öz gözýaşyny saklap bilmese-de, Uzugy köşeşdirjek bolup, oňa göwünlik berdi:

— Aglamasana, jan dogan, meniňem ýaraly ýüregimiň ýarasyny gozgaýasyň. Men saňa düşünýän ahyry. Menem seniň özüň ýaly ýaradar. Biz aglasak, duşman güler, jan dogan, biz aglamaly — diýip ýalbardy.

Uzuk ýüregini gowzadyp köşeşdi. Gözlerini süpürişdirip, uludan bir demini aldy:

— Aý, bolýa-da... — diýip, ýüzüni galdyрман oturdy. Az salym bularyň arasynda gürrüň bolmady. Soňra Uzuk:

— Aý, jan dogan, näçe aglamaýyn diýip, mertlik etseňem bolanok. Ýürek öz jaýynda ýer tapmyýa. Özüň ýaly dertdeşiň ýanynda aglasaň, gözleriňden çykan ýaşlaryň öt ýaly ajydygyna düşüňä. Derdiňi deň paýlaşan ýaly bolýa — diýip, uludan demini alyp, ýüzüni aşak saldy.

Ýene-de bularyň arasynda birazlap gürrüň bolmady. Ikisi-de oý-pikire gitdi. Soňra Uzuk uludan demini alyp geplemäge başlady:

— Jan dogan, sen maňa aglama diýýäň. Neneňsi men aglamaýyn? Bu bolýan işleri ýadyma salamda, ýüreklerim ýarylyp barýa. Menem adam ahyry. Menem ynsan balasy. Menem biriniň höwes bilen guwanyp, ekläp-saklap oturan gyzydym. Mende-de höwes bardy, maksat bardy, myrat bardy. Bütün ynsanda bar buýsanç mende-de bardy. Görenler gözəl görküne höwes ederdi. Hany indi ol gözellik, mende näme galdy? Hiç zat galmady!.. Barysyny ýykdylar-ýumurdylar. Häzir meniň bir ynsan keşbim, tende janym galdy. Özüme özümiň ygtyýarym ýetenok. Ygtyýarym aldylar. It alan sanaja dönderdiler. Haýsy itiň agzy ýetse, tagyrdadyp çekjek bolýa.

Ynha, seret ahyry bu bolýan işlere. Ýaňy, sen daş çykan badyňa, hol işanyň eziz sopusy — Eneküti gelip, meni aldap äkitdi. Eltip, şol seniň eýelidir diýen hüjraňe saldy. Asyl şol hüjrede Eneküti bilen Çerkez işandan gorkunç, şolardan eýmenç eýe-de ýok, al-da ýok, arwah-da.

Aslynda şolar bimahal çak şol ýere adam-gara barmasyn diýip, şeýle gorkunç sözleri ýörite ýaýratmadyk bolsalar, men allanyň önünde günäkär bolaryn. Ol hüjräni eýelän arwah-da, jyn-da — şolaryň özleri.

Ýakasyny berk tutup oturan Ogulnāzik:

— Wah, jan dogan, men ynanyan-la — diýip, ýakasyndan içine üç gezek tükürdi. Soňra: — toba, toba, toba! — diýip, çalaja pyşyrdap — elem degirjek boldumy? — diýip sorady.

Uzuk ör-gökden gelip:

— Ýok! Hany degrip bilse bir degirsin. Ýüzüni-gözüni pers-ala edäýmeýänmi.

— Onda näme diýdiler?

— Aý, jan dogan, öň aýtmadymmy saňa her bir agzy ýeten it, köne sanaç ýaly bir ýana çekelejek bolýa diýip. Şol aýdany-da näme. Çerkez işan: «Men owadan, boýum uzyn. Maňa geläý. Maňa razy boläý. Saňa altyn bosagaly öý tutup biýrin» diýip ýalbardy. Meniň gözüme ol zatlaryň hiç biri hem görnenok. Iň soňunda: «Seni doga-tumar bilen yraryn» diýip, azm urup galdy. Men ýene bir iňkise gitdim. Nirä-de bolsa, basymrak şu zyndandan bir çyksam — diýip, Uzuk uludan demini aldy.

Soňra Ogulnāzik pyşyrdap gürrüň bermäge başlady.

— Jan dogan, Uzukjemal, sen gysga wagtyň içinde bir topar zatlary bilipsiň. Bu ýerik il-bende işanlar diýip gelip dur. Gelyäler-gidýäler, hiç zatdan habarlary ýok. Bu ýerde bolýan zatlary göz görüp-gulak eşitmesin, jan dogan. Gözüň görse, gözüni ýum, gulagyň eşitse, gulagyňy dyk. Iň gowusy şoldur. Ýagşydan-ýamandan mydyrt etseň, Eneküti eşitdi, gutardy. Onsoň pirine ýüz esse üstüne goýup eltip berýä. Ondan soň dadyňa alla ýetsin.

— Ynha, jan dogan, indi özüm hakydaky sözi diňle — diýip, ýene gürrüňe başlady. — Men, kiçijikkām, şu işanlara nedir-nyýaz diýlip berlen bir ýetimje gyz. Men özümi bilip başlalym, işanyň bibisi, häzirki

öz günim, meniň adymy gyzym diýip tutardy. Işan hiç wagt maňa gyzym diýmezdi. Elmydama Ogulnāzik diýip adymy tutardy. Bibiden birneme özüme mähremlik duýsam, işandan bir hili sowuklyk duýýardym. Soňabaka bularyň enem-atam dāldigine gözüm ýetse-de, ýaşlykdaky endigim boýunça bulary mährem görerdim.

— Garaz, sözüň gysgasy, bular meni ýedi ýaşymda mekdebe berdiler. Baş ýyl oğlan-gyzlar bilen bile oturyp okadym. Soň, ýaňy göze görnüp, saçymy bogamda, meni köpçülikden aýryp, şu işikdāki hüjrä geçirdiler. Ahun, meniň ýeke özüme sapak berip okutmaga başlady. Beýdibem baş ýyl okap, on sekiz ýaşyma girdim. Men örān zehinlidim. On ýylyň içinde köp ýerlere bardym. Oňat sowadymy çykyp, çeper ýazmany maşk edip öwrendim. Özüm bolsam gije-gündiz şol hüjreden çykman okap oturdym. Diňe ýatmaga öýe gelerdim.

Hawa, medresede okaýan Gylyçly atly bir ýüpek ýaly ýumşak oğlan bardy. Men onuň bilen öň ýanaşyk oturyp okapdym. Olam şol medresede okap, ýigit çykdy. Ana, şol oğlan men bir söý bilen daş çyksam, daşarda hāzir-dā, meniň daş çykanymy penjireden görāýýāmināmemi. Şu maňa ogryn-ogryn seredýā — diýende, Uzuk çalaja ýylgyryp:

— Sen seretmiýāmidin? — diýdi.

— Sen-ā maňa gülersin welin, gülseň gülüber, gülseňem aýtjak. Başga meniň ömrümde hōwes bilen ýatlar ýaly gören zadym ýok — diýip, Ogulnāzik ýene gürrüñini dowam etdi:

— Hawa, menem seredýādim. Seretmez ýaly ýigit dāldi ahyrym.

Bir gün ýassynlar hüjramde okap otyrdym welin, birden işik açyldy-da, öñüme bir hat zyňlyp düşdi. Alyp okap görsem, jan dogan, Gylyçly bir hat ýazypdyr, waý, munuň diliniň süýjüdigini, Ana, şol haty okadymam, ot bolup tutaşdym. Ondan soň seniň kellāne okuw girāýse nādersin. Haýsy kitaby açsam, içinde Gylyçlynyň şekilinden başga zat göremok, jan dogan. Indi men muny hiç ýadymdan çykaryp bilemok. Bir

uklasam ýadymdan çykarýan, oýansam, ýene ýadymda.

— Düşünde-de görýänsiň-le?

— Hawa, olam bolýa. Ana, onsoň hatynda: «Maňa jogap ýaz. Meniň adyma ýazma. Hatyň yzyna goluňy çekme. Ýassy namazyna durarlaram welin, hatyňy eltip, pylan ýerde goý, namaz gutaran badyna, men baryp alaryn» diýipdir. Men aýdyşy ýaly etdim. Şeýdip hat alşa-alşa, ahyry Gylyçly maňa sawçy ibermekçi boldy. Bir gün söz aýdyjy geldi. Bulara: «Başga ýerden gyz gözläberiň» diýipdirler. Şuny eşidip, hüjräniň içinden gulplap, bir aglandyryn, jan dogan, aglamagam bir aglamakmydyr.

Ana, ondan soň Gylyçly bilen ýene hat alyşmaga başladyk. Indiki hatlarda ýazylýan zat gaçmaň gürrüňidir. Neneňsi edip gaçmaly, haçan gaçmaly? Şeýdip, sähedini belleşip ýörkäk, meniň hatymy eltip goýan ýerimden Eneküti tapyp alaýmazmy. Alybam, pirine eltip berýä. Ýagşy, hatda ýazylan gaçmaň gürrüňi bolsa, sähedi belleşilen bolsa, gaçjagam gyz bolsa, menden başga kim bolup biler? Menden başga hat ýazyp bilýän gyz barmy näme? Pir meniň hatymy tanýa ahyry. Edil şol agşamyň özünde nika gyýdy-da, özi meni aldy oturyberdi.

— Wah, Enekütini ýerler ýuwutsyn, hudaýym...

— Ylahym, ýagşylyk ýüzüni görmesin! Mende neneňsi maksat bardy, neneňsi höwes bardy; baryny gyryp, oda atdy-da oturyberdi. Aşyk bilen magşugy öz maksadyna ýetirmediler!..

Ynha, jan dogan, bu ýerde edilýän işler. Ýagşy, men öz gyzlary bolmamda näme, men bularyň elinde öz gyzlary ýaly bolup, terbiýelendim ahyry. Hiý, beýle-de bir zat bolarmy?.. Indi men atam ýaly garry är bilen gül ömrümi geçirmeli-dä? Ynha, jan dogan Uzukjemal, seniň takdyryň eýle bolsa, meniň takdyrym beýle!..

— Maňlaýymyza ýazylandyr-da!..

— Elbetde, şeýledir-dä!..

— Ykbal!..

— Hawa, ykbal!.. Jan dogan Uzukjemal, «Täleýiň ters gelip, bagtyň

şor bolsa, haş-haşyň samany başy syndyrar» diýenleri şudur!..

Bularyň ikisi hem ýüzlerini aşak saldy. Soňra Uzak:

— Hä, jan dogan Ogulnäzik, Gylyçly bilen gaçjak bolmadyk bolsaň, belki, seni başga bir ýere çykaryp goýbererdiler — diýdi.

— Ýok, jan dogan, meni neder-nyýaz diýip getiren günleri, işan özüne niýetläpdir. Başdan ahyra çenli bir gezek gyzym diýmäge dili öwrülmedi ahyry. Özi almajak bolsa, meni beýdip okadasy ýokdy — diýip, Ogulnäzik gürrüňini gutaransoň ýatyşdylar.

GADYRLY MYHMAN

MARY wokzalyndan çykyp, günorta tarapa ýüz ädimden gowrak ýöräp, çep tarapyňa dolanaňson, üç köçäni geçirip, dördünji köçeden sag egniňe sowlup, ýigrimi-otuz ädim ýöräňde, berk gök gabsaly derweze bardy. Bu derwezäniň kiçi gapysyndan girip, çep gapdalyndaky zynatly tamyň ýokarky gatyna çykaňda, içi üýtgeşik bezelen iki sany tam bardy. Bu tamlaryň birinden köçä garşy çykyp duran balahananyň üstünde elmydama birnäçe türkmen kellelerini ýalaňaçlap, çay içip oturýardy.

Bu gün dört sany aýal uzyn gün iş edinip, bu saraýyň içini-daşyny syryp-süpürüp, gaty päkizeläp goýdy. Bu saraýyň içi ýarym tanaprak inedördül meýdan bolsa-da, syryp-süpürilenden soň, munuň içine haly düşäp çykdylar. Ýokaryk çykylyan basgançagyň her haýsynda bir haly torbany ýazyp goýun, seçeklerini aşak sallaşdyryp goýdular. Ýokarky iki tamyň içine bolsa baş gat haly düşäp, diwarlaryna barmak basara ýer goýman, haly bilen bezäp çykdylar. Ortasynda iki sany stoly uzynlygyna ýanaşdyryp goýup, üstüni dürli güller bilen bezäp, her hili içgileri setirläp goýdular. Bu bezeglere, bu taýýarlyklara ýolbaşçylyk eden Bekmyrat baýyň tatar aýaly Hanym boldy.

Hanymyň başga ady bar bolsa-da, Bekmyrat baýa geleli bäri, başga ady tutulmaýardy. Türkmenler oňa Hanym diýýärdiler. Ol Bekmyrat baý bilen şäherde bolýardy. Bekmyrat baý obadaky türkmen aýallarynyňka gezegine baryp ýatyp gaýdýardy. Şeýle-de bolsa, Hanyma gezek obadaky türkmen aýallarynyňkydan iki esse-üç esse köp ýetýärdi.

Ynha, Hanym dört sany aýal bilen iki gün gören taýýarlygyny ikindinara gutardy. Ol işçi aýallary ugradyp, özi bolsa iň gymmat baha geýimlerini geýdi.

Bu wagtlar iki sany paýtun gübürdäp, ýaňky derwezäniň agzyna gelip durdy. Birinji paýtunyň üstünden egni pogonly saryýagy, uzynak rus adamsy alty-ýedi ýaşlaryndaky gyzyň elinden tutup düşdi-de, yzyna dolanyp, paýtunyň üstünde eli saýawanly oturan aýalyň golundan tutup düşürdi. Ikinji paýtunyň üstünden bir murtlak ermeni bilen on dört ýaşlarynda bir oğlan, on iki ýaşlarynda bir gyz düşüp, birinji paýtundan düşen rusyň ýanyna gelip: «papa!» diýip, her haýsy bir golundan tutdular. Bu rus adamsy uýezd naçalnigidi; eli saýawanly bolsa onuň aýaly bolup, bu gün olar ähli maşgalasy bilen Bekmyrat baýlara myhmançylyga gelipdirler. Murtlak ermeni bolsa Bekmyrat baýyň pagta alyp berýäni — Awanesdi. Ol uýezd naçalnigi bilen Bekmyrat baýyň arasynda gezip, Bekmyrat baýyň işini düzetmäge kömek edýärdi. Bular Awanesiň umumy merhemeti bilen topar tutuşyp, derwezä garşy ugradylar. Olar derwezä ýetmänkäler, derwezäniň iki tarapy hem giň açyldy. Günüň ýaşyp barýan wagtlarynda, meýdan horazyň peri ýaly, dürli öwsüşip duran halylar özleriniň nagyşlary bilen Bekmyrat baýyň hormatly myhmanlaryna misli: «Geliň, siziň dabanyňyza biziň näzik bedenimiz mynasypdyr» diýen nyşany bildirýän ýalydy. Onýança Bekmyrat baý hem gymmatly myhmanlaryň öňünden gyssanan ýaly bolup çykdy. Awanes türkmençeläp:

— Bolköýnek baýar bilen tanşyňyz, onuň aýaly bilenem tanşyň — diýip, saýawanly aýaly görkezdi.

Bekmyrat baý:

— Bolkeýnek baýarymyzyň hanymy — diýip görüşdi-de, yzyndan — bolköýnek baýar — diýip, uýezd naçalniginiň özi bilen görüşdi, soňra onuň maşgalalary bilen görşüp çykdy.

Awanes uýezd naçalniginiň aýalyna rusçalap:

— Muňa Bekmyrat baý diýýäler. Bu raýonda tanymal adamlaryň biri. Meniň zawodym üçin alynýan pagtanyň köpüsi şu adamyň elinden gelip-geçýä. Bu meniň birinji dostum. Ynha, munuň saraýyna garaň — diýip, saraýyň içine elini aýlap goýberdi.

Aýal:

— Eh, kak horoşo!..¹ — diýip, äri bilen gol ötürişip, saraýa girdi. Uýezd naçalnigi halyny ýagşy tanaýardy. Ol misli ajaýyphana aýlanýan ýaly, бүтін maşgalasy bilen saraýyň içine aýlanyp, haýsy halynyň haýsy raýonda dokalandygyny, haýsynyň gowy, haýsynyň hordadygyny aýdyşdyryp berdi. Bular halylaryň üstünde aýlanyp, ep-esli gezdiler.

Gün ýaşyp, biraz garaňkyrady. Halylaryň öwüşginini garaňky ýuwudyp, gözden ýitirdi. Soňra olar haly torbalaryň üstünden basyşdyryp, basgançak bilen ýokarky tama çykdylar.

Ýokarky tamda bir-birine merhemet edişip: «oturyň-da, sadites» bolşup, stoluň başyna geçdiler. Öňürti Awanes ullakan hormat bilen polkownigiň aýalyny oturtdy. Uýezd naçalnigi aýalynyň sag tarapynda oturdy. Onuň sag gapdalynda Bekmyrat baýyň tatar aýaly oturdy. Awanes naçalnigiň çagalaryny ýerbe-ýer oturdyp, Bekmyrat baýy hem naçalnigiň aýalynyň çep gapdalynda oturtdy. Özi bolsa Bekmyrat baýyň çep gapdalynda oturdy.

Naçalnigiň aýaly:

¹ Bă, ne ajap!..

— Smotri, kakaýa krasota!¹ — diýip, diwarlaryň ýüzüne asylan halyçalary görkezip otyrka, yzly-yzyna her hili naharlardan gelip başlady. Ýörite çagyrylyp getirilen aşpeziň bişiren tagamlarynyň dürli ysy garjaşyp, tamyň içine ýaýrady. Tagamlaryň ysyndan agyzlary suwaryp, işdäleri ýalmanmaga başlady. Bu wagt Awanes ýerinden turup:

— Kim haýsysyndan içjek? — diýip, her kimiň islegi boýunça bulgurjyklary doldurdy. — Birinji tosty Bekmyrat baý aýdýar.

Bekmyrat baý ýerinden turup:

— Biz özümiziň hormatly baýarymyzyň öz hanymy bilen her gün şular ýaly şatlykly agşamlary geçirmegine hem bize şeýle şatlykly eşreti beren ak patyşanyň saglygyna içeliň! — diýende, Hanym onuň agzyndan kakyp, derrew rus diline terjime etdi. Göter-hä, göter bolup göterdiler.

Ikinji göterilişikde Awanes uýezd naçalniginiň aýalynyň tost aýtmagyny haýyş etdi.

Naçalnigiň aýaly:

— Men şu günki kompaniýamyzyň şöhratyna içýän — diýip, bulgurjygy göterdi. İç-de, iç bolşup içdiler.

Üçünji tost uýezd naçalnigine berildi:

— Men biziň hemmämiziň dostumyz bolan Awanesiň hem onuň ýakyn dosty Bekmyrat baýyň saglygyna hem olaryň bilelikde alyp barýan söwda işleriniň şöhrat gazanmagy üçin içýärim — diýip, bulgurjygy boşatdy. Onuň sözüne el çarpyşdylar. Uýezd naçalnigi hem bulgurjygy goýup, el çarpdy.

Soňra yzy göter-hä, göter, ur-ha, ura gitdi. Uýezd naçalniginiň aýaly serhoş bolup, gözgülban boldy: turup, Awanesiň ýanyna geçdi. Onuň egniniň üstüne elini goýup, pugta ýaplandy-da, içginsiräp başlady:

— Hormatly Awanes, biz seniň bilen Mary şäherinde belli adamlar. Biz bir-birimiz bilen gatnaşmasak, işçiler bilen gatnaşyk edelimi näme?.. Elbetde, biz, bir-birimiziň hatyramyzy tutup gatnaşmaly... — diýip,

¹ Seret, ne gözeli!

yzyny üzmän gürläp, Awanese geplemäge maý bermedi.

Uýezd naçalnigi aýalynyň bolup oturyşyna üns hem bermän, Bekmyrat baýa nesihat bermäge başlady (Hany ony terjime edip otyrdy):

— Öz soraýan topragymda — Mary uýezdinde — bir adamyň rewolýusion iş alyp baryandygyny bilsem, her hili jezalara duçar etmäge men taýýar. Eşidýäsiňizmi, Bekmyrat baý, siz žandarmeriýa adamsy. Gaty ýiti serediň. Şolar ýaly ýaramaz işler öňürti şäher bilen baglanyşykly adamdan çykar. Oňa görä-de biz türkmenlerden işçileriň bolmazlygyna çalyşýas. Türkmenler — ýagşy adamlar, goý, olar şol ýagşylygyna galsynlar. Işçi bolup, şäherli bolup bozulmasynlar — diýende, Bekmyrat baýyň begenjinden başy göge ýetdi.

Soňra Bekmyrat baý sözledi (Hany muny hem rus diline terjime etdi):

— Hormatly baýarymyz, bize şunça şatlyk beren, şunça döwlete eýe eden ak patyşanyň hiç bir wagtda gaşynyň çytylmagyna biz razy däliris. Meniň segsen ýaşynda garry enem bar. Şol günde baş wagt namazynyň yzyndan «Biziň ak patyşamyzyň ömri uzak bolsun, döwleti yrylmasyn» diýip alkyş edýä. Türkmenleriň içinde siziň aýdýan adamlaryňyz ýaly ýaramaz adamlar bolsa, men onuň iki goluny baglap, žandarma tabşyrmaga her wagt taýyndyryn — diýende, oturanlar el çarpyşdylar.

Gije ýarymdan agdy. Bekmyrat baýyň gadyrly myhmanlary gaýtmakçy boldular.

Bekmyrat baý:

— Gaýtjak bolsaňyz, biziň ikinji tamymyzam görüň — diýip, myhmanlaryny ikinji tama alyp girdi.

Naçalnigiň aýaly:

— Uýut!¹ — diýip, diwarlaryň ýüzündäki halyçalara seredip durka, Hany şifoneriň içindäki iň gowy matalardan zamanasynyň modasynda

¹ Täsin!

tikilen üç sany paltony çykaryp, naçalnigiň maşgalalaryna geýdirmäge durdy.

Naçalnik bilen onuň aýaly:

— Beýle azara galmaň. Goýuň, geýdirmäň — diýip, geýdirtmejek boldular.

Awanes:

— Almasaňyz bolmaz, bu türkmenleriň adatydyr. Almasaňyz, gaty ýaman görerler — diýip, höre-köşe etdi.

Bekmyrat baý olaryň ýeke oglanlaryny geýimli edeni bilen kanagatlanmady, ýaňky şkaftan oňat türkmen bagana possunyny çykaryp:

— Bolköýnek baýarymyza halat geýdiriň — diýip, Awanesiň eline berdi-de, özi hem köp garaköli bagananyň içinden saýlanyp tikilen garaköli paltonyň ýakasyndan tutup:

— Aňryňzy bakyň, baýarymyzyň hanymy — diýip, naçalnigiň aýalynyň ýanyna göterip bardy.

Naçalnigiň aýaly:

— Ýok, ýok, sag boluň — diýen bolsa-da, bagana paltony gören badyna bagry eräp, egnini tutup berdi. Paltony geýensoň — Bolýa-da onda, biz soň üzeris — diýip, äriň ýüzüne seretdi-de, paltonyň laýyklygyna syn edip, jübüsine elini sokdy welin, eli şakyrda duran kagyz manatlara degdi. Eli kagyz manatlara degen aýal uşajykdan ýylgyrjak ýaly edip, aşaklykdan äriň ýüzüne bakdy-da, pul bereris diýmesini-de goýdy.

Halat geýen myhmanlar ullakan şatlyk bilen derwezeden daş çykyp, garaşyp duran üç sany paýtunyň ikisine ýerleşdiler. Birine Bekmyrat baý Amanmyrat bilen münüp, naçalnigi öýüne ýerleşdirip gaýtdy.

Bu berlen halatlara Amanmyradyň nebsi agyrypdyr. Ol gaýdyp gelýärkäler, ýolda agasyna:

— Gaty kän zat berdiň, ol beren zatlaryňa tekäň orta barmak ýaly

ýerinden gyz almak boljak — diýdi.

Bekmyrat baý inisiniň arkasyna kakyp:

— Aý, inim, ýaş bolýasyň. Sen agaň oýnuna entek düşünmeýäsiň. Men bu ýerde ýeke gelin almaýan, ýeke dawamda dawagärimden üstün çykmaýan, belki, Mary uýezdiniň neçelligini satyn alýan. «Dagdan arkasy bolanyň polatdan ýüregi bolar» diýýä. Bolköýnegi tarapyňa geçireňsoň, puluň gamyny ýýmegin; ony ýüz ýerden çykararys — diýip, sözüni gülüp gutardy.

Bekmyrat baý özüniň polkownik baýaryny munça halat-serpaý geýdirip sylaglandan soň, iki güni geçirip, üçülenji gün arzasyny idäp bardy. Baryp, polkownigiň kabinetiniň gapysyny açandan, Bekmyrat baýy görüp, zöwwe ýerinden galyp, stolunyň başynda oturdy. Derrew onuň beren arzasyny çykaryp:

— Ne bespokoýtes¹ — diýip, Bekmyrat baýyň egnine kakdy.

Bekmyrat baý:

— Işimize basymrak garaweriň — diýdi.

Polkownik Bekmyrat baýyň egnine kakyp, rusçalap:

— Ýene iki günden Amanmyradyň gelnini gutlap bilersiňiz — diýip güldi.

Bekmyrat baý wagtyhoşluk bilen:

— Goý Meret arçynyň gözi çyksyn, erte-birigün gelni işanlardan alyp gaýdaryn — diýip çykyp gaýtdy.

HAKYKY HOSSAR

G IÇ öýlänler Orazsoltan eje garyp çatmasynda özüniň elinden aldyran perzendini ýatlap, ýekeje özi otyrды. Bu wagtlar öýüň

¹ Arkaýyn bolaýyň!

gapdalyndan çybyş-çybyş aýak sesi gelen ýaly boldy. Ol diňirgenýänçä:

— Salawmaleýkim — diýip, Berdi içeri girdi.

Orazsoltan eje Berdini gören badyna, zöwwe ýerinden galdy-da, zordan:

— Amanmysyň? — diýip, hamsygyp aşak oturdy. Berdi heniz öýe girmänke, daş işikde öňürti dokma kepba seredip, soňra içeri giripdi. Öýe giren badyna-da, içerik bir gözünü aýlady-da, howlugaň ýaly:

— Hemme gurgunçylykmydyr? — diýdi.

Orazsoltan eje gözünden boýur-boýur goýberip:

—Aý!.. Öý boş galandyr, Berdi jan!.. Garyp öýüň görki-görmegi gitdi!.. Goşa golum, giň gujagym boş galandyr, balam!.. Uçurdym guşum! Aldyrdym perzendim! Ýüregime dag saldylar! — diýip aglamaga başlady.

Berdi bu habary eşiden badyna, özüni lampa aşak goýberdi. Başyny egip, elini maňlaýyna ýetirdi. Yzly-yzyna sojap, uludan-uludan demini aldy. Dag ýaly ýigit şol bada бүкүлүп, gysyma girme bolup galdy. Şol oturyşyna boguk ses bilen:

—Ýogaldymy? — diýip sorady.

Orazsoltan eje agy garyşan owaz bilen:

—Aý, balam, nämäni soraýasyň, ýogolan bolsa, gowy bolardy. Ýogolmady, süýrediler!.. — diýdi.

Berdi «süýrediler!» sözünü eşidip:

Ä?! Süýrediler?! — diýende, onuň gara gözlerinden ot syçraklap çykan ýaly boldy. Şol halatda ýüzleri garört bolup, gözleri ganguýma boldy. Şeýle gahar, şeýle gazap astynda dişleri gapyşyp, damarlary dartyşyp durka, bilindäki pyçagynyň şirmaýy sapyndan gysymlanyndan özi hem bihabar galdy. — Bu nä zorluk?!. Bu nä gazap?!. Bu nä zulum?!. — diýip, her sözi aýdanda, pyçagynyň sapyny gysyp, döwere getirdi. Soňra şol oturyşyna ep-esli wagt doňan ýaly bolup galdy. Birhaýukdan başyny aşak-ýokary ýaýkap — süýrediler diýsene... Ne

ajap maksadyň düýbüne döwrek goşdular diýsene!.. — diýip, Orazsoltan ejäniň ýüzüne seretdi. Orazsoltan ejäniň perişan halyna gözi düşende, ol öňküden-de beter ot bolup tutaşdy. Ýüregi urup, kükregini ýaryp çykara geldi; başyny ýaýkap, öňküden-de beter pikir derýasyna gark boldy. Uludan-uludan demini alyp, ýene başyny aşak saldy. Ol neneňsi başyny aşak salmasyn... Uzugy gör neneňsi söýýärdi. Onuň iň ýokarky maksady, bar höwesini Uruk bilen goşulyşyp, Myrat agalarda hem giýew, hem ogul ornunda gezmekdi. Ol Garagum çöllerinden gaýdanda, tizräk Uzugyň ýanyna ýetjek bolup, misli dagdan inen ýaly bolup gaýdypdy. Bütin ýol boýy Uzugyny ýat edip gelýärke, Garagumuň şeýle agyr ýollary hem ony ýadatmaýardy. Yşk şemalynyň öwüsegini onuň ökjesini ýere degirmän getirýärdi. Emma gelse, öňi boş!.. Uruk ýok!.. Hiý, mundan beter hem ýaş söýgini döwmek bolarmy?!. Neneň onuň dili tutulmasyn? Neneň ol sözlesin?!.

Orazsoltan eje Uzugy Bekmyrat baýlaryň süýrändigini, Meret arçynyň hossar çykan bolup, özüniň aljak bolýandygyny, iki taraplaýyn dawa bolup, häzir Uzugyň işanlara düşendigini ýekän-ýekän gürrüň edip berdi. Ogulnyýaz eje bilen Uzugy görmäge işanlara gidendiklerine, Seyidahmet işanyň ony görkezmändigine, Ogulnyýaz ejeden Uzugyň Berdä salam iberendigine çenli birin-birin aýdyp berdi. Şol gürrüňiniň dowamynda gön ýaşdy, gije ýarymdan agdy, Orazsoltan ejäniň ahyr özi uklap galdy.

Uzugyň ejesiniň gürrüňini diňledigiçe, Berdiniň ýüregine dolan arnamys, gaýgy-gam barha güýjedi. Ol agyr oý-pikirler astynda uzynly gije kirpigini çalşyрман daň atyrdy.

Berdi ertirden soň oňly çay-çörek hem iýip-içmedi; ol agzynyň içi öt atylan ýaly bolup, işdäden kesilipdir. Ol bilini guşap, ýerinden turdy-da:

— Ýagşy, Orazsoltan eje, men şol gyzyň ugruna çykyp görjek; häzir şu ýerden işanlara gitjek — diýip, Orazsoltan ejäniö ýüzüne seretdi.

Orazsoltan eje:

— Wah, sadagaň gideýin, Berdi jan, şol gyza hossarçylyk edip, şu sütemlikden dyndaraýsaň, men hudaýdanam razy bolardym, sendenem. Ýöne duşman güýçlüdir, özüňe häzir bolawergin — diýip, ýaýdanaklap ýerinden turdy.

Berdi nazaryny bir nokada dikip durşuna:

— Aý, Orazsoltan eje, bu ýol ar-namys, gahar-gazap ýoludyr. Bu ýoluň bir tarapy oňat bolsa, bir tarapy ölümdir. Onuň haýsynyň garaşýanyny bilmek bolmaz. Belki, meniň ajalym aždarha bolup, agzyny açyp durandyr. Belki, meni ol özüne dartýandyr... Belki hem, men onuň agzyna dogry barýandyryn... Her hilem bolsa, indi men ugran ýolumdan dönüp biljek däl. Beýle ar-namys, sütem, horluk-zorluk astynda ýatandan är ýaly ölen ýagşydyr. Indi men Bekmyrat baýlar bilen bellisini etmesem, başga ýol galmady.

Ýagşy, Orazsoltan eje, dilegde boluň. Men sizi, siziň maşgalaňyzy ýatdan çykarman. Men siziň maşgalaňyza hakyky hossar bolmaga ugraýan — diýip, dogry işanlara ýüzlendi.

Günorta bolmanka, ol işanlara gelip ýetdi. Uzuga garaşa-garaşa, sabyr-karary galmady. Gün gijikdi, emma Uzugy görüp bilmedi. Näme ederini bilmän otyrka, iki sany aýal Berdiniň oturan ýeriniň duşundan geçip, baryp, bir hüjrä girdi. Ýüzleri açyk bolmansoň, ol aýallaryň kimdikleri-de Berdä mälim bolmady. Ýöne biriniň ýüzi ürpünjekli bolansoň, bibileriň biridir çaklady. Ýanyndaky uzyn boýly inçe tap gelin başyna atynan gyzyl mahmalyny ýüzüne berk tutup baransoň, ýörişinden, aýak basyşyndan. Urukdyr diýip çak etdi. Çak çaklygyna galdy, hiç bir netije bolmady.

Soňra Berdi: «Men işanlarda birnäçe wagt bolmasam, Uzugy görüp bilmen» diýen netijä geldi. Ondan soň: «Işanyň ýanyna neneňsi bararkam?» diýip pikirlendi. Onuň ýanynda özi ýaly işanlara gelen üç-dört sany ýaşuly otyrды.

Berdi:

— Ýaşuly, işan agany neneňsi görmek bolarka? — diýip, olaryň birinden sorady.

Ol ýaşuly:

— Eneküti diýýändirler, bir garaýagyz, gysga boýly aýal bardyr. Şol mydam daşda-içde ylgaşlap ýörändir. Şony görseň, işan aganyň öz ýanyna neneňsi barmalydygyny aýdar — diýdi.

Berdi Enekütini görüp, Seýidahmet işanyň ýanyna bardy. Ol:

— Salawmaleýkim — diýip, işanyň hüjresiniň bosagasyndan çep aýagyny öňürti ätläp girdi.

— Waleýkum essalam. Salam bereňde: «Essalam aleýkum» diýip, gol gowşuryp, tagzym bilen durmalydyr. Içeri gireňde, öňürti sag aýagyňy içeri atmalydyr. Beýle biedep bolmazlar. Siz oglan-uşak däl ahyry — diýip, Seýidahmet işan Berdiniň howuny basdy.

— Işan aga, men bir ýetim oglan bolamsoň, mekdep-zat hem görmän, şol çölde, kişiniň goýnunyň yzynda ulaldym. Siziň bu aýdan zatlaryňyzy maňa kim eşitdiresin? — diýip, Berdi ýüzüni aşak saldy-da, aýbogdaşyny gurup oturdy.

Seýidahmet işan:

— Özüňizden ulynyň ýanyna geleniňizde, edep bilen çöküňize düşüp otyrlar. Siz aýbogdaşyňyzy gurup ornaşadyňyz — diýip, sözünü soňlamanka, Berdi derrew çöküne düşdi.

Soňra işan: — Näme habaryňyz bar? — diýip sorady.

— Işan aga, soňky wagtlarda ýüregim ýerinde ýer tapmaýa. Şu giň ýalançy meni gysyp-owradyp gelyä. Edil jan agyryly ýaly, wagtal-wagtal damarlarym çökiberýä. Şeýdip, gürrüň etsem, «Bar-da, Seýidahmet işanyň aýagyna ýykyl» diýdiler. Ynha, men-ä sizden haýyr gözläp, aýagyňyza ýykylmaga geldim. Indi tä ýagşy bolýançam, sizde gezjek.

Seýidahmet işan derrew içmek üçin doga, dakynmak üçin tumar ýazyp berdi-de:

— Siz bu ýerde gezjek bolsaňyz, odun aýyrmak, suw getirmek,

goýun öldürmek ýaly işleriň başynda ykjam duruň. Baryň, geziberiň — diýip goýberdi.

Berdi işandan işini bitirip, aman-sag onuň elinden sypanyna begenip daş çykdy.

Onuň maksady Uzugy görmek bolansoň, ol pikir başyndan hiç çykmaýar. Ol daşarda durup, biraz oýlanandan soň: «Belki hem, şol hüjräniň penjiresiniň önünden geçip gitsem, Uzuk meni görer. Ol işanlarda menden köp boldy. Belki, ol meniň bilen duşuşmagyň ugruny tapar. Bolmasa, maňa onuň bilen duşuşmak aňsat düşmez» diýen pikir bilen penjiräniň önünden serede-serede geçip gitdi.

Uzuk aýnadan Berdini gördi. Ol: «Berdi!..» diýip, daşaryk böküp çykmaq isledi, adat gapyny ýapdy. Aýnany kakmak isledi, adat ellerini tutdy. Daşary çykyp, Berdi bilen iki agyz sözleşäýse, adatyň in ýaman jezasyna sezewar boljagyna açyk gözi ýetdi. Ejesi bilen Ogulnyýaz ejäni ugradan ýerinde Uzuk adatdan üstün çykypdy, emma bu ýagdaýda adatyň ölüm hödürleýji aýratyn jezasy Uzukdan üstün çykdy. Ol döwürde aňdarha ýaly her deminde ýuwutjak bolup duran gara adat bilen göreşiň her bir görnüşinde Uzugyň ondan üstün çykyp durmagy mümkin hem däl. Şeýle ýagdaýda Uzuk Berdini nalaç sypdyrdy... Ol iki ýumrugy bilen kükregini berk gysyp: «Ah!., ejizleri diri köýdüren adat!..» diýip, biline taýak degen ýylan ýaly, bir towlandy. Munuň ahyna alty-ýedi ýaşlaryndaky oýnap ýören bir oğlan gelip, gapyny açdy. Uzuk özüni ýitirmedi. Şol halat içinde uçuran guşuny tutmak ugrunda tiz pikirlenip, aňyrsyna ýetdi. Oglanyň eline bir rupyýa berip: «Enekütini derrew tapyp, meniň ýanyma getirseň, ýene bir rupyýa bererin» diýip, Enekütiniň yzyndan çapar oğlan ylgaýdy. Ol oğlan Enekütini derrew süýrekläp alyp geldi. Uzuk oglanyň eline ýene bir rupyýa berdi-de: «Bar, daşarda oýnaber» diýdi. Oğlan daşary çykandan, Uzuk boýnundaky alaja bagy şarta üzüp, şelpeli dagdany şabradyp, Enekütä:

— Ynha baýragyň, ýaňky şu penjiräniň önünden geçip giden ýigidi

gördüňmi? — diýdi,— Halha, seret aýnadan. Şol ýigit bilen meni Çerkez işan bilen tapyşdyran hüjrände şu gün agşam tapyşdyryp bilseň, ine, şu şaýlaryň hemmesi seniňki.

Eneküti:

— Waý!.. — diýip, dagdanyň bilinden bir tutdy-da, ýola tarap maýtyklap ylgady. Emma özüniň paýtyk aýaklary bilen ylgap, ýol almajakdygyna tiz gözi ýetdi. Bu hem ýaňky Uzugyň çapar oglanyny ýola salyp çapdyrды, özi hem yzyndan — Çapar oglum çapyp gider daýysynyň ýanyna — diýip, oýmuldap ugrady.

Berdi uly ýola düşüp, ep-esli ýöräpdi. Ýaňky oglan onuň yzyndan ýetip:

— Sizi çagyryýalar — diýdi.

Berdi aňka-taňka bolup:

— Kim çagyryýa? — diýdi.

Ol oglan:

— Eneküti eje. Halha özem gelýä. Hol elini bulap, sizi çagyryýa, ýörüň — diýdi.

Berdi yzyna dolandy.

Eneküti:

— Amanmysyňyz, jigi. İşanlara gelen soraman-idemän gidibermeli bolar ogşuýan. İşan agaňyz bilen hoşlaşyp, pata alyp, ýola düşmeli bolar, hany ýörüň — diýdi.

Berdi özüniň pynhan syry bilnendir öýdüp:

— Men işan aganyň ýanyndan ýaňy çykдыm. Men hiç ýere gidemok. Birnäçe wagt men işan agalarda boljak. Men işan aganyň aýagyna ýykyldым — diýdi.

Onda-da Eneküti:

— Hany ýörüň — diýip, ony şol «eýeli» hüjrä getirip salды. — Men gelýänçäm, hiç ýerik gidäýmegin — diýip, özi çykyp gitdi.

Uzuk bu ýagdaýy Ogulnäzige gürrüň berdi. Ogulnäzik:

— Enekütüden her zatlary oslaýmalydyr, jan dogan — diýdi. — Sen bu gün agşam Berdi bilen ol hüjrede görüşme. Eneküti bir hili çatak salaýmasyn. Ynha, garaňky düşer welin, men şol hüjräniň işiginden: — Berdi, sen erte agşam şu hüjrede Uzukjemala garaş — diýer-de gaýdybirin.

— Wah, jan dogan Ogulnázik, haýsy ýagşy bolsa, şony edeli.

— Ýagşysy şol-da. Bu gün agşam ol hüjrede duşuşmak gorkuly. Enekütiniň özi tapyşdyryp, ýene özi üstüne adam eltmekdenem gaýtmaz. Kim bilýä, onuň başynda näme pikir bar? Ýarym güne ýaryş ýok, gowusy goý Eneküti başdan sowulsyn. Ýogsam ol hüjre «eýeli» diýip, giçden soň hiç kim hem barýan dälidir. Şol sebäpden ertir duşuşsaňyz, has arkaýyn gürrünleşersiňiz.

Şeýlelikde, duşuşygy erte agşama goýdular.

Ertesi agşam belleşilen wagt Uzuk hüjrä bardy. Berdä gözi düşende, bozuljak bolup, birden gepläp bilmedi.

Berdi howlukmaç:

— Uzuk jan, nä külpetler başyňa düşdi, men ýörite şu beladan seni gutarmaga geldim, gideli — diýip, daşaryk diňirgendi.

— Berdi, sen nämäniň gürrüni edýäsiň? Bize gidere ýol galan dälidir. Men şeýle howatyr astynda iň soňky gezek seniň bilen hoşlaşmaga geldim.

— Ýok, Uzuk jan, beý diýme, gaçaly. — Uzuk başyny ýaýkady. Berdi Uzugyň mahmalynyň ujundan berk gysymlap — Uzuk jan, ynanmaýamyň meniň sözüme? — diýdi.

— Ýok, ynanýan, saňa rehimim inýä. Meniň gara bagtyma bagtyňy deňemegiňi islemeýän. Seniň bilen iki agyz sözleşenim maňa dünýä malyna degýä. Men ýörite saglygyňy sorap, iň soňky gezek: «Hoş, sag bol!» diýmäge geldim. Ynha, şu ýüzügi saňa ýadygär goýmaga geldim. Seredip, her wagt meni ýatlap durarsyň — diýip, Uzuk barmaklaryndaky ýüzükleriniň iň gymmat bahalysyny barmagyndan sogrup, Berdiniň

barmagyna dakdy.— İkimiziň aramyzdaky söýgi şeýle çözülýä.

Men Bekmyrat baýlaryň ganly penjesinde Ömrüzaýa ýyldyz kimin batmaly boldum! Seni bolsa kysmat nirä çekýä, maňa mälüm däl... — diýip, Uzuk bozuldy.

— Ýok, ýok!.. Beýle bolmaz! Men seni şolaryň demir penjesinden gutararyn. Şu gije Amanmyrady ýok ederin! — diýip, Berdi bir ah urup, başyny aşak saldy.

Uzuk duran ýerinde Berdiniň elinden tutup:

— Berdi, biraz köşeş, gaharyň ýatsyn — diýdi. — Men seniň barmagyňa tiken urmagynarazy däl. Eger sen, şu gije Amanmyrady ýok etseň, ertir özüň ýok. Sen beýle gorkuly ýola aýak basma. Söz şunuň bilen galsyn.

Berdi Uzugy gujagyna berk gysyp:

— Ýok, ýok! Beýle bolmaz, Uzuk jan! Hiç kim seni meniň ýaly edip, gujagyna gysyp bilmez, şuna düşün! Hiç kim meniň ýaly söýübem bilmez! — diýip, Uzugyň gözlerinden syçraklap çykýan monjuk-monjuk ýaşlaryny eli bilen süpürüp, maňlaýyndan öpdi.

Uzuk Berdiniň elinden pugta tutup, köp wagtlap, onuň ýüzüne seredip durdy. Soňra ýüzüni aşak salyp:

— Bolýa, Berdi, men seniň diýeniňi edeyin — diýdi. — Ganly ýola gadam basaly. Bagta töwekgel. Menrazy däldim. İndi maslahat, neneňsi gitmeli? — diýip, Berdiniň ýüzüne seretdi.

— Hâzir çykyp gideli.

— Ýok, Berdi, gijäniň bu wagty meni yzyňa tirkäp, bu uly küren obanyň içinden çykyp bilmersiň. Sen biraz otur, men bir ýerik baryp geleýin — diýip, Uzuk çykyp gitdi.

Ol hüjreden çykyp, Ogulnâzigiň ýanyna geldi.

Ogulnâzik zöwwe yerinden turup:

— Nätdiň, görüşdiňmi, gyz? — diýip sorady.

Uzuk:

— Görüşdim, jan dogan — diýdi. — Men häzir şonuň bilen çykyp gidýän. Bulara heleý bolup, ömür sürenimden ýa gutulaýyn, ýa-da goý Garagum çöllerinde läşime gargalar gonsun.

— Jan dogan, şýdäýseň-ä, är işini bitirýäsiň. Ýöne men ömrümi şu garry işan bilen geçirmeli boldum-da... — diýip, Ogulnāzik hapa boljak boldy.

Uzuk:

— Hapa bolma, dogan, sen meni ýola sal. Maňa maslahat ber: bu ýerden neneňsi gaçyp gutulmaly bolar? — diýip sorady.

— Wah, dogan, gaçjak bolsaň, şu ýerden gutulmak bolar-la — diýip, Ogulnāzik sesini kesdi; birsalym daşaryk diň saldy; ýene çalajadan pyşyrdap, — ynha, dogan, seni maňa tabşyrdylar. Seni gije-de, gündiz-de idejegem, ýatlajagam mendirin. Tä men özüm baryp aýdýançam, seni ýatlajak ýokdur — diýip, ýene daşaryk diň saldy.

Uzuk biraz ýaýapjyrap:

— Wah, olar ýaly bolsa, meniň garamatym seniň başyňa düşmezmikä? — diýip, Ogulnāzigiň ýüzüne seretdi.

— Men özüm hem şu garry ärden ýanan. Her kimiň öz deňineduşuna sataşjagyny bilsem, eger garamat-a däl, depämden daş ýagjagam bolsa, men elimden gelen kömegi ederin.

Uzuk howlukmaç:

— Onda maňa ýol salgy ber, nädip gaçaýyn? — diýip, daşaryk diň saldy.

Ogulnāzik ylgap gapyny açdy-da, töwereğine seretdi. Ýene Uzugyň ýanyna gelip:

— Ynha, dogan, işanlardan ir-ertir, giç-agşam, bimahal-nāmahal — haçan çyksaň çykyp ugrabermelidir. Bu ýerden çykyp ugrandan — sen nirä barýasyň? — diýip, soran adam bolmaz. Bu ýeriniň gelim-gidimi her wagt bolup durýa. Ýöne erkek bilen aýal gijäniň bir wagty tirkeşip ugraberse, bir hili. Onuň üçin men size iki adamlyk bir laý erkek geýim-

eşigini tapyp bereýin. Geýniň-de, ýola düşüp, arkaýyn ugraberiň. Iki sany erkek adam gijäniň her mahaly her ýerde gezip biler. Iki sany erkek adam bir aýal, bir erkek ýaly göreniň gözüne dürtülip durmaz — diýip, derrew iki laý erkek geým-eşigini tapyp berdi.

Uzuk gara ädigi aýagyna çekdi, gyrmyzy dony geýdi, bilini tirme guşak bilen pugta çekip guşady, bilek ýaly gara saçlaryny ak telpegiň içine düýrläp saldy-da, biraz gülümsiräp:

—Ýigide meňzeýänmi, dogan? — diýdi.

— Ýigidiň ýigidi bolduň. Bar, dogan, ýoluň ak bolsun, ýoldaşyň hak bolsun, süýjülik bilen ömür sürmek nesip etsin; hemme kişem siziň ýaly maksat-myradyna ýetsin — diýip, Ogulnäzik Uzugy ýagşy alkyşlar bilen öýünden çykaryp ugratdy.

Uzuk garaňky gijäniň içinde töweregine garanjaklap, gorka-gorka, Berdiniň ýanyna bardy.

Al, geýin — diýip, elten geýimini uzadanda, Uzugyň başynda bir agyr pikir peýda boldy. Berdi geýimlerini çalşyrýança, ýaňky Uzugyň başynda peýda bolan agyr pikir ençeme gezek güýçlendi. Uzugy bütinleý öz labyrynyň astyna saldy. Berdi:

— Boldum — diýip, başyny galdyranda, Uzugyň gözlerinden yzy kesilmän, monjuklap dökülýän ýaş damjalaryny görüp, ony gujaklady, maňlaýyndan yzly-yzyna iki gaýra öpüp:

— Uzuk jan, näme boldy saňa, aýt — diýdi.

Uzuk assajykdan başyny ýaýkap:

— Men ýandym!.. Men tutaşdym!.. — diýip, guýlunyp aşak oturdy. Berdi onuň gözlerinden biygtyýar dökülýän ýaş damjalaryny süpürüp kepdirip bilmedi:

— Aýtsana, Uzuk jan, aýtman, meni beýle ýaman güne salmasana — diýip, onuň elinden tutup, özüne çekdi.

Uzuk gözlerini bimaksat bir nokada dikip oturyşyna:

— Berdi, men häzir seniň öňüňde bir hata iş edipdirin. Men häzir şol

iş üstünde seniň önünde günäkär. Meniň günämi geç! Bagyşla!.. — diýip, agyr oý içinde uludan bir demini alyp, gara köýük ýüzüni ýere saldy. Berdi Uzugyň agyr halyny deň paýlaşmak maksady bilen:

— Aýt, Uzuk jan, aýt. Meniň önümde hiç bir wagtda seniň günäň bolup bilmez — diýip, ony goltugyna berk gysgy.

Uzuk özüniň agyr haly bilen Berdä ýaman täsir edendigini bilip, biraz köşeşdi. Uludan bir demini alyp, geçmişlerinden kiçijik bir parça ýatlady:

— Berdi, ýadyňdamy, ýazlagda, şol gumuň üstünde men saňa bir desse gül beripdim. Ol wagtda biz ikimizem täze boglan gül dessesi ýalydyk. Ol wagtda ikimizde bir-birimize neneňsi söýgi bardy. Şol wagtda ikimiz bir-birimize neneňsi mynasypdyk. Häzir ol günler ötdi, ol möwsüm sowuldy. Meniň päk bedenlerime mynasyp bolmadyk hapa gollar degdi. Häzir men saňa mynasyp däl!.. Men... saňa mynasyp däl!.. Sen indi özüňe mynasyp ýar gözle. Meniň bagtym pes eken. Maňlaýym gara eken. Goý, indi men şu bagtypeslik bilen galaýyn. Indi maňa ýokarky şaha el uzatmak uslyp däl... Ynha, men şuny ýada salman, seniň bilen gaçmaga boýun bolupdyryn. Bu — meniň hatam... — diýip, bir ah urup, başyny ýaýkady.

Berdi Uzugyň bu sözüne misli ýalyn bolup tutaşdy. Ol mähribanlyk bilen Uzugyň başyny kükreginiň üstünde emaý bilen goýup:

— Uzuk jan, sen şu mahal ýüregimiň ýanyk, köýük yslaryny alýamyň?.. — diýdi. — Näme sen beýle meniň ýanyk ýüregimiň üstüne öz sözleriň bilen ýene köz goýýasyň?! Näme sen öz sözleriň bilen meniň ýaradar ýüregimiň üstüne täze ýara salýasyň?! Meniň ýüregime Bekmyrat baýlaryň salan ýarasyny az görýämiň?! Uzuk jan, sen meniň derdimiň üstüne öz sözleriň bilen täzededen dert goýma!.. Besdir meniň ýüregime Bekmyrat baýlaryň salan ýarasy! Besdir Bekmyrat baýlaryň meniň ýüregimde ýandyran ody!.. Uzuk jan, men: «Bekmyrat baýlaryň aryna ar bilen, namysyna namys bilen, etmişine etmiş bilen, güýjüne

güýç bilen jogap bererin!» diýip, seniň başyňy kükregimiň üstünde goýup, bütin namysymdan ant içýän. Uzuk jan, sen Bekmyrat baýlaryň etmişini özüňe syn bilip, beýle sözleri meniň öňümde hiç wagt dile getirme. Sen ilň öňünde-de, meniň öňümde-de päksiň, sende günä ýokdur. Sen päk, seniň ahlagyň päk. Päk ahlagy hapa gollar hem hapalap bilmez. Päk ahlaga hiç wagtda hapalyk ýokmaz. Ol sebäpden hiç wagtda men senden ýüz döndermen. Ikimiziň janymyz birdir, diňe tenimiz başgadyr — diýip, Berdi berk gujaklanda, Uzugyň ýüregindäki bütin kirkimirlər dökülip, onuň ýüzünde şatlyk we höwes ruhy beslendi.

Uzuk:

— Hany onda ugraly — diýip, işige ýönelende, niredendir, göz agyrysý ýaly bolup, Eneküti geldi. Enekütini gören badyna, Uzugyň üstünden sowuk suw guýlan ýaly bolup, depesinden dabanyňa çenli dygyrdap gitdi. Ol birden üstüni aldyransoň, näme diýjegini hem bilmedi.

Eneküti iç işikde gapa ýaplanyp duran ýerinden kellesini gart-gart gaşandy. Bu mahal onuň ýüzünde rehim-şepagat ýokdy. Ol birden azm bilen:

— Ýeri, gelin, beýle ýalyňýüz oglan bolupsyň-la. Nä hyýala mündüň?.. Üstündäki erkek geýimini nireden aldyň? Nireden alandygyňy bilmeýändir öýtme, aňyrsyna-da geçýän. Bu ýigit bilen tapyşdyranymyň muzdy şu ýeke dagdan boldumy? Bu ýigit bilen ýola rowana boljak bolup durmuň?.. Gaçyp gutularyň öýtmeginiň. Bekmyrat baýyň öz aýaly bilen paýtunly geleninden habaryň ýokmy? Olar seni ertir alyp gitjek bolup gelipdirler. Sen bolsa özüňe ýigit tapyp gaçjak bolýasyň — diýip, iki elini bykynyna urdy.

Uzuk:

— Sadagaň gideýin, Eneküti eje, özüň sopy bolup, hudaýyň iň ýakyn dosty bolup otyrsyň. Biziň ýalylar öz söýgülisine duşuşjak bolanda, sen hyýanat etjek bolma! — diýip, oňa ýalbarmaga başlady.

Berdiniň bu mahal bütün damarlary gerjeşip, ýüregi urmaga başlady. Ol içi-içine sygman, bir demde Enekütini dünýä inmedik ýaly etmäge taýyn boldy. Bu hakda Urukdan bir nyşan bolar diýip, ondan gözünü aýyrman durdy. Emma Berdiniň pikiri amala aşmanka, Eneküti ikinji tarapdan öwürmäge başlady. Ol Uzugyň ygtyýaryny eline alandygyny bilip:

— Şol saçyňa dakýan baş gyranlyk gylyçly manatlyklaryň alty sanysyny ber-dä, men ony gyzyma bereýin — diýdi.

— Wah, Eneküti eje, geregiň alty sany gylyçly manat bolsun, onusyny biýrin — diýip, Uruk oňa derrew on sany gylyçly manat berdi. Eneküti on sany baş gyranlyk, Eýranyň ýüzi ýolbarsly kümüş manadyny gysymyna gysyp, hi-hi... edip bir güldi-de:

— Wah, gyzym Urukjemal jan, sen häzir gaçjak bolýasyň, men ony bilýän. Wah, ak ýoluň açyk bolsun, gaty gowy ýigit tapypsyň. Çerkez işana ýüz degýä — diýip, az salym geplemän durdy. Soňra bolsa — hany onda, gitjek bolsaň, ýene-de bir zat ber-dä... — diýip, gara nebsini şaglatdy.

— Geregiň zat bolsun — diýip, Uruk gyrasyna çapraz-çaňňa düzülen şahy çabydyny çykaryp berdi.

Eneküti şahy çabydyň şaýyny iç ýüzüne edip epläp, goltugyna dykdy-da:

— Waý, Urukjemal jan, basym ugraň, adam-gara geräýmesin. Wah, pyýada gitjekmisiňiz? — diýip, Uzugyň ertirden bari aýtjak bolup oýlap duran pikiriniň ahyry özi üstünden bardy.

Uruk ýaýdana-ýaýdana:

— Eneküti eje, sen bize bir kömek etsene, Çerkez işanyň aty howluda daňylgy dur welin, sen bize şol howlyň açaryny, atyň eýer, uýan-gamçysyny tapyp bersene, ynha, şu keteni köýnegem bereýin, gyzyň bukjasyňa salarsyň — diýdi welin, Eneküti: «Waý!» diýip daşaryk ylgady. Ynha, salymyny bermän, howlynyň açaryny getirip, Uzuga:

— Ynha açar, howlyň aňyrky agzyny açarsyňyz, gara-da görmez, it-de üýrmez. Atlaryň hemme esbaplary atlaryň ýanyndaky tamdadyr. Waý, basymrak gidiň-eý, turuň! — diýip, özüniň hem demi-demine ýetmän, gyssanyp çykyp gitdi.

Şeýlelikde, Uruk dagy Çerkez išan bilen Bekmyrat baýyň atlarynyň her haýsy birine atlanyp, niredesiň Ahal diýip, Tejen aýagyna ýüz tutdular.

ENEKÜTINIŇ SOŇKY «OÝNY»

ENEKÜTI bu gün agşam öýüne gaty giç geldi. Ol öýüne gelen wagty — Ejemiz gelmedi — diýip, maşgalalary ýatypdy, öýi garaňkydy. Adatdan daşary uran oljasyna şatlanyp, onuň aýaklary ýere degmeýän ýalydy. Öýüne gelyänçä, örän çalt ýöräp geldi-de, edil gapysynda durup, öz öýüni diňledi. Soňra usullyk bilen pişik basyşyny edip, içeri girdi-de, ýene biraz doňuz diňini saldy. Maşgalalarynyň doly we deň dem alyp ýatyşyndan olaryň uka gidendiklerini bildi. Soňra usullyk bilen gabsanyň zülpesini ildirip, dogry sandygynyň öňüne bardy. Getiren zatlaryny assajykdan ýerde goýup, saçbagyndan açaryny gözlemäge durdy.

Bu wagtlar onuň gaýtarma gyzy Jeren oýanyp:

— Eje, geldiňmi, ynha, çyra etsen, kükürt — diýip, kükürdi şykyrdatdy.

Eneküti gyzy birden kükürt çakaýar öýdüp, ýüregi ýarylan ýaly:

— Zäher etdiňmi, men senden kükürt soradymmy, ýat gömül-de — diýip, sesine agram salyp, güýçli pyşyrdady.

Ol wagt adamsy oýanyp, gyzyna:

— Ejeň hazynasynyň ýanyna baran bolsa, kükürt agzama. Birden biri onuň hazynasynda näme bardygyny göräýse nätjek? — diýip, çagalaryny oýarmajak bolup çalajadan seslendi.

Eneküti ärine jogap gaýtarmady. Jeren ýene ejesini gabajak bolup:

— Bir gün-ä açaryny ogurlap, hazynasyny ýeke-ýeke barlaryn — diýdi.

Ejesi çyny bilen:

— Hany açaryň ýanyna bir gel, janyňy alaýmyýanmy... ýat indi gömül-de... — diýip, sandygyny açmaga durdy. Sandygyny zaryňňyldatmajak bolup, assajykdan açaryny towlamaga başlady. Her hili etse-de, sandyk her gezek açar tovlanyp sypanda, zaryňňyldap gitdi. Eneküti gijäň içinde zaryňňyldyny il eşider öýdüp, gabanjyndan her zaryňňylda: «Bela-a!.. zaryňňyldaman galan, zaryňňyldamaz derde uçran! Şunuň sesini bir ýok edip bolmazmyka?» diýip, gargyna-gargyna, Uzukdan alan oljasyny sandygyna salyp ýygşyrdy. Äri alasarmyk uky içinde:

— He... ozal-a: «Zaryňňyldaýan sandyk alyp ber» diýip, başymy gora sokduň, indi onuň sesine gargaýasyň — diýip uka gitdi. Jeren kakasyndan öň uka gidipdi.

Eneküti bu agşamky işlerini berjaý edip, ýerine girdi. Ol, açary saçynda näçe çigişdirilen-de bolsa, ynam etmän, ýatanda, saçbagyny ýassygynyň aşagyna pugta salyp ýatýardy. Eneküti sandygy hakynda, hakykatdan hem, was-wasdy. Maşgalasynyň biri oýundan-çyndan — Sandygyňy açaryn-zat — diýip aýdaýsa, dört aýak-da bir baş bolup gykylyklap, dolanyp agzyna almaz ýaly edýärdi. Ol sebäpden onuň sandygynda näme bardygyny maşgalasyndan hiç kim bir zat hem bilmeýärdi.

Eneküti ýerine girse-de, bu gije hiç uka gidip bilmedi. «Wah... meniň akylým hernä soň gelýä-dä... Men uzynam-a däl, akylým soň ger ýaly. Wah, wah!! Uzugy sogan ýaly soýsam bolmaýamydy...

«Sen gaçjak bolýansyň, aýdaryn» diýip oturan bolsam, eneden ýaňy dogan ýaly edip goýberjek ekenim. Wah... öz zadyndan başga-da Ogulnäzikdenem näme getir diýen bolsam getirjek eken... Ah... men

guraýyn-la, tüýs oljaň üstünden düşüp-de, alyp bilmänsoň, indiki ahmyryň näme?!» diýip, Eneküti uzyn gije ah urup, arman çekdi. Bir gezek — o gapdalyna, bir gezek bu gapdalyna agdarylyp, uludan-uludan demini alyp, haşlap, ahyry daňyň öň ýanynda uka gitdi. Emma ukusynda hezil etdi. Ol, uklan badyna, ýene şol hüjrede. Uzuk bilen duşuşdy. Ol Uzuga:

— Sen gaçjak bolýasyň, häzir gykylyklap masgara ederin — diýip, ony gorkuzdy.

Uzuk onuň ellerinden tutup, gujaklap, boýunlaryny burup ýalbardy:

— Sadagyň gideýin, Eneküti eje, o dünýe-bu dünýe ýamanlyk ýüzüni görmäsiň, meni masgara etme, näme diýseň tapyp bereýin! — diýdi.

Eneküti, ahyry masgara etmezligerazy bolup, oňa köp ýüpek serpaýlar buýurdy. Uzuk gidip, Ogulnäzikden goltugyny dolduryp, her hili ýüpek serpaýlar getirip, hüjraň ortasyna dökdi.

— Ynha, Eneküti eje, hemmesi täze, heniz birine-de el degmändir — diýip, ýeke-ýekeden görkezip, bermek üçin çaňňaly-çaprazly täzeje maldaý çabydy uzadan-da, Eneküti elini ýetirmänkä, ýokardan uçup barýan daň garga öýüň depesinde «gak!» etdi. Eneküti: «me-erk! — diýip oýandy. — Häk, gagyldaman gal, gagyldaman galmyş! Gagyldajak bolsaň, başga mahal tapmadyňmy?!. Haram ölmüş, gagyldap, ýakasyndanam tutdurmady...» diýip, dik oturyp, ala garaňkynyň içinde ot alyp barýan başyny gart-gart gazamaga başlady.

Jeren oýanyp:

— Eje, nämäň ýakasyndan tutdurmady? — diýip, ejesine bildirmän, ýatan yerinden güldi.

Ejesi birden gahar edip:

— Ajalyň ýakasyndan tutdurmady, ýat-da gömül-de, kim senden habar soraýa? Näm bolsa, geçiň öň aýagy ýaly şyrkyldap öňde. Bu artybam wagtly-wagtynda ýuwlanok, daralanok. Şuňa-da wagt

tapylanok. Şol işanlaň işinde omadakketdan atyp geçýäsiň — diýip, kellesine gargamaga oturdy.

Äri ýatan ýerinde:

— Kim seni işanlara iberýä?.. Otur öz ojagyň başynda, il ýaly. Bir ik ýüp egrip, maňa bir dolak dokasaň, öýüň nepagaty boljak. Şol gije-gündiz işanlarda, öz ojagyňdan bizar — diýip igenmäge başlady.

— Besdir indi, barmagyma çüýke ildirip, sümek süýmen ýa-da galdyrym üstünde ýüň saýyp, darak darap, pişge etmen. Besdir, halha gyzyňa hemmesini öwretdim, dokma dokamanam öwretdim. Olar özi üçin dokaýa. Özüne gerek bolmasa, olam dokamasyn. Indi men bir ýerde oturyp etmeli iş bolsa, etjegem däl, ýanynda-da barjak däl.

— Kakamyň aýdýan zadyny... Ejem bir ýerde oturmajak bolup, saçyny hem daranok ahyrym — diýip, Jeren ejesine gyjالات berip başlady.

Eneküti Jereniň sözünü kesdirip:

— Ýeri, sen bir sem bolup ýatsana. Öň gyjالاتçym bir ataňdy; indi senem ataň gapdalyndan ýeňsikçi bolup ýetişipsiň — Eneküti başyny gars-gars gazap — Jeren, şu gün günortana başýuwluk tapyp goý. Şu hazan alany bir ýuwup dynmasam bolmady — diýdi-de, äh edip ýerinden galdy; duldaky syrygy alyp, serpigini tapyladyp açdy-da, tüýnükden asmana garady:

— Baý, daň kemsiz atypdyr. Tur, gyz Jeren, beýdip ýatma-da, ot ýak — diýip, özi ojagyň ortasynda duran suwçilimiň başyna Ketdegorganyň ak temmäkisinden bir ýanowuç guýup otlady. Çilimi ýelpöp-ýelpöp, ýagşy tutaşdyrды. Soňra üfläp, içini arçap, kellesini sandyradyp, tä demi tükenýänçä pökürdedip sordy. Agzyndan çykan goýry ýaşyl tüsse, misli zawodlaryň turbasyndan çykan ýaly bolup, asmana göterilişine göni tüýnüge baryp ýetdi. Eneküti çilimiň naýyndan agzyny aýrandan, gözlerini mäzerdip, zordan çilimi ýerde goýup, bir elini ýere diredi, soňra ýanyny ýere berdi.

— Waý, kaka, ejemi çilim tutaýdy! — diýip, Jeren ýerinden turdy.

Kakasy:

— Tutaýman näme, bir elini sopy bolup, pire berse, bir elinem çilime berse, çilim onuň bilen ara-çara daraşmaz. Çilim örän güýçlüdir, asyl derrew bir ýaňalak edäýer — diýip güldi.

— Eje, sen şu haýran galany çekmäni goý. Indi-hä näme pire gol beren bolup, sopy bolan bolup ýörsüň il ýüzüne — diýip, Jeren jibrindi.

Eneküti ol wagt özüni raslap:

— Goýsana, gyz, gykylygyň näme? Men pirime gol beremde, «Çilimimi goýdum» diýdim ahyryn. Sen bolsa, gykylyklap, ile eşitdirjekmi? — diýip, assalykdan pyşyrdady.

Adamsy:

— Sen hem hudaýy aldajak bolýasyň, hem — piriňi, hemem — ili. Baý, Küti baý, sen zor-ow — diýip güldi.

— Ýeri, sen bir goýsana, mydam gapdalymda agsak duşman. Şol başdan tutaklaşyp, basybilmeyän ýagyň mendirin. Indi çilim çekdigimem däl, ynha, ertir bilen çekip gidýän, günortanam ylgap gelipjik, bir çekip gidýän; ondan soň tä agşam öýe gelýänçäm, çekmän oňyan ahyryn. Ol çekdigim däl-le — diýip, Eneküti turjak boldy.

Adamysy:

— Hawa-la, bir — gaharda, bir—naharda, birem säherde çekenin zyýany ýokdur. Onuň üçin piriň bilse-de, hiç zat diýesi ýok — diýip güldi. Jeren hem güldi, ataly gyz — ikisi hezil edinip gülüşdi.

— Hawa-la, indi ataly gyz — ikiňiz agzyňyzy birikdiripsiňiz. Indi sizi gepde ýeňip bolasy ýok. Günuzyn ayak üstünde, birini atar, birini düşür, halys itimem çykýa. Eý-weý-eý-ý... — diýen bolup, Eneküti ýerinden turdy.

Adamsy:

— Aý... — «Sopudyryn» diýdiň, «sogandyryn» diýdiň, öýe-hä nepagadyň ýok-da. Ondan soňra haçan gitseň, şonda git. Bibi ejeň

garaşyp ýatandyr — haçan gelip täret suwuny ýylydyp beräýerkä — diýip. Barşyňa piriňe zyýarat et, saglyk-salamatlyk soraş. Edepli bolmalysyň öňünde — diýip, adamsy Enekütini kinaýaly sözler bilen ugratdy.

Enekütiniň öýüne çigit ýaly nepagatsyz, günuzyn şol işanlarda wagtyny geçirmegi ärine ýaramaýardy. Äri bu hakda onuň bilen ilki-ilkiler köp dalaşypdy, emma hiç bir alaç bolmansoň, soňky wagtlarda kinaýaly sözlerinden başga hiç zat aýtmaýardy. Aýalynyň sandygy hakynda was-wasdygyny bilse-de, sopy bolan bolup ýörensoň, beýle gyrp-çyrp edip, oňa zat getirip salýandyr öýdüp, ýatsa-tursa oýuna gelmeýärdi.

Eneküti öýünden çykyp ugranda, daňyň ümüş-tamşydy. Onuň bu gün baryp, bibi ejesiniň serpigini açyp, oduny ýakyp, täret suwuny ýylydyp bermek maksadynda ýokdy. Ol bu gün göni baryp, Çerkez işanyň tamynyň gapysyny itdi. Çerkez işan Uzugy almagyň kül-külüne düşeli bári, onuň бүтинleý ukusy gaçypdy. Eneküti gapyny itende, ol tamda çyrany ýakyp, çin arkan düşüp ýatyrdy. Enekütiniň girmegi bilen, Urukdan ýagşy habar getirendir öýdüp, batly turup barşyna Enekütiniň salamynam alman:

— Gel, geç, otur. Eneküti — diýip, ony gaty gadyrly garşylady.

Çerkez işan entek dillenmänkä, Eneküti:

— Wah... Çerkez jan, bu gün daňdan şum garga meni şum habar bilen oýardy. Ol Uruk öňürti-hä «men ölerin welin, Seyidahmet işana gelin bolman!» diýip, köp dikýeňselik etdi. Ahyry, öten agşam gidensoň, Uruk saňa gelmäge razy boldy, soňra — seretsene onuň iki dillidigini — diýdi. — Öten agşam başga biri bilen gaçyp ötägitse nädersiň!.. Seniň atyňam münüp gidipdirler — diýip, sözünü soňlamanka, Çerkez işan:

— Näme?! Gaçyp gidipdirler?! — diýip, Enekütiniň sözünü gaýtalady.

— Hawa, gaçyp gidipdirler. Iki dilli eken...

Çerkez işan şapbady bilen maňlaýyna berk urup:

— Gaçyp gidipdirler!.. — diýip, maňlaýyny tutup, ýerinden galdy. Elini maňlaýyndan aýyrman, başyny aşak salyp durdy. Bu wagt Uzugyň suraty ençeme gezek gözellenip, onuň gözünüň önünde durdy. Öňki günki hüjrede sözleşip durany onuň ömrüniň iň gözeli bir parçasyny bolup göründi, — Ol meni söýmedi, emma men ony söýdüm — diýip, Çerkez işan Eneküti bilen derdini paýlaşmaga durdy. — Ýagşy, söýmek-söýmezlik meniň öz ygtyýarymdamy?.. Mende söýgi oňa özümden biygtyýar döredi. Häzirki meniň ýüregimden penjeläp owradyp barýan söýgi meniň öz elimde bolsady, onda men ony häziriň özüme başymdan aşyryp, ýeriň ýüzüne urup, çym-pytrak ederdim-dä, onuň süteminden çykardym. Emma ol beýle däl, söýgi meniň ygtyýarymda däl, men söýginiň ygtyýarynda!.. Eger-de häzir Uzugyň atlanyp barýanyny gören bolsam, men oňa — düş atdan — diýip bilmezdim, belki, aýak ýalyň-baş açyk, köýnekçe, tä barjak ýerine barýança, yzyndan ylgap giderdim.

— Ýok!.. Eneküti, sen oňa iki dilli diýme... Ol öwgüden artyk, söýgüden zyýat, taryp ýetmez bir perizatydy, emma ol meniň elimden gitdi. Tarlaň guşum elimden uçdy. Ýöne welin ol mert eken, mertleriň merdi eken, ýigidiň görki eken. Onuň bilen takdyryny goşan ýigit dünýäde iň bagtly ýigitdir.

Indi men bütin ömrümi yşk oduna örtäp geçireýinmi?.. Mende Uzuga dörän yşk ne Tahyrda döräpdir, ne-de — Mejnunda. Mende Uzuga dörän yşk hiç wagtda sönmez, men oňa hak aşyk bolandyryn — diýende, Eneküti:

— Wah, Çerkez jan, oňa aşyk bolmaýan barmy näme? Garry halyna dādeňem aşyk bolupdyr ahyry — diýdi.

Çerkez işan «Dādeňem aşyk bolupdyr» diýlen sözi eşidip, derrew elini maňlaýyndan aýyrady. Onuň öňki ýangynly çykýan owazy bütinleý üýtgäp, boşaň, çalasyn takyklaýjy owaz bolup çykdy. Soňra takyklaýjy owazy boşaň äheňde peselip:

— Ol neneňsi aşyk bolupdyr?! — diýip sorady.

— Ynha, indi bir hepde bolandyr, Uzak bir hili erbet bolup çaşypdyr. Ana, şonda dādeň Ogulnāzigi «Kuran» getir diýip, hüjrä iberýä-de, özi Uzugyň bir ýerinden tutjak bolýamy-öpjek bolýamy, onam Ogulnāzik göräýse nätjek.

— Aý, ol Ogulnāzigiň töhmeti bolaýmasyn?

— Ýok, ýok... Töhmet näme işlesin, şonda Uzak dādeň ýüzünden penjäni urup, baş penjäni tagma edip goýdy ahyryn. Şonda seň dādeň utanjyndan daşda-içde görnüp bilmän — keseldirin — diýip, hujresinde pylança gün ýatdy ahyryn. Ynha, iki günden bäri daş çykýa. Henizem, ýüzüne siňe seretseň, penjäň sudury bildirýändir. Ynha, özüm sopy bolup otyryn, şuny saňa aýdýanymam pirimiň şeýle iş etmegi ýüregime sygman, kime aýtjagymy bilmän, ahyry saňa aýtdym.

Mundan soňra Çerkez işan ýüzüni aşak salyp, birsalym geplemän, agyr oý-pikire batyp oturdy. Ol soňra bu mahalky başyna düşen agyr oý-pikirleriň aşagyndan başyny galdyryp:

— Eneküti, mende ne gözəl söýgi bardy — diýdi. — Bütün ömrüm ýat edip, şol gözeliň ruhy bilen gezerdim... Säher bilen geldiň-de, öňürti ýüregimdäki söýgä näçe güýç-kuwwat berdiň. Ol söýgi meniň ýüregimde ösüp, meni aklylymdan-huşumdan aýyrady. Yzyndan hem «Dādeň öpjek bolupdyr, gapjak bolupdyr» diýip, şeýle ýangynly söýginiň üstünden buz ýaly suw guýduň-da, patladyp söndürüp oturyberdiň. Hāzir meniň ýüregimde söýgi galmady, bilmedim nirä gitdi, söndi, söndürdiň!.. — diýip gepläp oturan wagtynda, onuň ýüreginde öz atasyna güýçli ýigrenç döredi. Şeýle-de bolsa, ol atasyna dōrān ýigrenjini Enekütiniň öňünde paş etmedi. Gaýtam, ony hem atasynyň aýybyny ýaşyrmak maksady bilen Enekütä:

— Meniň dādem hiç bir wagtda beýle iş etmez — diýdi. — Seniň bu aýdýanlaryň töhmet... Uly ilin içinde abraýly işanyň abraýyny dōkjek bolýasyň. Sen bir töhmetçi, gybatkeş, wenezzyna! Seni dādem tanamasa-

da, men ýagşy tanaýan. Senden sopy bolmaz, sen bir haramysyň. Şu sözüňi başga bir ýerde agzyňa alanyňy eşidäýsem, dolanyp şu hatarda seniň garaň görünmez, şuna ýagşy düşün! Tur, özüňem şu ýerde garaň görünmesin!.. — diýip, ony kowup goýberdi.

Eneküti Çerkez işanyň ýanyndan çykyp, alagaraňkynyň içinde göni piriniň ýanyna ugrady. Bu gün piriniň irden täret suwuny ýylydyp bermänsoň, piri hemişeki metjide barýan wagtyndan biraz gijä galypdyr. Ol hüjresinde metjide ugrajak bolup, galoşyny geýip durka, Eneküti gelip, onuň aýagyna ýykyldy:

— Pirim, sadagaňyz gideýin!.. Günämi geçiriň! Men Siziň öňüňizde günäkär gynakdyryn... Günämi geçiriň, men bu gün Siziň täret suwuňyzy gijä goýdum — diýip, piriniň iki aýagynyň üstünde ýüzüni goýup, mesileriniň gonjundan sypalaşdyrmaga başlady:

Piri:

— Turuň, günäňizi geçdim — diýse-de, Eneküti turmady:

— Pirim, täret suwuňyzyň gijä galanynyň sebäbini soraň — diýip, ol Seyidahmet işanyň mesisiniň daşyndan gujaklap, sypalaşdyryp aglady.

— He, aýdyň.

— Sadagaňyz gideýin, jan pirim, meniň ýüregime şypalyk ber, ýüregime dynçlyk ber. Gijede-gündizde meniň ýüregimde takat-karar galmady. Bir hepdeden geçdi, men Siziň öňüňizde günäkärdirin. Bir gizlin syry Size aýtman saklap gelýän. Men şol syry Siziň öňüňizde açmasam, Siziň öňüňizde-de, hudaýyň öňünde-de ömürha-ömür ýüzi garadyryn. Şol syry açmaga rugsat ediň.

— Rusgatdyr, açyň.

— Ah, pirimiz, dilimiz öwrülmeýä.

— Öwrülsin diliňiz, aýdyň.

— Aýtsam, pirim. Sizis ogluňyz azypdyr. Indi bir hepde boldy, ol sakgal-murtuny syryp, uly ile masgara boldy. Şondan bári metjide namaza-da gatnanok. Uly il bolup, gürrüňini edýärler: «Çerkez işan

sakgal-murtuny syrpy, metjide barmasynam goýupdyr; dădesi năme çăre görmeýăkă azgyn ogluna» diýip. Şondan bări menem daş çykmaga bizar bolupdyryn. Öňümden çykan «Piriň ogluna hiç zat aýdanokmy?» diýip, menden soraýa.

Seýidahmet işan bu gürrüňi eşidensoň, hasasyna daýanyp duran ýerinde bütin durky, durmuşy bilen elenip, aýak üstünde durup bilmedi.

Eneküti piriniň endiräp durşuny görüp:

— Waý... kyýamat!.. — diýip ýerinden turup, pirine ýapyşdy. Eneküti bilen piri bir-birlerini tutaklaşyp, entirekleşip, gezekme-gezegine: «Kyýamat-da, kyýamat» bolşup, hüjräniň içinde aýlanyşdylar. Bu wagt kyýamat bularyň biriniň başyna inip gelýärmä ýa-da ikisiniň-de başyna deň inip gelýärmä, ýüzlerine seredip bilmek gaty kyndy. Piriniň ýüzünden ruhy göçüp, edil ýuwusgadan gorkan ýaly boldy. Ýüz-gözünde gan-kok galman, misli üç ýuwan ak esgä döndi. Onuň bilen deň sarmalaklaşyp, basga galyp ýören Enekütiniň bolsa gara lopbuş, ýaraşyksyz ýüzünde şeýle bir üýtgeşiklik bildirmeýän ýaly bolsa-da, onuň boýny towlanan öküçäniňki ýaly, ullakan jögi gezlerine we edýän nadaraçylyklaryna seredeňde, kyýamat öňi bilen onuň başyndan inäýjek ýaly bolup görünýärdi.

Seýidahmet işan ahyry entirekläp baryp, keçäniň üstünde oturyşyna, gap bilinden tutan hasasyny söýget edinip, maňlaýyny iki goşarynyň üstünde goýdy. Şol oturyşyna onuň jany barmy, dem alýarmy ýa-da doňup galaýdymy, bilmek hem aňsat dăldi. Eneküti bolsa onuň ýeňinden iki eli bilen berk gysymlap, iki dyzynyň üstünde endiräp otyrды. Enekütiniň bu wagt etlek kir basan gara ýüzündäki eňşişini göleren göläniňki ýaly, jögi gözlerini hem özüni aýratyn howatyr astynda görkezmek üçin, endiräp-sandyrap edýän keçebazlyklaryny şol oturyşyna doňduragada — ynha — diýip, görkezäýmeseň, dilde aýdyp, hatda ýazyp suratlandyrmak hiç mümkin dăldi.

Bu ýagdaý Seýidahmet işanyň iki goşarynyň üstünden başyny

usullykdan galdyrmagy bilen özgermäge başlady.

Enekütiniň eýmenç hem aýylganç mysalasyna Seýidahmet işanyň gözi düşende, onuň inleri dygyrdap, depesinden dabanyňa çenli üýşüp gitdi. Şol sebäpden ol Enekütä:

— Siz biraz rahatlanyň — diýdi.

Eneküti özüniň naýynjar basyk owazy bilen:

— Ah... pirim, siziň beýle günüňizde maňa parahatlyk nireden gelip ýetişsin? Meniň ýüregim agzymdan çykyp gelýä. Meniň ýüregime teselli ediň, giňlik beriň — diýip, ýene eýmenç suratda pirine azazyl ýaly ýapyşdy.

Piri gorkusyna:

— Ýa, alla, giňlik ber! Ýa, alla, meniň azyz sopymyň ýüregine aramlyk ber! — diýdi. — Eý meniň azyz sopym, rahatlanyň, Siz biziň iň ýakyn azyz gören sopymyzsyňyz. Siziň ýüregiňizde piriňizden aýrallyk ýokdur, rahatlanyň — diýip, iki elini ýokary göterip nalyş edenden soň, Eneküti öz şekiline geldi. Soňra piri Enekütä: — Baryň, metjide habar beriň — diýdi. — Haýal etmän namazlaryny okasynlar, maňa garaşmasynlar. Mende dik durara mejal galmady, daş çykara — ýüz. «Pirimiziň metjide gelmäge haly, ragwaty ýok» diýersiňiz, Bekmyrat baý biziň myhmanymyzdyr, namazdan soňra biziň ýanymyza gelsinler — diýip, Seýidahmet işan ýene biraz pikirlendi-de, obanyň ýedi-sekiz sany baý adamynyň adyny tutup — olara-da aýdarsyňyz, olar hem gelsinler; Çerkeze-de aýdarsyňyz, ol hem gelsin — diýdi.

Eneküti piriniň buýrugyny eşidip:

— Lepbeý! — diýip, aýagy ýer galtaman çykyp gitdi.

Ol çakylyga çykyp gidenden soň, ýarym sagat geçip-geçmänkä, çagyrylan adamlar Seýidahmet işanyň hüjresine ýygnanyşdylar.

Pir gelen adamlara garap söze başlady:

— Adamlar, siz baryňyz häzir meniň çakylygyma ýygnanyşyp gelipsiňiz. Hemmäňiz ýagşa-ýamana düşünyän adamlar. Meniň sizi

çagyrmagymyň sebäbi siziň baryňyz-da at-abraýa çapýan adamlar. Il içinde, öz obaňyzda, öz maşgalaňyzyň arasynda adyňyz-abraýyňyz bar. Bu dünýäde her bir ynsan öz at-abraýyny saklamak ugrunda çalyşýa. Her kimiň öz deňiniň-duşunyň arasynda ýüzi salyk bolmasyn, dili gysga bolmasyn. Bu dünýäde her bir ynsan öz döwründe perzent isleýär, perzent ata-enäniň ýaraşygydyr. Perzent owal dünýeýi äleme inende, ene-ata begenýä, şatlanýa, ony kemala getirýä, onuň menikli bolmagyny dileýä. Oňa ylym-yrpan berip, onuň ylym-yrpan alşyna höweslenýä. Iň soňunda höwesiň ýerine ýetse, höwesiň ödelse, ana, bagt, at-abraý hem şol ýerdedir. Ana, şol döwlet guşuň başa gondugydyr.

Ynha, adamlar, meniň size aýtjak sözü. Hudaýdan ýaşyrmadygymy bendesinden ýaşyrjak däl. Men häzir hudaýyň hem önünde şermende, bendesiniň hem önünde şermende. Men oglumy okatdym, ylym berdim, medresäni gutartdym. Bu şeýle zehinli boldy. Iň soňunda-da muny zehin urdy, öz zehininden tapdy. Ylym urup, ýol urdurdy. Halha, ýüzüne dogry seredip bilmeýän — diýip, hamsygyp, başyny aşak saldy. Birsalym geplemän oturdy. Oturan adamlar hem başlaryny aşak salyşdylar. — Aý, bu-da bir şeýtanyň ýoluna giden guludyr-da — diýip, Seýidahmet işan sözünü dowam etdi. — Ynha, otyrsyňyz, adamlar, her haýsyňyz agygarany, ýagşyny-ýamany seljerýän adamlar. Men sizden öz aýybymy ýaşyrjak däl. Oglum meni uly ile wejera etdi. Meniň il içinde abraýymy dökdü. «Seýidahmet işanyň ogly sakgalyny syrypdyr, azypdyr» diýen ady alanyndan şu gün kazam dolup ölenim ýagşydyr. Halha, otyr, men onuň bilen sözleşjek hem däl, ýüzünem görjek däl — diýip, uludan demini alyp, ýüzünü beýläk sowdy. Aňry sözlemedi.

Oturan adamlardan hem ses-seza çykman, hüjräniň içi birnäçe wagt gum-gukluk boldy.

Soňra Seýidahmet işanlaryň obasynyň iň baý adamlarynyň biri gozganjyrap, ardyndy-da, oturanlara ýüzlenip:

— Hawa, adamlar işan aga baryňyza ýüzlenýä, kömek isleýä —

diýdi. — Ynha, Çerkez işan hem otyr. Olam gepe-gürrüňe düşünmeýän adam däl, maslahat berseňiz alar, atasynyň beýle agyr güne düşmegine özi hemrazy däl. «Azaşan yzyn tapsa, aýyby ýok» diýýä. Ol hem entek azaşyp serhetden aşmandyr.

Oturan adamlardan birinäçesi Çerkez işana maslahat bermekçi boldy, birnäçesi käýýäp, sokuranjak boldy.

Çerkez işan öňürti aýdylan sözlere jogap gaýtarman, diňläp oturdy. Soňra başyny galdyrmay:

— Maňa dädeme iki agyz söz aýtmaga rugsat ediň — diýdi.

Oturanlar köşeşip, Çerkez işana gulak saldy. — Dädem meni okadypdyr. Dogry, men okadym. Medresäni hem gutardym. Dädemiň indiki menden isleýän zady: men başyma selle orap, hüjreden çykman oturmalyymyşym. Gelene doga ýazyp bermelimişim ýa-da Buhara gidip, ýene pylança ýyl okap, hatm edip gelip, öz medresesinde müderris bolmalyymyşym. Ynha, dädemiň menden isleýäni.

Men bolsam ony islemeýän. «Biri gaýkyny halar, biri — küýkini» diýýä. Dädem küýkini halaýan bolsa, men küýkerilip oturmany halamaýan. Men gaýkarylyp gezmäni halaýan. Dogry, dädem meniň şähre gitmegimi-de halamaýa; men bolsam, şäherçi adam; şähre gitmän oňup bilmeýän. Meniň sakgal-murty aýranyma dädemiň ýaman gahary gelipdir. Dogry, sakgal-murtuň maňa şeýle agramy ýokdy, ýöne «Gerdişi şeýle gelipdir, iç gatykny nansyz» diýýä, gerdişi şeýle geldi, bizem «gatykny nansyz» içip goýberdik. Ol neneňsi gerdiş, ony sizem soramaň, menem aýtmaýyn. Ol bir aýdybermeli gerdiş hem däl.

Ýene-de dädem: «Sakgalyň her gylynyň düýbünde bir perişde ýatyr, ony syrmaq günädir» diýýä. Emma men düýbünde ýatan perişdelere azar bermän, ýüzünden syrdym. Şu «düýbünde perişde bar» diýip, sakgallaryny syrman ýören adamlaryň birnäçesi sakgallaryna timar berýärler. Timar berenlerinde bolsa, sakgallarynyň kese öňündäki gyllary müçenek bilen töňňesi-söňňesi bilen goparyp zyňýalar. Şol töňňelere

ýapyşyp gygyryşyp, çykan perişdeleri bolsa aýak astyna zyňýalar. Olar aýak astynda basylyp ýok bolup gidýäler. Ýagşy, bu günä dälmi? Näme üçin dädem olara «günä» diýip düşündirmeýä?

Çerkez işan bu sözleri aýdanda, az-kem sypaýyçylykly hem aýtmady, çünki Enekütüden eşiden ertirki sözüne onuň şeýle bir gahary gelip, atasyna-da, oturan adamlara-da asyl-ha sypaýyçylykly sözünü aýdasy hem gelmedi, sebäbi edilýän iş bilen bu ýerde aýdylýan sözün büs-bütün bir-birine meňzeş dældigi Çerkez işan üçin açykdy.

Seýidahmet işan ýüzünü bir gapdala sowup:

— Seni zehin urupdyr, seni ylym urupdyr, sen ýol urdurypsyň — diýdi. — Sen şähre gidýäsiň, sakgalyňy syrypsyň, sen azypsyň, sen azgyn!

Çerkez işan atasyna kakdyryp:

— Kimiň azanyny bilmek kyndyr — diýip, ýüzünü aşak salanda, onuň göz önüne ýene Uzugyň suraty geldi.

— Boldy, indi maňa düşnükli. Onda indi toba edip, päliňden gaýtjak däl-dä?..

— Men nämä toba edeýin, meniň näme etmişim bar? Men adam öldürdimmi, ýol urdummy ýa biriniň malyny ogurladymmy, mende toba eder ýaly etmiş ýok.

«Hüjreden çykman otur, doga ber» diýjek bolsaň, ony maňa aýtma. Indi menden hüjrede oturanam ýok, doga berenem. Besdir, kesellä syýa içirip, derdiniň üstüne dert goýýan molla menden başga-da az däl.

Seýidahmet işan ýene-de oglunyň ýüzüne seretmän, oturan adamlara ýüzlendi:

— Adamlar, eşitdiňizmi bu ýoldan çykanyň sözünü? Indi men munuň bilen sözleşjek däl, ýüzünem görjek däl. Ynha, siziň maslahatyňyzy alyp, pälinden gaýdyp, toba etse-hä etsin; ýok, onam etmese, meniň gözüm görmesin; gitsin nirä gitse — diýip, ol ýüzünü aşak saldy.

Adamlar: — Sen ataňy agyrtma, onuň diýenini et,.. — diýip, köp

maslahat berdiler.

Çerkez işan yaşulularyň beren maslahatyna şeýle jogap berdi:

— Atam meniň şu bolşumy görüp bilmeýän bolsa, meniň şu bolşum oňa ýaramaýan bolsa, men çykyp gitmeli bolaryn. Emma indi men hüjreden çykman oturyp, doga ýazyp berip biljek däl. Ýöne şu sözi aýtjak, mende gaýdar-gaýtmaz ýaly üýtgeşik bir päl yok. Ýöne hüjreden çykman oturanlar hem öz pälinden gaýtsynlar... — diýip, atasyna kakdyrdy.

Atasy oglunyň sözüne açyk düşündi, emma hiç hili gaýtargy bermedi. — Atamyz biziň bu bolşumyzy görüp bilmeýän bolsa, «Iki goçuň kellesi bir gazanda gaýnamaz» diýýä, biz gideris, şaherden bir jaý tutup ýaşabiýris — diýip, Çerkez işan ýerinden turdy. Ol heniz daş çykmanka, Eneküti içerde bolýan gürrüňleri daşarda derejeden diňläp duran ýerinden bibi ejesiniň ýanyna ylgady. Ol bibi ejesiniň ýanyna ullakan howsala we alada astynda tasanjyrap bardy. Enekütiniň ýaraşyksyz ullakan gara ýüzünde üýtgeşik gorky hem erbet alamat duýuldy. Onuň başyna kyýamat inip, tupan basyp barýan ýaly bolup, heniz aýtjak sözlerine başlamanka, bibi ejesiniň zähresini ýardy.

Çerkeziň ejesi uly bibi howlukmaç ýuwaş ses bilen:

— Waý, tobeý! Näme boldy?! — diýip, Enekütiniň elinden tutdy.

Eneküti aýratyn keçebazlyk bilen söze başlady:

— Bibi eje, öten agşam ýassy namazymy okap durkam, ýüregime erbet howp düşdi. Bir alamat syzan ýaly boldum. Namazymy: «Hernä eýgilige bolawersin-dä, hudaýym!» diýen alkyş bilen gutardym.

Bibim, men neneň edip beýle şum habary Size aýdaýyn. Meniň elmydama her kime şatlyk habaryny ýetirmek kalbymda. Meniň näme üçin niýetim özüme miýesser gelmeýä?

— Niýetiňiz miýesser geler; waý, aýdyň basymrak...

— Bibim, pirim ogluny azypsyň diýip kowdy, Çerkez janyň güler ýüzi soldy... Meniň ýüregime ot goýdy. Çerkez jan: «Şähäre göçüp

gitjek» diýdi.

— Waý... men gara maňlaý ekenim... Ol neneňsi azgynçylyk? — diýip, bibi eje aglamaga başlady.

Eneküti:

— Wah, sakgal-murtunam syrypdyr, indi nä alaç ederis? — diýip, çyg çykmaýan gözünü tüýkülige bilen ölläp, bibi ejesi bilen deň «aglaşdy». Soňra çykyp, Ogulnázigiň ýanyna gitdi.

Ogulnázik öten agşam Uzugy aman-esen ugradanyňa biçak şat bolup, bu gün onuň ruhy belentdi. Ol Enekütini güler ýüz bilen garşylady:

— Geliň, ýokary geçiň — diýip, ullakan hormat etdi. Ogulnázigiň güler ýüzi bilen: «Geliň, ýokary geçiň» diýen merhemetine Eneküti dik duran ýerinden:

— Geçeris — diýmekden başga jogap gaýtarmady.

Ogulnázik ýene-de:

— Geçiň, oturyň, ynha demlije çay, içersiňiz — diýdi.

Eneküti ýasama agras ses bilen:

— Men saňa meňzeş heleýiň indiden beýläk duluna-da geçmen, çayynam içmen, duzunam datman; seniň ýüzüňi görmek hem päl dälidir... — diýende, Ogulnázigiň on iki süňni üýme-üý gowşaşyp, pagyş-para bolup gitdi. Ol oturan ýeri opurylyp, dik aşak ötägidendir öýtdi. Başı aýlanyp, eýsem nirede oturandygyny hem unutdy. Dili basylyp, näme aýtjagyny hem ýadyndan çykardy. Agzyna ýagşydan-ýamandan bir söz hem gelmän, ýüzi garört bolup, başyny aşak saldy.

— Näme ýüzüňi aşak salan bolýasyň, müýnüňi ýeke özüň bilýändirin öýdýämiň?.. Bibi ejem öýünde aglap otur, pirim hüjresinde aglap otur, Çerkez jan öýünde aglap otur. Şolaryň arasynda sen bir özüň şat bolup gülüp otýrsyň, hany göreýin, şatlygyň näçe wagta ýeterkä?.. Şolaryň başyna kyýamat salan seniň şu böwrek bökmäň dälmi?.. Hany göreýin, böwregiň näçe wagt bökerkä?.. Böken böwrekleriň bökmez bolup

mynjyraýmazmyka?.. Náme iş etdiň öten agşam? Halat-serpaý bilen myhmanlaryňy ugratdyňmy?.. — diýip, Eneküti iki elini bykynyna urup dazarylyp duranda, Ogulnäzik ýöne bütün durky-durmuşy bilen ot-ýalyn bolup, lowlap tutaşýandyryn öýtdi. Ol hiç bir zady saýgarman, ýöne:

— Waý! — diýip, çep elini ýüzüne tutdy.

Eneküti iki elini bykynyndan aýyrman, döşlerini ters towlap, ýeke-ýeke ýanyn basyp, gaýşarylyp barşyna:

— Aýyr eliňi ýüzüňden! — diýip, onuň elini zyňyp goýberdi.

Ogulnäzik:

— Waý, sadagaň gideýin, sopy eje, öldüriň meni, oda atyň, öz ygtyýaryňyzda men; ile wejera etmän meni! Náme diýseňiz edeýin; gynagyňyz men, meni ile masgara etmän!.. — diýip, Enekütiniň aýaklaryndan öpüp ýalbardy.

Eneküti Ogulnäzigi eline alandygyna ýagşy gözi ýetensoň, aşak oturdy. Ogulnäzik ýene ýalbarmaga başlady. Eneküti soňra misli Ogulnäzige nebsi agyran kişi bolan bolup, kem-kemden köşeşen boldy.

Ogulnäzik Enekütiniň demden düşenine begenjine ony nirede oturdyp, näme hödür edip, näme iýdirip-näme içirjegini bilmedi. Onuň bir diýenini iki etdi.

Eneküti Uzugyň gaçmagyndan Ogulnäzigiň habarlydygyny, ol gaçanda, Ogulnäzigiň kömek berendigini gizlin saklady. Şol syryň üsti bilen bolsa Ogulnäzigiň bütün ygtyýaryny öz eline aldy. Enekütiniň esasy maksady Ogulnäzigiň ygtyýaryny öz eline alyp, bir gün «Ony ber», bir gün «Muny ber» diýip, onuň sandygyny boşatmakdy.

* * *

Eneküti işanlaryň başyna ahyrzaman inderen güni Ogulnäzigiň ygtyýaryny öz eline alansoň, ol ýerden çykyp, ýene piriniň ýanyna barypdy. Ol wagt Seýidahmet işanyň hujresinde Bekmyrat baý hem

şykyrdawuk markizetden tikilen geýmli ak guş ýaly bolup otyrdy. Ol işan agasynyň ýanyna jalbar-kürtesini geýmän gelipdi. Bu mahal Seýidahmet işanyň ýanynda oturan ýeke Bekmyrat baý hem dälidi. Ondan başga-da obanyň baý adamlaryndan üç-dört sanysy bardy.

Bekmyrat baý goltugyndaky ýasy gapjygyndan birnäçe kagyz manady çykaryp:

— Alyň, işan aga — diýip, Seýidahmet işanyň öňüne oklady.

Işan biraz äwmezlik bilen puly aldy-da, doga okap, ämin etdi.

Bekmyrat baý:

— Hawa, işan aga, biz-ä gelni alyp gitmäge gelendiris — diýdi. — Men-ä şu ýerden atlanyp, şähre gitjek. Amanmyrat ýeňňesi bilen paýtunly gelendir, şonuň ýanyna mündürüp ugradarlar-da.

— Hawa, ugradarlar, biziň maksadymyz amanat maşgalany abraý bilen gowşurmakdyr — diýip, işan tesbisini sanamaga başlady.

Oturanlar:

— Aý, hawa-la, bolköýnek baýar höküm eden bolsa, indi gepi bolmaz.

— Meret arçynyňam sus bolaýar, beýlekiňem — diýişdiler.

Işan:

— Hawa, hawa, biz-ä kişi maşgalasynyň abraý bilen ýygnalan ýeri bolýa — diýende, Eneküti gapydan kürsäp urdy. Ol iç işikde as ýaly bolup, bir daýandy-da, iki eli bilen saçyny penjeläp, ylgap işanyň öňünde çöke düşdi:

— Dat-bidat!.. Pirim, şermende bolduk!.. Uly ile masgara bolduk!.. — diýip, saçlaryny ütmäge başlady.

Işanyň ýüregi ýarylan ýaly sandyraklap:

— Aýdyň, nä alamatdyr?! Ýene nä hekaýatdyr?! Aýdyň? — diýip, Enekütä ýapyşdy.

— Dat-perýat!.. Öten agşam ol amanat gelin biri bilen gaçyp gidipdir. Çerkez janyň aty bilen myhmanyň atyny hem münüp

gidipdirler — diýip, Eneküti saçyny ütüşdirmäge başlady.

Işan iki elini asmana göterip:

— Alla!.. Alla!.. Bu nä alamatdyr, alla?! — diýip, nalyş etmäge başlady.

Bekmyrat baý agzyna ýetirip barýan käsesini ýerde goýdy. Şu halatda onuň gözlerine gan guýlup, ýüzleri hyrsyzlanyp, misli baş kesmäge gyljyny syryp topulan jellat ruhuna geldi. Şol wagt işanyň naýynjar nalyşy hem onuň gulagyna ýaramady. Onuň şeýle ejiz güne düşüp, nirelerden kömek sorap durmagy hem Bekmyrat baýyň ruhuna gatlyşmady.

— Goýuň, işan aga. «Ölen gaýdyp gelmez aglamak bilen» diýýä — diýip, Bekmyrat baý işany köşeşdirdi. Soňra ol — Işan aga, obadan bir habar tutduryp bilmezmikäňiz, hiý, bir gördüm-bildim bolmazmyka? — diýdi.

Seýidahmet işan derrew Enekütini ýollady. Ol başyny ýaýkap:

— Bu bir alamatdyr, ahyrzamanyň alamatydyr; «Ahyrzaman ýakynlaşanda, heleý ata çykar» diýenleri gelendir — diýdi.

Bekmyrat baý:

— Işan aga, men munuň nämäniň alamatydygyny bilýän. Bu alamat bir adamyň gany bilen sowlar gigelendir — diýdi.

Ýanynda oturanlar:

— Asyl, Bekmyrat baý, şolaryň ikisem — tüýs ajalyna howlугanlar.

— Bolmasa, beýle iş edesleri ýok.

Şolaryň indi ikisinem gören ýeriňde ýere sokup goýberiberenden gowusy ýokdur.

— Ýogsamam indi ol size gelin bolup hezil beresi ýok — diýişdiler.

Bekmyrat gahar-gazap bilen:

— Men olary etjegimi özüm gaty ýagşy bilýändirin — diýdi. — Olar indi meniň elimden gutulmazlar. Asmana uçsalar, aýagyndan çekerin, ýere girseler — gulagyndan. Şu ýagty ýalançyda menden gaçyp

gutalmazlar. Biriniň janyny jähennemä ibärin, beýlekisini bolsa ölmez-gülmez belasyna sataşdyryn. Ynha meniň etjegim — diýdi.

Oturanlar ýerli-ýerden:

— Wah, etmelisi şoldur — diýişdiler.

Olardan biri:

— Aý, olaň ikisinem ýere sokaýandan gowusy ýokdur. Ol aýalam ölmez-gülmez belasyna sataşdyrjak diýip, öldürmän goýsaň, ilň sözem gulagyňa ilmän durmaz — diýdi.

Bekmyrat baý ýene gazap bilen:

— Il nämedir maňa? — diýdi. — Il maňa dil ýetirjek bolsa, ilki meniň derejäme ýetsin. Soňra meniň bilen sözleşsin. Her bir köwşümiň nalyna degmezler maňa dil ýetirmi?! Men şu çaka çenli synymdan asyljak bolýanlara gysymymda buzuň oda öwrülip, oduň buza öwrülýändigini görkeze-görkeze gelyändigirin. Ölüm diýýäler, ölümdenem bir jeza bormy?.. Aýagymyň aşagynda bir garynja galdy, öldi, gutardy. Ýagşy, ondanam bir jeza boldumy? Jeza öz deňini-duşuny gözi görüp, şolaryň arasynda ömür dişi ýylgyrmasa, ana, jeza şonda bor. Men ol heleýe ömürlük zyndan guraryn. Ol meniň guran zyndanymyň içinde gülmän, ýylgyrman, sözlemän, бүтін ömrüni gözýaş içinde geçir. Ynha, men şeýle jezany jeza diýip bilýän. Ölüm näme, bir öldi, bir gutardy — diýip, Bekmyrat baý sözüni soňlamanka, Enekütiniň gelmegi onuň sesini kesdirdi.

Işan saňnyldap:

— Hiý, gördüm-bildim, uç boldumy? — diýip sorady.

— Pirim, ne gördüm bar, ne — bildim. Hiç uç bilinmedi — diýip, Eneküti ýaýdanaklan bolup durdy.

Bu habardan soň Bekmyrat baýyň oturyp hezili bolmady. Ol derrew ýerinden turup:

— Ondan ujy men bilýän — diýdi. — Siz indi sorag edip, azara galmaň. Ýagşy, işan aga, bize rugsat beriň.

Işan saňňyldap:

— Rusgatdyr — diýip ýerinden turdy.

Bekmyrat baý aýaly hem inisi bilen paýtunly öýlerine gaýtdy.

KOWGY

BEKMYRAT baý özüniň bezegli jaýynda dört-bäş sany adam bilen otyrды. Bu adamlar onuň iň degerli, ýakyn garyndaşlaryndandy. Oturanlaryň barysy hem Bekmyrat baýyň ýörite çakylygy boýunça ýygnanypdy.

Baý gahar-gazap bilen ýüzüni ýokary galdyрман:

— Ynha, adamlar, biziň häzir näme maslahat bilen ýygnanyşandygymyz barymyza mälim — diýdi. — Şu iki günün içinde Maryda, Baýramalyda habar tutulmadyk ýer galmady. Olary ýer iýipmi ýa asmana uçupmydyrlar — mälim däl, ne gördüm bar, ne-de — bildim. Bazarda jar çagyrtsaň, ol bir ýitig mal däl, jaram çagyrdyp bolanok, göreniň üstünden hem düşüp bolanok. Gören hem bize gelip aýdanok. Şol sebäpden hem bize uç bermän gidip barşy.

Ýöne bir zat bar: şol gyzyň işanlardan ýok bolan gününüň öňküsi günü Suhan baýyň Berdi atly çolugy gumdan azyga gelyä. Ol ertesi azyk alyp, guma gitmeli eken; emma azygam alyp gitmändir, özem ýok, zym-zyýa bolýa, nirä uçanam mälim däl.

Gyzyň işanlardan ýok bolan günü, şol çolugyň salgynda bir nämelim ýaş ýigidiň işanlarda agşama çenli diýen ýaly oturyp, gijara turup gidenini gören bar. Ýöne weli nirä gidipdir, hiç kim bilmeýä. Netijede Suhan baýyň çolugam ýok, şol gyzam ýok, olaryň üstüne Çerkez işanyň atam ýok, meň atymam oň üstüne ýok.

Oturanlardan biri:

— Belki, özüni suwa-söle taşlap, ölüp, ýok bolup gidendir — diýdi.

— Wah, olar ýaly ölüp gitse, Täterimiň aňyrsyna gitsin. Men şolar ýaly çopan-çoluk bilen ýok bolup gitdimikä diýip, gara janym galanok. Her bir bor-bolmaz çopan-çoluk dagam ýedi günlük ýeläňden kesek oklasa, ondan ölen ýagşy dälmi? — diýip, Bekmyrat baý sözünü soňlan badyna, ýanynda oturanlar ala gowurdy boluşdylar:

— Wah, ol-a şeýle-le!

— Wah, olar ýalyň tohumyny kesmelidir-le!

— Olar ýaly beýle eden bolsa, dünýä inmedik ýaly bolar-la!

— Ýok, indi şol gyzyňky ýetdi, indi şol gyzy görnen ýerinde ýere süsdürip gaýtmaly!

Bekmyrat baý:

— Ony gören ýerinde ýere süsdürip gaýtmakdan aňsat näme bar? Onda senem dynarsyň, olam dynýa. Ol beýle däl. Ony ynha, saglyk bolsa, ölmez-gülmez belasyna duçar ediris — diýip, ýol salgy bermäge durdy: — Ilki olary tapmak gerek. Şol çoluk oglanyň ejesi Ahal gyzymyş. Onuň daýy topary Ahalda bolmaly. Ol ýegen oglany Ahaldan gözläýmeli. Özem ota ýanaşmaz, çöl bilen gider. Ol sebäpden Amanmyrat bilen Sapar Tejen aýagynda ýoluny saklar. Tejen aýagynda olar bir ýere degmän geçmezler. Eliňize düşenlerinde, ol haramzada çolugy ýere sokup gaýdarsyňyz, emma şeýle ederseniz: ys-da çykmasyn, kok-da. Ol heleýem bolsa getiriň, onsoň nätjegimizi özümüz bileris. Düşündiňmi, Amanmyrat?

— Düşündim.

— Düşünen bolsaň, tur, ugraň, ota çykyň — diýip, Bekmyrat baý olary turzup goýberdi.

Oturanlardan birisi:

— Bekmyrat baý, sen ol heleýi «ölmez-ýitmez belasyna duçar etjek» diýýäsiň welinim, şony tep-tekiz edip oturyberenden gowusy ýokdur. Ne söz bor, ne-de — gep, dynar oturybiýrsiň — diýip, işanlardaky adamyň pikirini aýtdy.

Bekmyrat baý muňa-da işanlarda aýdan sözünü gaýtalady. Iň soňundan bolsa:

— Men: «Şony ölmez-gülmez belasyna duçar ederin» diýdim. Şol, ýalňyşam bolsa, meniň agzymdan çykan söz. Men agzymdan çykan sözi gaýdyp almany hol ýere gaçan tüýküligimi gaýdyp agzyna alan ýaly görýän. Indi bu hakda gürrüň gutardy — diýip, kamzolynyň goltuk jübüsinden ýasy gapjygyny aldy-da, içinden bir kagyz çykardy, Ol kagyzyň hatly tarapyny adamlara tutup — ynha, adamlar, şu haty görýäsiňizmi? Şuny bolköýnek aşnamyz berdi — diýdi. — Haýsy ýerde bolsa-da, kömek gerek bolsa, şu haty şol ýeriň pristewine tutaýmaly. Ol maňa näme kömek gerek bolsa, gürrüňsiz beräýmeli. Ahalyň bir tarapynda seniň şu hatyňa pristew pitiwa etmese, onda bolköýnek agamyz: «Göni maňa tilgram uraý, men Aşgabat bilen sözleşip, şol pristewi hyzmatyňda «Gulluk, aga!» diýip durar ýaly etdirin» diýdi.

Indi, Weli baý, näme diýýäsiň, biz üçimiz hem Ahala ugrasak diýýän — diýip, Bekmyrat baý Weli baýyň ýüzüne seretdi.

— Hawa, gitmek gerek, haýal etmek gerek däl — diýip, Weli baý ýanynda oturanlaryň ýüzüne seretdi.

Oturanlar:

— Gitmek gerek.

— Nirede-de bolsa, tapmak gerek — diýip, maslahaty bir ýere jemlediler.

ÇOPAN AGANYŇ GOŞUNDA

ÇOPANLARYŇ durmuşynda günde-günaşa şeýle bir üýtgeşiklik bolup durmaýardy. Bu günki günleri — düýnkä, düýnki günleri bu günkä meňzeş, birsydyrgyn durmuş geçip duransoň, bularyň arasyndaky gürrüň hem şol bir gürrüň bolup, günden-güne diýen ýaly

gaýtalanyp durýardy. Setanda-seýranda bularyň goşlaryna bir adam azaşyp-tozaşyp düşäýse, ol çopanlaryň durmuşyna bir hili üýtgeşiklik salýardy. Ol gün hemişeki birsyhly gaýtalanyp edilip durlan gürrüňleriň az-kem mazmuny üýtgäp, bularyň gürrüňçiligine kem-käs täzelik salýardy. Olar durmuşlarynda bolýan şujagaz täzelige hemişe şatdy, ygyp-tozup goşlaryna düşen myhmana: «Gelen — döwlet, geliň» diýip, gujaklaryny giň açýardy.

Çopan aganyň goşy hem şu umumy çopanlaryň goşy ýaly bir goşdy.

Çopan aganyň ady hem Çopandy, käre hem çopançylykdy. Ol köp ýyllardan bäri Tejen aýagynda ömrüni çopançylyk bilen geçirip gelýärdi.

Çopan aga özüniň adaty durmuşy boýunça bu gün agşam hem ojar oduny gümredip, hol beýle ýanynda çoluklary bilen gök çay urup, derläp otyrды. Çopan gazany oduň başynda hiç kime minnetsiz lygyrdap gaýnap durdy.

Ynha, bu mahal birden çopanlaryň beýle ýanynda ýatan Akbaý, Goňurbaý hem Ýowbasar ýerlerinden turup, gündogara tarap gabyrdaşyp topuldylar. Şol halatda üç itiň ortasynda iki sany atly görüňdi. Çoluklaryň biri itleri kowup, atlylary goşa alyp geldi. Atlylar:

— Salawmaleýkim — diýip, salam berdiler.

Çopan aga:

— Aleýkim — diýip, atlylaryň ýanyna geldi.

— Atdan düşüň, Mergen, atlary tut — diýip, çolugyna buýurdy. Atdan iki sany ýaş ýigit düşdi. Bularyň ikisiniň hem aýaklary hrom ädikli, başlary ak telpekli, eginleri gyrmyzy donly. Çopan aga öz içinden: «Bular-a baý ogullary bolmaga çemeli» diýip pikir etdi.

Ol:

— Myhmanlar, geçmäge törümüz-ä ýok, ynha, gümräp duran oduň başy, oturyň — diýip, aşaklaryna oýlugyny düşäp, bulary oturtdy. — «Gelen — döwlet» diýýä, çopanlaň goşuna-da, şeýdip, aýda-ýylda bir myhman düşäýmesi bolýandyr. Mergen, hany taňkaň gaýnadymy,

myhmanlara çay demläp ber — diýip, öz hormatly myhmanlarynyň önünde çay demledip goýdy. Çay başynda gürrüňçilik boldy. Soňra nahar içdiler. Nahardan soň ýene çay başynda Çopan aga:

— Myhmanlar, ugur haýyr bol-a, nireden gelip, nirä barýasyňyz? — diýip sorady.

Bu mahal Berdiniň başyna «Çaşgyndan gelip, Tejene barýas» diýen pikir geldi. Emma ömründe ýalan sözläp görmänsoň, ýalan sözlemäge onuň dili öwrülmedi. Şonuň üçin hem näme diýjegini bilmän, birhaýukdan soň ýüregine daş baglap:

— Marydan gelip, Ahala barýas — diýip jogap berdi.

Çopan aga: «Näme üçin gelyäsiňiz, näme üçin barýasyňyz?» diýip sorap oturmanyň uslybyny tapman:

— Örän ýagşy — diýmek bilen kanagatlandy.

Soňra çay içişlik, gürrüňçilik gutaryp, ýatymaga başladylar. Berdi bilen Uzuk ak keçäni iki gatlap aşaklaryna ýazdylar. Uzuk saçyny görkezmejek bolup, tirme guşagyny selle edinip ýatdy.

Bular ýolda gaty ýadansoňlar, başlaryny ýere goýanlaryndan, berk uka gitdiler.

Gije Uzugyň sellesi çözülipdir. Uzuk sellesiniň çözüleniden bihabar uklap galypdyr. Ýalançy ýagşy ýagtylandan soň, Çopan aga turanda, ol ýaňky myhmanlaryň biriniň yeňsesinde bilek ýaly gara saçyň guýlunyp atanyny gördi. Çopan aga onuň saçyna gözi düşende, gara ýylandyr öýdüp, taýagyna ýapyşdy, ýakynlaşyp, saçdygyny bilenden soň: «Bu nä ajaýyp iş boldy?» diýip, yzyna dolandy.

Çopan aga ot ýakdy, ýuwundy-ardyndy. Ýalançy ýagşy ýagtyldy. Soňra ol baryp:

— Turuň, ýoldaşyňyzyň başy açylypdyr, bir zat bilen ýapyň — diýip, Berdini oýardy. Berdi tisginip turup, Uzugy oýardy, Uzuk ukynyň arasynda aljyrap, iki eli bilen başyny tutdy. Uýalyp, Çopan aga seretdi. Çopan aga oňa seretmän, oduň başyna gitdi. Uzuk Berdä assajykdan:

— Masgara bolupdyrys — diýdi.

Berdi:

— Onuň masgaraçylygy ýok, telpegiňi geý — diýip, Uzuga telpeğini uzatdy.

— Indi men neneňsi telpek geýerin. Çopan aga-da görendir — diýip, Uzak Çopan aga assyrynlykdan uýalyp seretdi.

Çopan aga oduň başynda ody ölçerişdiren bolup, hiç zatdan bihabarsyran boldy.

Uzak telpeğini geýip, bilini pugta guşandy. Soňra Berdi bilen bir-birleriniň ellerine suw akydyşyp ýuwundylar, oduň başyna gelip oturdylar, çay içdiler, nahar edindiler.

Çopan aga Berdiniň ýüzüne seredip:

— Inim, adyň näme bolmaly? — diýip sorady.

Adym Berdi.

— Örän ýagşy, Berdi jan. Hawa, indi öz başyňyzdan geçen hal-ahwalatdan gürrüň ber.

Berdi Çopan agadan çekinmän, başdan geçenini gürrüň berdi. Çopan aga Berdiniň her sözüne: «Berekella, tüweleme, berekella!» diýip diňläp otyrды.

Soňra ol Uzugyň ýüzüne seredip:

— Aý, berekella, keýgim, asyl erkekden zyýat iş edipsiň-dä — diýdi.

— Asyl edäýmelisem şoldur, asyl oňaraýypsyň-da, keýgim. Öten agşam bilen bolsak, bu gün toý ederdik. Biz indi sizi toý etmän goýbermeris. Şu gün agşam börsük ederis, ertir bu ýerde toý-tomaşa ederis, dynjyňyzy alarsyňyz. Al, gyzym, çay iç, asyl utanjak-uýaljak bolaýmagyn, asyl öýüňizde ýalyjak bolgun. Aý, tüweleme, erkegiň etmedigini edäýipdir-dä. Ynha, bu gün dynç alyň. Ertir azyga giden çolugymyzam geler — diýip, Çopan aga bulary alyp galmakçy boldy.

Çopanlaryň durmuşy Berdiniň öz durmuşy bolansoň, bir gün-ýarym gün dynç alyp gitmek Berdä-de ýaraman durmady.

— Bolýa-da, Çopan aga, bir gün-ýarym gün dynç alaýmak özümizde ýaraman duranok — diýip, ol Çopan aga; razyçylyk berdi.

Ertesi goýunlary hem çygra kowdular, azyga giden çoluk — Juma hem gaýdyp geldi. Bu gün çopanlaryň durmuşynda toý-tomaşa, şatlyk. Öten agşamky gömen börsükleriniň daşyna geçip, hezil edinip ýýdiler. Gerk-gäbe bolşup, süpürinişip-ardynyşyp, murtlaryny ýaglaşyp boldular. Soňra Çopan aga:

— Hany, oglanlar, myhmanlara bir pata bereliň — diýdi. — Ýoluňyz ak bolsun, ýoldaşyňyz — hak; aman-sag barjak ýeriňize baryň, bir-biriňe guwanyp ömür sürüň; goşa-goşadan ogluňyz bolsun; allahekber — diýip, Çopan aga çopan patasyny berdi.

Soňra bolsa — Mergen, al tüýdügiňi, Juma aýdym aýdar, toýy toý ýaly geçirmelidir — diýip, şowhun berdi.

Garaz, tüýdük çalmakmy, gürrüňçilikmi, çay içmek, nahar iýmek bilen toýy öz möçberinde toý mertebesine ýetirdiler. Gün hem aşak ýagşy sallandy. Çopan aga birden ini bir zat syzan ýaly:

— Juma, sen oba baraňda, «Goşa myhman geldi-dagy» diýip gürrüň edäýen dälsiň-dä? — diýip sorady.

— Goşumyza iki sany myhman geldi — diýip gürrüň etdim.

— Ýagşy bolmandyr. Aý, zyýany ýok, Berdi jan, häzir biziň goşumyzdakaňyz, arkaýyn oturyň. Eger bir zat bolaýanda-da, hol ýatan egri taýaklar, baý işlär-ä. Ynha, gün ýaşyp, ýyldyzlar görner welin, men seni ýyldyz ýoluna salyp goýbärim. Şu gije Tejeniň çygryndan çykyp, Takyryň düzünden sürersiň. Soňra guma urmagyn. Otlyň ýoluna bir baraňsoň, ondan arany açmagyn. Mydam bir egniňi otlyň ýoluna tutup sürseň, Ahala bararsyň. Aý, hiç darykmagyn, oglum — diýip, Çopan aga Berdä köp gürrüň berdi.

Şol gürrüň berip oturyşyna ol ýagşy iňrigi garaltdy. Ýyldyzlar asmanda patrak ýaly boldy. Berdi bilen Uruk her haýsy bir ata atlandy. Çopan aga bulary hol beýle ýandaky gara syrtyň aňyrsyna çenli ugradyp:

— Ýagşy onda, oglanlar, sag-aman baryň — diýdi-de, ýol salgy berdi. — Ynha, hol maňlaýyňyzdaky ak ýyldyzy görýäsiňizmi, şoňa çat maňlaýyňyzy tutup sürüberiň. Ol ýyldyz ýaşar welin, hol ýeňsedäki ýalpyldawuk gyzy ýyldyz süýr depäňize geler, tiz wagtda-da öňüňize geçer. Ana, şol öňüňize geçen ýyldyza maňlaýyňyzy tutup sürşüňize daňy atyrsyňyz. Bu ýyldyz erňeklär-de ýaşmaz. Ertir hem şol ugruňyzy ýitirmän sürüp bilseňiz, Duşagyň bir çemesinden çykarsyňyz. Ondan aňryk otlyň ýoluny bir ýanyňyzdan sypdyrman sürersiňiz. Ýagşy, hoş. Aman-esen barjak ýeriňize baryp ýetişiň.

— Ýagşy, bolýa onda, hoş wagtyňyz.

Çopanlar myhmanlaryny ýola salyp, bu agşam olaryň gürrüňini edip köp oturdylar. Soňra ýatyşdylar.

Gije ýarymdan agansoň, goşa iki sany atly gelip, çopanlary oýardy. Çopanlar ilki Berdi dagy gaýdyp geläýendir öýtdüler. Soňra bularyň Berdi dagynyň yzyndan çykan kowgudygyny bildiler. Aman-esenlik soraşdylar, kowguçylardan biri:

— Siziň goşuňyza degip geçen-ä bolan däldir? — diýip sorady.

Çopan aga bularyň Jumanyň «Goşumyza myhman geldi» diýip, obada eden gürrüňiniň yzyny derňemäge gelendiklerini bildi. Ol sebäpden «Ýok» diýip aýtsamam ynanmazlar diýen pikir bilen:

— Hawa, boldy — diýdi.

— Näçe adam?

— Iki sany.

— Garrymy, ýaş?

— Ýaş,

— Haýsy tarapa ugradylar?

Çopan ters ugry salgy berdi:

— Çaşgyna barýas — diýip, şu ýerden-ä Çaşgyn tarapyna ugradylar.

Kowguçylar çopanlar bilen hoşlaşyp, göni Çaşgyn tarapyna sürdüler.

MERET ARČYNYŇ MASLAHATY

MERET arčyn ilki bu iş hakynda maslahat çagylanda, obanyň ýedi-sekiz sany ýaşulusyny çagyrypdy. Emma bu sapar diňe dört sany baý ýaşulyyny çagyrdy, çünki bu üýşmeleňde çözülmeli mesele öňki ýygnanyşykdakydan has ýeňildi. Bu dört adam bolsa obanyň iň degerli, iň agyzly baý adamlarydy.

Öňki ýygnak gaty howlukmaç bolansoň, Meret arčyn myhmanlaryny diňe gök çay bilen sowupdy. Bu sapar bolsa myhmanlaryny towukly palawdan doýurdy. Palaw ýagşy joşandyr alla diýip, gyrmyzy çäýneklere demlenen ajy çäylary bolsa myhmanlarynyň öňünde goýdy.

Endamlary ýumşap, der görnüp başlansoň. Meret arčyn özüniö sözüne başlady:

— Hawa, adamlar, biz gyz dawaly işimizde birbada Bekmyrat baýyň howuny basdyk. Emma şu işe girişip, birinji gadam basamyzda, aňyrsyz-bärsiz, göni müň tümen harç boldy. Ýok, hawa, atbekada-da ýigrimi tümen berdik. Bir müň ýigrimi tümen bolýa — diýip, Meret arčyn iki agyz sözde göni alty ýüz tümen puly öz tarapyna geçirdi. — Hawa, bu harç edilen puldan başga-da halkdan ýygnalan puldan ýüz segsen tümen arassa pul galdy. Mundan başga-da halkyň haraz towzasyny, aralyk ýabyň kärendesini şol wagtda pula öwürpdim. Bu hem iki müň ýigrimi tümen arassa puly dikläpdi. Şeýlelik bilen, häzir biziň elimizde galan puluň jemi dos-dogry iki müň baş ýüz tümen pul.

Indi ýene bir zat bar. Bekmyrat baý: «Tä jalaýgöten galýançam gidişerin, dawamda basylman» diýýämiş, Bekmyrat baýy jalaýgöten goýaýmak aňsat dälidir. Şu ýerde «Semiziň ýagy siňinça arrygyň jany çykar» bolaýmasyn?

Ýene-de biz prisdewi satyn almak üçin bir müň ýigrimi tümen harç etdik. Häzir Bekmyrat baý bolköýnegi satyn alypdyr. Bekmyrat baýyň

elinden bolköýnegi aljak bolsak, azyndan iki müň tümen harç etmeli. Häzirki elimizdäki puldan baş ýüz tümen galýa. Emma Bekmyrat baýy bolköýnekde basaýsak, işiň köpýesini¹ onuň Aşgabada göterjeginiň iki ujy ýokdur. Biz bolsak elimizde galan baş ýüz tümen bilen Aşgabadynyň ýoluna-da garap bilmeris.

Ynha, indi meniň şu ýerde aýtjak sözüüm bar. Biz şu ýerde «Ar köýenden iman köýsün» ederismi ýa-da «Namartja olam, sagja olam» ederismi? — diýip, arçyn oturan adamlara maslahat saldy.

Oturanlaryň biri:

— «Ar köýenden iman köýmelidir». Gyz biziňkidir, biz gyzymyzy hiç kime bermeris. Tä ýykylyp, ýanymyz ýere degýänçä gitmelidiris — diýdi.

Ikinji biri:

— Dogry, gyz biziňkidir, pul kemçilik etse, ýene ilatdan pul ýygnarys. Ýöne weli gyzy bermeris — diýdi.

Meret arçyn:

— Bu ýerde «Gyzymyzy bermeris» diýip gygyryşyp otyrsyňyz — diýdi. — Gyz hemmämiziň agzymyza ýaglyk gysdyryp gidipdir. Ol işanlardan biri bilen gaçypdyr. Barymyzy ýüň sakgal edip, elimize darak tutduryp gidipdir, «Alyň, sakgalyňyzy daraň, başga işi oňarmarsyňyz» diýägede, Bekmyrat baý üç günden bəri bütin Mary uýezdini sorag edip, uç çykaryp bilmän ýör — diýende, oturan ýaşulularyň hemmesi: «Bä-de, bäh!» bolşup, sakgallarynyň uçlaryny agyzlaryna saldylar.

Meret arçyn:

— Ynha, gördüňizmi, hemmähiz sakgalyňyzy dişlediňiz. Ynha, şuňa «Agza ýaglyk gysdyrmak» diýerler. Ýogsam erkek adamyň agzynda ýaglyk näme işlesin, erkek adam ýaşynýamy näme? — diýip, oturanlara seretdi.

Oturanlar ýerli-ýerden gowur-da, gowur boldular:

¹ Kopyasyny

— Men-ä şol gyza kaýyl boldum...

— Aý, ol kaýyl bolmaz ýaly iş etmändir.

— Özem on baş-on alty ýaşlaryndaky gyz... Mert ekeni.

— Merdiňem merdi ekeni, biz-ä telpek goýýas...

— Aý, telpek goýmazça-da däl. Gaty akyly ekeni.

— Şol türkmençilikde gaty güýçli baý ýere gaçaýan bolsa, şol gaty akyly boldugy-da.

— Aý, eýleň-beýleňräk ýerden kim onuň ýanyna baryp biljek, bir gylyjydan gan damyp duran bolmasa.

Meret arçyn bular gowurdaşyp bolýançalar, diňläp oturdy. Mylaýymlykdan ýene özi söze başlady:

— Şol dogry. Türkmençilikde gaty güýçli ýere gaçan bolsa, şol gyz Bekmyrat baýlaryň elinden çykýa. Emma eýleň-beýleň adam bilen gaçan bolsa, ýeriň aňry ujuna giden-de bolsa, şol gyz gutulmaýa. Siz biziň türkmen baýlarymyzy özüňiz ýagşy bilýärsiňiz. Şular ýaly aýal maşgala dawa bilen orta düşdümü, onsoň hemme baý şoňa aşyk. Ähli baýy şol gyz özüniň gözelligi bilen humar edýä. Uzug-a näme, şeýle bir maşgala, özüniň hakyky owadanlygy bilen her göreni humar etjek. Indi bu işiň neneňsi çözüljegini aýdyp bereýin. Süýt-gatyk öňünde näme, Bekmyrat baý bilen gyzyň gaçan ýeriniň pul güýji deň bolup, ikisi dim-dik bolup dikleşende, gyzyň aýdany bolar. Gyz — Bekmyrat baýlar meni zor edip süýrediler. Bu adama özüm gaçdym. Şoňa-da razy — diýer gutar. Kazykowl bolsa: «Gyza nika gyýlansoň, är talak etmese, başga kişä nika düşenok» diýer. Gyzam bolsa «Öň men hiç kime nika razyçylygyny beremok. Şol sebäpden hem başym boş, şunuň bilen gaçdym» diýer. Ondan soňra galar türkmençilik. Türkmençilikde-de näme, gyzyň gaçan ýeri Saryja baýlar ýaly ýer bolsa, tüpeňiniň misini gyzardyp dursa, gyz Bekmyrat baýlaryň elinden gidibiýr. Ynha, boljak işler-ä şeýle — diýip, Meret arçyn oturanlara seretdi.

Meret arçyn Uzugyň Berdi bilen gaçanyny aňlaýardy. Şeýle-de

bolsa, ol hakda gürründeşlerine hiç zat duýdurmady. Eger-de «Gyz Berdi bilen Ahala gaçyp gidipdir» diýäýse, maslahatdaşlary «Hökman yzyndan gidip, gyzy elinden almaly» diýjekler, sebäbi bu oturanlaryň hemmesi hem Meret arçyndan ýaşdy. Olaryň her haýsynda-da Meret arçyndaky «Uzugy özüme aýal edip, alyp biläýsem» diýen inçe tama bolup biljekdi. Meret arçyn muny hem aňlaman durmaýardy. Ol sebäpden hem onuň pikiri häzirki ellerindeki iki müň baş ýüz tümen puly, baş adam bolup, deň paýlaşyp oturybermekdi. Şeýle edilse, Meret arçynyň hasapda görkezmedik alty ýüz tümeni bilen göni bir müň bir ýüz tümen onuň jübüsine girýärdi. Maslahatdaşlaryna bolsa baş ýüz tümen pul ýetýärdi. Şonuň üçin-de gyzy gaýtaryp almak indi bize mümkin bolmaz diýen pikiri Meret arçyn özüniň mylaýym sözleri bilen ýoldaşlarynyň başyna saldy, soňra bu pikirini aýk aýtmaga girişdi:

— Indi, adamlar, meniň-ä size bir aýtjak sözüm bar. Babalarymyzyň «Ýedi ölçe-de, bir biç» diýen sözünü ýatdan çykarmalyň. Siziň näçe ölçäp, näçe keseniňizi bilemok welin, men-ä şu iş hakynda şeýle pikir etdim. Gyz biri bilen gaçan bolsa, ol bizden arany açdy. Indi ol gyz enesiniňem diýenini etmeýä. Her ýerde soralsa-da, şol gaçan adamsyndan başgany tanamaýa. Ol sebäpden biziň indi mundan beýläk höňküldejek bolmamyz bir salgyma çapan ýaly zat bolýa. Oňa görä-de meniň maslahatym: şu işi goýbolsun edeliň. Bir yrap gördük, gopmady, besdir. Mundan beýläk gadam ätsek, bu iki müň baş ýüz tümen pulumyzy gi-diris. Men-ä şu puly biderek köýdürmäliň diýjek. Siz näme diýýäsiňiz? — diýip, arçyn oturanlara maslahat saldy.

Oturanlar Meret arçynyň sözünüň äheňini aňdylar. Iki müň baş ýüz tümen puluň ýerini gazmak pikiri barynyň başyna birden gelip doldy. Emma bir-birlerinden mekirsiräp: «Aý, bolýa-da» diýişdiler.

Meret arçyn olardan hem mekirsiräp:

— Onda bu puly näderis? Ilatyň salgydyna geçiräýerismi? — diýdi.

Oturanlardan ses-seza çykmady.

Birnäçesi pula humar bolup, sarsman oturyp bilmediler-de, oturan ýerlerinden gozganyşdylar.

Meret arçyn:

— Näme sesiňizi çykaraňzok? Onda meň aýdanyma razy-da? — diýende, oturanlaryň biri ahyrynda ýaryldy:

— Aý, Meret arçyn, bu bir biziň jübimizdäki pul-la. Munça puly jübünden çykaryp, ilatyň salgydyna beräýmeli bolarmy? — diýip ýyljyraklap, oturanlaryň ýüzüne seretdi.

— Bermejek bolsaňyz aýdyň-da, men-ä size garaşyp otyryn.

— Garaşyp oturma, paýla!

— Hawa, hawa, paýla!

— Düýä münüp, hataba bukmak gerek däl, paýla!

— Wah, hawa-la, paýlasana — diýşip, Uzugy bahanalap ýygnalan halkyň puluny baş bolup paýlaşdylar.

Biçäre gyzyň takdyry hem Meret arçynyň öýünde şeýle çözüldi.

Muňa zamanasynyň nakyly dogry geldi:

«Akja gümmez dik bolsa,

Başgasyny sil alsyn».

AHALDA

GÜYZÜŇ baş egip, gyşa ýagşy ýol beren günleriniň biridi. Demirgazykdan öwüsýän şemal gahar-gazap bilen ýüzünden penjäni urup, rehimsiz dalaýardy.

Çep egnini daga gyýarak tutup, paýtunyň üstünde oturan murtlak paýtunçy bolsa şemala ýüzüni uzak dalatmak islemeýärmí ýa-da gün gijigipdir-dä, gijä galmajak bolýarmy, atlaryny näçe diýseň haýdap sürýärdi.

Paýtunçy wagtal-wagtal:

— Hä-ä! Köpekler!.. — diýip, atlarynyň her haýsynyň gandyzyna bir gamçy gondurýardy. Tüýüni çekseň, ýagy çykjak bolup duran iki sany demir gyr at gandyzlaryna degen gamçynyň namysyna näçe diýseň gidýärdi. Paýtunyň tigirleri ýere her ýerde bir degýärdi.

Paýtunçy atlarynyň beýle gidişine şähdi açylyp, çep egniniň üstünden ýeňsesine garady-da:

— Ýarym sagatda Owazmamet gulunkiýe bararah — diýdi.

Bekmyrat baý:

— Aý, çoh sag ol, byg han. Sen ýarym sagada galmar sen — diýdi.

Bekmyrat baýyň bu sözleri paýtunça ýakmady. Ol ýüzüni aňry dolap, gaýtadan bulara habar gatmady.

Paýtunyň üstünde Bekmyrat baýyň gapdalynda oturan tegelege ýakyn galyň ýüzli, togalak ýogyn burunly, ullakan gözleriniň üstüne dökülip ýatan tutaşyk gaşly, giň kükregini ýapyp duran gürzelek uzyn sakgally adam Bekmyrat baýyň gumly garyndaşydy. Bu adama Serbaz baý diýerdiler.

Iliň gürrüňine görä, Serbaz baý Bekmyrat baýdan hem baýrak bolmaga çemeli. Emma Bekmyrat baý bu gezek Ahala gaýdanda, Serbaz baýdan kömek isläp, ony alyp gaýtmandy. Ýöne — ýanymyzda bir gara hem-de ýurt görer — diýip alyp gaýdypdy.

Serbaz baý üçin häzir töwereginde görünýän zatlaryň hemmesi täsindi. Ol gözüni çep tarapyndan aýyrman, baýyrlara, daglara seredip, dyngysyz sorag berýärdi. Munuň soragyna köplenç paýtunyň üstünde onuň özi bilen ýüzbe-ýüz oturan adam jogap berýärdi. Bu jogap berip oturan ýylmanak suwulgan ýüzli, köse sakgal, gözleri ýiti adam agzyny towlap, dodaklaryny münküldedip oturyşyndan, nähili-de bolsa, bir söz bilen çümmükläýjek ýaly bolup görünýärdi.

Serbaz baý önünde ýyljyraklap oturan adama:

— Bu, Weli baý diýýän-ä, şu hemişeler köne adamlardan eşiderdik

«Bulutlar ýagan wagty daglaryň üstüne çöküp otyrmyş» diýip, şol ras eken — diýdi. — Hal, görýämiň, dagyň başynda çöküp oturanlaram bar. Dynçlaryny alyp, turup barýanlaram bar.

Oglankak — bulutlar deňizlere çöküp, suw alyp, asmana göterilýämiş — diýibem eşiderdik. «Gudraty görseň, daglara bar» diýenleri ras eken-ow, her zady görüp ynanaýmaly.

Bekmyrat baý maly dünýä sygmaýan nadan garyndaşynyň bu sözlerine hezil edinip, ha-ha-haýlap güldi.

Weli baý mekirlilik bilen ýylgyryp:

— Görýämiň, Serbaz baý, «Köp ýaşan bilmez, köp gezen biler» diýýä, köpräk gezmek gerek, görmek gerek. Sen şol «Gumda goýnumyň gumalagy yrýa bolýa» diýip, Garagumy bagyrtlap ýatyrýň — diýdi.

Bekmyrat baý ýene hezil edinip güldi. Bekmyrat baý hemişe Serbaz baýy göreňde, oňa gülüp, hezil ederdi. «Bekmyrat maňa gülýär-ow» diýip, Serbaz baýyň hiç gahary gelmeýärdi.

Weli baý:

— Eşidýämiň, Serbaz baý, awçylar gizlenip baryp, kämahallar gartaşanrak bulutlary tutaýýalarmyşlaram — diýdi. — Ahal bazarlarynda bulut satylýa. Şondan bir bölegini Mara alyp gitsek nädýä? Ertip tamyň içine goýberseň, şol tamdan çykyp bilmän, ýokarda sepeläp aýlanyp ýör — diýdi.

Serbaz baý:

— Be... öýe goýberseňem ýagarmyka? — diýip, Bekmyrat baýyň ýüzüne seretdi.

Serbaz baýyň bu sözüne Bekmyrat baý bilen Weli baý gyzyl-gyran gülşüp, hezil etdiler, olar gülüşýärlermi, gülüşmeýärlermi, Serbaz baýyň perwaýyna-da däl. «Bular-a maňa gülüşýärler-ow» diýip, onuň ýüzem üýtgänokdy. Onuň gülşükli ýeri hem tä gülşüp bolýançaýlar, sarsman, üýtgemän, gözüne seredip oturmasydy.

Weli baý gülküden ýaňa zordan özüni raslap:

— Serbaz baý, öten agşam: «Dat, otly ýykylyp barýa!» diýip, uklatmadyň-aýt — diýdi.

Serbaz baý:

— Aý, näbileýin, gijäň bir wagty oýansam, ýöne şakyrdyň-şakyrdyň, şak-şak-şak edip, elesledip alyp barýa. Onuň tigirlerem ýolundan çykjak bolşup barýalar. Onuň ýoly bir-iki barmak demir, garaňky gijäň içinde sypsa, sypar duruberer-dä, onsoň nätjek? — diýdi welin, ýene Bekmyrat baý dagy gülkä berdiler.

Weli baý ýene özüni raslap:

— Ýagşy, ol magunyň tagtasyndan ýapyşyp ýatmaň näme? — diýip sorady.

— At çapmakdan geçeňsoň, ýalyňa berk ýapyşmaly bolar-da.

— Weý, adamyň ölesi gelenok, haw, onsoň bir zada ýapyşmaly bolar-da. Men size näçe aýtdym: «Baryň, şol garakelläni sürýäne aýdyň, bu garaňky gijede beýle gaty sürmesin» diýip. Garaňky gijede bir zada büdrese, büdrär durubiýr-dä. Näçe sürjek bolsa, gündiz sürsün, ýoly oňat görüňä. Asyl gündizem beýle gaty sürmesin. Ol biz gyssanýandyrys öýdýändir. Biz gyssanyp duramzok ahyrym. Bu gün barmasak, erte barjak ekenik-de — diýende, Serbaz baýyň gürrüňine ýene gülüşdiler.

Weli baý:

— Ýagşy, biz garakelläni sürýäne «Çalarak sür» diýsek ederdimi? — diýip sorady.

— Weý, etmese, bildiňi görkezäý. Biz diýenimizi etmejek bolsa, onuň bildini näme üçin pul berip alýas? — diýip, Serbaz baý gara çyny bilen Weli baýa düşündirmäge başlady.

Onýança paýtunçy:

— Owazmamadin obasy budy, kimin äwine warajah siz? — diýip, egninden garap seretdi.

— Owazmamadin äwün biler sen? — diýip, Bekmyrat baý paýtunça seretdi.

— A-ha, Owazmamat gulun äwin bilerem — diýip, paýtunçy göni Öwezämmediň işigine baryp: «Dur-r-r» diýip, atlarynyň başyny çekdi.

Paýtun gara öý bilen tamyň arasynda durdy. Bir uzyn boýly owadan adam tamdan çykyp:

— O-ho-ow! Bekmyrat baý, Weli baý! — diýip, şatlyk bilen görüşdi.
— Ba-a, «Gelen — döwlet» diýýä, geliň. Sizem bu ýerlerik düşjek ekeniňiz. Asyl, şu gün hiç ýerik çykasym gelmän, gözümiň çekip durşun-danam bir şatlyga garaşýadym. Ynha, görýämiň, şatlyk nireden gelip çykdy — diýip, Öwezämmet arzyly myhmanlaryny tama alyp bardy.

Öý eýesi özüniň hormatly myhmanlaryna goýun öldürip, söwüş etdi. Bu obanyň Mämmedoraz işan diýen bir atly işany, Saparguly ahun diýen bir ahunlary bardy, Öwezämmet işan bilen ahuny hem söwşe çagyrdy. Myhmanlara öňürti çekdirme çekildi, soňra — palaw. Iýdiler-içdiler. Soňra gürrüňçilik başlandy. Gürrüň, bir tarapdan, Mary ýurdunyň hal-ahwal, güzeran ýagdaýy hakynda bolsa, ikinjiden, Ahal ýurdunyň hal-ahwal, güzeran-durmuşy hakynda boldy. Gürrüň gaty gyzyşandan soň, gije ýaryma çenli oturdylar. Soňra daşdan-içden gelen myhmanlar ýeke-ýekeden turşup dagadylar. Iň soňa işan bilen ahun galdy. Bekmyrat baýyň ertirden garaşyp oturan müddeti geldi. Ol bu amatly pursaty elden bermän, derrew aýtjak sözüne başlady:

— Hawa, Öwezämmet baý, ynha, işan aga bilen ahun aga-da otyrlar, jogap berseňiz, men bir söz aýtjakdym.

— Hawa, aýdyň — diýip, Öwezämmet baý jogap berdi.

— Aýtsam, işan aga, ynha, ahun aga-da otyr, meniň özümden kiçi inime Amanmyrat diýýäler. Ana, şol bir ýerden bir gyz süýräpdir, menden hem bimaslahat. Özüm bilen bolsam etdirmezdim. Ana, şol gyzyň işi bolsa ula çekdi. Onuň aňry tarapy arza berip işikleşdi. Ahyrynda ol gyzyň dawasy çözülmän, iş çözülýänçä, ortada goýmaly edip, Seýidahmet işanlarda goýduk. Seýidahmet işan-a tanaýansyňyz,

işan aga.

— Hawa, tanaýas.

— Tanaýan bolsaňyz, örän ýagşy. Şol gyz öz obasynda bir çoluk bilen dilleşikli eken. Ana, Seyidahmet işanlardan şol çoluk oğlan bilen bir gije göteriliberyäler. Onuň özem bolsa biziň inimiz Amanmyrat bilen nikaly. Şol çoluk oglanyň ejesi şu siziň gaýraky otly ýolunyň aňyrsyndaky obaňyzdan. Eger-de şol oğlan bilen şol gyz siziň şol obaňyza gelmese, şolary ýa ýer iýipdir, ýa-da asmana uçupdyr.

Öwezämmed:

— Be, kim bolarka, janlarym, ol obada Mara düşen gyz? — diýdi.

Işan:

— Biziň ol obamyz bir galtaman obadyr, ol obadan Mara düşen gyz köpdür. Ynha, Meňliň gyzy bar. Ol nemän... aý, tapsaňyzlaň adyny, hawa, Nurmämmediniň uýasy bolmalydyr.

— Dogry, tapdyňyz, işan aga. Ana, şol çoluk oğlan Nurmämmediniň ýegeni bolmaly. — Ýagşy, indi, işan aga, ynha ahun aga-da otyr, şolar ýaly biriniň nikaly heleýini alyp gaçan haramzadany öldürseň, sonuň gany düşermi?

— Ol hakyky zynakär, ony öldürseň, gany ýok.

— Işan aga, «Onuň gany ýok» diýdiňiz welin, talak edip goýberiberende bolmaýamy? — diýip, ahun işanyň ýüzüne seretdi.

Işan:

— Ýagşy, heleýi talak etdiň, erkege näme jeza berjek?

— Şular ýaly ýurt ýykan haramlaryň, elbetde, jezasy bolmaly. Siz näme diýýäsiňiz? — diýip, işan ahundan sorady.

— Siziň aýdanyňyz dogry, işan aga, biz ýalňyşypdyrys — diýip, ahun ýüzüni aşak saldy.

— Ýagşy, işan aga, bu hakda söz galsyn. Olaryň jezasyny men özüm bilýän. Ýöne size başga bir maslahat bar. Bir-ä, şolar Nurmämmediniňkä gelip düşen badyna, neneňsi edip bilmek bolar. Onsoňam,

Nurmämmediňkä gelip düşensoňlar, olar bekişer. Baryp, alyp gaýdybermeli bolmaz. Nurmämmedem «Pukaraň tutanýerlisi» diýip eşidýän. Şoňa, işan aga, ahun aga, siziň töwella-tagsyryňyz gerek bolarmyka diýýän — diýip, Bekmyrat baý işanyň ýüzüne seretdi.

Soňra bolsa — Niçiksi? — diýip, Öwezmämmediň ýüzüne seretdi.

Işan bilen ahun:

— Kömek ederis, asyl olar ýaly haramlara rehim etmeli däl — diýişdiler.

Öwezmämmet:

— Olaryň gelenini bilmek gaty aňsat. Ynha, biziň Nurbibimiz öýde otyr. Ol şol obaň gelnidir. Ertir irden öýüne gaýdýa. Ynha, şoňa tabşyryp goýbäris welin, şol ýerde gymyldy bolsa, derrew habary geler — diýdi.

Şunluk bilen, maslahaty jemläp, işan bilen ahun çykyp, öýlerine gaýtdy. Myhmanlar bolsa ýatyşdy.

* * *

Güýzüň goýalyp, gyşa aýak basan wagtyňyň bir günüdi. Ekinler, miweler meýdandan ýygnaýp, adamlaryň eli boşaşypdy. Bu gün obanyň çetindäki alaňyň güneşine dört-bäş sany adam ýygnanyp, düzzüm oýnaşyp otyrды. Düzzümiň bir utluşygyndan soň seredip oturanlaryň biri:

— Hany, Nurmämmet, dur-la, maňa-da bir ýol ber. Menem bir oýnap göreýin şuň bile — diýdi.

Ol wagt bir seýregrägede şar gara sakgally, açyk ýüzli, gözleri ýagty bir adam ýyljyraklap, oýnuň başyndan turdy. Bu adam beýleräk çekilip, donunyň syýlaryny kakýşdyryp, ýaňky alaňa dyrmaşyp ug-rady. Ol alaňyň üstüne çykyp, özünüň ýiti gözleri bilen töwerege uzakdan-uzaga seretdi. Gözleri ýiti bolansoň, gözýetim onuň daşyna gaty uzakdan aýyldy. Töweregine näçe seretdigiçe, onuň şonça göwni göterilip, ýüregi

şatlandy. Ilki ol demirgazyk tarapdan öwüsýän mylaýym şemala göwsüni gerip, köp durdy. Soňra daga tarap seredende, dagyň etegini goltuklap oturan uly syrgyn oba seretdi. Şol mahal hem gündogar tarapdan uly ýol bilen iki sany atlynyň atlaryny daýaw sürüp gelýänine onuň gözi düşdi. Bu atlylar ýol aýyrda gelende, olaryň göni öz obalaryna gelýän ýola dolananlaryny görüp: «Be... bular kim bolar aýt?» diýip, muňa biraz haýran galman-da durmady. Bu atlylaryň göni yzlaryna dolanyp gaýdybermeseler, Nurmämmediň edil gapdalyndan geçip, şu obada biriniň öýüne gelip düşjegine-de şek-şübhe ýokdy, çünki bu ýol şu oba gelip gutarýardy.

Ynha, edil aýdyşymyz ýaly, bu atlylar sürdükleriçe ýakynlaşýardylar. Nurmämmediň ýiti gözleri ep-esli ýerden bularyň kimdigini saýgarmaga başlady:

— Be, bularyň bir-ä Berdi ýegen ýaly, onuň ýanyndakam-a bir ýaş oglan ýaly. Berdi ýegen bolsa, otly bilen gelmezmidi? — diýip, has hem göz atuwyna getirdi.

Nurmämmet ýegenini oňat tanap, ylgap, alaňdan düşüp, ýoluň üstünde garaşdy. Berdi atyny daýaw sürüp geldi-de, at üstünde görüşmän, daýysynyň sarpasyny saklap, atdan zyňlyp düşüp, salam berip görüşdi.

Uzuk hem bularyň ýanyna gelip, atynyň başyny çekdi. Uzuk üçin bu ýagdaý adatdan daşary bolsa-da, özüni ýitirmedi. Erkek hökmünde.

— Salawmaleýkim — diýip, erkekleriň görşüşi ýaly görüşdi.

— Aleýkimessalam — diýip görşenden soň, Nurmämmet Uzuga assyrynlyk bilen seretdi. Uzugyň aýagy gara ädikli, başy ak telpekli, egni gymyzy donly, bilinde — pugta çekilip guşalan tirme guşak. Nurmämmet: «Il içinde her hili görmegeý ýigitler bolýa-da» diýip pikir etdi.

Nurmämmet Berdi dagyny öýe alyp bardy. Oglanlar ýerli-ýerden çykyp atlary tutdular.

Bu ýerde Uzuk kyn ýagdaýda galdy: «Erkekleriň arasyna baryp

otursam, bir däl. Bu geýmim bilen erkeklerden aýrylyp, aýal-gyzlaryň arasyna barsam, maňa däli diýerler» diýen pikir bilen ol Berdiniň ýüzüne seretdi. Berdi hem Uzuga seredip, ikisi assyrynlykdan ýylgyryşdy.

Berdi aşaklykdan:

— Giribereli — diýensoň, öýe girip oturdylar.

Bu wagtlar bir ýerden Berdiniň garry babasy geldi. Ol:

— Amanmysyň, oglum? — diýip, Berdini gujaklady, garry baba Berdiniň maňlaýyndan pugta bir gezek öpüp, bozulyp aýryldy. Berdiniň ejesi agyr ýagdaýda ölensoň, Berdini görse, garry bozulýardy.

Berdi:

— Bozulma, baba — diýip, onuň çigninden tutup aşak oturtdy.

Soňra Berdiniň babasy:

— Amanmysyň, oglum, aman-esenmisiň? — diýip, Uruk bilen salamlaşdy.

Bu öýe uly-kiçi, aýal-oglan-uşak — Berdi ýegen gelipdir — diýşip üýşdüler.

Şol wagt ýüzi-gözi gykmagragada, ýaşı kyrklardan geçen garaýagyz, dim-dik, uzyn boýly aýal daşardan howlugaň ýaly bolup geldi-de:

— Amanmysyň, Berdi ýegen? — diýip, şapba-şupba görüşdi. Uzuga «Amanmysyň?» diýdi-de — Waý, Berdi ýegen, gezmäge geläýdiňmi, çöl bilen geldiňizmi? Waý, siz ýolda horlanansyňyz. Otly bilen geläýseňiz bolmadymy? Wah, Mary illeri gurgunmy, daýzamam gurgunmy? — diýip, bir topar aýalyň adyny tutdy.

Berdi bir söz bilen:

— Gurgun — diýip jogap berdi.

— Wah, Gözel pahyr aradan çykma, ýylda barşyp-gelşip, gatnaşyp durýardy. O pahyr aradan çykaly bári, özüň geläýmeseň, gatnaşyk kesildi-dä — diýip, bu aýal Berdiniň ejesiniň adyny tutup, ýitirip tapan ýaly aýratyn gadyr görkezdi.

Berdi:

— Ogulnur daýza, siz özüňiz meniň ýoldaşym bilen bir daşary çykyň, onuň size bir-iki agyz aýtjak sözi bar — diýdi.

Ogulnur:

— Ýör, hanym — diýdi.

Olar Uzuk bilen daş çykdylar.

Ogulnuruň adamsy Nurmämmet.

— Ýeri ýegen, Mary illeri neneňdir, milletiň hal-ýagdaýy neneň, bu ýyllarda Mara-da gidemzok? — diýip, hal-ahwal sorady.

— Aý, Marynyň ýagdaýy näme, şol öňki görşüňiz ýaly-da. Her kim dürlüçe güzeran geçirýä. Ýöne halkyň ýagdaýy oňat däl.

— Aý, Maram bir uly, baý ýurt-da.

— Daýy-ýegen — ikisi ondan-mundan gürrüňleşip otyrды. Berdi daýysyna öz başyndan hem Uzugyň başyndan geçen hal-ahwallary gürrüň berdi. Häzir hem Uzugy alyp, gaçyp gelendigini aýtdy. Daýysy ýegeniniň gürrüňini yhlas bilen diňledi.

Uzuk daşarda Ogulnurdan:

— Daýza, öýüňiz haýsy? — diýip sorady.

— Öýüm-ä ynha, şu çykan öýümiz.

— Ýanaşygyňyz kim bolmaly?

— Ýanaşygyňmam kiçi eltim bolmaly. Ynha, şu — kiçi eltimniň öýi.

— Hany, ýörüň, onda kiçi eltiňiziň öýüne baralyň.

Ogulnur Uzugy kiçi eltisiniň öýüne alyp bardy. Uzuk onuň içine bir gözünü aýlady, öýde bir düňderilip oturan ýapy ýaly uly gyzdan başga hiç kim ýokdy.

Uzuk Ogulnuruň ýüzüne seredip ýylgyrды-da:

— Daýza, gorkaýmaň — diýip, başyndaky ak telpegini göterdi. Uzugyň ýeňsesinde goşa örüm gara saçlary iki sany höwrügişen garagaýçak ýaly guýlunyşyp, sagrydan aşak sallandy.

Ogulnur muny görüp:

— Waý! — diýip, misli doňan ýaly bolup galdy. Ýaňky töri

dolduryp oturan uly gyz hem ornundan turdy.

Bu gyz iki göwsüniň üstünden dolap, agzyna bir elini ýetirdi-de, Uzuga haýran galyp, doňan ýaly bolup galdy.

— Men ozal: «Gorkaýmaň» diýip aýtmanmydym, hany meniň ädigimi çekip beriň — diýip, uly gyzyň ýanyna bardy. Uly gyz üýşenjiräp, ýeňsä çekildi.

Ogulnur:

— Getir, men çekip bereýin. Ol gyzy segsen iner zer ýükli, ýetmiş halat, ýelmaýa satamyzda, ädik çeker — diýip, Uzugyň ädigini çekip berdi.

Uzuk tirme guşagyny çözüp, gyrmyzy dony sypyrdy. Köýnek-jalbaryny hem sypyryp, özi lowurdap duran gyzyl çog keteniniň içinde galdy.

— Indi erkege meňzeş dälidirin? — diýip, ýylgyryp, Ogulnuruň ýüzüne seretdi.

Ogulnur gülüp, bir ýerden börük-mahmal tapyp, börügi geýdirip, mahmaly büredi.

Uzuk başyna börük geýip, mahmal bürenensoň, ýaňky törde ýapy ýaly bolup oturan gyz Uzuga tarap süýşüp başlady.

— Waý, men bir sada-da, saçyň ýeňsäne dökülenden soňam, hiç zada düşünemok-da. Erkek adamdyr öýdüp otyryn.

— Sadalyk salyhatlylykdyr, şondandyr meniň ädigimi çekip bermäniňiz. Ädik çekmäni, başa selle etmäni öwrenmek gerek, ynha, başyňa düşjek bolup dur ahyryn — diýip, Uzuk güldi.

Ogulnur bosagaň öňünde Uzugyň sözüne gaňrylyp gulak salyp, gülüp çykdy.

Ogulnur Berdiniň oturan öýüne aldyrany bar ýaly kürsäp urdy.

— Berdi ýegen, tüweleme, asyl iş bitiräýipsiň? Iki gözüň dört bolupdyr. Asyl eşitseňizläň, iller, Berdi ýegeniň eden işini. Gyz alyp geläýipdir. Ýaňky ýanyndaky erkek geýimli ýoldaşy ol öýde, anha, gyz

geýimini geýip otыр — diýdi.

Ýaňky öýde oturan oğlan-uşak — bary bir ýerden ol öýe eňdi. Gyzlar Uzugyň öňüne geçişip, biri: «ýegençi», biri: «gelneje», biri: «gelin», biri: «gyz» — her haýsy bir zat diýip, misli igdä üýşen garasar ýaly jagyl-da, jugul boldular.

Berdiniň daşyna üýşüp oturanlardan üç-dört sany erkek adam galdy. Beýlekileriniň bary Uzugyň oturan öýüne doldy.

— Tüweleme, Berdi ýegen, sen-ä iş bitiripsiň. Çöl bilen gelşiňe-de haýran galyp, soramaň uslybyňy tapman otyrdym welin, beýleje sebäbi bar eken — diýip, Berdiniň gyz alyp gaçyp gelenini gürrüň berip gutaransoň, içeri giren daýylaryňyň biri dylım-dylım edip, ýegeniniň ýüzüne seretdi.

Berdi:

— Aý, daýy, «Ýetim oğlan öz göbegini özi keser» diýýä. Şeýtmeseň bolýamy näme? — diýip ýylgyrdy.

Hatarda şagalaň güýçlendi. Oslanmadyk ýerden uludan-kiçä baryňyň ruhy göterilip, hatardaky imisalalyk toý-tomaşa öwrüldi. Aýallar, gyzlar derrew täze geým geýnip, sypanyşyp, alynlaryny daňmaga başladylar, dürli-dümen şaý dakyndylar. İçerde-daşarda şagyr-şugur güýçlenip ugrady.

Aýak ýalaň, başy açyk, egin-başy ütük, ylgaşyp-oýnaşyp ýören gyzlaryň hem eginlerinde täzeje köýnek, başlarynda täze ýaglyk görünmäge başlady. Garaz, şeýle bir taýýarlykly, bezegli toý bolmasada, ortaça toý mertebesine ýetdi.

Nurmämmed ýazy bilen bakyp oturan baggoýunlaryňyň iki sanysyny öldürtdi. Inileriniň birini iberip, bir ýerden molla getirtti. Daş-içleriniň aýal-erkeğini çagyrtty. Aýal-erkek, oğlan-uşak üýşensoň, şagalaň-şugalaň, gyk-bak güýçlenip, tötänden tutulan toý ýagşy gyzdy.

Elbetde, ozaldan taýýarlyksyz toý bolansoň, nika gyýmak işleri biraz gijä galdy. Indi nika gyýmaga başlalyň — diýip otyrkalar, bir ýaş ýigit

gelip:

— Nurmämmet kaka, bir daşary çykyň — diýdi.

Nurmämmet daşarda alty sany atlyny görüp, ini bir zat syzan ýaly boldy. Atlylaryň iki sanysynyň başy ullakan ak selleli, dört sanysynyň başy telpeklidigini Nurmämmet gijäniň içinde saýgardy. Ol bulary atdan düşürüp, ýaşulularyň oturan öýüne alyp geldi.

Nurmämmet myhmanlaryna hormat bilen gapyny açyp, özi içeri girmän, ýeňsäk çekildi. Öýe yzly-yzyna iki sany selleliniň girmegi bilen içerde oturan adamlaryň bary birden ýokary galdy. Her kim işan-ahun bilen hem beýleki myhmanlar bilen ýeke-ýekeden görüşmäge başlady. Görşen beýläk çekilip, tagzym bilen gol gowşuryp durdy. Soňra uly hormat goýup, myhmanlara törden ýer görkezdiler. Işanyň bir gapdalynda ahun, ikinji gapdalynda Bekmyrat baý oturdy. Ýeke-ýeke saglyk-amanlyk soraşdylar.

Bu gelen myhmanlardan iki sany başy selleliniň biriniň işandygyny, biriniň hem ahundygyny oturanlaryň köpüsi bilýärdi. Başy telpeklileriň bolsa biriniň Öwezmämmet baýdygyny tanaýan adam az däl. Emma beýleki üç başy telpeklini tanaýan adam ýokdy. Olary hem işan tanyşdyrmaga başlady:

— Hawa, adamlar, siz-ä, oňat, ýaşulular bolup üýşüp oturan ekeniňiz. Öwezmämmet baý bilen ahunymyz-a tanaýasyňyz. Bu ýoldaşlarymyz maryly bolarlar. Ynha, bulara Bekmyrat diýerler, Marynyň atly-abraýly, men diýen uly baýlarynyň biri. Bulara Weli baý diýerler, Bekmyrat baýyň ýakyn garyndaşy, bular hem şolar ýaly atly-abraýly adam. Ynha, bulara bolsa Serbaz baý diýerler, bular-da Bekmyrat baýyň ýakyn garyndaşy, gumuň iň baý adamlarynyň biri — diýip, misli olary öňden tanaýan ýaly, her haýsyny eli bilen görkezdi. Işan ara salym salman, ýene ýuwaşlykdan söze başlady. — Hawa, adamlar, Bekmyrat baý dagy biziňem myhmanymyz, siziňem — hemmämiziň myhmanymyz. Bular Ahala bir uly iş bilen gelipdirler.

Bularyň ýumuşlaryny bitirip goýbermek gerek — diýip, ol ýüzüni aşak salan boldy.

— Älhepus, ýaman iş bolupdyr. Nätjek, ýamanam bolsa, aýtmaly-da — diýip, ýüzüni ýokary galdyrdy-da, ýene sözünü dowam etdirdi. — Hawa, adamlar, şu oturan öýüňize bir gelin bilen bir ýigit gelip düşendir. Şol gelin Bekmyrat baýlaryň gelni bolmaly. Ýanyndaky bolsa bir hiç zadyň parhyna bakman, ýagşa-ýamana düşünmän, çölde meýdan möjegi ýaly bolup giden çopan bolmaly. Ana, şol oglan gelni şu ýerik alyp gaçyp gelyä. Şolar ýaly, kowahada-şerigata garaman, göwnüne gelenini edip ýören ýurt ýykana şu adamlaryň hiç biri tarapdar bolmaly däl. Gaýtyp, beýle adamyny ýazgarmalydyr, il masgarasy etmelidir. Kimdekim şeýle ahlaksyz, bozuk adama tarapdar bolsa, şerigat önünde-de, kowahat önünde-de şol biahlak adam bilen deň günäkärdir, masgara, ýüzügaradyr — diýip, işan wagyz-nesihatyny tamamlady. Soňra ahun-da şonçakly wagyz-nesihat aýtdy.

Emma Nurmämmet hakykat söýen adam bolansoň, işanlar gelmezden ön, Berdiden-de, Urukdan-da sorap, bu işiň jikme-jik takygyna ýetipdi. Ol «Bu işde Berdi bilen Uzugyň arkasyny tutmak adalatyň tarapyny tutmakdyr» diýip, öz ýüregine jaýlapdy.

Ahun bilen işan önüne goýlan çäýy içmäge başlady. Emma Bekmyrat baý gahar-gazap bilen dolup, önüne goýlan çäýyň ýüzüne-de seretmeýärdi.

Işandyr ahunyň sözünü diňländen soň, Nurmämmet ýagşydan-ýamandan bir söz hem aýtmady.

Bekmyrat baý gaharyny içine sygdyryp bilmän:

— Hany bu obanyň ýaşulusy kim? Bu ýerik gaçyp gelenlere kim hossar çykýa? — diýip sorady.

Nurmämmet:

— Obanyň ýaşulusy biz diýsegem bolýa. Aýdyberiň aýtjak zadyňyzy — diýip, sarsman oturdy.

— Onda şol öýüňize gaçyp gelenlere hossar çykjagam Siz bolmaly-da?

— Hawa, biz bolmaly.

— Onda şol adamlary ýola çykaryp ugradyň.

— Ol adamlary biz çagyryp getirmändiris, olaryň özleri gelipdir. Öz razyçylyklary bilen özleri ýola çykmasalar, biz olara «Ýola çykyň» diýip aýdyp bilmeris.

Bekmyrat baý aňry sözlemän, işanyň ýüzüne seretdi. Işan nika gyýmaga gelen molladan.

— Molla Oraz, siz bu ýere näme işe geldiňiz? — diýip sorady.

— Bizi «Nika gyýyp berseňiz» diýip çagyrdylar.

— Nikany gyýan bolsaňyz düşermidi?

Molla Oraz jogap bermedi.

— Näme jogap bermeýäsiňiz, molla Oraz, men Sizden soraýan. Ýa kişiň heleýine her bir gezip ýören bilen nika gyýjak ýörjekmi? Hä, näme diýýäsiňiz, molla Oraz? — diýip, işan mollany gyssady.

— Biz ýalňyşypdyrys, işan aga, günämizi geçirmegiňizi soraýas — diýip, molla Oraz tagzym bilen gol gowşuryp, aýak üstünde durdy.

— Günäňizi biz geçirsek, hudaý geçirmikä? — diýip, işan mollany ýene gyssady.

— Aý, biz ýalňyşypdyrys, işan aga — diýip, molla Oraz yzyna garaman çykyp gitdi.

Nika gyýdyryljak bolup getirilen mollany işanyň kowmagyna Nurmämmediň ýaman gahary geldi.

Işan ardynjyrap:

— Nurmämmet, Siz «Hataryň ýaşulusy diýsek hem bolýa» diýdiňiz. Siz ýaşuly bolýan bolsaňyz, bular ýaly ýoldan çykan, dini bozan, ýaramaz adamlary öýüňizde saklamaň-da, derrew ýola salyň — diýdi.

— Bolýa, işan aga, Siz «Ýola sal» diýseňiz, şol adamlary derrew ýola salaýyn, eger-de şol adamlaryň gany dökülen ýerinde, sonuň

webalyny şu oturan adamlaryň önünde öz boýnuňyza alsaňyz.

Ahun:

— Ilde ölçüp ýören adamlaryň işan aga haýsy biriniň webalyny boýnuna alsyn?! Siz biderek gürrüň edýäsiňiz — diýdi.

— Men biderek gürrüň edýän däldirin, ahun aga. Boýna alynmajak işiň başynda görünmek dogry dälidir. Bu gaçyp gelen oğlan — meniň dogan ýegenim. Asyl tanamaýan adamym-da meni penalap, gaçyp gelse, men ony tutup, jelladyň eline berip bilmerin. Sizem, işan aga, ahun aga bilen bir adamy tutup, jelladyň eline tabşyryjak bolup dyzap oturmaň. Il içinde adyňyz-abraýyňyz üçin oňat bolmaz.

Işan söz tapman:

— Jellat barmy bu ýerde? — diýdi.

— Jellat bar bu ýerde. Jelladyň hanjarynyň ujundan täzeje adam gany bugaryp damyp durany, meniň keramatym ýogam bolsa, görnüp dur. Siz-ä näme, işan aga, ahun aga ikiňiz keramatly adamlar, size aýan görnüp durmaly ahyrym — diýip, Nurmämmed kinaýalady.

Ahun:

— Olar ýaly kinaýaly söz gerek däl bu ýerde, Nurmämmed — diýdi.

— Ahun aga, kiniýaly sözüň men-ä nämediginem bilemok. Häzir-ä men gaty dogry söz sözleýän. Kinaýaly sözüň nämedigini bilýän bolsam, onam sözlesem sözlär otyrdym-da.

Ahun:

— Ynha, adamlar, üýşüp otyrsyňyz, hiý, öňde-soňda bir adamyň nikaly aýalyny äri talak etmese, «Ikinji bir adam alyp, nika gyýdyryp, heleý edinipdir» diýip eşidipmidiňiz? Hiý, nikaň üstüne nika gyýlypdyr diýip eşideniňiz barmy? — diýip, oturan adamlara ýüzlendi.

Oturan adamlardan ne ýagşydan, ne ýamandan bir adam bir söz aýtdy.

— Meniň, adamlar, işan-ahun bilen dawalaşmaga çakym ýok. Ylym-a beýlede dursun, sowadymam ýok, edil özüňiz ýaly, garamaýak adam.

Ol sebäpden din nirede bozulýa, nirede düzülýä, men bular bilen dawa edib-ä biljek däl. Bular bilen dawalaşdyrmaga molla-ahun tutmaga bolsa meniň jübim Bekmyrat baýyňky ýaly doly däl. Ol sebäpden men dini bilmesem-de, özüm sözlemeli bolýan. Menem ynsan arasynda ýaşayan, ýagşy-ýamana düşüňän. Men ýagşa «ýagşy» diýýän, ýamana «ýaman». Ana, meniň şerigata düşünişim şol.

Ene-ata öz maşgalasyny arlyk üstünden ýuwup-ardyp, iýdirip-geýdirip, kemala getirýä, ene-ata ol maşgalanyň boýuna-syratyna guwanyp oturýa. Bekmyrat baýyň näme haky barmyş al-asmandan jan almanyň kastyna saglap inen laçyn ýaly, ilň maşgalasynyň näzik bedeninden özüniň hapa penjesini urmaga?! Bekmyrat baýyň näme haky barmyş ol goragsyz garyp gyzy zor bilen atyň öňüne basyp, enäni onda gygyrdyp, balany munda bagyrdyp alyp gitmäge?!

Beýle zulumlara rugsat berýän şerigaty men tanamaýan, beýle şerigatyň wekillerinem tanamaýan! Ýöne biziň şerigatymyzda beýle zat ýokdur. Kim rugsat beripdir Bekmyrat baýlara surat ýaly näzik çagany päk bedeninden özleriniň mynasyp bolmadyk elleri bilen tutup, zor bilen nika gyýmaga?!

Ynha, şu biçäre ejiz gyzyň gözýaşyna, ahy-zaryna azajyk-da rehiminmän, zordan nika gyýan doňýürek mollalara hem ýagşyny-ýamany, hudaýy ýatlamak gerek.

Belki, siz ol mollalardan dälşiňiz. Belki, siz ýagşy ynsanlardansyňyz. Sizde ynsanlyk duýgusy bardyr. Şol gyz bilen şol ýigit — ikisi birbirlerini söýüpdür. Özleri hem ýurtda ýer tapman, Mary ýaly ýerden laçyndan gaçan kepderi kimin, bütin Garagum çölleri söküp, boýunlaryny süýndürüp atan ýerleri hem şu ýeri.

Geliň, indi siz, išan aga, ahun aga bilen rehim ediň, ýörüň, şol gyzyň ýanyna baralyň, şol gyzyň hiç kime nika razyçylygyny bermändigini öz gulagyňyz bilen eşidiň. Geliň, şolara şu ýerde nika gyýalyň. Adamlar, siz näme diýýäsiňiz? — diýip, Nurmämmet oturanlara ýüzlendi.

Adamlar:

— Dogrudanam, eger gyzyň özi başga kişä nika razyçylygyny bermedik bolsa, nika gyýmak gerek.

— Dogry, nika gyýylsyn, nika gyýmak gerek — diýşip, ýerli-ýerden dillendiler.

Işan:

— Nurmämmet, Siz nähak sözler bilen ýoldan çykyp, şerigaty bozjak bolmaň. Nika gyýlanda, şol ýerde oturan jemagatyň güwä geçmegi bilen gyýylýandyr. Gyzyň nika wekilçiligini berenini jemagat eşidýändir, gyýylýandyr. Ondan soňra gyz: «Men nika razyçylyk bermedim» diýeni bilen nika çözümez. Nikany ýalňyz äriň talak haty çözüändir, başga hili ýol ýokdur — diýende, Nurmämmet dolup:

— Duruň, işan aga, sözüňiz agzyňyzda, «Jemagat gyzyň nika wekilçiligini berenini eşidýändir» diýdiňiz. Gyzyň razyçylygy gerek dälmi? — diýdi.

— Gerek. Nika gyýlan bolsa, gyz razyçylyk beripdir. Soňky sözler hiç.

Işanyň bu sözüne Nurmämmediň gaty gahary geldi:

— Işan aga, siz ahun aga bilen başyňyz selleli, egniňiz ala ýektaýly, diniň wekili bolup, nähak sözleri sözleýäsiňiz. Jemagatyň önünde meniň agzyna almajak sözlerimi aýtmaga mejbur edýäsiňiz. Babalarymyzyň «Kötek güýçli bolsa, ýüň gazyk ýere girer» diýen sözi bar. Onuň manysyna düşmeýän bolsaňyz, ynha, men düşündireýin.

Häzirki oturan ýeriňizde siziň biriňizi ýigit hökmünde, biriňizi hem gyz hökmünde men size nika gyýýan. Özüňize-de: «Nika wekilçiligini pylankese berdik» diýdirip, ýetmiş iki gezek gaýtaladaryn. Oturan jemagat hem eşider, ertir güwä hem geçer. Şeýle nika kabul bolarmy eýsem? — diýip soranda, ne işandan, ne-de ahundan ne ses çykdy, ne-de — seza. Nurmämmet ýene-de işan bilen ahuna ýüzlendi. — He, işan aga, ahun aga, siz jemagatyň önünde her bir sözi kelamullanyň ady bilen

sözleýäsiňiz. «Şerigatda şerim ýok» diýýä. Siz orta düşen her hili soragda bolsa jogap bermeli. Jemagat sizden jogaba garaşýa. Şu oturan adamlaryň hemmesem meniň özüm ýaly garamaýak halk, kitap açylan ýerinde elipden şermende. Bu soragy menem kitap açyp, kagyz agdaryp beremok. Ýagdaý nähili soragy agzyna salsa, menem şol soragy size berýän — diýip jogaba garaşdy.

Jemagatdan:

— Hawa, her bir soraga jogap berilsin.

— Şerigatda şerim ýokdur.

— Bu ýerde berilýän soraglar mesawy soraglar däl. Bu ýerde bir adamyň takdyry çözülyä — diýen sesler çykmaga başlady.

Işan Bekmyradyň ýüzüne bir seretdi-de, soraga jogap bermän, ýüzünü aşak saldy. Ahun ýüzünü galdyrman, çalaja:

— Beýle nika bolmaz — diýip, aşaklykdan işanyň ýüzüne seretdi. Bekmyrat baýyň ýüzüne seredip bilmän, başyny aşak saldy.

— Onda nika iki tarapyňyň razyçylygy bilen gyýylmaly-da. Şeýle dälmi, işan aga, ahun aga? — diýip, Nurmämmed ýene-de sakaklap başlady.

Işandan-ahundan jogap bolmady.

Jemagat tarapyndan:

— Iş adalat ýüzi bilen çözüljek bolsa, şu ýerde berilýän soragyň baryna doly jogap bermeli — diýlen talap güýçlenensoň, işan bilen ahun jogap bermän oturyp bilmedi. Olar bir-birleriniň ýüzlerine seredişdiler. Ahyry işan:

— Hawa, nika iki tarapyňyň razyçylygy bilen gyýylmalydyr — diýdi.

Bu soraga şunça jemagatyň önünde başga hili jogap bermek mümkin hem däl.

Nurmämmed özüni ykjamlap:

— He, ana, işan aga dogry söz aýtdy. Ahun aga, sizem işan aganyň

sözünü makullaýansyňyz?

— Hawa, makullaýas.

— Ana, menem makullaýan. Jemagatam makullaýandyr. Jemagat, siz näme diýýäsiňiz? — diýip, Nurmämmet oturanlara ýüzlendi:

— Makul!

— Makul! — diýlen sesler eşidildi.

— Ynha, indi iş aňsat boldy. Geliň onda, işan aga, ahun aga, şu ýerde gyz-ýigidiň — iki tarapyň razyçylygy bilen nika gyýalyň. Yşk-söýgi, razyçylyk şundan aňryk geçmez. Mary ýaly ýerden Garagum çöllüğini sökdürip getirenem şulardaky söýgi bilen razyçylykdygyna kimde azajyk ynsançylyk duýgusy bar bolsa, şübhesiz ynanaýmagy gerekdir. İşan aga bilen ahun aga bolsa giçe-gündiz «Hak» diýip, dünýäni terk edip, haka sygnyp oturan adamlar. Ol sebäpden şu günki gyýjak nikamyzyň hakdygyna olarda-da şübhe döräp bilmez. Şu oturan jemagatyň hem islegi şol.

Hawa, işan aga, ahun aga, başlaýasmy nika gyýmaga? — diýip, Nurmämmet işanlara ýüzlenende, jemagat:

— Hawa, başlalyň.

— Başlaň, haýal etmäň! — diýip, ýerli-ýerden seslendi.

Emma işanlardan ses-seza çykmady.

Jemagat:

— Hawa, işan aga, başlamak gerek.

— Hany pyýada kazysy kimler bolmaly? — diýip ýygjamladyberensoň, işan:

— Ýok, biz bulara nika gyýyp bilmeris — diýip, sözünü soňlan badyna, ahun:

— Hetdimiz ýokdur — diýip, ýüzünü aşak saldy.

Nurmämmet gaty gaharlanyp:

— Siziň biriňiz: «Nika gaýyp bilmeris» diýýäsiňiz, biriňiz bolsa: «Hetdimiz ýokdur» diýýäsiňiz. Bu neneňsi söz boldy? — diýdi. —

Belki, zor edilip, nika gyýlanyna ynanýan dälisiňiz? Ynanmaýan bolsaňyz, ýörün, şol gyzyň ýanyna baralyň. Nika razyçylygyny almak üçin onuň bedenine salnan tagmalary görün. Ýok, özüňiz baryp görmäni bidedpçilik bilýän bolsaňyz, men aýallary çagyraýyn, şolardan gyzyň bedenindäki tagmalary gözleri bilen gören näçe şaýat gerek bolsa, men tapyp bereýin. Ol tagmalaryň her biri hiç kimden ýüz görmän, hakykatyň diri şaýady bolup durýalar. Ýagşy, indi Bekmyrat baý dagy ýaly adam ganyndan doýmaýan jellatlaryň sözüne ynanjakmy ýa-da gana batan rehimsiz gollaryň şol näzik bedene mydamalyk salan tagmalaryna ynanjakmy? Men özüm, elbetde, şol ýüz görmän, hakykaty sözläp duran tagmalara ynanýan. Meni bu ynanjymdan hiç kim hiç bir wagtda dönderip-de bilmez. Meni išan-da, ahun-da, Bekmyrat baý-da, hem onuň ölçegsiz puly-da hiç wagtda hiç bir tarapa burup-da bilmez, üýtgedip-de. Men hakykaty söýen hakykatparaz men. Hakykat ugrunda haýsy bir sagadyň haýsy bir minutynda bolsa-da, atyşmaga-da, çapyşmaga-da men taýyn. Tä tende damja ganym galman dökülýänçä, şu iş üstünde dik durjagyma-da, şu mahal ynanmaýan-da bolsaňyz, iş işe çakyşanda ynanarsyňyz.

Ynha, Bekmyrat baý, biý-ä siziň jogabyňyz.

Işan aga, «Dogry sözliň dosty ýok». Bolmasa-da, men sözüň dogrusyny aýtjak. Siz Bekmyrat baýyň islegi boýunça mün adamyň aşyna awy gatyp, takdyryny terse ýazmany eşegiň gerşine syh basançada görmeýäsiňiz. Ana, sözüň dogrusy.

Bolýa onda, myhmanlar, siz oturyň, «Dogry gelen keýigiň iki gözünden başga aýyby ýok» diýýä. Biz nika gyýmak işine girişjek.

Başy ak selleli, egni ala ýektaýly, aýagy mesili, gonjy mesgaply işanlar, ahunlar, mollalar nika gyýmasalar gyýmasynlar. Şu oturan jemagatyň içinde başy telpekli, aýagy çarykly, egni donly nika gyýyp bilýän adamlaram ýok däl.

Biz nikany išan-molla, ahuna gyýdyrman, nikany adama gyýdyrars

— diýip dolup oturdy.

Bekmyrat baý:

— Siziň ýegeniňiz ogry, bilip goýuň. Pylança ýüz tümenlik atlary alyp gaýtdy. Ol atlary kimden sorap münüp gaýdypdyr? — diýdi.

Atlar hakynda gürrüň başlanmagy bilen, Nurmämmedet biraz demden düşüp:

— Atlar hakynda söz ýok. Olar hiç ýaña gitmändir. Hal, ýatakda daňylgy durlar. Atlar siziňki. Alyp gidiň. Münüp gaýdanlary üçin, ýol kireý aljak bolsaňyz, onam aýdyň. Atlar horlanypdyr, gorlupdyr, biz at aljak däl, bize bahasy gerek — diýseňiz bolsa, bahasyny aýdyň. Şu oturan ýeriňizden turmakaňyz, il-gün bolup, bahasyny tapyp bereris — diýdi.

— Atlaryň bahasy tapylar, gep onda däl.

— Gep gyza nika gyýmakda — diýlen sesler eşidildi.

Nurmämmediniň ýene birneme gahary ýatyşyp:

— Bekmyrat baý, bizi bir juda bimamla adamlardyrar öýdäýmäh. Bizem bir kowahada ýakynlaşan zat bolsa ylalaşarys. Ýok, «Şol atlary men iň soňky daňan gazygymdan çözüp aljak» diýseňiz, oňa-da bizrazy. Onda bu gije myhman bolarsyňyz, göwün tutan wagtyňyz gaýdarsyňyz. Atlaryňyz şol gelen ýoly bilen baryp, Mary ülkesinde iň soňky çözülen gazygyna daňlar — diýip, Nurmämmedet sözünü soňlamanka, ahun ardynjyrap, onuň sözünü bölledi:

— Nämeh... ol... bu aýdýan sözleriňiz mamla sözler.

— Pikirlenseňiz, meniň bimamla sözüm ýokdur.

— Ýok, beý diýmäh. Atlar hakynda aýdýan sözleriňiz mamla bolsa-da, ýigitdir gyz hakynda aýdýan sözleriňiz bimamla. Bimamlalygyňyz şu: Bekmyrat baý: «Siziň ýegeniňiz ogry» diýende, «Ýok, meniň ýegenim ogry däl» diýip, bir agyz söz aýdyp bilmediňiz. Siz ýaman görmäh, meniň haka «hak», nähaka «nähak» diýmek borjumdyr. Siziň ýegeniňiz tüýs ogry, ýurt ýykan. Şeýle ilden çykanlary goramaklyk

şerigatda-da, kowahatda-da iň gabahat işdir.

Nurmämmet ýene gahara gaplandy:

— Size men öňem aýtdym — men şerigatdan şermende — diýip, siziň bilen men kowahat ýüzi bilen sözleşýän. Men siziň şerigaty öňe sürüp, nähaky — haka, haky nähaka öwürjek bolup, dyzap oturyşyňyza haýran!

— Kowahada düşüňýäsiňizmi? — diýip, işan Nurmämmediň sözünü böldi.

— Men kowahada gatam düşüňýän.

— Düşýän bolsaňyz, nämedir ol?

— Meniň wyždanyňyň kabul etse, şol kowahatdyr.

— Siziň wyždanyňyzyň kabul edenini uly iliňki edermi?

— Meniň wyždanyňyň kabul edenini uly iliňki eder. Ynha, jemagat otyr. Aýtsyn, şu çaka çenli aýdan sözlerimiň galady bar bolsa.

Oturanlar:

— Dogrudyr — diýip, başlaryny atdylar.

— Ýene-de siz: «Ýegeniň ogry» diýip, meni haýykdyrjak bolýasyňyz. Men: «Ýegenim ogry däl» diýip, ýedi gezek aýdaryn. At ogrusy ogry-da, gyz ogrusy ogry dälmi?! At-ýaragly dökülip, biriniň dulunda oturan gyzyny zor bilen alyp gaýdanlara jeza ýok-da, iki sany ýaş söýginiň iki taraplaýyn razylaşygyna jeza barmy?.. Hany bu ýerde hakykat?! Her bir gözlän ýerinden hakykat tapylýan bolsa, meniň ýegenim daýym diýip, Marydan gaçyp, Ahala gelmezdi. Meniň ýegenimiň demir gala ýaly daýanyşyp duran, murtlary syh-syh agalary bar bolsa, Marynyň özünde hakykaty tapardy Ynha, meniň kowahada düşünişim — diýip, Nurmämmet gahar bilen ýüzüni aşak saldy.

Bu ýerde özüniň işini işan-molla bilen düzetmejegine Bekmyrat baýyň gözi ýetdi. Ol:

— Işan aga, turalyň — diýip, yerinden turdy-da, gahar bilen Nurmämmet daga ýüzlendi:

— Bolýa onda, siz öz hezzetiňizi bilýän adamlar däl ekeniňiz. Ýagşy-ýamana düşünýän bolsaňyz, işan aga bilen ahun aganyň sarpasyny saklap, şolaryň aýdanyna gulak asardyňyz. Bular ýaly adamlar ara düşüp, töwella edende, il-gün ganynam geçýändir. Indi maslahaty, töwellany almadyk bolsaňyz, özüňiz myhmanlaryňyzy prisdewiň işigine alyp bararsyňyz. Ýörün, adamlar, ugralyň — diýip, bile gelen ýoldaşlarynyň ýüzüne seretdi. Ahun bilen işan hem onuň bile gelen beýleki ýoldaşlary turşup çykyşyp gitdiler.

Ertesi giç öýläne çenli oňat, hemme zat düzgün boýunça ýerbe-ýer, imisalalyk bilen geçdi. Gün ilerik agan wagtlary, bir adam çapyp gelip, bir ýaramaz habar getirdi. Bu adam:

— Bekmyrat baý dagy pristewiňkiden birnäçe jigit hem polisiýalar bilen ugrajak bolup durlar. Gelip, Berdini tussag etjeklermiş, gelni bolsa alyp gitjeklermiş. Men şu işiň anygyna pugta ýetdim — diýip, howlukmaç habar berdi.

Ogulnur bu habary eşidip, oda-köze düşdi.

— Wah, hany kakasy? Şular ýaly wagt olam öýde tapylmaz. Hany nirä gitdi ahyry?! — diýip, Nurmämmedi gözlemäge başlady. — Baryň, tapyň kimiň öýünde bolsa, alyp geliň! — diýip, derrew oglanlary ýüwürtdi. Ýetginjeklere bolsa: — Siz biriňizem şu ýerden gozganaýmaň — diýip, olary hiç ýere goýbermedi. Ol Bekmyrat baý dagy häzir gelip gidibiýrlermikä öýdüp, gaty gyssandy. Onuň üstesine garry baba hem näçe diýseň howsala saldy. Ol бүтін durky-durmuşy bilen sandyrap:

— Hany Berdi? Gaçyryň ony... Wah.., arman, gola düşdi-dä!.. Oglanlar, aty eýerläň, men Berdini alyp gitjek — diýip, garabaşyna gaý bolup, Berdini tapdy.

Ogulnur hem äri bolmansoň, garry babanyň howsalasynyň täsirine düşdi. Ol bir sözünde: — Hany kakasy tapyldymy? — diýip, soraýan bolsa, bir sözünde garry baba bilen goşulyşyp, Berdä:

— Sen gaç, janym, gola düşme — diýdi.

Bulardan başga-da Berdä: «Gaç» diýen garry-gartaň aýallar hem az bolmady. Berdi ilkişada köp wagtlap sesini çykarman oturdy. Soňra ol:

— Siz maňa ýerli-ýerden: «Gaç» diýýäsiňiz — diýdi. — Men neneňsi gaçaýyn? Ol gyzy Mary ýaly ýerden getirip, indi ony munda taşlap, özüm hem gaçyp gitsem, meniň içimde tä ölýänçäm, kitüw galmazmy?.. Ondan ynha Bekmyrat baý şu ýere geler welin, şonuň bir kellesini alaýyn, onsoň meni dograp, gazana salaýsynlar, Sibir däl, Sibirden hem aňryk iberäýsinler, bir armandan çykamsoň. Bir başa bir ölüm her haçan bardyr. Kölegäňden, ölümden gaçyp gutulmak bolmaz. Nirä gaçsaňam, olar özüň bilen bile giderler. Ol sebäpden dünýäde bihepbe, boş ýaşap, ölüme gorka-gorka garaşanyndan namys-ar üçin ölümiň üstüne özüm gorkusyz göni baraýyn. Maňa siz «Gaç» diýmäh — diýip, babasyna, daýzasyna ýalbarmaga başlady.

Garry baba hamsygyp:

— Ah, bular bir oňmadyk garamaňlaý boldy. Gözel eýdip öldi, indi özi hem beýdip ölse... Hiý, beýle-de bir bagtypeslik bolarmy?.. Baryň, aýdyň gelne, gelip, hoşlaşyp ugratsyn muny — diýip, teweregindäkilere gygyrdy.

Garry babanyň gykylygyny eşiden aýallaryň birisi ylgap, Uzugyň ýanyna gitdi. Ol aýal hasanaklap barşyna:

— Gelin, näme beýle hiç zatdan bihabar bolup otyrsyň? Ýa ol oglanyň ganyna galjakmy? Bar-da: «Gaç» diý oňa, hoşlaş — diýip, Uzugyň ýüregine ot saldy. Bu aýal beýle ýerliksiz, agyr sözleri bir gara maksat bilen aýtdymy ýa-da gorky-howsala astynda aýtdymy, bu mahal muňa Uruk düşüňip bilmedi. Ýöne her hili hem bolsa, «Ol oglanyň ganyna galjakmy?» diýlen söz içýan bolup, Uzugyň ýüreginden sokdy. Uruk ýüregine şeýle tiz ornaşan içýan zäherine döz gelmän:

— Waý!.. Ol neneňsi gan?! — diýip, ýerinden zöwwe galanyny özi hem duýman galdy.

Ol aýalyň:

— Bekmyrat baýlar atly gazak bilen çozup, seni alyp gitjekler. Berdini gazamat etjekler. Bar, ol oğlan bilen hoşlaş-da, ýola sal, gaçyryp goýber. Ele düşmesin. Başyny gutarsyn — diýen sözünü eşidende, Uzuk bu ýagdaýdan hiç baş çykaryp bilmän, doňup galdy. Şol halynda özüniň neneňsidigini saýgarman, Berdiniň ýanyna bardy. Zordan gözyaşsyz saklanyp:

— Hoş, Berdi, gezen ýerinde aman gez!.. — diýdi-de, aýtjak sözünüň aňyrsyna ýetip bilmän, ýüzünü aşak saldy.

Berdi Uzugyň sözüne ýaman hapa bolup:

— Uzuk, sen näme meniň bilen hoşlaşýasyň, men senden aýrylyp, nirä gideýin? — diýdi.

Uzuk töweregindäki garry-gurry aýallaryň ýerli-ýerden: «Gitsin, Garaguma özüni atsa, başyn gutar, aman gezer» diýen sözlerine berildi. Bu ýerde şu işiň aňyrsyny-bärsini giňden pikir edip oturmaga wagt hem bolmady. Ol ýene şol töweregindäki gykylygyň täsiri astynda:

— Ah, Berdi jan, «Nirä gideýin?» diýme! Meniň ýüregime ot salma!.. Ugur taparsyň, az sözle, tiz git — diýdi.

Berdi Uzugyň mahmalynyň gyrasyndan berk gysymlap:

— Ýok!.. Ýok!.. Uzuk jan, sen meni kowma. Men diriligimdäki nepesimiň iň soňkusyny seniň ýanyňda alaryn. Sen meni kowma — diýdi-de, Uzugy özüne çekdi.

— Berdi jan, men saňa başda «Meniň takdyryma takdyryňy goşma» diýdim. Gördüňmi, meniň şum takdyrym nirä çekdi!..

— Uzuk jan, birjik-de puşeymanym ýokdur. Beýle sözleri dile getirme! — diýende, Uzuk biraz köşeşjek ýaly etdi:

— Berdi jan, sen eşitmänmidiň: «Baýlara günde baýram, günde toý, garyplara günde hasrat, günde oý» diýip, men şol hasratly günleri toýa öwürüp bilýän ýigidi halaýan. Seniň hem beýle hasrat astynda galmagyňy islemeýän — diýip, Uzuk Berdiniň ýüzüne seretdi.

Berdi:

— Uruk jan, mende hasrat ýok, mende maksat bar. Men seni şonça ýerden getirip, indi bu ýerde ýeke taşlap, neneňsi gaçaýyn?! Soňra men neneňsi il ýüzüne çykaýyn?! Ynha, şonuň namysy meni baglady. Uruk jan, sen şuňa düşünmeýäsiňmi ýa-da düşünmek islemeýäsiňmi?

— Ýok, men oňa gaty gowy düşünýän. Seniň Bekmyrat baýyň goluna düşmegiňi, onuň jezasyna uçramagyňy men islemeýän.

— Uruk jan, men-de onuň goluna düşmegi islämok. Men onuň goluna düşmezden öňürti, ony ýok ederin, belki, ondan soň ele-de düşmän galaryn.

— Ah, Berdi jan! Ynha salymyny bermän, sallatlar geler. Seniň elleriňi arkaňa daňarlar, Berdi jan. Men seniň gollaryň arkaňda baglananyny görmek islemeýän. Sen meni beýle hasrata goýma-da, tur, ugra, belki, Bekmyrat baý sallatlar bilen ýetip gelýändir — diýip, Uruk sözüni soňlamanka:

— Bekmyrat baý sallatlar bilen gelýä?! — diýip, biri hasanaklap geldi.

— Ah! Bu nä gowgaly günler boldy!.. — diýip, Uruk başyny tutup, ýerinden turdy.

Bu wagt töwerekden: «Gaç, eglenme!» diýen sesler güýjedi.

Berdi:

— Ýok, gaçmaryn! Maňa «Gaç» diýmän ýa-da siziň hemmähiz meni namys astynda goýmak isleýäsiňizmi?.. Meni namys baglady! Namys!.. Meniň namysymyň öňünde janymyň gymmaty ýokdur!.. Uruk jan, senem şuňa düşünmeýäsiňmi?! — diýip, Uzugyň ýüzüne seretdi.

— Ah!.. Düşünýän, Berdi jan.

— Düşünýän bolsaň, beýle sözler aýtma maňa.

— Ýok... Aýtman...

— Men birinji okumda Bekmyrat baýy ýok ederin, belki, iň soňky okumy hem özüme biýrin... Ýagşy, Uzugym, diriçilikde razylaşaly — diýip, Berdi Uzugyň elinden tutup gujaklady.

— Ýok, Berdi jan, sen özüň diri gal, şol özüňe degjek okuňy maňa döz. Meni indi Bekmyrat baýlaryň goluna diri düşürme. Indi maňa olaryň elinden gutulmak ýokdur. Bolmanda-da meniňki ölümdir. Ýöne meniň ajalym şolaryň elinden bolmasyn. Meniň bedenime tyg çekip, gyzylganymyň akyşyna olar göwünleri hoş bolup, syn etmesinler... — diýip, Uruk Berdini gujaklady.

Berdi Uzugy gujaklap duran ýerinde:

— Uzugym, boljak işleriň hemmesine meniň gözüm ýetýä — diýdi.
— Pelegiň gerdişi şeýle gelensoň, men nädeýin? Men pyçagymyň tygyny seniň bedeniňe gezäp bilmerin, tüpeňimiň nilini saňa öwrüp bilmerin. Wagt ýakyn geldi. Häzir ajal kimiň ýakasyndan öňürti tutjak, ol mälüm däl, ýöne mert bolgun — diýip, ol soňky sözünü aýtdy.

Ogelnur bularyň in soňky aýrallyk sözlerini eşidip:

— Berdi ýegen, hiç ýerik gitme. Duşmanyň öňünde är kimin dur. Bular ýaly işler är başyna düşýändir, «Är başy gowgasyz bol maz, dag başy — dumansyz» diýýä. Biz üstümize gelen duşmanyň öňünde baş egmeris — diýdi. Dowul edişip oturan aýallara bolsa «Goýuň sesiňizi!» diýip gygyrdy. Daşarda at aýagynyň sesi eşidildi.

Ogelnur:

— Wah, kakasy gelmedi... — diýende, Nurmämmet başyny silkip, böküp içeri düşdi. Ol oturanlara:

— Galmagal etmän! — diýdi. — Ýegençini bek saklaň, elden bermäň. Berdi ýegen, daýyň ýykylyp galanyny ýagşy bilýänçäň, daş çykmagyn. Ýöne daýyň ýykylanda, «wah» diýip ýykylmaz, şuny bilgin. Işigi içinden gulplaň — diýende, Bekmyrat baý dagy gapynyň agzynda baş adam bolup göründiler. Bu görnenleriň içinde Sapar bilen Amanmyrat hem bardy. Nurmämmet bular görnen badyna, böküp daşary çykdy. Bu wagt birnäçe atly jigit, birnäçe atly poliseýskiler hem işigiň agzynda nyzam bilen durdular. Polisiýanyň naçalnigi: «Zarýažat!»¹

¹ Ok sürüň.

diýip, komanda berdi. Şakyrty edip, ýaraglara ok sürüldi. Polisiýanyň naçalnigi bir kagyza seredip:

— Nurmämmet Garly — diýende, Nurmämmet:

— Men — diýip jogap berdi.

Polisiýanyň naçalnigi rus dilinde:

— Myhmanlaryňy çykar! — diýdi.

Nurmämmet rus diline düşünýärdi. Ol türkmençeläp:

— Biziň adatymyzda myhman ataňdan uludyr. Men olary çykaryp bilmen — diýdi.

Polisiýanyň naçalnigiiýe derrew Nurmämmediň sözünü terjime etdiler. Ol:

— Nikakih adadow, dawaýte, zabiraýte?¹ — diýdi.

Bekmyrat baýyň edil öňünde işigiň agzynda Nurmämmet iki elini ýeňsesine tutup, ak saply jöwheriň şirmaýy sapyndan berk gysymlap durdy. Onuň iki tarapynda bolsa Nurmämmediň dogan-garyndaşlary, obadaşlary iki taraplaýyn topar tutup durdular.

Bekmyrat baý Nurmämmede:

— Myhmanlaryňyzy çykaryň-da, ugradyň! — diýdi.

Nurmämmet ýaňky sapyndan berk gysymlap duran pyçagyňy görkezägede:

— Men myhmanlarymy ugratman. Kim meniň myhmanlarymy ugratjak bolsa, men oňa tarap şu pyçagyň tygyny ugradaryn — diýdi.

Bekmyrat baý henize çenli towugyna «tok» diýilmedik adam. Şonuň üçin hem ol Nurmämmediň sözüne çişip ýarylaýjak boldy. Ýanynda duran Sapara:

— Dep gapyny — diýip gygyrdy.

Sapar бүтін güýji bilen işigi bir depende, işigiň zülpesi sypyp, iki taraplaýyn açyldy. Sapar bir aýagyny ätläp, sümüp-sümmänkä, Nurmämmet Saparyň iki kebzesiniň arasyndan ak saplyny dikdi. Bu

¹ Adatyňam bilmen-beýlekiňem, alyp çykyň!

halatda Berdi gapyny güýç bilen itende, Saparyň maňlaýyna degip, ony çiş-arkan serreltdi. Soňra Nurmämmet gaty edermenlik hem çalasyňlyk bilen pyçagyny işletmäge başlady. Polisiýanyň naçalnigi, Nurmämmediň gyr-ýap edip barýanyny görüp, oňa at üstünden bir ok berdi. Nurmämmet öýüň gamşyna gapdalyny berip, syrylyp ýykyldy. Bu wagt iki taraplaýyn uruş näçe diýseň güýjedi. Berdi daýysynyň ýykylyp galanyny bilip, öýden ylgap çykdy. Çykan ýerinde muňa Serbaz baý duş geldi, Berdi ony Bekmyrat baýdyr öýdüp, bir ok berip agdardy. Şol halatda polisiýanyň naçalnigi at üstünden Berdä-de bir ok berdi. Berdi okuň zarbyna tüwdürilip gitdi. Onuň elindäki nagan sapaňçasy zyňlyp beýläk düşdi. Sapaňça Nurmämmediň tarapdarlarynyň eline düşmänkä, poliseýskiniň biri garbap aldy. Soňra Ogulnur hem çykyp, urşa girişdi. Ol öýden çykan badyna, elindäki taýagy bilen bir jigidiň kebzesine jaýlanda, jigit tüwdürilip gitdi. Onuň taýagyna bir poliseýskiý ýapyşdy. Ogulnur elindäki taýagyny bermejek boldy, batyrlarça uruşdy. Soňra Uruk hem öýdäkileriň elinden sypyp, daş çykdy. Uruşmak üçin bir zat gözläp, töweregine bir garandy. Emma onuň gözüne gözleýän zady ilmedi. Nurmämmediň öýüň gapdalynda gana bulaşyp ýatany onuň gözüne ildi. Uruk ylgap baryp, Nurmämmediň başyny göterdi-de:

— Ah, daýy, şu zatlaryň barysyna men günäkär — diýdi.

Nurmämmet:

— Ýok, ýegençi, siz günäkär dalsiňiz, günä biziň üstümize birleşip hüjüm edýänlerdedir, biziň ganymyzy gaýgyrman dökýänlerdedir — diýdi.

Bu wagt Amanmyrat paýtunçylary Uzugyň ýanyna çagyrdy. Şol Bekmyrat baý dagyny Öwezämmediň öýünýe alyp baran murtlak paýtunçy:

— Ýok, biz o gyzy aparmajaýah — diýip, paýtunyny boş sürüp gidiberdi.

Başga bir paýtunçy:

— Ah, benim üçin pul olsa oldy, getir, bas — diýip, paýtuny ýanap geldi. Uzak paýtunyň gelenini duýmandy. Amanmyrat osallykda Uzugy göterip, paýtuna basdy. Paýtunçy atlarynyň gandyzyna bir goýanda, Uzugy jeň meýdanyndan alyp çykdy. Amanmyradyň ýany bilen iki atly jigit hem ugrady. Uzak paýtunyň üstünde Amanmyrada baş bermedi. Amanmyrat jigitleriň birini kömege çagyrdy. Bir jigit oňa kömege bardy. Uzugyň iki bolup, güýç bilen el-aýagyny saradylar.

Uruş heniz hem güýçli barýardy. Jigitler, poliseýskiler Nurmämmetler tarapdan uruşýan adamlary tüpeňleriniň gundagy bilen, ellerindäki nagan hem gaty dürre gamçy bilen niresi çem gelse, gaýgyrman urýardylar. Öý hyryn-dykyn doly oğlan-uşak, çagalaryň gorkularyna barysy bosuşyp daşary çykdy. Atalarynyň, agalarynyň gara ganlaryny tasadyp, arslan kimin atylp, söweş edýänlerini gören çagalar hiç ýere gaçyp-da bilmediler. Bular ýöne uly yzlaşyk bolup böküşip durlar.

Nurmämmet bu bolşa seredip, biperwaý ýatyp bilmedi. Ol gyzyň gana bulaşyp, zordan ýerinden galdy, bir elini öýüň gamşyna diräp, urşup ýören adamlaryna ýüzlenip:

— Adamlar! — diýdi. — Bu gan eňreşip, böküşip ýören çul-çaga siziň rehimiňiz inmese, polisiýanyň, Bekmyrat baýlaryň rehimleri inmez. Siz şu çagalaryň haky üçin köşeşiň, uruşmaňyzy goýuň. Şemal bu gün olaň üstünden öwüsýän bolsa, enşalla, biziň hem üstümüzden öwsen wagty bor — diýip, öýüň gamşyny dyrnaçaklap, ýene ýykylyp galdy. Nurmämmediň bu sözüne jeň meýdanyndaky söweşijiler kelleleriniň gyzgynyna gulak salmadylar.

Obanyň arasynda bir wzwod soldat nyzam edip ýördi. Şolaryň ýetişip, bu işe gatýşmaklary netijesinde uruş ýatyryldy. Bu urşuň öňi-soňy uzaga çekmän, gaty tiz gutaran bolsa-da, iki tarapdan hem agyr-ýeňil ýaradar bolan adam az bolmady.

Aňry tarapy öz ýaradarlaryny paýtuna basyp, keselhana iberdi.

Bekmyrat baýlaryň topary hem paýtunlara münüp ugrady. Polisiýanyň naçalnigi özüniň birnäçe adamlary bilen Nurmämmet tarapdan ýaradar bolan adamlary düýä ýükläp, alyp gaýtdy. Agyr ýaradarlary düýä ýürek edip ýüklediler. Ýaradar bolman, ýöne uruşda gaýduwsyz urşan adamlardan hem dört sany adamy alyp gaýtdylar. Bulary göni gazamada alyp bardylar.

Uzuk bolsa gitdi Mara. Onuň takdyry Bekmyrat baýyň ýekeje agyz sözüne baglydy: «Ölüm!» diýse — ölüm... «Zyndan!» diýse — zyndan. Ýöne ol bu hakda özüniň berk sözünü Seýidahmet işanlarda aýdypdy. Ol öz sözünü gögertse gerek.

Nurmämmet dagy bir aý gowrak türmede ýatdy. Emma şu bir aý gowrak wagtyň içinde bütin oba bolup, bulary kepile almaga gün yrman gatnadylar. Soňabaka bulary kepile almaga ýygnanýan adamlar ýeke Nurmämmediň öz obasynyň adamlary hem bolman, goňşy obasynyň halky hem günde ýygnanyşyp geldi. Ahyry halkyň irginsizligine çydaman, bulary kepile berdiler. Emma Berdini kepile almak üçin köp obalaryň adamlary ýygnanyşyp gelseler-de, netije çykmady. Berdini kepile bermediler, çünki onuň daşyna Bekmyrat baýyň pulunyň saldyran galasy çenden berk boldy. Şol kepile berilmeýşi ýaly hem, Berdi gazamatda ýatmaly boldy. Nurmämmet dagynyň işini halk görmelisini görüp, bermelisine berip düzetti.

Nurmammet öz işleri düzelenden soň hem, Berdini çykarjak bolup, näçe çalyşdy, emma hiç bir ýerden uç-da tapmady, netije-de çykaryp bilmedi.

Bekmyrat baý: «Berdini gazamatda çüýrederin!» diýip aýdýamyş diýlen habar Nurmämmediň gulagyna ýetýärdi. Nurmämmediň Berdini çykarjak bolup çeken azaplary netijesiz çykansoň, şol gulagyna ýetýän habarlara ol berk ynandy. Hakykatdan hem, Berdi Bekmyrat baýyň pulunyň labyrynyň astyna düşüp, Aşgabatda gazamatda galdy. Soňra Berdiniň gazamatdaky ykbaly birnäçe ýyllap daýysyna-da mälim

bolmady.

KYNYŞ BAÝYŇ AHMYRY

BEKMYRAT baý Uzugyň yzyndan Ahala kowgy gideli bări, onuň enesi Kynyş baýyň saly suw üstündedi. Bütün nebereleri gije-gündiz onuň halyndan habar alyp, göwünlik berip durýardylar. Gelinleri agşamyna elleri sypynsa, Kynyş baýyň öýüne gelip, köp gürrüňleşip oturýardy. Bu gün agşam hem onuň öýüne gelinleri ýygnanyşypdy.

Kynyş baý çäýnegindäki çäýynyň iň soňuny kâsesine sarkdyrды-da, gapdalynda ýatan ak gülli ýaglyga derini süpürdi. Onýança öňüne täze demlenen ýene bir hum çäýnek süýşürildi. Kynyş baý uzadylan çäýnegi öňüne çekip:

— Aý, bolýa-da, menden salasyz eden işlerinde ýogyn ýüpleriniň ýol almaýandygyny bilerçe bolandyr bular, ýöne bolýa-da. Ahyry haýyr bolsun — diýip, püre-pür kâsâni agzyna ýetirdi.

— Darykmaň, Çaryň ejesi. Ahyry haýyrдыr, ynşalla. Ynha, aman-sag aýlanyp gerler. Size-de sala salynýandyr — diýip, gelinleriň biri oňa göwünlik berdi.

Kynyş baý:

— Ýok, maňa sala salynýan bolsa, men — bir ergeneksiz eklenip, terbiýesiz saklanan ýüwürt ýykany süýräň diýip aýtmazdym. Men süýrejek bolsam, güýjüme baýrynjak bolsam, iliň içinden gül ýaly çaganam tapardym. Indi Ahalyny goýmasynlar, Tejenini goýmasynlar, kowalaşsyn ýörsünler. Wah, süýrediler, taň etdiler, soňky onuň bilen kowalaşyp ýörmeleri näme?! Gaçdymy, ile masgara boldumy, Täterime gitsin. Gözüм görüp, gulagym eşitmez ýaly ýere gidipdir, ylahym, ondanam aňryk gitsin. Ana, indi «Neneňsi boldularka?» diýip, yzlarynda sandyraklap otyrsyň — diýip, öňüne alan çäýnegini gaýtarmaga oturdy.

Gelinleriň ýene biri:

— Çaryň ejesi, gaýgy edip oturmaň. Indi ony diri alyp geleslerem ýok. Şol Ahalda ýere süsdürip gaýdarlar. Onsoň asyl-ha gözüňiz-de görmez, gulagyňyz-da eşitmez. Ynha görersiňiz — diýip, gaýynynyň göwnüniň üstünden turjak boldy.

Bu gelniň sözi Kynyş baýyň göwnüne jaý bolmady. Ol başyny ýaýkap:

— Aý, gelinlerim, siz gaýyn ataňzyň neneňsi adamdygyny bilmeýäsiňiz. Men onuň gylygyna oglanlygyndan belet, Bekmyrat bir zady häzir aýtsa şu gün gögerdip, ertesi gülledyň adam ol. Ol şu ýerden ugranda aýtdy ahyry: «Men ony öldürmen, ölenden ýaman ederin» diýip. Aýdanynam eder. Ynha görersiňiz, süýräp getir. Onsoň bu hatardan çykyp, men nirä gideýin? — diýip hamsykdy.

Gelinleriniň biri derrew:

— Çaryň ejesi, siz ony gaýgy etmän-de, gidenleriň aman gelmekleriniň dilegin ediň — diýip, ol gözýaşa ýetmänke, sözi Uzugyň üstünden üýtgetmek isledi. Emma sözi üýtgedip, Kynyş baýyň göwrümini giňedip bilmedi. Gaýtyp, ol öňküsinden hem beter howsala düşdi:

— Aý, nätjek-dä, ömrümiň ahyrynda bir ýamanlyk görmän, ýygnaňarmykam diýýädim welin, boljak däl öýdýän. Gitmän diýsem etmediler. Gitdiler, indi men yzlarynda otly köýnek geýip otyryn. Aman-sag, baş esen, bagry bitin dolansalar, hudaý ýoluna bir goýun. Gelen batlaryna bir goýun öldürip «Sadaka bolsun» diýerin. Aý, näbileýin-dä... Ol ýüwürt ýykanlaram Ahalda bir ilniň içine barar ahyryn. Kimiň öýünde, dalda isläp gaçyp atsa, baran ýerem türkmenidir, gyrlyşarlar weli, arka tutunyp baran adamyny bermez...

— Bermese, gowy-da, Çaryň ejesi.

— Wah, bermese, gowy welin, göreniň Bekmyratdyr. Almasa gaýtmaz. Iki arada gyrlyşyk bormuka diýip, gara janym galanok —

diýende, öýüň ýeňsesinde paýtunyň sesi eşidildi. Öýde oturanlar: «Dur-da, dur» bolşup diňirgenişdiler. Onýança paýtun gelip, işikde durdy. Gelinleriň biri ylgap, işigi açdy-da:

— Waý, Çaryň ejesi, ony getiräýipdirler — diýip dolandy.

Kynyş baý oňa:

— Geç, otur ýerinde! — diýip azm urdy.

Ýañky gelin ýerinde oturýança, Amanmyrat gapyny açyp, enesine salam berdi.

Kynyş baý:

— Aman-sag geldiňizmi? — diýip, ýerinden turdy. Öýde oturan gelinleriň birinden ses-seza çykmady. Kynyş baý turşuna bir gözünü aýlap seredende, gelinleriň barysy oturan-oturan ýerinde doňan ýaly bolup galdy.

Amanmyrat Bekmyrat baýyň Serbaz baý bilen Sapary keselhana salyp, özi hem olaryň ýanynda Aşgabatda galanyňy aýtmady. Enesini gorkuzmajak bolup:

— Bekmyrat kakam, Sapar, Serbaz kakam Tejende galdy. Weli kakamam öýünde düşüp galdy — diýip, gapyny çekdi.

Kynyş baýyň:

— Waý, Bekmyrat dagyň özleri bir gurgunmy? — diýen soragyna daşardan:

— Gurgun — diýen ses eşidildi. Şol söz bilen Amanmyrat öýüne gitdi.

Kynyş baý dik duran ýerinde: «Aman!» diýip, başyny tutdy. Gelinleriniň barysy birden ör-áýak üstüne galdy. Olar beýle ýagdaýda Kynyş baýa neneňsi ýaranyp, neneňsi göwnüni tapyp, neneňsi söz aýtljaklaryny bilmediler. Soňra iň uly gelni — Bekmyrat baýyň aýaly:

— Çaryň ejesi, hapa bolmaň. Siziň göwnüňiz näme isleýän bolsa, oglanlaryň razy eder — diýip, onuň golundan tutup aşak oturtdy.

Kynyş baý hamsygjyran bolup:

— Tursam turup, otursam oturyp, gülsem gülüp, aglasam aglap oturan gül ýaly gelinlerim bar. Indi men şu gül pürçügi ýaly gelinlerimiň arasynda ol il masgarasyna neneňsi edip garaýyn?.. Bu yrylmaz döwletime ol tüwmaýagy neneňsi ýanaşdyraýyn?! — diýip, ahyry aglady.

Bekmyrat baýyň aýaly gaty dilewardy. Ol gaýyn enesiniň gözýaşyny kepdirmek üçin onuň janyňa batymly ýüzlerçe gep tapyp:

— Waý, goýaweriň, Çaryň ejesi. Şol masgara üçinem göze ýaş getirlermi? — diýdi. — Ol Siziň gözünüzden ýere daman ýekeje damja gözýaşyňyza arzaýamy näme?.. Käşgi gözýaşa arzaýan bolsa, onda gözünüze ýaş getirseňiz, aýybam ýok.

«Pylan baýyň gapysynda pylança çorusy bardy. Çorularyň çagalany bikesine-de aýyp dälde, hojasyna-da. Hywanyň, Buharyň bazaryna sürüp äkidip satyp goýberdiler» diýip, özüňiz mydam gürrüň berip otyrsyňyz ahyry.

Biýem bir gapynda gezip ýören gymnagýň ekeni-de. Şatyr-şallak ölýänçä işlederler. Hudaýa şükür, iş näçe diýseň bar. Birden çagalaýsa näme, oňa ýetesi näme bar. Halha, Amanmyradyň ýaşı kyrkdan geçipdir. Henize çenli çaga gujagyna alanok, oňa-da bir ýüwürtt sakçy gerek ahyryn. Şonam pikir etmeli. Bular ýaly garyp ýeriň maşgalasy çagalagyç bor. Belkiýem, goşa-goşadan ogul edip berjek — diýende, Kynyşbaý.

— Wah, meniň dürdäne gelnim, baş gelnim. Senden görenim men hiç kimden görmen — diýip, iki eli bilen Bekmyrat baýyň aýalynyň egnine ýapyşdy. Bekmyrat baýyň aýaly özüniň sözi bilen onuň göwnüni tapan bolmaga çemeli. Kynyş baý iki elini hem onuň egninden sypdyrman: — Dogry, Amanmyrat jana ogul gerek! Ogul!.. Ogul!.. — diýdi.

At gerekdir atarmaga,
Goltugyndan götermäge,

Hak myrada ýetirmäge,
Ogul gerekdir ýigide,
Zürýat gerekdir ýigide... —

diýip başyny ýaýkap, ýene — Ogul! — diýip gaýtalady.

Eýsem-de bolsa, ogul sözi Uzugyň ömrüni birnäçe wagt uzaldan bolsa gerek, sebäbi Kynys baý ogul sözünü birnäçe gezek gaýtalap, başyny ýaýkandan soň, onuň — her zadam bolsa, ol tüwmaýagy etjegim içimdedir. Irde-giçde şol etjegimi edip, maksadyma ýetmesem, armanly ölerin — diýip aýdan sözünden köp many aňlamak boljakdy. Bu öýde oturan gelinleri hem Kynys baýyň bu sözünden: «Indi boljak iş bolupdyr, Ahaldan öldürmän getiripdirler. Indi näme-de bolsa, bir-iki sany ogul edýänçä çydaşayn, soňra bolsa bir sebäp tapyp, dünýä inmedik ýaly etdirin» diýen manyny aňlan bolsalar gerek.

Kynys baý biraz köşeşen ýaly boldy. Ol Bekmyrat baýyň aýalyna:

— Bar, bilip gel. Ol tüwmaýagy arzylap nirä ertipdirler? — diýdi.

Bekmyrat baýyň aýaly gapyny açdy-da:

— Daşarda tama ýaplanyp otyr — diýip, yzyna dolandy.

Soňra Kynys baý gelinlerine:

— Baryň, gidiň-de, ýatyň. Biriň hem baryp habar tutaýjy bolmaň.

Goý uzyn gije şol oturan ýerinde otursyn. Söýgi güýçlümi, aýaz — agramlap görsün — diýdi.

Gelinleri turşup ugradylar. Bekmyrat baýyň aýaly:

— Çaryň ejesi, gije ol doňup galaýmasyn? — diýip yzyna gaňryldy.

Kynys baý oňa azgyrylyp:

— Doňsa, doňuplar galsyn! Iliň-ä arzuwy şol. Sen näme dözmezçilik etjek bolýasyň? — diýdi.

Ol hem:

— Doňsa, doňuplar galsyn-la, men oňa dözmezçilik eder ýaly, iki dogup, bir galanymmy? — diýip çykyp barýarka, Kynys baý ony ýene

yzyna çağyrdy. Eline bir açar berip — Kepbä sal-da, daşyndan gulpla — diýdi.

Gelni Kynyş baýyň buýrugyny berjaý etdi.

Uzuk uzynly gijäniň aýazyny, aňzak şemalyny ot-ojaksyz, ýorgan-düşeksiz eşek geriş kepbäniň içinde geçirdi. Kynyş baýyň gelinleriniň biri gara daňdandan turup, onuň serpigini açyp, ojagynda oduny ýakdy. Emma — Ol gelin-ä henizem kepbededir — diýip, Uzuk hakynda bir agyz söz aýtmady. Kynyş baýyň özi daşarda täret gylyp gelenden soň:

— Bar, ol tüwmaýak doňup galmadyk bolsa, Amansoltan pahyryň öýüne sal. Bolmasa, ýalançy ýagtylypdyr, il görse, gürrüň bor — diýip, ýaňky ot ýakan gelne Amanmyradyň ölen aýalynyň öýüniň açaryny berdi.

Gelin baryp, Uzuga:

— Ýör, öýe erteýin — diýdi.

Amanmyrat Uzugy ölmez-gülmez edip, getirip taşlapdy. Häzir onuň bedeninde abat ýeri ýokdy. Ahaldan başlap, degen taýaklaryň ýerleri бүтинleý aza bilen sezady. Onuň üstesine-de uzynly gijäni aýazyň astynda geçirensoň, häzir ol hiç bir ýerini gozgap bilmän otyrды. Şeýle-de bolsa, бүтин aza-sezasyna döz gelip, tama söýenip galjak boldy.

— Näme, bir ýeriň agyrýamy? — diýip, Kynyş baýyň gelni Uzukdan sorady.

— Ýok, hiç ýerim agyranok.

Gelin Uzugyň agyr halyna dözmeyän ýaly edip, birden onuň goltugyndan tutup, hemaýat berjek boldy. Şol halatda ýene elini çekip, Kynyş baýyň gapysyna seretdi. Tiz hataryň ugruna gözünü aýlap, Uzugyň goltugyndan tutup, ýokary göterdi. Uzuk ýokary galyp, gelniň elini özünden aýyrды-da:

— Siz maňa eliňizi degirmäň. Men häzir bu halatda gara gazandyryn. Gazana ýanaşsaň, garasy ýokar — diýdi. Soňra yranyp, zordan görkezilen öýe ýetdi.

Ol bir aý galman ýatdy. Gündiz daşary-içeri hem çykmady. Bu hatarda gözüniň ýaşy kepmedi. Onuň ne toýda ady tutuldy, ne — tomaşada. Ady tüwmaýak boldy, Uzukjemal diýip, bu hatarda dogry adyny tutan bolmady. Güni gününe meňzeş, aýy aýyna meňzeş, ýalňyz gamgynlykda geçip başlady. Gyzyň gül hara döndi!.. Söýgi soňy zara döndi!..

SUHAN GATYNYŇ «SYLAGY»

BERDI oba gelip, ýitirim bolandan soň, Baýramy Suhan gatynyň ogly çoluk tutup, bazardan alan bir düýe uny bilen goýna eltip taşlap gaýdypdy. Suhan gatynyň ogly Baýramy eltende, Myrat aga «Bu oglan Berdiniň ýerine wagtlaýynça çoluk» diýip aýdypdy. Myrat aga hem bu sözi eşidensoň has arkaýynlaşypdy, çünki Uzugy durmuşa çykarmak dogrusynda Myrat aga bilen aýalynyň eden maslahaty şowly bolsa, Berdi obada galyp, ýerine başga çoluk gelmelidi. Ynha, Berdi hem obada galdy, çoluk hem onuň ýerine geldi. Myrat aga bu işden soň: «Hudaýa şükür, bir dilegimiz duş geldi, bir gaýgydan çykdyk» diýip, köp hoşal boldy. Emma obada gyzynyň süýrelip, aýalynyň ýanyp-köýüp ýöreninden ol bihabar galdy. Orazsoltan eje Myrat aga gyzynyň süýrelendiginiň habaryny ýetirjek bolup, şunça jöwlan ursa-da, onuň çäresini tapmady. «Myrada habar ýetiriň» diýip, özi aýdyp gördi, ile aýtdyryp gördi, emma haýry bolmady. Suhan gaty ol sözi aýdanda: «Ynha, basym goýna aýlanmaga gitjek, şonda aýdarys» diýen jogaby berdi. Ol hakda artykmaç sözleşip oturmak-da islemedi. Orazsoltan eje: «Suhan gatynyň guýusyny bilýän barmyka?» diýip, obadan sorag-ideg edip gördi. Emma onuň guýusyny bilýän adam hem tapylmady. Asyl Suhan gatynyň özi ýa oglanlary bolaýmasa, onuň guýusyny bilýän adam ýokdy. Şeýlelik bilen, birnäçe wagt Myrat aga gyzynyň süýrelenliginden

bihabar galdy. Bir gün Orazsoltan eje Suhan gata: «Sen guýyňy uly ile bildirmän saklajak bolýasyň. Biri bilip, guýyňa baraýsa, gözi urup, goýunlaryňy gyraýar öýdýämiň? Halha, il içinde seniň guýyňy bilýän hem bar eken. Men eýýäm habar etdim. Özünem «Otuz ýyl köpelden goýunlaryň bir ýylda soňuna çykman gaýtmagyn» diý-dim. Enşalla, goýunlardan el ýuwaýmazmykaň» diýdi. Suhan gaty dört aýak-da bir baş bolup, gykylyklamaga başlady. Soňra Orazsoltan eje onuň gykylygyna gulak salman, öýüne gaýtdy.

Orazsoltan ejäniň bu sözünü eşidensoň, Suhan gatynyň aşagyna suw giden ýaly boldy. Ol aňyrsy iki-üç günün içinde çopan-çoluk tutup, guma ugrady.

Bular çopanlaryň goşuna ýetmänkäler, bir gün erbet sowukly syrgyn boldy. Bu syrgynda körpejiň agzy açylyp, içine gar doldy. Körpejiň içinde alty sany ýaşajyk gyşlaky guzy bolup, bular doňup galdylar. Birnäçe wagt howaýy aýdylan söz hem durmuşda dogry geläýýär. Ynha, bu guzularyň doňmagy hem Orazsoltan ejäniň: «Otuz ýyl köpelden goýunlaryň bir ýylda soňuna çykman gaýtmagyn» diýdim diýen sözüne tötänden dogry geldi.

Suhan gatynyň doňan alty sany guzyny görüp, taklap, tas jany çykypdy.

Goşa baran badyna bolsa:

— Sen eýýäm heleýiň nesihatyny alyp başlapsyň. Sen meniň döwletime zeper ýetirip bilmersiň. Sen meniň döwletime zeper ýetirýänçäň, men seni ýok ederin. Görünme gözüme şu ýerde, çoluklaryňy al-da, gümüňi çek! — diýip, Myrat aganyň üstüne gygyrdy.

Myrat aga:

— Meniň aýalym näme nesihat beripdir?! Men iki aýdyr, aýalymy görmesem-bilmesem, ol maňa näme nesihat bersin?! — diýdi.

Suhan gaty:

— Iki aýlap aýalyňy görmän, näme işläp ýörsüň? Bar-da, halyndan

habar al — diýip, ýene gykylyklamaga başlady. Iki şaýyny aw bilip ýören baý doňup ýatan ýaşajyk guzynyň satanyndan göterip:

— Görýämiň muny? Wah!.. Wah!.. — diýip, özüni öldärmäge az galdy. Boguk sesi bilen gykylyklap, çopanlara agzyndan gelenini aýdyp, ite diýmezini diýdi. Iň soňky sözünde — Deýýus, haramzadalar! Şu salymyň içinde men hileli ýerde garaňyz görünmesin, gümünizi çekiň! Bir köpük hak-heşdek menden size zat ýok. Üstüne harama çykaran guzularyňyzy hem tölärsiňiz. A!.. harama çykan guzular... — diýip, maňlaýyna urup aşak oturdy.

Baýram hojaýynynyň çep tarapynda taýagyna direnip duran ýerinden:

— Bolýa!.. Bolýa, hojaýyn aga!.. Örän ýagşy iş... Biz gideris, emma indi saňa Myrat aga tapdyrmaz! — diýdi. — Bu guýruklaryny ýerden süýreşip ýören baýlykly araby goýunlar seniňki dälidir! Bular gaýratly, edermen Myrat aganyň, Eseniň, Baýramyň hem Baýram ýalyň biliniň kuwwaty, berk ýegşermez zähmetiniň jöwheridir! Myrat aga ýaly otuz ýyl goýnuňy kişüwläp bakan adama iň soňunda aýdýan sözün şu bolsa, bu-da biri! Myrat aga-da senden iň soňky taňryýalkasyny aldy.

Bolýa, hojaýyn aga, biz gideris, emma bilersiň, ikinji gün: «Wah, Myrat aga!» diýersiň, soňky tüýkülik sakgal ezmez — diýip, Baýram taýagyny egnine atdy-da: — Myrat aga, Esen jan, ýörün, gideliň! Bu ýerde biziň işimiz ýok — diýdi.

Myrat aga Baýramyň berk sözünü eşidip, goşa baryp, zatlaryny aldy-da:

— Ýörün, inilerim — diýip, çoluklarynyň öňüne düşüp ugrady. Üçüsi üç tirkeşik, ýüzlerini aşak salşyp, ýeke-ýeke basyşyp, goşdan saýlandylar. Emma Myrat aga Garagumuň giň çölleri bilen aýrylyşmak gaty kyn degdi. Ol çoluklarynyň öňüne düşüp, taýagyny iki eli bilen goltuklap gidip barşyna taýagyny çep goltugyna gysdy-da, köneje telpeginden kirlije ýaglygyny çykaryp, gözlerini süpürişdirdi:

— Aý, inilerim, bolýa-da... Garagumuň giň sähralygynda ýakyn ýoldaşymy goýun edip, Suhan gatynyň goýnunyň yzynda sowuk-yssyny bilmän, aç-suwsuz entänime şu ýyl dogry bir kem otuz ýyldyr. Iň soňunda hojaýyn agadan alan taňryýalkasynymyz şu boldy. Siz, oglanlar, şuny ýadyňyzdan çykarmaň. Hojaýynlaryň daýhanyna, çopan-çolugyna edýän iň ýakyn dostlugy şudur, bolmasa, öldürip, gorpa dykardylar. Muny hem ýadyňyzdan çykarmaň! — diýip, Myrat aga gidip barýan yerinden ýüzüniň ugruna öňünde ýüzüne seredip ýatay wepaly kömekçisi Ýolbarsa başyny ümledi. Ýolbars Myrat aganyň ümüne düşüňip, yerinden turdy-da, gapdallary bilen seňkildäp ugrady.

Çopanlaryň aýdan sözlerine Suhan gatynyň dili tutulan ýaly bolup, näme diýjegini bilmän:

— Iti goýup gidiň! — diýdi.

Esen:

— It siziň ýaly ýagşylary tapyp durka, biziň ýalynyň yzyna düşmez — diýdi.

Bular Suhan gatynyň soňraky sözlerine gulak salman, goşdan arany açdylar. Ömrüne ýatyp-turup ýören yerleri Garagumuň içi bolsa-da, bu gün Garagumuň giň çöllerinde azaşdylar. Aç-suwsuz başlary aýlanyp, iki gije-gündiz entediler. Ahyry ertir ir bilen gumdan çykyp, bir inçeräk ýola düşdüler. Bu inçejik ýol bilen birnäçe wagt ýöräp, giç öýläňler bir ýol aýyrda duş geldiler. Myrat aga bu yerde sakga durup, ýüzüni aşak saldy-da:

— Hawa, oglanlar, biziň-ä ýolumyz aýra düşýä... Her kimiň agyran-ynjan ýeri bolsa, birek-birekdenrazy bolmaly. Indi näme, birek-biregi görmek ýa bardyr, ýa ýokdur — kim bilýä? — diýip, çoluklaryň ýüzüne rehimdar göz bilen seretdi.

Ene-atasyz ösen kiçijik Esen Myrat agany atalyk tutunan ýaly, onuň bilen aýrylyşmaga ýüregi çydam bermän, gözünüň okarajygyny ýaşdan dolduryp, balkyldatmaga başlady.

Myrat aga Eseniň ýanyna bardy-da, onuň arkalaryny sypalaşdyryp:

— Oglum, Esen jan, men saňa «oglum» diýýän. Men seniň ýanan ýürekli garry ataňdyryn. Meniň saňa iň soňky atalyk sargydym: Seniň eneň-ataň ýok, agyran ýeriňde: «Balam!» diýip, ýüregi gyýyljak adamyň ýok. Oňa görä sen mert bolmalysyň. Seniň gözleriňden akýan häzirki her bir damja ýaşlaryň ýangynly ýüregiň erginleridigine men düşünýän, ýöne meniň alajym ýok... Emma seniň gara gözleriňden dynman akýan ýaşlaryňa zalym, adalatsyz Suhan gatylaryň rehimini inmez. Onuň men özüme diri şaýady. Ynha, gözümiň önünde bolan bir işi aýdyp bereýin:

— Bir wagtda, Amanmuhammet diýerdi, bir çolugym bardy. Uzyn boýly, inçesagt, gyýkmak gara gözleri oýnaklap durýady. Nurana uzyn ýüzünde mydama şatlyk ruhy gol çarpyşyp duran ýalydy. Bahar-ýaz ýaly, daýaw bir ýigitdi. Ýedi-sekiz ýyl çolugym bolup gezdi welin, şonuň bir-de gaýgy-gama basdyryp, tukat bolup oturanyny görmedim. Özem her bir iş bolsa, a-aýy bolmazdy, önünde müşgil işem bolmazdy. Näme bolsa: «Men özüme ederin, Myrat aga» diýip ylgar ýörerdi. Bir gün, Suhan gatynyň iň uly ogly goýunlaryna aýlanmaga gelende, Amanmuhammet neresse aýlygyny az görüp: «Birneme aýlygymy köpeldäýseňiz-ä...» diýip sorady. Önem pylança gezek sorapdy, ýöne onuň aýlygyny köpeltmändiler. Şol sebäpden hem ol Suhan gatynyň goýnundan gitmek isleýädi. Birnäçe gezek rugsat hem diläpdi. Emma dürli bahanalar bilen oňa rugsat-da bermändiler. Näme diýseň, Amanmuhammet ýumruk ýalylygyndan olaň goýnunda gezip ýörensoň, onuň Suhan gatylardan ep-esli almaly haky bardy. Olar şony bermäni kyn görýädiler. Ana, şol sapar Amanmuhammet: «Hasapjygymy et-de, rugsadymy ber» diýip, has basa sorady. Baýyň ogly şonda-da onuň rugsadyny bermedi. Näme, rugsat berseň, hakyna ep-eslije goýnam bölüp bermeli-dä. Oňa-da olaryň gözi gyýanok. Ahyry Amanmuhammet neresse: «Rugsadymy bermeseň, bir gün goýundan bölüp, hakjagazymy alyp giderin» diýdi. Olara daga beýle sözi aýdyp bolýamy näme? Suhan

gatynyň uly oglunyň agzam paýyş, sökdi-dä. Amanmuhammedem gaýtargysyny berdi. Bahana-da şol boldy, sebäbem. Men-ä beýleräkde nahar etmek üçin gap-çanak ýuwup ýördüm. Birden: «Wah» diýen ses çykdy welin, seretsem, Amanmuhammet neresse gyzyň gana bulaşyp ýatyr. Suhan gatynyň ogly bolsa üstünde pyçagy kükreginden yzly-yzyna sokup-çykaryp dur. Ylgap gelip: «Haý! Haý!» diýip tutdum welin, näme, iş eýýäm gutarypdyr. Başujuna geçip, ýüzüni sypalap: «Amanmuhammet!» diýdim welin, bir gözüni açyp seretdi-de, hyrçyny dişlejek ýaly edip, ýene gözüni ýumdy. Şol gözüni ýumşuna-da gutardy...

Ynha, oglanlarym... — diýdi-de, Myrat aga burnuny çekip, köneje telpeginden kirlige ýaglygyny alagada, sakgalsaýy dökülen gözýaşyny süpürdi, ýüzüni aşak salyp, birsalym geplemän oturdu. Soňra biraz özüni raslap, ýüzüni ýokary galdyrdy-da, gürrüniň yzyny dowam etdi. — Hawa, Amanmuhammet neresse öldürilenden birnäçe wagt geçipdi. Bir gün gumdan oba gaýtdym. Ýol näme gaty uzak-da, eşegiň üstünde irýäsiňem. Kāwagt oba ýetmänkāň, ýolda nanyň tükenýān wagtam bolaýýa. Ynha, şol sapar ýolda nanym tükendi-de, gel aý, bir çay-çörek iýip geçibereýin-le — diýip, ýoly ýakalabrak oturan bir oba sowuldym. Baryp, biriniňkä düşdüm. Gaty oňat ýer ekeni, baran badyma, çay-çörek, ýag getirip goýdular. Nan iýenimde, ýanymda bir yetginjek gürrüň edip, nireden gelyändigimi, näme işleýändigimi soraşdyryp otyrды. «Men Suhan gaty diýen baýyň çopanydyryn, häzir goýundan gelyān» diýip aýtdym welin, «Suhan gatynyň goýnunda Amanmuhammet diýen bir oglan işleýärdi, şony tanaýamydyňyz?» diýip sorady. Men: «Amanmuhammedi gaty ýagşy tanaýan. Ol meniň sekiz ýyl çolugym bolup gezdi. Iň soňunda-da Suhan gatynyň uly ogly gözümiň öňünde neressāni öldürdi» diýdim welin, bokurdagym dolup, işdām tutulyp duruberdi. Onsoň menem yeňsä çekilip, aýat okap, degsin etdim-de, saçagy dolap oturyberdim.

Ýanymda oturan oğlan saçağy dolap, öýe göterip bardy-da: «Gelneje!» diýip, bir hymyr-symyr etdi welin, gaty aňşyryp bilmedim. Onýança öýden göwşülräk ýaşyl kürte bürenen bir ýaş gelin çykyp, maňa garşy ugrady welin, Amanmuhammet neressäniň bütin ýüz keşbi gözümiň önüne geldi-de duruberdi.

Gelin gelip, menden arasy açygrak çommalyp oturdy-da, ýüzüni aşak salyp oturyşyna gabagyny galdyрман: «Siz Suhan baý diýen adamyň çopanmysyňyz, şonuň goýnunda Amanmuhammet diýen bir oğlan çolukdy. Siz şony tanaýamysyňyz?» diýdi.

«Men ony gaty ýagşy tanaýaryn, ol meniň çolugymdy» diýdim welin, ol gelin: «Men täzeden eşidýärim — Suhan baýlar şony öldüripmişler — diýip, eger-de siz öldürilendigini açyk bilýän bolsaňyz, çekinmän aýdyň. Men Amanmuhammediň aýal doganydyryn. Onuň menden başga hossary ýok. Ol öldürilen bolsa, men wagtynda onuň aşyny-suwuny bereýin» diýdi-de, gözlerinden biygtyýar akdyran ýaşyny başbogusynyň ujuna süpürdi. Men bolşy ýaly edip aýtdym welin, biçäre gelin ýerinden turup: «Bir eneden ýalňyz önen jan dogan!!!» diýip, iki ýana yranyp, ses edip, öýüne garşy ugrady welin, halys kyýamat başyma inen ýaly boldy.

Myrat aga mundan beýläk gepläp bilmän, ýaglygy bilen gözlerini süpürşdirdi. Soňra uludan bir demini aldy-da — Aý, bolýa-da, oğlanlarym. Meniň öz ömrümde gören günümiň bary şular ýaly. Aýtsam, aglap oturmaly. Meniň ýüregim halys gidipdir. Meniňki bolmaýa, aglaberýän.

Ynha, oğlanlarym, bular ýaly gürrüňleri menden birinji gezek eşitmeli dälsiňiz. Ozaldan gulagyňyz ganykdyr. Ýöne siz şuny ýadyňyzdan çykarmaň, özüňiz çopan bolsaňyz, hojaýynyňyzdan ägä boluň. Hawa, oğlanlarym, ugralyň, ýol uzakdyr. Her kim birek-birekden agyran-ynjan bolsa,razy bolmaly. Biziň-ä indi köpümüz ötüp, azymyz galypdyr.

Baýram Myrat aganyň ýüzüne seretdi-de:

— Bolýa onda, Myrat aga, sizden hiç agyran ýerimiz ýokdur! Ölýänçäk, sizi ýadymyzdan çykarmarys.

Hawa, Esen jan, ikimiziň ýolumyz Myrat aganyňkydan aýra düşdi! Myrat agadan ikimiz aýrylyşmaly bolduk. Ýol ugrunda beýdişip, köp durmalyň, ýol daşdyr, ugralyň — diýdi.

Esen:

— Bolýar onda, Myrat aga, hoş, sag boluň! — diýdi.

— Hoş, sag boluň, hanym!..

Esen bilen Baýram uly ýol bilen ugrady. Myrat aga çep tarapa aýrylýan inçeräk ýol bilen gitdi. Ýolbars başdan iki öň aýagynyň üstünde başyny goýup, Myrat aganyň gürrüňini diňläp, bularyň agyr derdini deň paýlaşýan ýaly bolup ýatyrdy. Ol ýüzüni aşak salyp, gözlerini süzüp ýatan ýerinden turdy-da, Myrat aganyň yzyna düşüp ugrady.

Aýrylyşanlaryndan soň, üçüsiniň hem ýüzlerini aşak salşyp gidip baryşlaryndan bularyň hemmesiniň ýürekleri doludygyny bildirýärdi.

Ýol aýyrtan näçe daşlaşdyklaryça, bularyň şonça hem aralary açylýardy. Myrat aganyň ýanynda gürrüňleşere adam ýok diýseň, Baýram bilen Esen — ikisi hem gürrüňleşmän gidip barýardy. Suhan gatynyň bir köpük hak bermän, beýle ýaman sözler aýdyp kowmagy bularyň ýüregine dag goýdy.

Myrat aga çoluklaryna serede-serede, ahyr olary gözden ýitirdi. Çoluklaryny gözünden ýitirenden soň hem, ýagşy birsalym ýöredi. Gün bolsa bu wagtlar ertirden bári özüniň jomartlyk bilen seçelän şöhlesini kesip, ilerde ýeri erňekläp, tegelenip, köz ýaly gyzaryp durdy. Onuň bu wagtky görnüşi diňe hoşlaşmak üçin bärsini bakyp duran ýalydy. Myrat aga, misli onuň bilen hoşlaşmaga barýan ýaly, donunyň syýyny serpip, haýdap ýöreyärdi. Gün kem-kemden aşaklap, bärsini baka-baka, ahyrym, deňze atylan daş ýaly, ýitirim bolup gitdi. Soňra ol yzyndan basmarlap gelýän garaňka gahar edýän ýaly, kese ilerä gyzyl ýalawyny çaydy. Bu

wagtlar Myrat aga hem baryp, garyp çatmasynyň işigini itdi.

Orazsoltan eje otsuz-ojaksyz gara öýüň içinde, başyna atynan köneje donunyň ýeňini dişläp, dyzynyň üstünde eňegini goýup, golundan aldyran gyzynyň agyr hal-ýagdaýyny birme-bir göz önünden geçirip, gara gününüň gam derýasyna gark bolup otyrды. Durdy bolsa onuň beýle gapdalynda başyny ýere goýup, sessiz-üýnsüz ýatyrды. Ol kakasynyň içeri girenini göreninden zyňlyp, yerinden turdy, salam berip, kakasynyň ýanyna bardy. Orazsoltan eje gaňrylyp bir seretdi-de, gözünden biygytyýar dökülen ýaşyny köneje donunyň ýeňine süpürdi.

Myrat aga aňk-taňk bolup dillenmäňkä, Durdy:

— Şol seň öňki gelip gideniňden soň, Bekmyrat baý diýýän adamyň inisi bir topar atly bolup geldi. Ejemi, Ogulnyýaz ejäni urup, Uzugy alyp gitdiler — diýdi.

Orazsoltan eje içi-içine sygman, yzly-yzyna hork-hork edip aglady. Yzyndan onuň haş-ş-ş edip, uludan dem alany eşidildi. Myrat aga bu habary eşiden badyna, özüni lampa aşak goýberip, elini maňlaýyna diräp, ýanyny ýere berdi.

Dolanyp arada gürrüň bolmady. Durdy kakasynyň beýle ýanynda süýnüp ýatyşyna uklap galdy.

Myrat aga birhaýukdan Orazsoltan ejä:

— Goý, aglama, haýry ýok — diýdi.

Orazsoltan ejäniň aglamazlyga ýüregi çydam bermeýärdi. Ol ahyry ýüregini gowzadyp, bütün bolan işleri Myrat aga birin-birin gürrüň edip berdi. Myrat aga hem öz başyndan geçenini gürrüň edip berdi.

Bu ýagdaý şu agyr gün Myrat aganyň ýüregine dert goýdy. Ol bir aýlap, daşary çykman ýatdy. Aýak ýoluna-da gije garaňky düşenden soň çykdy. Özi bolsa, bütünleý işdäden kesilip, ysgynsyz, galdy. Ýüz-gözleri saralyp, ýyl hassalygyna ýatan ýaly boldy. Emma onuň hiç bir zada alajy ýetmeýärdi.

KÄR TÄZELEMEK DÜŞDÜMI!

GÜN ýaňy tegelenip, ýerden saýlanypdy. Myrat aga şol ýalançy ýagtylandan turup, sag dulunda çöküne düşüp oturyşyna başyny galdyрман, çuňňur oý-pikirler içinde agyr durmuşynyň tesbisini sanap otyrды. Durdy bolsa üç sany aşygyny ýokary atyp, ojagyň ortasynda özünden-özi tänderme oýnan bolup otyrды. Emma onuň aşyklary ojaklarynyň бүдүр-сүдүрлігinden atan ugruna gitmän, ýolda ýedi ýerde бүдрәп, yetmiş ýere sowulýardy.

Orazsoltan eje bolsa turaly bәri öýe girmән, daşarlarda ondan-mundan odun çöplәп, çay gaýnatmagyň ugrundady. Ol pezzik ýandagyň oduna gaýnadan gara tünçesiniň külünü ykdyryp gelşine gap dula geçdi-de:

— Çayam ýokdur. Dүynki Ogulnyýazdan alan çayymam gutardy. Ýöne şemmä demläp beräýmesem... — diýip, iki sany çäýnegi şemmesine demläp, birini Myrat aganyň öňüne süýşürdi-de, beýlekisini hem öz öňüne çekdi.

— Ol öýünde ölmedik gatap galan Suhan gatynyň ýanyna baryp: «Hany masgara edip kowanyň-a kowanyň, indi onuň işlänje hakyny bir ber ahyrym, biziňem ýagdaýymyz şeýle» diýdim. Onda Suhan gaty: «Nä ýüzüne hak diýip gelýäsiň?! Siziň mende bir köpük hakyňyz bolmaz! Henizem men ynsap edýän, ýogsam bolmasa, ol harama çykaran guzularyny hem butnatman alaryn. Onsoňam meniň üstüme ir ertir-giç agşam gelip durmaň! — diýip, maňa azm urmaga başlady. — Ýeke ol guzularam däl, ýene ol guzular ýaly pylança goýunlaram harama çykды» diýip, ölen goýunlaryny sanamaga başlady. Menem: «Ajaly ýetse, adamam ölýä, oňa-da Myrat günäkär bolarmy?» diýip çykyp gaýtdym, nädeýin dagy?

Ynha, indi ondan-a zat ýok, ýöne başga bir eklenjiň gamyny

iýibermeseň. Halha, dulda bolsa iki ýugyr ýaly un galdy. Olam gutaranson, agzyňy göge açýmalydyr.

— Aý, eklenjiň-ä gamyny ondan başga bir zat bolanda-da etmeli-le.

— Etmeli bolsa, meniň şol düýnküje aýdanymy edäý. Otuz ýyllap kişiniň goýnuny bakybam, donuň iki bolmady. Indi daýhanam bir durup gör. Ikisinde-de işiginde iner çökerjek gümanyň ýok welin, her zadam bolsa, mülk arasyna daýhan dursaň, bir aýdan-iki aýdan bir görşüb-ä durarys-da. Çopan dursaň, ýyldan-iki ýyldanam bir görşüp bolanok. Ynha, şu öňki betbagtçylygymyzy näçe habar edip ýetirjek bolsam-da bolmady. Bir gün özüň öläýsemem, kim meniň meýidimi ýygnajak?! Ondan şu gün bazara gitdejik, birine daýhan dur, belki, bir oňat adam duşady-da.

— Bolýa-da. Onda şu gün gidip daýhan duraýarys.

— Şeýt, häzir men özüň bolsam ilden dilärim-tirkärim, biriniň igini egrip, ýüňüni tüýderin, garaz, günümi görerin. Ilçilikdir, «Agzy açyk aç ölmez», ilin ýagşysam bardyr — ýamanam.

— Bolýa onda, hany maňa bir döwüm nan eber. Men ugraýyn — diýip, Myrat aga aýalynyň ýüzüne seretdi.

— Belki, gurbany gitdigim hudaýyň özi garaşyk edip, bir musurman bendä duş edäýedi-dä, al nany maňlaýyňa sylp, dileg edip ugra — diýip, Orazsoltan eje bir döwüm nany uzatdy.

Myrat aga ýerinden turup, ýüp guşagyny guşandy-da, nany ýüzüne sylp, goltugyna saldy, soňra ilki bilen oglunyň ýüzüne bir seredip, yzyndan aýalynyň ýüzüne seretdi-de:

— Hoş onda, men ugraýyn — diýdi.

— Daýhan tutjak adamyň ýüzüne-gözüne seretgin. Oňat adamyň ýüzi-gözi nurly, maňlaýy giň, gaşlary açyk, sözleri ýumşakdan ýerbe-ýer bolar. Beýlesinem hudaýyň özi oňar-da — diýip, Orazsoltan eje ýerinden turdy.

Durdy kakasynyň ýanyna gelip:

— Kaka, haçan gellersiň? — diýdi.

— Indi her wagt gelerin duraryn, oglum, indi çopan durjak däl — diýip, Myrat aga öýden çykyp, bazara ugrady.

Ol tä bazara barýança, özüniň durmuşyndaky bütin dadysyz agyrlyklaryň oduna ýanyp, ondan çykalga gözledi: «Eý hudaýym, meni şeýle gün görkezjek bolup ýaratdyňmy? Meniň pälimiň näme ýaman ýeri bardy?! Meniň başymdan, hiý, bu gara günler sowulmazmy?! Belki, meniň pälimiň ýaman ýeri bardyr? Hakykatdan hem, pälimiň ýaman ýeri bar: ynha, sakgalym agarypdyr, henize-bu güne çenli maňlaýym ýere degenok. Eý hudaýym, toba edip, ýoluňa ýykylýan. Indiden beýläk namazy bilmesem-de, ýoluňa yrlyp, namaz-orazamy goýbermäýin! Sen bu günden meni gutar!.. Eý asmandaky gaýyplar! Meniň dilegimi eşidip: «Omin» diýiň!

— Ýedi ýyl kişüwläp goýun bakanyň dilegi duş geler, Hydyr ata ýoldaş bolar — diýýäler. Men munça ýyllar kişüwläp goýun baksam-da, hiý meniň dilegim duş gelmezmi? Hudaý!!! Eý hudaý!!!!» diýip, namaz-orazany ýatlaman sakgalyny agardan garyp durmuşdan halys ejizläp, hiç bir daýançsyz galyp, alla-pygamberler ýoluna boýun bolup, ýalbarmaga başlady.

Şeýlelikde, durmuşyň agyr batgasyna çüme-çüme, ahyry bazara ýetdi.

Murgap derýasynyň gündogar ýakasyndaky ýol bilen aşak tarapdan geleniňde, derýanyň köprüsinden günbataryna geçeniňden soň, çep egniňe dolanyp, elli-altmyş ädim ýöreseň, bazaryň birýan çetinden girýärdiň. Bazaryň çetinden gireniňden, üsti gök demir bilen örtülen ullakan beýik bassyrma gözün ilýärdi. Şol bassyrmanyň günbataryndaky köçe bilen günorta gapdala gidiberseň, gapanyň duşundan geçen ýeriňde, çep egniňde haparak zatlar dökülýän bir giň öwürtdi bardy. Bu öwürtdiň adamsy bazaryň başga ýeriniň adamsyndan tükel ýyrtyk geýimli bolmagy bilen tapawutlanýardy. Bu ýyrtyk geýimlileriň arasynda her

haýsynyň ýanyna bir baryp, aýlanyşyp ýören täze geýimliler hem bardy. Bu ýerde ýyrtyk geýimliler özleriniň zähmetlerini satýan bolsalar, täze geýimliler arzandan-arzan zähmet gözläp, her haýsynyň ýanyna baryp, olaryň zähmetini bahaladyp görýärdiler.

Myrat aganyň hem maksady ýaňky köprüden geçip gelşine şol öwürtdäki ýyrtyk geýimlilere goşulmakdy. Emma ol bazaryň çetinden girip, şol öwürde gelýänçä, birnäçe geň zatlar gördi.

Myrat aganyň ýaňky gelen ýolunda bazaryň bir çeti zolak, has böwür berip durdy.

Bu böwre dik bazar diýerdiler. Bu bazarda köplenç zatlar elde satylyp, ýekläň-tükläň dükan hem ýok däldi.

Dik bazara ýetmäge ýigrimi-otuz ädim galanda, bu bazaryň adamlarynyň hemmesi Myrat aga tarap topuldylar. Adamlar başly-barat, ýykylany haýsy, sürşeni haýsy, her kim aýak aldygyna ylgaýardy. Myrat aganyň önünden bazara tarap barýan adamlar-da yzlaryna serpilip, ökjäni görtdiler. Myrat aga bu hadysa düşüňip bilmedi. Düşünmäge maý hem bolmady. Onuň ýüregine howsala düşüp, gaňrylyp yzyna seretdi. Görse, yzyndan bazara tarap gelýänler hem yzlaryna dolanyp degberäýýäler. Myrat aga hem «Kyrkdan özüni saýlan namart, assa gaçan çamandyr» diýip, Kereguly babasyny ýatlady-da, yzyna garşy degberäýdi. Myrat aga näme üçin gaçýandygyny bilmese-de, bu hadysa düşünmese-de, gaty çyny bilen gaçdy. Ol garram bolsa, birenteginiň egninden basyp geçdi. Gaçyşlyk uzaga çekmedi. Adamlar tiz duruşdylar. Emma gaçanlaryň hemmesi hem edil Myrat aga ýaly eken. Näme üçin gaçandyklaryny, nämäden gaçandyklaryny hiç kim hem bilmeýär eken. Muňa bazarçylaryň özleri hem haýran galdylar:

— Näme boldy, näme üçin gaçdyň?

— Men-ä bilemok.

— Bilmesen, näme gaçýaň?

— Sen bilýämiň, ýaman jyrtaýlap gaçýasyň-a.

— Be!..

— Toba...

— Estagpyrylla.

Emma hiç haýsy hem bir zat bilip bilmedi.

Ahyry bu wakanyň takygyna ýetdiler. Žulikler neneňsi-de bolsa, iki sany iti ýaňky dik bazaryň ortasyna getirip, ikisini hem çatyp, ortalaryna et oklapdyrlar. Itler-de etiň üstünde urşup dikleşen wagtynda, ýaňkylar: «Adamlar, gaçyň! Itler guduz!.. Gaçyň!..» diýip, adamlaryň arasynda dowul salypdyrlar. Şol dowulda garma-gürmelik bilen hem ogrular oljany urup, gaçyp gidipdiler.

Bu wakadan soň gidip barşyna Myrat aganyň ýoly towuk bazarynyň üstünden düşdi. Ol towuk bazarynda iki sany horazyň ýolmalaşyp duranyny, horazlaryň gapdalynda bolsa iki sany adamyň horazlardan hem beter urşup duranyny gördi. Uruşýan horazlaryň biriniň kekeji gara gan bolupdyr, beýlekisiniň bolsa kekejine ýara düşmändir. Uruşýan adamlaryň weli ikisiniň hem agzy-burny gara gan bolupdyr. Bularyň daşyndan syn edip duran adamlardan biri:

— Özleri horazlaryndan ýaman uruşýalar — diýdi.

— Oňa ikinji biri:

— Horazlaryna alty rupyýa baýrak goýdular, bes, özlerine näçe baýrak goýmuşlar? — diýip, çalgırt gepledi.

— Özleriniň baýragy iki dürredi.

Edil şol wagt bir bazarnik gelip, urşup duranlaryň her haýsynyň ýagyrnysyna bir dürre sugşurdy. Urşup duranlar, ganlaryny tasadyp, her haýsy bir ýana zym-zyýa boldy.

Myrat aga duranlaryň birinden bularyň näme uçin uruşýandyklaryny sorady.

— Bularyň kãri baýrak goýup, horaz uruşdyrmak. Şol kekeji ýaralanmadyk horazyň eýesi onuň kekejini ýaglapdyr. Ol sebäpden hem ýaralanan horazyň çünki ýag bolup, beýleki horaza ýara salyp bilmändir.

Ony hem ýaralanan horazyň eýesi bilip, özleri hem uruşmaga başladylar — diýip, ol jogap berdi.

Bular ýaly biderek, ýaramaz işleriň kök-damarynyň nireden urup, nireden çykýanyny Myrat aga nireden bilsin? Bu zatlaryň hemmesiniň bozuk döwräň ýüze çykyp, görnüp duran gara hallarydygyna nireden düşünsin? Ol: «Aý, bir bozuk zamana bolupdyr» diýip, ýene talaban bazaryna ugrady.

Ugran ýerinde Myrat aga erbet dyknyşyga düşdi. Aýlanyp geçmäge ýol-yz ýokdy. Ini kilometrden aşarak, boýy bir ýarym kilometrden gowrak bazar meýdany bu ýere üýşen jemendeden hyryn-dykyn dolup durdy. Gürleşik, gykylyk, ala zenzele, belli bir ses eşidilmän, bütin bazar tutuşlygyna ýöne wag berip durdy.

Başy telpekliden papakla, jambörüklä, sellelä çenli egni ýüpek donly geýnüwlilerden ýeňi ýoluk köne donly tozgun, aç-ýalaňaç, gallaçlara çenli bary bu bazara gelip dolupdyrlar. Gedaýlar, diwanalar, maýyp-müjrüpler, aç-ýalaňaç çagalaryň eneleri jokrama yssynyň aşagynda ertirden agşama çenli bir döwüm çörek soraşyp, gollaryny serşip otyrdylar.

Owganystan, Eýran, Bulujystan ýaly ýerlerden özleriniň ilini-gününi, ýaş çagalaryny terk edip, talap gözläp, bu bazara giren adamlaryň aňyrsy-bärsi ýokdy.

«Aby hudaýy» diýşip, ýalaňaç, suwly küýzäni eginlerine göterişip ýörenler, çilimsazlar. şular ýaly biderek senetlerden köpük gözleşip ýören adamlaryň sany-sajagy ýokdy.

Ynha, şeýle jemendäniň arasy bilen gidip barşyna Myrat aga ýene bir bazaryň üstünden bardy. Bu bazarda garşyma-garşy hatara oturan satygçylaryň öňünde agyzlary çöwrülip goýlan kiçijik haltajyklar hatar-hatar bolşup durdy. Myrat aga bularyň mysgal terezilerini, mysgallykdan başlaýan kiçijik daşlaryny görüp haýran galdy. Ol beýle kiçijik terezini, beýle maýdajyk daşalary heniz ömründe görmändi. Ýöne onuň başyna:

«Şeýle kiçijik terezi bilen, şeýle maýdajyk daşlar bilen hem söwda edip, eklenip otyrlarmyka?» diýen pikir geldi. Emma bir satygçynyň şol kiçijik terezisiniň bir tarapyna kiçijik daşyny goýup, bir ujypsyz zady çekip berip, köp pul alanyny görüp, Myrat aga haýran galdy. Bu setiriň söwdagärleri çalgırt dil bilen: «Ine, ine, temin, düýe temin, ine ýogyn, ine inçe, ýöntem, ine nah, ýüpek!» diýip gygyranlaryny eşidende, Myrat aga az-kem düşünjek ýaly etdi, emma: «Zäk, mawuja! Naşatur, degen ýerin uşatur! Porsuderman, porsaňňoza, eşek-tezek, sakgyz, zenjebil, dalçyn, semaýmekge, kelepçe, ýüzärlik, ýüz derdiň dermany! Gel, türkmen dermanlarynyň ýagşysyna!» diýip gygyrylanda weli, düşüniş hem bilmedi.

Kim bilýär, bu ýerde satylýan zatlaryň haýsy biri haýsy derdiň dermany? Kim bilýär, ýa hiç biri hiç bir derdiň hem dermany dälmi?.. Ol zamanlar dert köpdi, doktor kömegi bolsa ýokdy. Her kim garaňky bazardan bir ýerde öýünde ýatan kesellisine derman gözleýär. Söwdagärler näme diýseler, ynanyp alyp gidýärdiler.

Myrat aga bu zatlara seredip, bir ýerde uzak durmaýardy. Her kimiň özüniň maksady bar. Onuň maksady basymrak talaban bazaryna baryp, özüniň gara zähmetini arzanu-gymmat geçen ýerine satmakdy. Ynha, şu maksat bilen gidip barşyna, talaban bazaryna ýakynlanda, onuň ýoly nas bazarynyň üstünden düşdi. Bu ýerde ol hem gülküli, hem hasratly bir wakany gördi. Naspuruşlaryň biri: «Eý, aby!» diýip gygyranda, abylaryň üç-dört sanysy howlugyp, bir-birinden öňürti barjak boldular. Bu ýerde biri büdräp, egnindäki suwly küýzesini gaçyrdy. Küýze zyňlyp, naspuruşyň terezisine degip, çym-pytrak boldy. Gapdaky suw nasyň üstüne döküldi. Nas öňürti suwuň aşagynda birentek bykyrdap gaýnady. Soňra suwy özüne çekip, gumbaýrak palçyk ýaly, şar-gara bolup galdy. Bu hadysany daşdan görenler gülüşdiler. Emma naspuruş bilen aby ullakan hasrata galdy.

Töläýin diýse, abyda pul näme işlesin? Nasyna içi ýanan naspuruş

abynyň kellesine ýumruklamaga başlady. Aby: «Dat!» diýip gygyrmaga başlady. Ynha, bu hadysa kim üçin gülki, kim üçin hasrat boldy, Şeýle-de bolsa, abynyň başyna köp ýençdirmediler. Bir uzyn boýly, agaç et, garaýagyz ýigit bulara hemmeden ýakyn durdy. Bu ýigit olary aralady. Aby maňlaýynyň ganyny süpürip durka, ýaňky aralan ýigidiň ýoldaşy aba:

— Siz säherden agşama çenli «aby-hudaýy» diýip, hudaýyň ýoluna suw paýlaýasyňyz. Hudaý bolsa siziň başyňyza zille urdurýar. Bu nä işdi? — diýip sorady.

Aby:

— Bilmirem, gardaş jan, men eýle lap säherden agşama gadar allanyň ýoluna adamlary suwa ýahyram, eýle alla-da benim başyňa zille urdurur? — diýip, eýranly çalgırtlygy bilen azerbaýjança gepledi. Şu sözleri aýdanda, onuň ýüzünde birden gaýgy-gam alamaty peýda boldy-da, ol ýaňky aýdan sözlerini misli rus ýigidine hudaýyň üstünden arz eden ýaly edip aýtdy.

— Siz säherden agşama çenli «aby-hudaýy!» diýip gygyryp, hudaýa çoh ezýet werirsiz, onuň size aýgygy gelip. Eýle bir kâr tapyň, goý hudaý-da biraz rahat olsun, siz-de rahat oluň — diýip, ýaňky rus ýigidi öz ýoldaşy bilen gitdi.

— Bah, köpeý ogly, nä ahyl danyşyr... — diýip, aby onuň yzyndan seredip galdy. Bular ugranlaryndan soň, bu hadysanyň ýanynda köp gürrüň boldy:

— Ýaňky orus hudaýa dil ýetirdi.

— Ýok, onuň ýüreginde ot bar, siz düşünmediňiz.

— Onuň sözi biderek lakgyldy däl.

— Ýok. Şony ýeriň giňinde sözletseň, onuň ýüreginde düwün kändir.

— Aýt, şol Pitirburgdan şu ýerlere sibir edilip iberilýän akylyly oruslardan bolaýmasyn?..

— Dogry şol. Paşsa özünden akylyly bolsa, okuwy gaty aňry giden

bolsa, şu ýerlere sibir edip iberäýýämiş.

— Ýok, ol beýle däl, şu okuwy aňry gidip, ak paşsaň ýoluny ters tapýan adamlary iberýämişler.

— Hany «Şu derýaň gyrasynda balyk tutup oturan oruslaryň bir-ýarymynyň saçlary bulaşyk, sakgallak diýip, ýöne müjükdir öýdäýmän. Şolaryň hem arasynda Pitirburg ýaly ýerlerden bala-çagasyndan aýrylga, sibir bolup gelenleri barmyş» diýýärler-le.

— Dogrudyr.

— Dogrudyr şol.

— Hawa-la, olam dogrudyr.

— Ahaw, adamlar, kim mysapyr bolsa, elinden gelse, şoňa kömek etmeli.

— Hawa-la, kim bilýä, bu adamlaryň haýsy biri bir ýerlerde özüniň bala-çagasyny ýetim galdyryp, özi munda ilsiz-günsüz sibir bolup ýör.

Myrat aga:

— Hawa-la, olar ýaly adama kömek edip bolsa, ondan ýagşysy näme — diýende, naspuruş:

— Siziň aýdanlaryňyzyňam ugry bar welin, ýaňky orus hiç ýerden gelenem däl — diýdi. — Ol — şu ýeriniň orsy. Turkmençänem suw ýaly bilýä. Özem şol Egrigüzer meýdanyny suwarýan suw maşynlarynyň massury bolup işleýä. Egrigüzer bendiniň desetniginiň ogly-da, özem şol obada önüp-ösen. Adyna Sirgeý diýýäler. Ýanyndaky türkmen ýigidi bolsa şol maşynda arabakeş. Şäherden ýag daşaya. Onuňam adyna Gylyçly diýýäler...

Myrat aga ýene talaban bazaryna ugrady. Talaban bazaryna ýetmänke, Gylyçly bilen Sergeýiň yzlaryndan ýetip, gapdallaryndan geçdi.

Gylyçly Myrat aga salam berdi. Sergeý Myrat agany tanamaýardy. Gylyçly Myrat agany ýeňsesinden: «Şol Bekmyrat baýlaryň süýrän gyzynyň kakasy» diýip, Sergeýe tanatdy.

Myrat aga talaban bazaryna baryp girende, aşak oturman, töwereğine göz aýlady. Bazaryň bu giň meýdanynda özleriniň zähmetini iň arzan baha satmaga mejbur bolşup oturan aňyrsyz-bärsiz sellelilere, telpeklilere onuň gözi düşdi. «Döwüm çörek çenden-çakdan gatapdyr» diýip, ol ýüzüni aşak saldy.

Myrat aga ep-esli oturandan soň, bir uzyn gara murtly, argan-dargan pyýada haly horjunyny goltuklap, Myrat aganyň ýanyna geldi. Bu Bekmyrat baýyň inisi Çarydy.

Ol:

— Talaban durýamyň, ýaşuly? — diýip, Myrat agadan sorady.

— Hawa.

— Tirýek daga çekýän dälsiň, ýüzüň ýaman horla?

— Ýok, tirýeg-ä çekemok.

— Haý, salyň-a gowşakdyr. Gijeler tirýekhana gidip, tirýegiň tükenen günem towlanyp ýatma?

— Aý, bolýa-da, olar ýaly bolsa, tirýeki dälini taparsyň-da — diýip, Myrat aga uludan bir demini aldy-da, ýürege sygmysyz derdini ýene ýüregine salyp, pikir derýasyna gark boldy.

Onýança kebzeleri tüňni, boýny bokurrak bir ýaşuly gelip:

— Ýeri. Çary, bu ýerde görüňäsiň-le, näme talaban dagy tutjakmy? — diýdi.

— Hä, Bekmyrat kakam üçin bir daýhan tutjak bolýan. Şu ýaşulyny tutaýjakdym welin, munam gaty horam görýän. «Tirýek çekýän bolaýma?» diýsem «Çekemog-a» diýýä — diýip, Çary murtlaryny towlaşdyryp, Myrat aganyň ýüzüne seretdi. Myrat aga, bu adamyň: «Bekmyrat kakam» diýen sözünü eşidip: «Şol meniň duşmanym Bekmyratdyrow» diýen pikir göwnüne gelip, ini jigläp gitdi. Hakykatdan hem, ol adama daýhan duraýan bolsa, Myrat aga göni gyzynyň üstüne barjakdy.

— Aý, tirýek çekmese-de, siz bu ýaşulyny tutmaň, size bir baldyrlary

digir ýaly, gije-gündiz ylgap ýörse-de, işden basylmaýan gaýratly ýaş adam gerekdir. Siziň işiňiz gaty zordur. Bu adam, tirýeki bolmasa-da, gaty sagat däl, ýa keselden galanmy!.. Muny ynha, biziň ýaly, işi az adam tutsa bolar.

— Siziň şol aýdýanyňyz dogry, ussa aga, onda Siz tutaýyň. Men başga birini taparyn — diýip, murtly pyýada aýrylyp gitdi.

Ussa aga Myrat aganyň önünde ýagşy ornaşyp oturdy-da:

— Adyňyz näme? — diýdi.

— Myrat.

— Hä, oňat at ekeni. Iliňiz-günüňiz, maşgalaňyz-zadyňyz barmy?

— Bar.

— Obaňyz niredäde?

— Obamyz-a aşagrakda.

— Haýsy obadan, obaňyzyň atlyrak adamsy kim bolmaly?

— Suhan-gaty diýýäler, Meret arçyn diýýäler.

— Hä, Meret arçynyň obasyndan diýseňiz-le. Köp ýagşy.

— Ýüzüňiz hor-la, näme, kesele daga ýatyp turduňyzmy?

— Myrat aga uludan demini aldy-da:

— Hawa, kesele ýatyp turdum — diýdi.

— Hä, bolýa, kesele ýatyp turan bolsaňyz daýanarsyňyz-da.

— Meniň işim kän däl, maňa daýhan duraýyň. Bir üç tanap gowrak ýerjagazym bar. Şonuň içinde aýlaň-çaýlaň edip, mal-garalara sereder ýörsiňiz. Başga kän iş bolmaz. Bize Annageldi ussa diýerler. Biz kän bir tanymal adam hem däl, demiris. Özüm kümüşçi ussa, ol bazardan-ol bazara dagdan, çapraz-çaňňajyk ýaly zatlar ýasap, el ýüzünden satan bolup ýöryän. Henize-bu güne çenli daýhan tutup ýören adam hem däl. Bir öýli-işikli eden oglumyz bardy. Ol öňräk aradan çykypdy. Ynha, indi bar iş öz başyma galdy, özümiň bolsa altmyş dört ýaşym bar, agyr iş edip bilemok — diýip, Annageldi ussa hem ogluny ýatlap, uludan bir demini aldy.

Myrat aga Annageldi ussanyň syryny aňyp:

— Aý, ussa aga, bu dünýäde ölmek oňatmy, ölmezlik — bilemok welin, ýaş ölüm gaty agyr degýä-dä. Her zadam bolsa, kazaňa razy bolmaly. Boýun towlajak ýeriň ýok — diýip, özüniň durmuşdan närazyçylygyny bildirdi.

Annageldi ussa gaty ýiti adamdy. Ol Myrat agada bir syr bardygyny aňlady. Annageldi ussa bilen Myrat aganyň bütinleý sözleri garyşyp, alşyp gitdi. Annageldi ussa Myrat agany ýylyna birlaý daşky eşik, ikilaý hem içki eşik bilen alty tümen pula tutdy.

Annageldi ussa getirenje şaýjagazyny satyp, aljak-goýjak zatlaryny alypdy.

Ol saraýa baryp, Myrat agany hem ýabysynyň syrtyna mündürip, irgözinden öýüne ugrady.

* * *

Annageldi ussanyň hatary dört-bäş öýden ybaratdy. Bu öýleriň iň ýokarky çetkisi onuň öz öýi bolup, beýlekileri doganoglanynyň hem daşkyrak garyndaşlarynyň öýleridi. Annageldi ussanyň öýüniň işiginde suwalan bir eşekgeriş kepbesi bardy. Onuň özi hem şol kepäniň içinden çykman, elmydama ýa kümüş ýenjip, ýa körük basyp, ýa-da sim çekmek, kümüş gyzyllamak ýaly işlere meşgul bolup oturýardy.

Tumarynyň düwmesi gaçan, egmesiniň halkasy ýirlen, saçujusynyň şelpesi üzülen, ýene şulara meňzeş şaýlar bejerdýän, ýüzük, sytara, dagdan, ýeňselik ýaly uşakly-irili şaý buýurýan obanyň gyz-gelinleri ussanyň öýüne gaty kân gelip gidýärdiler. Annageldi ussanyň aýaly ajyny-süýjini görüp berkeşen, ilini ýagşysyna-ýamanyna ýaraýan bir süýji dilli, şähdaçyk aýaldy. Onuň iň kiçi gyzy Abadan mundan iki ýyl ozal çykarylan bolsa-da, heniz gaýtarylmandy. Onuň köpçüligе ýaramlylygy ejesinden hem beterdі. Abadan mydama gyz-gelinleri daşyna üýşürіp, her kimiň özüne ýaraýan söz tapyp, gyzyly-gyran gülüşdirer oturardy.

Onuň ýanyna köp gelin-gyzlar işlerini alyp gelerdiler. Şaý bejertmäge hem buýurmaga gelen gelin-gyzlar-da onuň ýanynda oturyp-oturyp giderdiler. Abadanyň ejesi bolsa: «Biz indi garrapdyrys, gyzlar-gelinler, biz indi size goşulyşyp bilmeris. Siziň gülüşjek wagtyňyzdyr, gülşüň. Ynha, men size çay gaýnadyp bererin» diýip, Abadanyň ýanyna gelen ýaşynýan gelinleri, utanjaňrak uly gyzlary çekindirmejek bolup, gelenlere çay gaýnadyp bererdi hem özüniň başga işlerine meşgul bolup, içeri girip-daşary çykyp, güýmener ýörerdi.

...Myrat aganyň bulara daýhan duraly bäri, birnäçe aý geçdi. Ol Annageldi ussalaryň aýal-erkekleriniň hüý-häsiýetine belet bolup, olar bilen gaty öwrenişdi. Olaryň adamçylyklaryny gaty halady. Annageldi ussalar hem Myrat agany «Polady ýumşak, oňat adam ekeni» diýip, gaty gowy görmäge başladylar. Myrat aga özüniň maşgala durmuşyny gürrüň edip berende, Annageldi ussa:

— Sen meniň ýanyma göçüp geläý. Seniň ýurt ýeriňi gysganmarys — diýdi. — Ýöne Suhan gatynyňky ýaly elmydamalyk gyşyn-ýazyn özümüzde iş tapylar diýip aýdyp biljek däl. Özümüzde iş tapylmasa-da, bu ýerleri daýhançylygyň zor ýeri bolansoň, günlükçilik etseňem, potratçylyk etseňem, iş-ä tapyрман durmaz.

Ýöne bir zat bar. Men-ä garrapdyryn. Indi özüm daýhançylyk edip biljek däl. Eger göçüp geläýseň, saňa ýerimi ekerine bererdim. Sen göçüp geläý — diýip maslahat berdi.

Myrat aga Annageldi ussanyň maslahatyny näçe gowy görse-de, göçüp gelmek meselesini bir hiliräk görýärdi. Ol özüniň durmuşy hakynda köp pikir edýärdi. Bir gün günortan işden çykanda: «Şu gün öýüme baryp gelmäge Annageldi ussadan sorayyn» diýip gaýtdy. Gelip, Annageldi ussanyň dükan kepbesiniň kölegesinde ýazylgy düşegiň üstünde donuny ýassyk edinip, tirsegine söýendi. Köp wagt geçmänkä, Annageldi ussanyň aýaly Amangözel eje bir çäýnek çayy getirip, onuň önünde goýdy-da:

— Nany soňra gatyk bilen iýersiň-dä? — diýdi.

— Bolýa, soňra iýäýeris. Annageldi ussa ýokmy? Dükán ýaman dynçlyk ýaly-la.

— Ýok, hiç ýana giden däl-dir-ä, dükandadyr.

— Dükanda ses-üýn-ä ýok.

— Wiý, nirä gitdikä ol? Abadan! Aý, Abadan! Kakaň nirä gitdi, keýgim?

Abadan dagy bir topar gyz-gelin bolup, öýüň kölegesinde işlerini edişip otyrdylar.

Ol:

— Men-ä bilmedim, kepbede ýokmy? — diýdi.

Onýança ýanynda oturan agzy ýaşmakly bir gelin ýaşmagyň aşagyndan:

— Ýaňy ol Aga dagy bilen tirkeşip, hataryň işigi bilen gitdi — diýip, hyşyr-wyşyr etdi.

Onýança oturanlaryň biri:

— Durdymuhammediň ogly bolupdyr, şony gutlamaga gidendirler — diýdi.

Abadan bu gürrüňi eşidip, işinden başyny galdyрман:

— Eje, eşidýämiň? «Durdymuhammet aganyň ogly bolupdyr, şony gutlamaga gidendir» diýýäler — diýdi-de — aý gyzlar, siz ol... — diýip, bir söz aýtjak boldy welin, gapdalynda oturan bir ýaş gelin Abadanyň böwrüne dürtüp, onuň sözünü kesdirdi.

Ýaňky gelin degişmekden:

— Hernä: «Aý, gyzlar» diýip, gyzlara gürrüň berip otyrsyň, gelinlere-de gürrüň ber ahyrym — diýdi.

— Waý, gyz, men hernä: «gyzlar», diýýänmi? Waý, ana, ýene «gyzlar» diýdim. Bar onda, «gyzlar-gelinler» diýip gürrüň beribiýrin — diýip, Abadan jykyr-jykyr güldi.

Ikinji bir ýaş gelin:

— Ýok, «gyzlar-gelinler» diýme-de, «gelinler, gyzlar» diýip, ilki gelinleriň adyny tut — diýdi.

Bu wagt üçünji bir ýaş gelin işinden başyny galdyryp, ýüwseli barmagy bilen ýaşmagyny tutup, aşagrak çekdi-de, usullyk bilen:

— «Gyzlar» diýme-de, «gelinler» diýiber. Gyzlaryň bolsa, gülünki ýaly, bir pasyl ömürleri bar, soň olar hem gelin boljaklar. Onsoň «gelinler» diýip beren gürrüniňe olar hem şarik boljaklar — diýip, gyzlara degip, assyrynlyk bilen olaryň ýüzüne seretdi. Gyzlaryň köpüsiniň utanjyndan ýüzi gyzardy.

Onýança Abadan gyzlaryň tarapyny tutdy:

— Ýok, gelnejeler, siziň indi başyňyzdan ertiriň çygy göteriljegi göterilipdir, gül ýapragyňyz solup, güldüýbä dönensiňiz. Gyzlar bolsa ynha «çuňňul guýa daş atsaň, batar gider, eje jan, ýat illere gyz satsaň, ýiter gider, eje jan!» diýenleri boljak bolup durlar. Siziň ýaňy dälmi:

Ertir gördüm gargany,
Agam sürer ýorgany,
Gelnejemiň sargany
Almamydy, narmanydy?—

diýşip, saçyňyzy selkildedişip, depeleriň üstünde läle kakýşyp, hyhymbyl çalşyp ýöreniňiz? Indi ynha, otyrsyňyz her haýsyňyz bir ilden, gör nirelere düşüpsiňiz, başyňyz bürenjekli, agzyňyz ýaşmakly, arkaýyn gepleşip bileňzok. Sähelçe sesiňiz gatyraň çykýsa, gaýyn eneňiz al petiňizden alyp, ýüz esse üstüne goýup, äriňize içirýä.

Goý, gyzlar bir pasyl ömürleriň görsünler-dä.

Abadanyň bu sözleri gelin-gyzlaryň baryna täsir etdi. Gelinleriň arasynda bir üstüne alnan pahyr bardy. Ol:

— Wah, hawa-la, doganlar, adam mydama gyz bolup gezse bolmaýamy! — diýip, bir hili hapa boljak boldy. Umuman oturanlaryň

ýüzünde bir hili agyrlyk duýuldy. Abadan öz sözi bilen oturanlara agyrlyk salandygyny bilip, olary derrew gülüşdirip, şähtlerini açmak üçin:

— Gelneje, sen: «Wah, adam mydama gyzlygyna gezse bolmaýamy!» diýip, ah çekýäsiň. Näme äriňden basylýamyň? — diýdi. Abadanyň bu sözlerine gelinler içlerine salşyp, pyňk-da, pyňk gülüşdiler. Gyzlar utanyşan bolup, gülüşmän oturdylar.

Häлки ýüwseli barmagy bilen ýaşmagyny agzyndan aýryp geplän gelin ýene işinden gözünü aýryp, başyny galdyrman, gaňrylybrak Abadana seretdi-de, ýaşmagyny ýokarrak göterip:

— Sen Annajemaldan: «Äriňden basylýamyň?» diýip, bilmezlige salyp soran bolýasyň. Özüň äre näbeletlik eder ýaly bolan dälsiň-le, bir aý ýaşanyndan soňra — diýip, oturanlara gaşyny kakyp goýberdi.

Abadan:

— Wah, ondan bári iki ýyl bolup barýa, ýadymdan çykypdyr — diýdi.

— Yzyňdan gelenokmy, gyz?

— Ýok... asyl gelenok-da, gyz. Geläýse bolmaýamy?

— Goýsana, gurbanlyk gijesi ýabyň aňyrsyndan kesekläp duran seňki dälmi?

Oturanlaryň hemmesi gyzylygyran gülüşdiler. Birden hem suw sepilen ýaly boldy. Assyrynlykdan: «Waý, ol aga oturan ekeni, bar lakgyldaşanlarymyzy eşidendir» diýen söz oturanlaryň arasyna ýaýrady. Assyrynlyk bilen Myrat aga seredişdiler.

Myrat aga bularyň gürrüňlerini kân diňlemeýärdi. Şeýle bolsa-da, olaryň çalajadan edýän gürrüňleri ýeklän-tüklän onuň gulagyna gaýyp gelip durdy.

Myrat aga çayyny içip gutardy. Amangözel eje gatyk bilen nan getirip öňüne goýdy.

Gelin-gyzlaryň gürrüňleri üýtgäp, başga mazmuna geçdi. Abadan:

— Ýaňy bir zat aýtjakdym welin, aýtmankam kesdirdiňiz. Men şony aýdaýyn-la... Ol Amanmyradyň heleý üstüne süýrän gyzyny gördüňizmi? Men öň, süýrelen günlerem görüpdim welin, onda pahyryň mydama gözleriniň içi ot guýma, gabaklary ýumruk ýaly börtüşip durdy. Men onuň bolşumyka diýerdim welin, bolşy däl ekeni.

Häzir görseň, bir gelin bolupdyr welin, oturyşy-turşy bir gyza degjek, gaty owadan, boýunda-syratynda hiç bir kemi ýok, ýöne günüsü, gaýyn enesi gaty azar berýämiş — diýýäler.

Oturanlaryň biri:

— A gyz, ony nireden süýredilerkä? — diýdi.

— Nireden süýrelendigin-ä bilemok welin, öz-ä bir garybyň gyzymyş, atasy bolsa çöllerde çopançylyk edip ýörmüş, gyzynyň süýrelenini dagysynam henize çenlem eşidýän däl — diýýäler.

— Aý, ýogsamam şolar ýaly bir ejiziň maşgalasy bolmasa, hiý, heleý üstüne gyz süýrär ýaly hetdi barmy?

— A gyz, ony süýredenem şol gyzyň atasynyň hojaýynymyş diýýäler.

Myrat aga gatyk bilen nan iýip oturan ýerinden gelin-gyzlaryň bu gürrüňlerini eşidip, bütünleý işdäden kesildi. Olaryň bu eden gürrüňleri onuň agyr derdini gozgap, dadysyz durmuşyny bir-bir ýadyna salmak bilen, özüniň ene-atadan aýra düşen ýekeje gyzynyň Bekmyrat baýlarda gara başyny gam ýassygyna goýandygyny ýadyna saldyrды. Ol:—Ah! Zalym aýralyk! — diýip, zöwwe ýerinden turup, maňlaýyny tutup birsalym durdy-da, dolanyp aşak oturman, dogry gidiberdi. Ol ugranda, belli bir ýere barmak maksady-da ýokdy, ýöne ýolda gidip barşyna: «Annageldi ussanyň ekininiň başynda bir agajyň düýbüne baryp eňlerin» diýen pikir başyna giren bolsa-da, ol pikiri hem şol halatda ýadyndan çykyp, başynyň salgynyna pikirlenen ýeriniň duşundan geçip gitdi. Şol gidip barşyna birden, basyrganyp turan ýaly, ör-gökden gelip pikirlense, Annageldi ussanyň ýeriniň aşak ýanyndaky uzyn hatar obanyň

gapdalyndan akyp geçýän ýaba ýakynlaşan ekeni.

Ol bu ýerde biraz salym pikirlenip durdy-da: «Öýle-de bolupdyr, ýabyň başyna baryp, täret gylp, namaz okaýyn — diýip, ýaňky obanyň ýanyndaky suw güzeriň başyna baryp, täret gylp, namazyny okady. Soňra — Gel-eý-ý, bir gözümiň awusyny alyp turaýyn-la — diýip, şol düýbünde namaz okan tal agajynyň saýasynda gyşardy. Emma Myrat aganyň başynda mekan tutan gaýgy-hasratlar uklamaga ýol bermedi. Ol ýatan ýerinden turup, birsalym başyny aşak salyp oturdy. Hasratly günleriň gark eden gam derýasyndan çykyp bilmän, başyny kem-kemden usullyk bilen ýokary galdyryp, uludan bir demini aldy. Gapdalynda guma bulaşyp ýatan telpegini ýerden galdyryp, onuň tutaşan buýralarynyň arasyndaky sütüklerini bimaksat ütüşdirmäge başlady. Ony gark eden gam derýasynyň çeşmesi ýatyp keçä öwrülen telpegiň pylança ýyllardan bäri bir gezek täzelenmeýänligi däl-di, belki, özüniň ýekeje gyzynyň ýaş başynda ene-atanyň mährinden mahrum bolup, gör nä günlerde, gör haýsy ýyrtýjy wagşylar golunda rehimsiz dalanýanlygyndady. Ynha, Myrat aga şeýle agyr pikir astyna düşen wagtynda, bedräniň gupunyň jygyldap gelen sesi onuň pikiriniň gapdalyna pitiklän ýaly edip, başyny ýokary galdyrdy. Ol başyny ýokary göterip, egninden garanda, aýagy könelişenräk gara köwüşli, egni göwderi köýnekli, başy göwşülräk daraky şahyly, uzyn boýly, inçesagt, bugdaý reňk, at ýüzli bir görmegeý gelniň çekinjiräp, ýanyndaky güzere suwa inenini gördi.

Gelin bürenjeginiň Myrat agadan tarapyny gyýarak çekinip, gabagyny galdyрман, bir bedresini dolduryp, aňryk aýyrdy. Ikinji bedresini doldurmaga ugranda, aşaklyk bilen gabagyny galdyryp, Myrat aga seretdi-de, ýene başyny aşak salyp, bedresini doldurmaga durdy. Bedresini dolduryp ýokary galanda, assyrynlyk bilen Myrat aganyň ýüzüne ýagşy seredip:

— Ka... Ka-ka!.. — diýip, hopugan ýaly, assajyk seslendi. Bedresini

golundan gaçyryp, ýüzüni tutup duran ýerinden özüni aşak goýberdi.

Myrat aga tisginip, ýerinden turdy-da, usullyk bilen güzeriň ol gyrasyndan gelip aşak oturdy.

Soňra bularyň arasynda gürrüň bolmady. Güzeriň başy misli jandarsyz ýaly, sessiz-sezasyz galdy.

Aýrallyk oduna örtenip ýören ataly gyz ikisindäki beýle tötänden tapşyk: «Lam-jim!» diýip, olaryň ýüzlerine demir şarpygy bilen çalyp, dilden-agyzdan aýyrady. Myrat aga bilen Uruk — her haýsy öz içki dünýäsine siňip, pikir-duýgy dumanyna gaplandy. Ataly gyzyň bu wagtky hal-ýagdaýyny aýdyp sözlemäge dil hem özüniň kesbi-kärinden boýun tolgaýar.

Iň bärkijesini aýdanda, bir tarapdan, adat: «Gyz äre barandan soňra, köp wagtlap, ata bilen gyzyň ýüz görüşmegi haýasyzlykdyr; eý bihaýalar, şerim ediň!» diýip, özüniň döwülmez demir çybygy bilen olaryň ýüzi kessir dyngysyz çalyp dur. Ikinji tarapdan, Myrat aganyň bu ýerde görlüp: «Gyzynyň nikasyny bozjak bolýa» diýlip ýöňkeljek günäsine ajal garçgaýy garaşyp, özüniň ganly penjesini gerip dur.

Bu betbagtçylyklaryň, bu şumluklaryň gapdalyndan gymmatly tapşygyň şatlygy hem olary ilkinji bir hili duýga eýe edýär.

Ynha, şeýle hala düşen ataly gyz — ikisiniň arasynda heniz hem sözleşik ýok. Uruk: «Ka... kaka!...» diýip, özüni aşak goýberenden, bir elini diräp, ýanyny ýere beripdi, çünki ol häzir özüniň nä ýagdaýdadygyny bilmeýärdi. Başy aýlanyp, gözleri garaňkyrap, ýer başyna düňderilip, asman başyna inip, suwlar tersine akyp barýan ýalydy. Myrat aga birhaýukdan soň başyny ýokary göterip, gyzynyň ýüzüne seredende, onuň perişan halyny görüp, hamsygjyrap, zordan:

— Dirimidiň, gyzym?! — diýip, ýene aňry gepläp bilmän, sesini kesdi.

Uruk aga garyşan sandyrawuk owaz bilen ýanyny ýere berip, bedresini söýget edinip oturan ýerinden zordan:

— Nä diriçilikdir!.. — diýdi.

Myrat aga özüni biraz raslap:

— Goý, keýgim, aglama. Mert bol, aglama Allanyň salanydyr-da...

— diýip, gyzyna göwünlik berjek boldy. Emma beren göwünligini öz göwni hem tutmady. Gözlerinden sakgalsaýy dökülýän ajy ýaşyny köneje donunyň syýyna süpürip kepetjek boldy. Ol kepemedi. Ony kepetmek üçin synyk ýürekdäki ýangynly oduň howruny köşetmek gerekdi.

Uzuk garry atasynyň perişan halyny görüp, öňküden hem beter bozuldy:

— Kaka jan, sen neneň bu ýerlere düşdün?! Meniň ýesir düşenim bolmaýamydy?! Sen näme gelip, meniň derdimi paýlaşýasyň?! Meniň agyr ýükümiň astynda seniň garry süňkleriň neneň çydam berer?! Eý meniň garry kakam! Meniň agzymdan çykan ýalynly sözlerim seni ýakyp-gowurmazmy?! Men giň meýdana çykyp, asmana ýüz tutan biperwaý agaçlara derdimi aýdamda, olar başlaryny aşak salyp endireşýäler. Sen näme gelip, meniň oduma ýanýasyň?! Seniň öz jigeriň beri ýanmasyn! Goý seniň jigeriň gapdalyndan aýrylan bir parasy ýansyn! Goý seniň eziz, mähriban gyzyň ýansyn! Mende başga alaç ýok!..

— Aý, balam, sen garry ataň näme üçin gelendigini bilmeýämiň?! Meni bu ýere doga açylman geçen gara maňlaýymyň açylyp, bagtymyň çüwgüni getirdi. Ölmezden ozal, saňa duçar etdi. Indi men ölsem hem, alladan ýüz-müň razy. Balam, indi meniň ömrümde seni ýatlap, aglap-eňröp ýörmekden başga zat galmady. Eger-de meni, garry eneňi razy etjek bolsaň, beýdip aglap ýörmegin. Çydajak bolgun, bu-da allanyň salanydyr. Seniň gözden döken ýaşlaryňa gyýyljak ýürek ýokdur, gaýtam, şatlanyp güljekler köpdür — diýip, Myrat aga hem geplemesini goýdy. Aňry ýene bularyň arasynda sözleşik kesildi.

Birhaýukdan Uzuk direnip oturan elini ýerden galdyryp, bir uludan

demini aldy-da:

— Kaka, meniň ejem nädýä?— diýdi.

Myrat aga:

— Ejeň nätsin... Özüňi gör-de, meni gör, meni gör-de — ejeňi. Biri-birimizden gowulygymyz ýok. Ol hem gara çatmasynda, garyp ojagynyň başynda gara gününüň derdini çekip oturandyr-da. Biziň gözyaşymyzdan başga güýjümüzüň ýetýän zady barmy?!

Uzuk birden howlugaň ýaly bolup:

— Kaka, sen bu ýerlerik neneňsi düşdün? Hany seniň goýunlaryň?
— diýip sorady.

Myrat aga uludan demini alyp:

— Aý, keygim, ne goýun galdy, ne — çoluk... Biziňki «Begin öňünden geçme, gatyryň — syrtyndan» diýenleri boldy. Begin öňünden geçenem biz bolduk, gatyryň syrtyndan geçenem. İn soňunda Suhan gaty depdi, başymyz açyk, aýagymyz ýalaňaç çopan-çoluk — barymyz kowuldyk — diýip, hyrçyny dişläp başyny ýaýkady.

Uzuk, kakasynyň beýle gaýgyly habaryny eşidip, ot bolup tutaşdy, başda durmuş golunyň uzap «söýgi» diýip sözleşen, söýginiň ýaňy açylan gülüniň nepis baldagyndan bir elde tutuşan söýgülisini ýatlady. Onuň häzir türmede, durmuşyň in aşaky gatlagyna düşüp, gark bolup gidip barýanyny göz önüne getirdi. Bu mahal onuň şol ertekilerde eşiden zyndandaky adamlary ýadyna düşdi. Häzir Berdi dar, garaňky, hapa tamyň içinde; aç, eşikleri ýyrtyk, saçy-sakgaly ösgün. Bu ýagdaý onuň halyny has-da agyrlaşdyrdy. Ol:

— Kaka, men ýandym!.. — diýip, çep goluny ýere diräp gyşardy. Uzugyň «ýandym» diýen sözi kakasynyň ýüregine ot bolup ýapypdy. Ol mundan artyk gyzynyň ýüzüne seredip durup bilmedi. Iki gözünüň çikgesinden taýly gezek düwmeläp akan ýaşyny köne donunyň syýyna süpürüp, ýüzünü aşak saldy. Bularyň bu halyna tebigatda hem üýtgeşiklik bolan ýaly boldy. Yzly-yzyna iki gezek aşyrym-aşyrym öwsen şemal

misli bularyň ýüzlerini sypalap, gözýaşlaryny kepetmek üçin öwsen ýaly boldy. Üstlerine saýa salan tal agajy hem şygry-şygry seslenip, ýapraklaryny bir-bir seçeläp, bularyň halyna döz gelip bilmeýän ýaly boldy. Öz jiger-bagryrlaryndan aýrylyp, pelpelleşip, suwa düşýän ýapraklaryň göni akyp gidibermän, suw ýüzünde gaýyşyp ýörmekleri hem bularyň agyr halyna çydam bermän, özlerini onda-munda urup: «Dat-perýat!» diýip, gol çarpyşyp ýördükleri ýalydy.

Myrat aga uludan bir demini alyp, başyny ýokary galdyrdy-da, Uzugyň ýüzüne garap:

— Goý, gyzym, mert bol. Aglama — diýdi. — Seniň bu çeken ahy-nalalaryň dagy-daşlary endiretse-de, bu zalymlaryň rehimini inmez! Biz bir görgi üçin ýaradylan bolduk. Bu hem allanyň işidir, başga alaç ýok! Biziň edenimiz bergi boldy, görenimiz görgi boldy. Hoş, gyzym! Belki, garry ataňy iň soňky görşüň bolar, indi maňa bu obada duruw ýokdur. Her gün gözümiň önünde seni görüp, günde derdimi täzeläbilmen! Men görmäýinem-köýmäýinem, hoş, gyzym, garry eneňe salam aýdaryn — diýip, Myrat aga ýerinden turdy.

Uzuk hem ýerinden turup:

— Bolýa, kaka jan, meniň häzir gözýaş dökenimi namart diýip bilmegin. Sen mert maşgala ýetişdirensiň — diýdi. — Belki, meniň mertlik habarymy basym eşidersiň. Men bu gara günü basym başymdan aşyryp uraryn!

Bolýa, kaka, gitseň, jigim jana salam aýt. Ejeme-de salam aýt. Ol menden agyran-ynjan bolsa,razy bolsun.

Kaka, ejem meni dünýä inmändir diýip hasaplasyn! Ol meniň oduma ýanmasyn, ynha, kapasada galan garyp gyzynyň arzyly enesine sargydy.

Hoş, kaka jan,razy bol, hoş!..

* * *

Tomsuň soňky aýlarynyň bir günüdi. Günortanyň jokrama yssysy köşeşip, ikinji salkyny arady. Yssydan gorkusyna salkynrak saýa gözläp, gür çöpleriň arasyna siňen guşlar örüşpdiler. Olar bu wagt dürli owaz, dürli sesler bilen saýraşýardy. Ekin arasyna ýaýran daýhanlaryň sözleşikleri, olaryň aýdymalary her tarapdan eşidilip durdy. Dem bermez yssynyň sowlup, salkyna ýetilmegindenmi ýa daýhanlaryň ýyl boýy çeken zähmetiniň hasyla girip, bir tarapdan gollaryna gowuşmaga başlamagyndanmy, garaz, pasylda bir ruhobelentlik duýulýardy. Emma bu ruhobelentlik hemmelere berlen deň paý dälidi.

Myrat aga mundan biraz öňräk gyzy bilen hoşlaşyp aýrylyşypdy. Ol häzir Annageldi ussanyň ýorunjasynyň içinde agşam oty ýygyp otyrdy. Paslyň bu wagtky ruhobelentligine onuň çigit ýaly şärikligi ýok ýalydy. Ol köp gaýgylanyp, dünýäde ýeke galan ýalydy. Jany ýangynly ýaly, otlary dolap alyp, garçyldadyp orup gidip barşyna yzyndaky sergi bolup ýatan otlary görüp: «Ah, mendäki şeýle kuwwat näme üçin Suhan gaty, Bekmyrat baý ýalylara ýöremeýä?!» diýip, Myrat aga içini gepletidi. Ol janynyň ýangynyna ýatan otlary desse edip, şatyrdadyp boguşdyryp taşlaşdyrýardy.

Gün ýagşy erňekledi. Myrat aga ýygan otlaryny çykap, garry eşegine urdy-da, Annageldi ussanyň örkli duran sygryny boşadyp, idip ugrady. Garry eşek mytdyldap, öz maýdalyna ýöräp barýardy. Myrat aga ony kän gyssaman, gamgyn halda başyny aşak salyp, ýuwaşjadan hiňlenmäge durdy:

Arzy-halym bir-bir beýan edeýin,
Gezer boldum gaýgy-gamyň içinde;
Derdim güýçli, men örtenmän nädeýin?
Gowga köpdür gamgyn başym içinde.

Jepa çekip, dünýä ýolun tapmadym,

Toýlar tutup, atlar her ýan çapmadym,
Çekip gonaklara halat ýapmadym,
Bisan boldum deňi-duşum içinde.

Bu garyplyk üstümüzden gitmedi,
Köňül maksat-myradyna ýetmedi,
Gaýgy-gamsyz meniň günüm ötmedi,
Gezmedim hiç köňülhoşuň içinde.

Bimaza görüner göze mekanyň,
Ýyl-ýyldan ýeňledi agyr dükanym,
Aýrylyp perzentden, köýdi bu janym,
Gözlerim galdy-la ýaşyň içinde...

Onuň bu hiňlenip gelşine ýüzüniň gara köýük bolup çytylyp durşy, misli lezzetsiz durmuşy mädesine degip, ýüregi endiräp duran ýaly bolup görünýärdi. Ol ýataga geldi-de, oty eşekden jany agyryly ýaly agdaryp urdy. Mallary daňşdyryp, olaryň önlerine ot döküşdirdi-de, Annageldi ussanyň ýanyna ugrady.

Annageldi ussa howa garaňkyransoň, şaý gyzyllamaga gözi görmezligi sebäpli, kepbanıň saýasyna atylan düşegiň üstüne irräken çykypdy. Ol ýassygyny goltuklap, çay içip otyrды. Myrat aga ýanyna baransoň:

— Arma? Daýhançylyk işine indi birneme girişýänsiň ýa henizem egri taýagy egniňe ataýasyň gelip durmy? — diýip, bir käsäni dolduryp, oňa çay uzatdy.

Myrat aga uzadylan käsäni aldy-da:

— Aý... girişip-girişmän, hemmesem bir zähmet-dä, zähmetden gaçmadyk adam hemmesinem başar-la, yöne iş başga ýerde — diýip, uludan demini alyp, elindäki kasesini ýerde goýdy.

— Aý, hawa, zähmetden gaçmadyga gara işiň hemmesem bir-le. Kärden gaçýanlar «Pylan iş, pylan iş» diýip iş dannaýar — diýip, Annageldi ussa Myrat aganyň ýüzüne seretdi.

Myrat aga aňry geplemän, hödürlenen çayynyň ýaryny içdi-de, ýarysyn beýläk serpip:

— Ussa, şu gün agşam meniň bilen hasaplaşyp, düşdük hakjagazymy berseňiz. Ertirem irden rugsat berseňiz, men gitjek — diýip, ýüzüni aşak salyp, oturan ýerinden elindäki oragy bilen ýer köwmäge başlady.

Annageldi ussa ör-gökden gelip:

— Weý-weý, näme boldy? Näme bir ýaman zat eşitdiňmi? Birden näme beýle pikire mündüň? — diýdi.

— Aý... ussa, meniň sizden gören ýamanlygym ýok, şeýle-de bolsa, indi maňa bu ýerde gezmek agyr.

— Be-e, ol-a ýagşy däl. Hany aýt ahyrym, näme beýle?

— Aý... ussa, muny aýdyp oturasy işem-ä ýok welin, her hilem bolsa, bir ýagşy görýän adamyňa syryň aýtsaň, derdiňi deň paýlaşan ýaly bolýasyň. Şu Bekmyrat baýlaryň süýrän gyzy biziňki bolmaly. Men ilki daýhan duran wagtymda, siz meniň haýsy ilatdandygymy soradyňyz, emma men siziň haýsy ilatdandygyňyzy soramandyryn. Ol sebäpdenem men siziň Bekmyrat baýlar bilen bir obadandygyňyzy bilmändirin, bilen bolsam, ozalynda bu oba daýhan durmazdym, men bu oba gelenimsoň, Bekmyrat baýyň şu obadan ekendigini basym bildim, emma bilsemem, bu obadan ol günler gitmedim, sebäbi, bir sebäp bilen bu oba düşemsoň, şol biçäre gyzyň neneňsi ýaşaýandygyny biljek bolup hem ölmezden ozal şol gyz bilen, hiý, bir görşüp bolmazmyka diýen maksat bilen şu çaka çenli gezdim. Şu güne çenli hiç kimiň ýanynda gürrüňem edip bilmedim, sorabam bilmedim. Ynha, ol maksadyma bolsa şu gün ýetdim, ölmezden ozal görmek nesibämiz bar eken, görüşdik. Gabagymyzyň üstünde jaý berip, ekläp-saklan çagamyzyň itden ýaramaz ýaşaýandygyny bildik. Oturyp aglaşdyk. Başga eden zadymyz bolmady.

Biz ýaly garybyň elinden başga näme geljek?..

Bu iş üstünde köp dawa-da bolupdyr. Emma biz, atasam bolsak, ol işlerden bihabar bolupdyrys. Itden bisala, şol Garagum çölünde goýun bakyp gezipdiris. Bu işleriň hemmesinem Garagum çölllerinden it ýaly kowlanymyzdan soň, oba gelip bilip galýas.

Aý, ussa, sözleşem, agzymdan ot çykýandyr. Onsoň bu obada men neneňsi edip duraýyn? — diýip, Myrat aga uludan demini alyp, ýüzüni aşak saldy.

Annageldi ussanyň özi hem Bekmyrat baýlar bilen gaty saz dälidi. Ol Myrat aganyň bu sözlerinden soňra köp pikir edip oturdy-da, başyny aşak-ýokaryk ýaýkap:

— Hüm-m-m, aý, bolýa-da — diýdi. — Seniň aýdanlaryň bary dogry. Şeýle-de bolsa, meniň maslahatymy alsaň, saňa bir maslahat: «Pahyr adam penada, possuny — samanhanada» diýýä. Sen häli biraz demden düş. Sabyr et. «Sabyr edenler gara dagy ýer eder, bisabyrlar haýyr işi şer eder» hem diýýäler. Indi bu ýerde bir tarapy Bekmyrat baýlardan çözülmeli bolansoň, neneňsi haýyr işiň boljagynam-a bilemok welin, her zadam bolsa, görmek gerek, neneňsi-neneňsi bolýa. Her zadam bolsa, wagt geçer, gaharlar ýatyşar. Belki, soňra, Bekmyrat baýlar bilen araňyzam sazlaşar gider. Eger-de bu ýerik göçüp gelseň, meniň ýerjagazymy ekerine alarsyň. Gyzyň hem ýakyn ýer, geler-gider durardy. Menem ony-muny görüp, Bekmyrat baýa töwella-tagsyr etdirdim; belki, olam töwellany alyp, siziň bilen gudalyk gatnaşygyny etsin. Sen her zadam bolsa howlukma. Wagt geçer, zamana üýtgär, bu ýürek çişginlikler-zatlar düşüşer gider. Şu gün gerdişi şeýle gelipdir, sonuň üçinem meniň kem akylmyň kesişine görä, şeýleräk geçiräýmek gerek. Ertirem bolsa näme «Almany göge at, ýere düşýänçä, ýa pelek» diýýä. Zamanamyz gaty bozulypdyr. Güýç-güýç ýeteniňki bolupdyr. Bekmyrat baýlar gaty ersendir. Olaryň towugyna tok diýilýän dälidir. Edýän işleri ýeke bu dälidir, adam öldürmek diýermiň, başga-başga

haramzadaçylyklar diýermiň, garaz, olardan oňlulykdan başga zat tapylýandyr.

«Adam adamdan gutular, adam pälinden gutulmaz» diýýä. Sen olardan gutularsyň, emma olar pällerinden gutulyp bilmez, enşalla, öz pällerinden taparlar.

Türkmeninde bir nakyl bar: «Minara salan minara boýy çukur gazar» diýýä. Şu nakylyň manysy gaty çuň hem giňdir. Indi Bekmyrat baýlary alanymyzda, olaryň salan minaralarynyň çukury özlerini düzlärçe boldumyka öýdýän. Indi olar şol çukura düşmelidirem, şondan çykyp bilmän galmalydyram. Seniňki näme «Ýat itiň guýrugy ýamzynda» diýenleri. Biraz guýrugyň ýamzyňdarak bolaýmasa, kän hezilem beräýmezler. Ýüzüňi aşak salyp, öz işiňe gydyrdanyp ýörseň, näme, bir ýyla ýakyn gezipsiň, hiç kim pylan zat diýip adyňy tutmandyr, ýene-de şu gezişiňe ýüzüňi aşak salyp ýörseň, zat diýmezler.

Sen her zadam bolsa, gitjek bolup durma-da işläber. Soňra halasaň, meniň ýerimi ekerine alarsyň, isleseň, göçüp gelersiň, ynha, ýurt, ýer...

Sen neneňsi görýäsiň meniň şu maslahatymy? — diýip, Annageldi ussa aýalynyň ýüzüne seretdi.

— Hawa, dogry-la, indi boljak iş bolupdyr. Ebedi ýüz görüşmän gezeňem, şol gyz ýadyňyzdan çykasy ýok. Gaýtap, mydama böwrüňize tiken bolar durar. Bu ýerde bolsaňyz, baran bor, gelen bor, daşdan-içden agyz gymyldasa, eşidiler durar. Siz ol pikirinizden üýtgäň-de, ussaň maslahatyny alaýyň — diýip, Amangözel eje hem Myrat aga şeýle maslahat berdi.

Myrat aga bu maslahatdan soňra köp pikirlenip hem oturman:

— Bolýa-da onda, men siziň diýeniňizi edeyin — diýdi. — Ýagşy maslahat. Göçüp gelmek ýaly gürrüňleri bolsa soň maslahatlaşyp göreris-dä. Häzir işläbereýin — diýip, ol öňki pikirinden dändi.

Myrat aga gowaça suw goýberip, gulagyň başynda suwuň akyşyna syn edip otyrdy. Ol ilki suwuň akyşyna syn etdi-de, soňra güne seredip:

«Entek günorta salym bar, nesip bolsa, bu gezek bir ýüzleýräk basdyryp çykarys» diýip, ýerinden turdy.

Bu wagt:

— Salawmaleýkim — diýip, Çarynyň buluç daýhany Gulam geldi.

— Aleýkimessalam, amanlykmydyr, Gulam han?

— Aý, şükür, aga. Ýeri, Myrat aga, suw masmydyr?

— Aý, suwam ganymat, günorta çenli hemmesini basdyryp çykarmykam diýýän.

— Myrat aga, siz Annageldi ussa ýerini ýarpasyna alandyr?

— Ýok, bu ýyl entek ekerine alamok. Nesip bolsa, gelen ýyl ekerine alarys.

— Aý, şeýdaýsa, gowy boljakdyr.

— Ahaw, Gulam, saňa hojaýynyň gygyrýan ýaly-la, baraweri.

— Baý! Hojaýyn gygyrýa bolsa, byz barsyn — diýip, Gulam ýerinden turup ugrady.

Çary bu wagt segsen ýaşly enesiniň iňirdisine çydaman, bu ýere gelipdir. «Ogram öz göwnüne osar, orramsam» diýen ýaly onuň enesi Myrat aganyň Annageldi ussanyňkyda talaban bolup işleýänini eşideli bári: «Ol şu oba oňlulyga gelen dälidir. Şonda bir al bardyr. Ol gyzyny azdyrjakdyr ýa-da biziň toparymyza dogatumar, jady edip, bir hyýanat etjekdir» diýip, Çarynyň gulak etini guradypdy.

Çary enesi iňirdemände-de, Myrat agany öldürmäni ýüregine düwüpdü. Ýöne, enesiniň aýdyşy ýaly, aç-açan däl-de, hiç kime bildirmän, ýitirim etjekdi.

Ynha, häzir bolsa şol gazap bilen Gulamy ýanyna çagyrypdy.

Çary Gulam ýetip-ýetmänkä:

— Işiňi taşlap, nirelerde gezip ýörsüň?! Hany düzgün edişdirip goýduňmy? — diýdi.

Gulam:

— Aý, byz nyrada gezýä, hiç ýarda gezenok. Myrat aga ýanda azajyk

oturdu. Byz suwy bir eýýäm düzgün edendyr — diýdi.

— Nobatyň haçan?

— Nobat şu gun, günortadan soňradyr, aga.

— Häzir kim tutýa?

— Hazyr Myrat aga tutýandyr.

— Heniz suwaryp bolar ýaly dälmi?

— Aý, haniz-a şol suwaryp bolmaz.

— Bolmasa, bar, suwy ýykyp gel.

— Hazyr günorta bolan daldyr, aga, günorta bolanda, myrap geler, şol aýdar.

— Men senden günortany, miraby soramok, git-de, suwy ýykyp gel diýýän men saňa. «Günorta bolanok» diýýäsiň, häzir heleýler öýle namazlaryny okaşyp ýörler. Sen bolsa nobatyňy köýdürüp ýörsüň. Derrew git! — diýip, Çary Gulama azm urdy.

Gulam pilini egnine atyp, Myrat aganyň ýanyna ugrajak boldy.

Çary ýene gahar bilen:

— Nirä barýasyň? Men saňa «Myradyň ýanyna git» diýemok ahyry, men saňa — dogry git-de, suwy ýykyp gel diýýän — diýdi.

Gulam egnine atyp duran pilini ýere dikdi-de:

— Byz-a, hojaýyn aga, ýykyp bylmaz, «Öýle bolupdyr» diýýär sen, heniz günorta hem bolan daldyr. Hazyr baryp, böwet ýykyp, bir adam hakyn byz-a alyp bylmaz, aga — diýip aşak oturdu.

Gulamyň bu sözünden soňra Çarynyň gaty gahary gelip:

— Seniň Myrat agaňa nebsiň agyrýan bolsa, şu wagtyň özünde gümüňi çek, men hileli ýerde garaň görünmesin! — diýip, ýere dikilgi duran pili sogrup aldy-da, egnine atyp, böwede garşy ugrady.

Baryp, böwedi ýykyp durka, Myrat aga görüp, ylgap geldi-de:

— Beýtmäweri, inim Çary, entek günorta bolmandyr — diýdi.

Çary gulak salman ýykmaga başlady.

Myrat aga ýene durup bilmän:

— Dursana entek, men miraby bir göreýin-le! — diýdi.

Çary:

— Men miraby tanamaýan. Saňa mirap gerek bolsa, bar, görüber, maňa mirap gerek däl — diýip, böwediň ýeňsesini ýukalap, suwy agdarmaga iň soňky pilini uranda, Myrat muňa çydap bilmedi. Ol:

— Ahaw, başyňa döneýin, jan inim! Beýle gözçykgynçylyk etmesene! — diýip, Çarynyň piliniň sapyndan tutdy.

Çary murtuna bat berip:

— Goýber piliň sapyny! Bilýämiň kimiň piliniň sapyndan tutýandygyňy?! — diýip azm urdy.

— Anha, goýberdim, ýöne inim, Çary jan, ynsap et! Beýle nähak iş etme! — diýip, Myrat aga piliň sapyny goýberdi.

Çary böwediň üstünden bir depik gum alyp, beýläk oklady, çişip duran mes suw şaglap indi.

Myrat aga ýene durup bilmän, Çarynyň piliniň sapyndan has berkräk ýapyşdy. Ol:

— Ýykma diýýän suwy! Indi şu böwede piliňi uzatsaňam, ýykdygyň bolsun! — diýip, gahar bilen garry güýjüni ýygnap, Çaryny beýläk itekledi-de, böwedi saklamak üçin pilini ýere urdy. Ol wagt Çary Myrat aganyň depesinden pili inderip, böwediň ýeňsesine togalady. Böwediň ýeňsesinde seňseläp ýatan ýerinde hem ony pil bilen ýenjip, garry süňklerini owradyp, gara gana bulady.

Bu wagt bularyň dawasyny görüp, töwerekden ylgaşyp gelyän daýhanlar ýetişdiler. Gelen adamlar Çaryny derrew tutdular. Şonda-da Çary gahar-gazap bilen dyzady. Tutan adamlaryň birnäçesine gahar edip, silterläp, kakyş-kukuş eden adamsam bolman durmady. Her hili hem bolsa, soňra töwerekden ýyganan adamlaryň sany köpelip, ony goýbermediler. Myrat agany ýapdan çykardylar. Ol owranan süňklerini gozgap bilmän, gara gana bulaşyp galdy. Üýşen adamlar näçe ahmyr etdiler, Bekmyrat baýlara näçe näletler aýtdylar.

— «Guduzyň ömri kyrk gündür», bular guduzlapdyr, bular uzak ýaşamazlar — diýip gargadylar.

Bu habary Uruk hem eşidip, aňyrdan aglap gelşine, gana bulaşyp ýatan atasyny gujaklap:

— Wah!!!. Sen dogma maňlaýy gara ekeniň, kaka jan!.. Sen ýazyрман geçen bolduň! Wah! Men nädeýin indi?! — diýip, ýakasyny ýyrtyp aglady.

Kakasy ysgynsyz sesini sandyrady:

— Aglama, gyzym! Goý aglama, Uzugym! — diýdi. — Indi meniň üçin aglasy iş ýok. Meniň bütin süňklerim owranyp, etlerim kerçgilenendir... Ýöne indi garry ataňdan razy bol! Indi mundan beýläk ata-gyz — ikisine görüşmek ýokdur!.. Meniň ajalyma sebäp bolarça iş boldy. Indi men ölmeli boldum... Gyzym, eneň tarapyndanam şu sözleri aýdýan. Indi mähriban eneň bilen saňa ajaldan ozal görüşmek ýokdur. Bu işlerden soňra eneň bu ýerik gelmez. Seni hem bu zalym gan içenler eneň ýanyna goýbermezler. Ah!.. Men garyp doguldym, garyp hem ölmeli boldum! Hoş, razy bol, ýöne sen, arman, şu zalym ganhorlaryň elinde, kapasa düşen guş ýaly, gara gözleriňi balkyldadyp, nalaç galmaly bolduň!.. Seniň bu çykgynsyz agyr halyň men ölsem-de, gözümiň öňünden aýrylmaz. Wah!.. Güýç!.. Kuwwat!.. Arka!.. — diýip, Myrat aga agyr hem sarsgynly ses bilen iki gezek gygyrdy. Soňra gyzynyň perişan halyna çydap bilmän, onuň ýüzünden gözünü aýryp, giň jahana gözünü agdaryp seretdi-de, hyrçyny dişläp: — Hoş, gyzym, garyp ataňdan, garyp eneňden razy bol!.. Ýöne, ugruny tapsaň, meni bir garyp tünege aşyr. Meniň maslygym duşmanyň gözünüň öňünde çaşyp, itlere ýal bolmasyn!.. — diýdi.

Şol wagt Abadan bir ýerden ylgap gelip, Myrat aganyň gyzyl gana bulaşyp ýatanyny görüp:

— Wah, elleriň, hudaýym, şeller açsyn! Wah, garyp adama neneňsi eli göterildikä ömür-ha elleri göterilmän geçmiş! — diýip, Uzugyň

kakasynyň ganyna bulaşyp, ony bagyrtlap ýatanyna ýüregi çydam bermän, özi hem aglap, oňa göwünlik berjek boldy:

— Uzukjemal gelneje, wah, mert bolsana, çydajak bolsana... — diýip, ol Uzugy gujaklady. Emma Uzuga beren göwünligini öz göwni hem tutmady. — Wah... neneň edeýin-nalaç edeýin?! — diýip, Abadan ýerinden turdy. Bu mahal onuň kakasy hem ylgap geldi. Ol Myrat aganyň üstüne abanyp:

— Ah! — diýip, maňlaý derini süpürdi. Abadan ony görüp, öňküden hem beter oda-köze düşdi.

— Waý, kaka jan, ganyny tutsana! Wah, kaka jan, ganyny goýbermesene! — diýip, ol garry bedenden бүркүлдäp akyp ýatan ganlary saklamak üçin ýaranyň agzyna elini goýjak boldy. — Wah, agyr-la! — diýip, otly köýnek geýen ýaly, ör-boýuna galyp, Bekmyrat baýlaryň hataryna seretdi. — Hudaýym, hataryňyz bilen ot alasyňyz, ömürha ýagşylyk ýüzüni görmäsiňiz, ýagşylyk ýüzüni görmän geçenler!.. — diýdi. Soňra öz öýlerine garşy seretdi. Ejesiniň ala-tütün bolup gelyänini görüp: — Waý, eje, ýeteweri!.. — diýip, ylgap baryp, burugsap duran bedräni onuň elinden aldy-da, bir petde ýandagyň üstüne agdaryp ot berdi. Onuň güýçli ýalny Annageldi ussanyň bedräniň içinde ýanman, tütäp gelyän köne donuny salymyny bermän, küle öwürdi. Köne donuň külünü Myrat aganyň ýaralaryna basyp, zordan onuň ganyny diňdirdiler.

Annageldi ussalaryň neberesi bu ýere ýygnandy, Emma Myrat aganyň daşyna üýşen aýal-erkek, oylan-uşaklaryň Bekmyrat baýlaryň toparyna nälet aýtmakdan başga edip bilen zatlary bolmady.

— Itiňe kesek atylanda, janyňa ýaranok. Ynha, öýüňde maşgalaň biri ýaly bolup ýören biçäre garyp adamy nätdiler? Ah, güýjüň deň gelmeýä-dä, nädersiň-dä!.. Nobatymyzyň bular ýaly azgynlardan öň gelmegi hem bizi hudaýyň ýazgardygydyr — diýip, Annageldi ussa, Myrat aganyň gapdalynda otyrka, başyny bir ýaýkady. Onýança Annageldi ussanyň arabasyny goşup, üstüne ýorgan baryny ýükläp geldiler. Arabanyň

üstüne düşelen ýorganlaryň üstünde Myrat agany ýuwaşja ýatyrdylar.

Annageldi ussanyň pikiri Myrat agany öz öýünde saklap, tebiplere görkezip bejertmekdi. Emma Myrat aga:

— Indi menden adam bolmaz, ölmezimden öňürti meni öz öýüme, maşgalamyň içine eltiň — diýensoň, Annageldi ussa ony öz öýüne alyp gitdi.

Annageldi ussa — Myrady bejerdersiňiz — diýip, Orazsoltan ejä üç tümen pul goýup gaýtdy. Ol gaýtjak bolanda:

— Enşalla, oňat bolarsyň, bu ýyl hasyly ýygnarsyň — diýip, Myrat aga köp göwünlikler berip ugrady.

Çarynyň ganhor gollarynyň salan ýaralary, omruşdyran süňkleri biterden agyrdy. Ol ýaralar, agyzlaryny açyşyp, berç-zeper ýygnaşyp, barha beterleşýärdi. Bu ýagdaý Myrat aganyň berdaşly bedenlerini kuwwatdan düşürip, gün geldigiçe ejizledip, ahyrky demine getirdi. Onuň ýerde-gökde karar tapman: «Ah!.. Wah!.. Eý!.. Waý!..» diýip gygyrmasy galyp, bütinleý mejaldan düşdi. Ol indi başujunda aglaşyp oturan oglunyň ýa aýalynyň ýüzüne käýarym usullyk bilen gözünü açyp seredýärdi-de, ýene gözünü süzüp ýatyberýärdi.

Gijäniň içinde adam çagyraýyn diýseler, ýakyn ýerde oba ýok. Suhan gatylar bolsa, bulary ýurtda taşlap, göçüp gidipdir. Durdy gijäniň içinde gidip, adam çagyrmaga-da gorkýar, eňek atyp ýatan kakasynyň ýanynda ýeke galmaga-da gorkýar. Orazsoltan eje bolsa eňek atyp ýatan hassany ýeke taşlap, adam çagyrmaga gidip bilmän, gijäni ýarym etdiler. Il ýatyp-it uklady. Emma Ýolbars aýylganç-aýylganç ses bilen uwlap, hiç ýatmaýardy. Onuň Myrat aganyň yzyna düşüp çörek iýmänine köp wagt geçipdi. Ol indi, birnäçe gündür, Myrat aganyň garasyny hem görmän, Suhan gatynyň ýurdunda agzyny dik asmana tutup, aýylganç-aýylganç sesler bilen «U-uw-uw-uw!.. Wew-we-uw-u!!» edip uwlaýar. Onuň aýylganç sesi Myrat aganyň ahyrky demine çenli gulagyna gelip durdy.

Myrat aga iň soňky deminde gözünü agdaryp seredende, başujundaky

başyna peşen geýdirilen pelteli çyranyň ýagy tükenip, öçügsi şöhle bilen inçeden uzyn tütünläp, sönüp barýanyny gördi. Onuň şol öçüp barýan çyradan gözünü aýyrman jan bermegi «Boş ýurtda, garyp öýde, betbagt maşgalany şeýle garyp goýup gitdim-ä!..» diýlen manyny aňlatdy.

DIWALDA

MYRAT aga Bekmyrat baýlaryň salan ýarasyndan öldi... Uzugy süýrediler. Orazsoltan eje özüniň ýekeje ogly bilen ýurtda ýetim galdy.

Myrat aga aradan çykansoň, Orazsoltan ejäniň başyndaky gaýgy-hasratlar öňküden hem beter artdy. «Malym ýok, mülküm ýok; ýerim ýok, suwum ýok, Durdy entek ýaş, indi men neneňsi eklenerin, ony neneňsi terbiýelärin?» diýen pikir Orazsoltan ejäniň başyndan galkman, hekem baglap galdy.

— Öň gyzym süýrelende, Meret arçyn meniň halymdan habar alypdy. Hossarçylyk edipdi. Indi Meret arçyn-da meniň adymy tutmaýa. Hiç kim maňa hossarçylyk etmeýä... Kime gerek men? — diýende, onuň gürründeşi Ogulnyýaz eje:

— Indi sen hiç kime gerek dälşiň, Orazsoltan — diýip, onuň bilen derdinişmäge başlady.

— Wah, hawa-la.

— Orazsoltan, men şonda-da aýdypdym. Meret arçynyň hossar çykmagynyň bir emmasynyň bardygyny. Hol aýdyşym ýalam boldy. Indi il gürrüň edýä: «Meret arçyn Uzugy Bekmyrat baýlaryň elinden alyp, özi aýal edinip oturyberjek ekeni. Görse-hä, olam bolmandyr, Bekmyrat baý ökde çykypdyr» diýip. Şol wagt sözem tapdy: «arym» diýdi, «namysym» diýdi, «ilim», «tiräm» diýdi. Beýle arly-namysly bolýan bolsa, hany indi ar-namys nirä gitdikä ary-namysy gurmuşyň?

Indi seretsene, Orazsoltan, Uzugy bahanalap, ilden dünýäň puluny ýygnapmyşlar. Iliň haraz towzasyny, kärendesini ýygnap, baş sany adam bolup paýlaşyp, öz holtumlaryna dykyp oturyberseler nätjek, holtumlary çüýräp akmyşlar. Iliň zadyny iýip-iýip, dyňzap, ahyry ýarylyb-a ölerler, ýarylyp ölmüşler.

Göryämiň, Orazsoltan, indi hiý gapyňdan garaýalarmy? Indi Meret arçyn-da gapyňdan garamaz, onuň golamançylary-da.

— Wah, hawa-la.

— «Kör hasasyn bir aldyr» diýýä. Öň Uzugy bahanalap, pul ýygnanlarynda, barymy-ýogumy ýygnap berdim. «Müýnli syrt münküldär» diýýä. Indi pul diýip, hiç kimiň gapysyndan baryp bilmezler. Hany gelsin gapymdan, göreýin. «Holtumyňyz gowzadymy, haram eşşekler?!» diýäýmenmi...

— Orazsoltan, arzaňdan näme habar bar?

— Aý, Ogulnyýaz, näçe arza ýazdyrsam-da, edil hokurdana gidip ýatan ýalydyr. Meniň ýörejek ýolum bozulypdyr, barjak gapym ýapylypdyr.

Öňküler aýdypdyr ahyrym: «Güýçli bilen göreşme, ýüwrük bilen ýaryşma» diýip, Bekmyrat baýlar bilen biziň oýnumyz deň gelermi?

Pul... pul... Ol pul bilen hemme ýerini tep-tekiz edip goýupdyr. Nirä barsaň, kükregiňden itip durlar. Henizem hernä, hudaýym, şu suw maşynynda işleýän Sirgeýiň ömri uzak bolsun. Ynha, dört gezek arza ýazyp berdi. Atbekada pul berip, arza ýazdyrjak bolsam, bir arza-da berip biljek däl. Men Sirgeýe: «Şu arzam hem dereksiz gitse, indiki gezek Aşgabada ýa-da Daşkende ýarym paşsa arza ýazyp ber» diýdim.

Sirgeý başyny ýaýkap: «A-a-ý... daýza, Maryda güjük otыр, Aşgabatda-da — gaýyň, Daşkentde bolsa ullakan tüýlek erinlek, burunlak köpek otыр. Bularyň hemmesi hem it, ýöne biri-birinden ýarak, biri-birinden tutak, biri-birinden iýermen — diýdi. — Bu diwallar bolsa entek gözi açylmadyk, müňňüldeşip, jyňkyldaşyp ýatan it çagalarydyr.

Ýöne olaryň gözleri açylmadyk-da bolsa, iýermenligi uly itlerden kem däl» diýdi.

— Eý-h-oý!.. Şeý diýsene. Ol neneňsi adamka, özi orus bolup, orsy ýamanlap otyr?

— Sen türkmen bolup, Meret arçyny ýamanlap oturmaýamyň?

— Wah, ol-a şeýle-le.

— Ol Sirgeý diýýän adamlary tüýs garyp üçin dörän adam. Men şu kakasy aradan çykaly bári, arza ýazdyrmaga, maslahatlaşmak üçin onuň ýanyna köp barýan, onuň aýalam gowy adam. Edil türkmen ýaly saçagy açyk adam. Barsaň «Içeri gir» diýip, çay-çörek goýup, gara gadyr, ýöne türkmen dilini oňat bilenok. Ärini çagyryp — aýt — diýýä. Ärem maňa aýdyp berýä. Ol maňa bir göwünlik berýä, bir göwünlik berýä... Ärem bolsa süýdün öňünde näme aýtmalydygyny maňa birin-birin aýdyp berýä. Şondan soň bozuk göwnüm biraz aram tapýa.

— Wah, Orazsoltan, şeýle oňat adamlar bolsa, bir gün bile gideli, menem gideýin.

— Wah, gyz, halha bir ors gelyä, şol Sirgeý bolaýmasyn? — diýip, Ogulnyýaz eje ýerinden turdy. Orazsoltan eje hem ýerinden turdy. Bular öýüň ortasynda dik durup seredişdiler. — Waý, gyz Orazsoltan, oň ýanynda bir türkmen adamsam-a bar ýaly.

— Waý, ol seniň ogluň Gylyçly-la.

— Wiý, Gylyçly jandyr. Men ony şu gün ertir «şähre git-de, Orazsoltanyň arzasyndan bir habar tut» diýip iberipdim. Ol şähre gidende-gelende, bende degip geçýändir. Sirgeýem bentde bolýa-da.

— Hawa-la, desetnigiň ogly Sirgeý-dä. Sirgeý ýönelige gelyän dälidir.

— Hemişe-de gelyämidi?

— Ýok, hemişe-hä gelenokdy. Belki, hudaýym, bir ýagşy habar getiräýedi-dä. Belki, arzamyza serediljekdir.

Bular gürrüňleşip durkalar, ýaňkylar işige geldi. Öňürti Gylyçly

salam berip girdi. Yzyndan Sergeý hem girip, amanlyk-saglyk soraşyp oturdylar.

Orazsoltan eje çay gaýnadyp, olaryň önlerinde goýdy. Çay içip otyrkalar, ondan-mundan gürrüňçiler geldi. Gürrüň Myrat aganyň öldürilişi hem ony öldürene çäre görülmeýşi hakynda boldy. Sergeý köp wagtlap gürrüň berip oturdy.

Sergeý özüniň gürrüni bilen oturanlaryň aňynda adalatsyzlyga garşy näletli pikirler döredendigini aňlady. Adamlaryň agzyndan otly-ýalynly sözler çykyp, çabramaga başlady. Bu ýerde oturan adamlar ýerli-ýerden gepleşip, köp närazyçylyk bildirdiler:

— Dogrusyny aýdanda, biziň obamyzda ýigit ýok.

— Ahow, sen beý diýme.

— Men-ä şony gaty diýjek. «Goç ýigit söweşde belli» diýýä. Goç ýigit bar bolsa, özüni belli etse bolmaýamy?

— Sen, walla, biderek sözleýäsiň...

— Näme biderek sözleýän? Dogry dälmi eýsem?

— Hawa, dogry däl. Bu obada ýigidem bar, hemmesem bar. Bu obada ýaşuly ýok. Ýaşulyň Meret arçyn ýaly bolsa, obaň ýigidiniňem bitiren işi bolmaz, beýlekisiniňem.

— Ana, dogry söz. Şol gyz süýrelende, pristewiň işigine üýşüp baran obanyň ýigitleri dälmi?

— Dogry, dogry, şonda pristewiň işigine üýşüp baran adamlary toýa çagyryp-da, şonça üýşürip bolmazdy.

— Üýşüp bardy-da, näme netije çykdy?

— Ýogsamam, ýaşulyň Meret arçyn ýalylar bolsa, netije çykmaz. Indi bar-da, soý-da dabanyndan Meret arçyny.

— Siz Meret arçyn diýip bardyňyzmy o ýere ýa — gyz diýip?

— Biz gyz diýip bardyk. Şol gyzyň ýolunda gan dökmelem bolsa, şol adamlaryň birem gaýra durmaýady, ýöne bolýa-da...

— Ýagşy, Myrat aganyň ölümüne indiki pristewiň, diwallaryň edip

ýören pyssy-pyjurlyklaryna biziň ýüregimiz agyрмаýamy, janymyz ýanmaýamy?..

— Hany bizdäki ol namys, ol güýç-kuwwat, ol gaýrat? Nirä gitdi?

Sergeý:

— Meret arçyn ýuwutdy — diýdi.

Ogulnyýaz eže:

— Wah, bokurdagyna tegek bolsun!.. — diýdi.

— Dogry aýdýa Sirgeý. Meret arçyn hem onuň ýanyndaky höňküldeşýänler ýuwutdy.

— Uzuk süýrelende, ilden ýygnap bilenlerini ýygnadylar. Ahyrynda bolsa özleri paýlaşdylar.

— Indi bu iş üçin pul diýmäge olarda ne ýüz bar, ne — tuwa. Pul bolmadyk ýerinde-de olar görünmez. Olaryň ary-da, namysy-da, ygrary-da, imany-da — bary pul. Olaryň janlaryny alan pul.

Bu ýerde oturan adamlaryň hemmesi hyjuw alyp, birden geplejek boldular.

Sergeý:

— Şeýle, adamlar — diýende, bary köşeşip, Sergeýe gulak saldy.

— Meniň şu ýerde aýtjak zatlarymy menden öňürti size durmuş aýdypdyr. Birazajyk aňy-paýhasy bar adam şu durmuşa düşünmeli.

Pristewiň, diwallaryň ýanyna barjak bolsaň, ugran ýeriňden kagyz manatdan ýol salyp, şonuň üsti bilen ýöräp barmaly. Bolmasa, pristewiň ýolam tapylanok, barsaň, gapysam açylanok. Garyplarda bolsa pul ýok. Indi nätmek gerek?

Erte däl, birigün diwallaryň barysy pristewiňkä diwala ýygnanýalar. Men muny açyk eşitdim. Şol diwala Bekmyrat baý hem çagyrylýa, munam eşitdim.

Belki, Bekmyrat baý şu iş üçin çagyrylandyr. Orazsoltan daýzama-da şu günde-ertede çakylyk haty geler ýa-da poşsy gelip, çagyryp gider. Indi eger-de Orazsoltan daýzamy çagyraýsalar, onuň ýeke özüni

ibermän, obaň daýhanlary bolup, hemmähiz bile gidiň. Adam näçe köp gitse, şonça gowy.

Indi ol ýerde ediljek iş: türkmeniň işi bolsa, öňürti diwalda diwallar garaýandyr. Emma adam öldürmek iň ýaman işdir. Kanun boýunça ölçük işine diwallaň seretmäge haky ýokdur. Ölşük işine ýalňyz sud seretmelidir. Jezasam Sibirdir. Şuny ýadyňyzda saklaň.

Emma Orazsoltan ejäniň işini diwalda gararlar. — Bu ölçük-de bolsa, türkmen ölçügi — diýerler. Diwallaryň jeza bermäge haky ýokdur. Orazsoltan ejä — ýaraş — diýerler. Töwella-da edip görerler. Ähli diwal jem bolup, Orazsoltan ejäni ara alyp çekelärlerem. Her haýsy bir ýerinden tutup, it kimin dalarlaram. Emma, Orazsoltan eje, men Size häzir ýeriň giňinde tabşyrýan — hiç bir wagtda ýaraşyga razy bolaýmagyn. Meniň işimi suda geçiriň — diýip, başdan tut, ahyryna çenli hem sypdyrma. Diwalda näme aýtmalydygyn men öň saňa aýdyp beripdim. Emma men gorkýaryn, diwallar Bekmyrat baýyň işini suda geçirmezler. Diwalsyz göni suda arza bersek, sud bize: — Bu türkmen ölçügi. Öňürti diwala arza beriň, diwalyň: «Sud garamaly» diýen karary bilen arzaňyzy bize pristaw ibersin — diýer. Kanun boýunça suduň beý diýmäge haky ýokdur. Ýagşy, nätsin? Kanun hem gol gowşuryp, pula ybadat edýä. Ýagşy, şu döwürde, şu günde, şu işimizde biz pul bilen göreşip üstün çykyp bilerismi? Aýtmak gaty kyn. Şeýle-de bolsa, türkmeniň bir nakyly bar: «Ar köýenden iman köýsün». Şeýle bolýan bolsa, biz arymyz-namysymyz ugrunda, hakykat ýolunda ahyryna çenli göreşeris. Goý, biziň namysymyz-da, arymyz-da, hakykat-da bizden nadyl bolmasyn.

Ýene-de bir söz aýtjak: Bekmyrat baýyň işini suda geçirmeli diýen karary diwalda çykarmasalar, siz şeýle kararyň çykarylmagyny talap etmelisiňiz. Tä şeýle karary okap berýänçäler, siz talabyňyzy güýçlendirmelisiňiz. Olar beýle karar çykaryp bilmezler, sebäbi Bekmyrat baý eýýäm olaryň barysynyň garagyny pul bilen gapandyr.

Şeýle-de bolsa, edýän talabyňyzy gitdigiçe güýçlendirersiňiz. — Pula satylyp, puluň aşagynda boglup galan diwallar bize gerek däl. Bu diwallaryň biremi bize gerek däl, diwallar täzelensin, halkyň agyrysyny etjek, adalatly diwallar bolsun — diýersiňiz. — Kazy hem başga bolsun — diýersiňiz.

Ynha, şu talabyňyzy güýçlendirseňiz, size hiç zat edip bilmezler, gorkmaň — diýip, Sergeý sözünü soňlady.

Ogulnyýaz eje ýerinden çalt turdy-da, öň etegini ýokarrak çekdi. Ol Sergeýiň sözüne bütinleý berlip, nirede oturanyny hem ýadyndan çykaran bolmaga çemeli, iki ädim ileri süýşägede, iki elini bykynyna urup durdy-da:

— Gorkup näme, edil prisdewiň önünde kazyň sakgalyny ütäýerin — diýdi. — Öňräk Meret arçynyňkyda Rahym diwal: «Ogulnyýaz, Seýidahmet işany nädäýdiň? Oňa degmegin, ol biziň keramatly işanymyz ahyry» diýdi.

Men: «Işanyň däl, kazy-kowalyň bolaýsyn, gaharym gelende, girime düşen özüň bolaýmagyn. Sakgalyňy ütüşdirägede, ütülen towuk ýaly, gyzył etene ederin — diýdim. — Men näme özümi Oguldurdy pyçaklydan kem görýändir öýdýämiň. Bolmasa menem Oguldurdy ýaly çermegime pyçak gysdyraýdym. Haraza baramda, nobatyňy berip, unumy çykardyp, eşegime urup, mündürüp goýbärsiň-dä — diýdim.

Gaharym gelende, Sülgün han ýaly, tüpeň atmanam öwrenäyesim gelýä, ýöne Sülgün han ýaly, ýol urup, öý talaman-a oňarman» diýsem, ýah-ýah edip güldi.

Şu Sirgeý jan bar-a, men adyňam dogry tutýanymy bilemok...

— Dogry, dogry.

— Dogry bolsa, şu Orazsoltanyň başyna salan gowgalaryndan ýaňa içim-dagym ýöne ala-burugsy bolup, tütäp durandyr.

Şu Uruk janyň gulaç gara saçlarynyň at toýnagynyň arasynda har bolup, ýer dyrnap barşy, bürgüt penjesindäki ýaradar jeren ýaly urnup

barşy tä ölinçäm, meniň gözümiň öňünden gitmez! Gitmez!.. Asyl-ha gitmez!..

Bu hakda meni gepletmän. Bu hakda sözlämde, men adam däl, ýöne lowlap ýanyp duran gyzyl ot...

Şu iş dogrusynda bir zat etmeli bolsa, erkeklerden gaýra durar öýtmegin, Sirgeý jan, baryp, diwalda haýsy diwalyň sakgalynam ütmeli bolsa aýdyň, edil prisdewiň öňünde etene edip taşlaýyn.

— Başararmysyňyz, Ogulnyýaz eje? — diýip, Sergeý ýylgyrdy.

— Başarmanmy, gözüne gül salaryn.

— Sergeý adamlaryň Myrat aganyň ölümi dogrusyndaky hyjuwly gürrüňlerini, Meret arçyn, Bekmyrat baý, Suhan gaty, pristaw, sud hem diwallar hakyndaky näletleýji sözlerini ýagşy birsalym diňläp oturdy. Soňra:

— Ýagşy, adamlar, gürrüňdeş bolanyňyza köp sag boluň. Meniň aýdanlarymy ýatdan çykarmaň — diýip, Gylyçly bilen çykyp gitdi.

* * *

Sergeýiň öňňunky getiren habary dogry çykdy. Onuň Orazsoltan ejäniň ýanyna baryp gaýdan güni agşamlyk, Meret arçynyň iberen oglany pristawyň çakylyk hatyny getirip gitdi.

Orazsoltan eje pristawyň çakylyk hatyny alan badyna, ýüregi böküp, ylgap, Ogulnyýaz ejäniň ýanyna gitdi. Barsa, Ogulnyýaz ejäniň öýli-işikli eden oglanlarynyň barysy eneleriniň işigine üşşüp oturan ekenler. Başga-da hatardan gürrüňçilige ýygnanan adam az däl eken.

Orazsoltan eje barşyna:

— Salamälik — diýip, Ogulnyýaz eje ýüzlendi. Oturanlara «Amanmysyňyz, oglanlar?» diýip, aýak üstünden bir zat aýtjak boldy. Ogulnyýaz eje onuň sözünü diňlemän:

— Hany otur aşak, geç düşegiň üstüne. Indi gelipsiň, çay içmän

gitmersiň — diýip oturtjak boldy.

— Ýok, oturjak däl, ynha, prisdewiň çakylyk haty gelipdir, diwala çagyryamyşlar — diýip, elindäki ak kagyzy görkezdi.

Oturanlar hemmesi bir agyzdan:

— Gowy bolupdyr ol-a, gaty gowy bolaýypdyr — diýişdiler.

— Ogulnyýaz eje:

— Gözüň aýdyň, şu arza üstüne arza ýazyp duransoň, ahyry haram eşekler seretmeli bolupdyrlar-da — diýdi. — Eşidýäňizmi, adamlar, birigün biriňem hiç ýerik gidiji bolaýmaň. Göreniňize-eşideniňize habar beriň. Hemmämiz şu ýerden top tutuşyp prisdewiňkä gideris. Gitmedigem gitmesin, ýogsamam şu ýerde eşek bilen ynsan tanadar.

Birigün diwallaň başyna ýagyň gününü getirmeli günümüzdir.

Oturan adamlar:

— Hawa-la, bu işde özüni gaýgyran ynsan däl-dir — diýişdiler.

Umuman, bu agşam şu ýerde oturan adamlaryň arasynda gürrüň Myrat aganyň ölümi, Uzugyň süýrelmegi, Meret arçyn, Bekmyrat baý, Suhan gaty, diwallar, pristaw, sud hakynda, olaryň adalatsyzlygy, zulum ojagydyklary hakynda bolup geçdi. Ertesi hem iki adamyň başy çatylsa, şondan başga gürrüň bolmady.

Diwala gidiljek güni bolsa irden obaň adamlary atly, eşekli, pyýada Orazsoltan ejäniň öýüniň töwereğine ýygnanyşdylar. Emma bu ýygnanyşan adamlaryň arasynda Meret arçyn-da, Meret arçyn bilen pul paýlaşanlar-da, ýene-de şolara meňzeşlerden köp adamlar ýokdy.

Bu wagtlar şu ýere gelmedik adamlaryň köpüsi Meret arçynyňka ýygnandylar. Ol ýere ýygnanan adamlar Orazsoltan ejäniňkä ýygnanan adamlara — Päli azan tilkiler, prisdewiňkä baryp, galmagal etjekmişler — diýip, olaryň gybatyny edýärdiler.

Meret arçyn bolsa gyzzyrma degen ýaly galpyldap, bir ýerde durup bilmeýärdi. Ol:

— Bu ýerde «Ýamanyň kesbi ýagşa deger» diýenleri bolar. Olar

baryp, prisdewiňkide bozgakçylyk etseler, «Düýäň ulusy köprüde taýak iýer» diýenleri bolar, maňa-da gep geler — diýip, molla Sahyny töwella iberdi. Özünüň bolsa üýşen adamlaryň ýanyna gelip, töwella etmäge bogny ysmady, çünki ol oba adamlarynyň özi hakda edýän gürrüňlerini ondan-mundan eşidýärdi.

Molla Sahy ýetip barýarka, Ogulnyýaz eje ak eşegiň üstünde gaýkarylyp, Orazsoltan eje bilen ýyganan adamlaryň önüne düşüp, şähre tarap ugrady.

Meret arçyn adamlaryň ugranyny görüp, agzyna zäk atylan ýaly boldy. Ol ýanyna gelen adamlara: «Adamlar, men-ä şähre gitmesem bolmady» diýip, ýabysyny münüp, göni şähre tarap depdi. Emma Meret arçyn ilini giden ýoly bilen gitmän, başga ýol bilen ýabysyny aýak aldygyna gamça basdy.

Adamlar, Meret arçynyň ilden öňürti baryp, pristawa — Bozgaklar gelýä — diýip ýamanlajakdygyna düşündiler.

Oňa görä-de bu toparyň arasyndaky atlylar, pyýadalar bilen eşeklilere: «Siz ýuwaş-ýuwaş baryberiş, biz Meret arçyndan soňa galmalyň. Ol baryp, bizi ýamanlajakdyr» diýip, atlaryny daýaw sürşüp, öňe saýlandylar.

Orazsoltan ejäniň tarapdarlary her näçe daýaw sürüp gitseler-de, Meret arçyndan yza galypdyrlar. Olar pristawyňka gelen ýerlerinde Meret arçynyň atynyň gara der bolup, gaňtarylgy duranyny gördüler.

...Pristaw öz edarasyna ýetip barýarka, Meret arçyn onuň önünden çykyp:

— Hormatly prisdew baýarymyza salam bolsun! — diýip, sag elini ýüreginiň üstüne goýup, бүкүlip salam berdi.

Pristaw türkmen dilinde azajyk gepläp bilýärdi. Ol çalgırt:

— Aleýkimessalam — diýip, Meret arçynyň ýüzüne seretdi. Meret arçynyň ýüzi ak tam bolup üýtgäpdir. Pristaw:

— Nime, nime, Meret arçyn? — diýip sorady.

— Obaň ähli adamsy çozuşyp gelýärler. Olar şu gün ähli diwallary, Bekmyrat baýy, baýarymyzy, Sizi, belki, menem öldürjek — diýýäler.

— Niçego ne ponimaýu. Poýdem dilmaç¹ — diýip, pristaw ony yzyna tirkäp, kabinetine girdi.

— Meret arçyn näme diýýär — diýip, pristaw dilmaçdan sorady. Meret arçyn daşarda aýdan sözlerini dilmaja aýtdy. Dilmaç pristawa terjime etdi.

— Seni öldürjek bolsalar, näme üçin öýüňde öldürmediler?

Meret arçyn:

— Men özüm hakymda çak edýärim — diýende, gelen adamlar güsürdeşip, ýygnak zalyna girdiler. Pristaw howlugyp, telefonyň trubkasyna ýapyşdy. Ýene trubkany alman, sapaňçasyna ýapyşyp, kabinetinden çykdy. Görse, gelenleriň içinde diwallardan hem üç-dört sany adam bar. Adamlaryň diwallar bilen sözleşip duranlary hem bar. Oturanlary oturypdyrlar, oturmadyklar hem oturjak bolşup durlar. Adamlaryň ýüzünde hiç bir üýtgeşik zat ýok.

Pristaw birneme arkaýynsyrap, kabinetine girdi. Şeýle-de bolsa, ätiýajy goldan bermeli däl diýip, polisiýanyň naçalnigine jaň urdy:

— Şu gün diwallar üýşüşýäler. Bekmyrat baýlaryň işi garaljak. Emma Meret arçynyň aýtmagyna görä, onuň obasynyň daýhanlary ýygnanyşyp gaýdypdyrlar. Ýigrimi adam çemesi eýýäm zala girdi, emma adamlaryň ýüzünde häzir bozgakçylyk ruhy görünmeýär. Şeýle-de bolsa, ätiýajy elden bermeli däl. Oňa görä duýdurman, assyrynlykdan çäre görmäge taýýar bolmaly bolarsyňyz — diýip, trubkany ýerinde goýdy.

Geljekler gelip ýetişdi. Zalyň içi adamdan hyryn-dykyn boldy. Orazsoltan eje şol Uzugyň işi garalandaky oturan ýerine baryp oturdy. Ogulnyýaz eje-de onuň gapdalynda oturdy.

Myrat aganyň gandary Çary gelmändi. Bekmyrat baý üç-dört sany

¹ Hiç zat düşünmeýärim. Ýör, gideli dilmaja.

atly baý bilen gelip, iň öňki hatarda, beýleki tarapyň adamlaryndan çekeräk oturdy.

Diwallar gelip, stollarynyň başynda beýleki oturan adamlardan belentlikde oturyşdylar. Ulugberdi kazy hem kellesini saňňyldadyp gelip, stoluň başynda oturdy.

Dilmaç pristawyň kabinetinden çykyp:

— Baýarymyz «Başlabersinler, ynha, menem bararyn» diýdi — diýip, diwallaryň ýanyna gelip oturdy.

Rahym diwal:

— Seýidahmet işan gelip ýetişmedi. Bekmyrat baý, Seýidahmet işan gelmedi-le, geljekmidi? — diýip sorady.

Bekmyrat bay:

— Aý, geler özi-hä, biraz garaşalyň. Aý, gaty bir takwa adam-da, bazara-şähre gelmäni gaty kyn görýä — diýdi.

— Hä, ol adamlar dil ýetirip, pitçiň atylmaly adamlar däldir. İşan aga toýa-ýasa çagyrylanda-da, ýoly şäheriň üstünden düşse, şäherden aýlanyp geçýär ahyryn. Ýogsamam, şeýle bolmasaň, keramata eýe bolaýmak aňsat däldir. Ol şu hüjresinde ýeke özi otyrka, melaýyklaryň ruhy bilen gepleşip otyr diýýär ahyrym — diýip, Rahym diwal adamlaryň ýüregine howsala salyp goýberdi.

Oturan adamlaryň arasynda hyşy-da, wyşy «gurbany gitdigim...» diýişip gürrüň etdiler. Ogulnyýaz eje Orazsoltan ejä garşy gyşarylyp:

— Men-ä şoň gurbany gitmen — diýdi.

— Äý, ýüzi kesilsin-le — diýip, Orazsoltan eje elini galgadyp goýberdi. Ogulnyýaz eje dagynyň ýanynda Seýidahmet işanyň kiçi aýaly Ogulnäzik boldan bolsa, gör näme diýerdi?

Eger-de Uzuk şu oturan adamlaryň önünde Seýidahmet işanyň keramaty hakynda geplemeli bolan bolsa, şu işan-da özüniň keramaty bilen ýanyp duran ot bolsa, onuň şol oda: «Ýok, bu ot däl, bu suw» diýip aýtjagyna şek-şübhe ýokdy.

Ogulnyýaz eje bilen Orazsoltan ejäniň eden gürrüňini neneňsi-de bolsa, Ulugberdi kazy eşidipdir.

— Aýallar, siz toba ediň, biziň keramatly işanymyza dil ýetirmäň, agzyňyz gyşar. Öňem bir wagt onuňka baryp, ony köp nadyl edip gaýdypsyňyz. Belki, şu başyňyza düşen ýaman işlerem, şony agyrdanyňyz üçin görkezilen gözdür. Siz henizem düşüneňzok — diýende, diwallar:

— O nä dil?! Toba ediň! — diýşip, ýerli-ýerden azm urdular.

Ogulnyýaz eje:

— Şol işan hakynda aýdan sözüme tobam bolmaz — diýdi. — Öň biz ony agyrtmadyk, ol bizi agyrtdy. Eger-de şonda bizden agyrap-da, göz görkezmek üçin Orazsoltanyň başyna şeýle günler getiren bolsa, onda şol işan edil ýanyp duran ot-da bolsa, şu ýerik gelen badyna garnyny silkäýmeli. Şonuň üçin agzym gyşarýan bolsa, şonda-da tobam ýokdur. «Keramaty bar, göz görkezendir» diýip, günäni başga ýere sowjak bolup, ýeke jylaw çekmäh. Biz keramatyň nirededigini, gözi kim görkezendigini ýagşy bilýäs. Bize göz görkezen hol oturan garny gäbe baý. Ana, «Şonda keramat bar» diýseňiz ynanaryn — göz görkezýä — diýseňizem ynanaryn. Ana, otyr garnyny gäberdip, eňnereden doýan yýk ýaly bolup — diýip, Ogulnyýaz kellesini silkip, eli bilen Bekmyrat baýy görkezdi.

Diwallar tarapyndan:

— Ýeri, boldy.

— Goý indi.

— Gepläberseň, senden gowusy çykjak däl — diýen sesler çykmaga başlady.

— Ýogsamam menden gowusyna garaşmaň, bolmanda-da goýdum.

Diwallar Ogulnyýaz ejeden haýygyp, öz aralarynda ýuwaşlyk bilen onuň gürrüňini etdiler:

— Kim aýt bu heleý, Oguldurdy pyçakly-ha däl?

— Ýok, bu Oguldurdy pyçaklydanam zor.

— Bir gün bir topar aýal bolup, obadan gelýär ekenler welin, Oguldurdy pyçakly bularyň önlerinden çykaýýar. Bu heleý eşekden zyňlyp düşýär-de, Oguldurdy pyçakla: «Düş, Oguldurdy, atdan, özümden başga türkmeňde heleý ýokdur öýdüp ýörme, ynha, göreşden başlaly» diýýä welin, Oguldurdy pyçakly: «Aý, gidibersene, ýaly kesilen» diýip, atyny sürüp geçiberýä.

— Ne gyzka, ne gelinkä, dalaşda munuň ýanyny ýere degren bolupdyr.

— Bu ýerik ýörite gelendir, birentek «oýun» görkezzer.

— Ony ýörite getirendirler.

— Özi gelýändir. Kim oňa gel-gelme diýjek. Sülgün han ýaly tüpeň atmanam öwrenjek diýýä — diýip, gürrüňleşip otyrkalar, eli horjunly biri zalyň işigini açdy-da, özi yza çekildi. Onýança aýagy mesi-galoşly, egni gat-gat dürli ala çyzmyk ýektaýly, başy ullakan ak selleli, ýüzi ak mapraç adam işikde peýda boldy.

Diwallar:

— Seýidahmet işan geldi.

— İşan aga geldi — diýip, oturanlaryň howuny basmak üçin ýerlerinden galdylar.

Kazy onuň önünden çykdy, Bekmyrat baý garşy aldy.

— Ýörüň, ýörüň — diýip, Seýidahmet işany iki taraplaýyn dik duran adamlaryň ortasy bilen ýokaryk, diwallaryň ýanyna çykardylar. Diwallar Seýidahmet işan bilen görüşdiler. Biri:

— Oturyň — diýip, onuň önüne stol süýşürdi. Seýidahmet işan oturgyç süýşürene elini daldalady, gapdalynda horjunly duran adamyň ýüzüne seredip, eli bilen poly görkezip:

— Ýazyň — diýdi. Ol adam göterip duran horjunynyň bir gözünden täzeje hywa donuny çykaryp, pola düşedi. Ikinji gözünden ýukajyk namazlygy çykaryp, pola degirmän, donuň üstünden ýazdy. İşan

ýektaýlarynyň syýlaryny pola degirmejek bolup, çekinjiräp, namazlygyň üstünde çöküne düşüp oturdy.

Kazy:

— Işan aga, bu günki işleriň şowly bolup, ileri giderine doga okap, pata beriň — diýdi.

Işan doga okap, omyn etdi.

— Hudaýym, ýaraşyk bolsun, iki tarapynyň göwnüne giňlik sal-a, ylahym, işleriňiz şowly bol-a, maksadyňyza ýetesiňiz, ylla rahmat ed-ä...

— diýip, gol göterdi. Diwallar, oturanlar gollaryny göterdiler.

Bu wagt pristaw gelip:

— Başla, başla — diýip, özi aşak oturdy.

Rahym diwal:

— Orazsoltan Myrat aýaly, bári çykyň. Bekmyrat Amangeldi, ýokary çykyň — diýip, ýokary çykanlara oturgyç görkezdi. Orazsoltan eje gelip oturan badyna, Seýidahmet işan aýat okap:

— Orazsoltan, yzy ýarasyn, jaýy jennet bol-a — diýdi.

Diwallar: — Hawa, şeýle bol-a — diýişdiler.

Orazsoltan eje çala dodagyny gymyldatdy.

Diwallar ýerli-ýerden gepläp başladylar:

— Hawa, işan aga, Orazsoltana nesihat beriň, Siziň töwellaňyzy alar.

— Aý, işan agaň töwellasyny alman, kimiňkini alsyn?

— Aý, işan agaň töwellasyn-a bular ýaly ara gan düşende, gylyçlaryny syryşyp duran hossarly adamlaram ala-ala gelýändir.

— Hawa-la, Orazsoltan, näme, hossarsyz-howandarsyz ýeke adam, alar-la — diýşip, Seýidahmet işana ýol berdiler.

— Hawa, Orazsoltan, bir ýaramaz, bolmaz iş bolupdyr. Indi ony bolmadyk ýaly edip, ýerine salmak bolmaýa. Bu işem bir agyzdan çykan gep ýaly. Bir ýaramaz söz agyzdan çykýa, ony dolanyp ýuwdup bolmaýa. Bu bolan iş hem şol zeýilli. Oza! ebedinde maňlaýyna ýazylyşydyr-da. Ondan sypmak bolmaýa.

Ozal ebedinde alla-tagala adamzady enesiniň wüjütinde, katra suwdan surat eýlän wagtda, onuň sanalgysyny sanap, maňlaýyna ýazyp goýarmyş. Şu dünýeýi äleme inip, tä wepat bolynça, näçe nepes almalydygy maňlaýynda ýazylgy bolarmyş. Şol sanalgy nepesi gutardymy, Ezraýyl perişde asmandan peýda bolup, onuň janyny alyp, asmana göterilermiş. Hudaýdan biidin çöpüň başy yranýan dälidir. Hemme zat alla-tagalanyň eradasy bilen bolýandyr. Myradyň ol oba daýhan durmagy, Çarynyň ony öldürmegi — hemmesi alla tarapyndyr. Allanyň edenine boýun bolmazlyk küpürlük — alladan daş düşmekdir, şeýtan tarapyna geçmeklikdir.

Melgun bir zamanda bütün okuwlaryň aňyrsyna çykyp, seždeden başyny götermen ýatan eken. Bir gün ol kyrk müň ulama ymam bolup, başyny seždä goýanda, asmandan towky gyzyl ot bolup inýä. Melguna uýan ulamalaryň bary gorkusyna seždeden başlaryny göterip bilmeýäler. Emma melgun özüne menilik getirip: «Kimiň başyndan inerkä?» diýip görjek bolup, başyny seždeden göterýä welin, towky onuň öz başyndan inýä. Şondan beýläk Melgunyň azdyrany özüniňki bolýa, ýagny Melgunyň tarapyna geçip, şeýtany bolýa. Melgun bolsa şeýtanlaryna adamzadyň eti bilen derisiniň arasyndan jaý berýä. Şeýtanlar bolsa adamlaryň mydama böwrüne dürtüp durýa: «Ýaman iş et!» diýip.

Indi näme şeýtanlaram Çarynyň böwrüne dürtüp-dürtüp, ony azdyrandyr. Siziň adamyňyz bilen urşandyr. Urşansoň, näme, «Bir taýak bagt — diýýä — bir taýak — bibagt».

Ozal ebedinde siziň adamyňyzyň kysmaty Çarynyň bir taýagyndan bolansoň, onuň gidere ýeri bolmaz.

Orazsoltan eje:

— Onda meniň adamymyň ölümi şeýtan tarapyn bolýa-da? Şeý diýdigiňiz-dä — diýdi welin, işan lak boldy. Mundan aňry gepläre-de onuň weji bolmady. Seýidahmet işan diwallara garap:

— Hawa, Orazsoltan ýaraşar-la. Hany huny näçe bolýa? Kazy,

hasabyny ediň — diýdi.

Diwallar:

— Hawa, ýaraşar. Orazsoltan ol biderek, kemakyl aýallardan däldir.

— Aý, asylyly adam bir göreňde tanadýa-la.

— Aý, men Orazsoltany öňden tanaýandyryn. Ol işanlaň, ýaşululaň ýüzüni ýere salýan adam däldir, ýaraşar. Hany, kazymyz, boluň. Indi iş size galdy — diýişdiler.

Kazy ardynjyrady-da, öňden taýýarlap goýan hökümini sesine nazym berip, okamaga durdy:

— Myrat Sähet ogly Çary Amangeldi ogly bilen şeytan ara düşüp urşanda, Çary Amangeldi oglunyň bir taýak çalmagy sebäp bolup, sanalgysy dolan günü wepat bolýa. Wepat bolan wagtynda, elli dört ýaşynda. Ol wagtda Annageldi ussanyňkyda ýylyna alty tümene talaban bolup işleýärdi. Geýim-eşigi, iýjek-içjegi — ýylyna iki tümen, jemi gazanjy bir ýylda sekiz tümen. Ömrüni ösdürip, 64 ýaşa eltýäris. On ýyl ömri bolýa. On ýylda ýylyna sekiz tümeden gazanjy — segsen tümen, hyýanat bilen öldürilmegine — kyrk tümen, maşgalasynyň gyanjy — ýigrimi tümen, sadakasy, onusy-munusy — baş tümen. Jemi huny yüz kyrk baş tümen.

Kazy köp diýäýendirin öýdüp, ýalt edip, Bekmyrat baýyň ýüzüne seretdi.

Bekmyrat baý başyny atyp, razyçylygyny bildirdi.

Diwallar: «—Bolýa-da, bolýa — bolşup — çykar, Bekmyrat baý, puly» diýişdiler.

Bekmyrat baý haly horjunynyň bir gözünden ep-esli haltany çykaryp, stoluň üstüne oklady.

Diwallar stoluň üstüne haltany başaşak etdiler. Ak rupyýa jagyrdap, stoluň üstüne ýaýrady. Diwallar ýerli-ýerden sanamaga durdular. Olar yüz kyrk baş tümeni sanap:

— Haý, Orazsoltanyň bagtyna hemmesem täze rupyýa eken, al,

Orazsoltan, ogluňy oňat terbiýele, geýim-eşik alyp ber. Ynha, Bekmyrat baýlar bilen gatnaşyk açarsyň. Gyzyň ýanyna bararsyň, gaýdarsyň — diýip, ýüz kyrk baş tümen puly Orazsoltan ejä tarap süşürdiler.

Bekmyrat baý ýerinden gobsunjyrap:

— Ahaw, adamlar, şonuň üstüne ýene ýigrimi baş tümenem goýuň, olam gudalyk haky bolsun. Indi Orazsoltan bilen ýaraşarys, gatnaşyk açarys — diýip, şunuň bilen iş bitdi hasap edip ýyrşaryldy.

Suhan gaty aşakda oturan ýerinde ot alyp barýan kirli kellesini gazaşdyryp:

— Ahaw, Bekmyrat baý, sen bu gün ýaman köp eçilýäsiň-le, haw — diýdi. — Orazsoltan, sen-ä Bekmyrat baý hezil etdirdi — diýip, ho-ho-ho edip, samsyklaç güldi.

Bekmyrat baý: «Näçe bersem-de, gyzynyň galyňyna-da ýetenok» diýen pikir bilen:

— Aý, biziň pulumyz başga ýere gidenok, gitse, öz gudamyza gidýä. Ahaw, adamlar, şony bölüp-biçip oturmaň, göni ikä dogrulaň — diýip, pul bilen Orazsoltan ejäniň başyny aýlajak boldy.

Orazsoltan eje ýerinden turdy-da, Suhan gata:

— Bekmyrat baýyň meni hezil etdirişi ýaly hezillik saňa-da nesip etsin, hudaýym. Höwes edýäniň şu zeýilli hezillik bolsa, ýetersiň, enşalla. Ýadyňdan çykdymy meniň tüýnügimden ot berjek bolup duranyň? Indi meniň «hezil edenime» senem hezil edip gülýämiň?!. Bolýa! Adamyň ýadyndan bir ýagşylyk çykamaz, bir-de — ýamanlyk. Seniň hem edeniň meniň ýadymdan hiç wagt çykar öýtmegin!.. — diýende, sesi ilki utanjyndan sandyrap çykdy. Soň ol özüni raslap, kazynyň ýüzüne seretdi-de: — Kazy, siz meniň adamymy öldürip, ýüz kyrk baş tümen baha kesdiňiz! — diýdi. — Men adamymyň gara ýere damyp, siňip giden her bir damja ganyny müň tümene bermeýän... Meniň öňüme ak rupyýany üýşürip, nebsimi oýarjak bolýasyňyz! Ýok!.. Mende tümen-de ýok, men garyp!.. Maňa tümen-de gerek däl, siziň

baýlygyňyz-da!.. Meniň baý bolup, adam ganyny torç edip, basgylamak maksadym ýok!.. Siz çep eliňiz bilen ýüz kyrk baş tümeni meniň önüme süýşürdiňiz!.. Şol puly süýşüren eliňizi goýuň stoluň üstünde, men şol çep eliňizi kesip, size ýüz kyrk baş tümen töläýin. Dogry, mende bir tümen ýok, ýöne meniň sagynman tölejek ilim bar — diýdi.

Soňra ol Bekmyrat baýa garap: — Sen öz baýlygyňa baýrynýan bolsaň, men öz garyplygyma buýsanýan — diýdi. — Sen ýigrimi baş tümenden galyp, meniň adamymyň ganyny satyn alyp bilmersiň! Meniň ýegşermez buýsanjym bar. Ol-da meniň namysym, arym, ykrarym, özümiň wepat bolan adamyma tä ölinçäm wepadarlygym.

Ynha, meniň gymmatym, ynha, meniň buýsanjym. Sen meni arzan bazaryň söwdagäri diýip hasap etmegin!.. Men bu ýerik satmaga-da gelemok, almaga-da. Men bu ýerik adamhorlara jeza berdirmäge geldim! — diýdi-de, Orazsoltan eje daljygyp, diwallara seretdi.

— Diwallar, siz kim?.. Siz iň arzan bazaryň dellallary! Siziň iki adama el alyşdyryp: «Bar, bolsun» diýip, gol silkmekden başga käriňiz ýok! Ol tutuşan iki goluň arasynda ar köýýämi, namys köýýämi, nahak dökülen gan köýýämi ýa ol tutuşan gollaryň bir tarapyndan ýesir galan ýetim çagalaryň gözýaşlary damyp durýamy — ol zatlaryň hiç birini siz pikir-de etmeýäsiňiz, ol zatlaryň hiç biri siziň perwaýyňyza-da däl.

Sizde azajyk ynsançylyk ysy bar bolsa, azajyk adalat ýokundysy bar bolsa, ýüregiňizde azajyk-da rehim nyşany bar bolsa, siz betbagt ejiz aýala kömek ediň. Meniň golumdan tutup: «Bar, bolsun» diýip silkmäňde, meniň işimi süýde geçiriň. Meniň bu haýyşymy ýerine ýetirmeseňiz, sizi men ýalňyz arzan bazaryň dellallary diýip tanaýan. Men hiç bir bazarda alamogam, satamogam. Onda meniň elimi hem silkmäň, elleşdirjek hem bolmaň. Meniň işimi süýde geçiriň.

Dilmaç, prisdewe meniň arzymy aýdyň, meniň işimi süýde geçirsinler — diýip, ol pesde oturan märekä tarap seretdi.

Pesde oturanlar kellelerini atyşyp, Orazsoltan ejäniň aýdan

sözlerinden gaty razydyklaryny bildirdiler.

Rahym diwal:

— Sen-ä bir ugursyz aýal ekeniň — diýdi.

— Hawa, men ugursyzdyryn. Meni «ugursyz» diýiň-de, işimi süýde beräýiň.

— Seň işiň-ä süýde geçirilmez, gaty gidiberseň, bir köpük hun-da berilmez saňa.

— Men köpük hun soramok. Men adamymyň ganyny satmaga gelmedim. Men ganhora jeza sorap geldim. Men işimiň süýde geçirilmegini soraýan.

Aşakda oturan jemagatdan:

— Iş süýde berilsin!

— Hun almak islemeýä, iş süýde geçirilsin!

— Öldüreniň jezasy — Sibir!

— Baýlar garyby öldürip-öldürip, hun töläp ýörmelimi?! Jezasy — Sibir!

— Jeza!

— Sibir! — diýen gykylyklar güýçlenip başlady.

Dilmaç ýerinden turup:

— Pristaw baýar siziň parahat oturmagyňyzy soraýar. Gykylyk etmäň! — diýdi.

— Biz gykylyk etmeris, öldüren jezalansyn!

— Öldürene — ölüm!

— Öldürene — Sibir!

— Iş süýde geçsin! — diýen gykylyk ýene güýjemäge başlady.

Diwallar özara maslahatlaşyp: «Bu gün goýbolsun edeliň. Soň Orazsoltanyň üstüne işan-ahunlardan iberip, ýaraşyk etdireris» diýen karara geldiler.

Rahym diwal ýerinden turup:

— Ýagşy, adamlar, siz gaýdyň. Bu gün işi goýbolsun edýäs — diýdi.

Halk ýerinden turup, ileri-ileri süýşmäge başlady:

— Bize beýle diwallar gerek däl!

— Bular hakyt pula satylypdyrlar!

— Diwallaram täzelensin, kazam!

— Halkyň agyrsyny edýän diwallar bolsun!

— Diwallar adalatly adamlardan bolsun! — diýen gykylyk güýjöp, zaly ýarara getirdi.

Adamlar ileri-ileri süýşüşip, diwallaryň önüne geldiler. Rahym diwal gep düşündirjek bolup, adamlaryň önüne dykylyp bardy. Gahar-gazap bilen gygyryp, ileri-ileri süýşüp gelýän jemagatyň gylygynyň geň dældigini bilip, ol ýene gaýra çekildi. Närazyçylyk görkezýän jemagatyň azmyndan howpurgan jigitler böküşip, ýokary çykdylar. Pristaw bilen diwallar ýaraglaryny çykaryp, adamlary ýokary goýbermezlige taýýar boldular. Seýidahmet işan bilen kazy ýeňsä çekildi-de, ellerini göterip:

— Alla! Alla! — diýip, doga okamaga başlady.

— Öldürene — ölüm!

— Öldürene — Sibir!

— Iş süýde geçsin!

— Kazy, diwallar täzelensin! — diýen gykylyk ýene-de asmana göterildi.

Bu wagtlar poliseýskiler gelip, zala doldy. Olar adamlary saýgylap, zaldan çykarmakçy boldy. Saýgylanyp-südürlenip barýan adamlar:

— Jeza!

— Jeza! — diýip gygyrýardylar.

Adamlaryň isleglerine-soraglaryna goýman, ýaragly polisiýa üýşen jemendäni zor bilen köçä kowdy.

Pristawyň, diwallaryň ýüzlerinde gorkularyndan gan-pet galmady.

Soňra pristaw biraz özüni raslap, diwallara:

— Oturyň! — diýip höküm etdi.

Diwallar stoluň başynda oturdy.

Pristaw sözledi, dilmaç terjime etdi:

— Hormatly diwallar, halkyň bu günki soragyndan men netije çykardym. Halkyň bu günki soragyndan rewolýusiýanyň ysy gelýär. «Diwallar täzeden saýlansyn! Zähmetkeşlerden saýlansyn!» diýip gygyrýarlar. Bu süz şu ýerik ýyganan halkyň öz sözi däl. Kim-de bolsa, şu sözi bir adam şu ýerik gelen adamlaryň agzyna salyp berip goýberipdir. Kim-de bolsa, bir adam bu halky: «Işiňiz oň bolsun!» diýip, ýola salyp, pata berip goýberipdir. Ynha, halky şeýle ýola salýan adamlary tapyp, olara berk çäre görmek gerek!

Beýle adam Orsiýetden şu ýere sürgün edilen adam hem bolup biler. Özi ýörite şular ýaly iş üçin iberilen hem bolup biler. Emma şu ýerde öňden ýaşap ýören adam hem bolup biler. Her kim-de bolsa, bu işi men žandarm naçalnigine aýan ederin.

Indi Bekmyrat baý hakynda: Bekmyrat baý oňat adam. Her ýol bilen bolsa-da, biz Bekmyrat baýa kömek etmeli. Ýöne biziň bir eden ýalňyşlygymyz bolupdyr. Ýaňky märekäniň öňünde diwallaryň: «Bekmyrat baýyň işini suda geçirmeli» diýen kararyny okap bermeli eken — diýip, pristaw sözüni soňlady.

Diwallar meseläniň soňkusy hakynda öz pikirini aýtdy:

— Weý, onda Çaryny süýt ederler.

— Etmezler, ugry tapylardy...

Dilmaç oturanlara ýüzlenip:

— Ýagşy, diwallar, siz gaýdyň; Bekmyrat baý, siz galyň, prisdew baýar siziň bilen gürleşmek isleýä — diýdi.

Diwallar gaýtdylar. Pristaw, Bekmyrat baý, dilmaç — üçüsi kabinete girdi.

Pristawyň Bekmyrat baýa aýdan sözüni dilmaç terjime etdi:

— Diwallaryň indiki ýygnağynda karar edip, seniň işiňi süýde geçirýäriň, emma sen gorkma. Orazsoltana iki ýüz tümen hun berjekdiň. Şol iki ýüz tümeni deň paýla-da, birini süýde ber, birini — polisiýanyň

naçalnigine. Öz arçynyňyz bilen oňat gepleş. Soň Çary arkaýyn gezibersin, ony bazarda-da tanan bolmaz, obada-da gören bolmaz.

Emma Orazsoltan ynjalmaz, ol ýene arza ýazar, belki, Aşgabada-da arza ýazar, haýry ýokdur. «Biz Çaryny tutup bilmeýäris» diýen dokumentimiz hemmesinden güýçli çykar.

Ýöne Orazsoltana dözmeýän, onuň agyrysyna-da deň agyryşýan bir akylyly, ýol bilýän adam bar. Oňa dyngysyz arza ýazyp berip oturan hem şol adam. Orazsoltanyň agzyna söz salyp berýän hem şol adam. Orazsoltanyň şu günki aýdan sözleri öz sezleri däl. Ol adam kim? Meniň özümiň-de oňa akylym haýran.

Bekmyrat baý:

— Baýarymyz sag bolsun! — diýip, ondan biçak minnetdar bolup çykyp gitdi.

DURDY TALAP UGRUNDA

ORAZSOLTAN eje Bekmyrat baýlara jeza berdirmek ugrunda näçe çalyşsa-da, netije çykmady. Ol, ahyry paltasynyň daşa degendigini açyk bildi. Myrat aga öldürilenden soň, güzeran-durmuş ugrunda Orazsoltan ejäniň özi ylgamaly boldy. Kimiň igini egrip, kimiň ýüňüni saýyp, daragyny darap berse-de, onuň güzeran dolamagy juda kyn boldy. Beýle agyr durmuş ony oturyp-oturyp pikir etmäge mejbur etdi. Ahyry: «Durdyny kime-de bolsa, birine öýdeniçer edip bereýin» diýen netijä geldi. Bu iş dogrusynda ýene baryp, Meret arçyna ýüz tutdy. Orazsoltan eje — Meniň oglumy damagyna-da bolsa alyň. Sizde iş tapylar — diýende, Meret arçyn sesini çykarman, köp pikirlenip oturdy. Onuň uly aýaly:

— Wiý, olar ýalak bolsa, alaýmak gerek, olar ýaly ýaş oglan el-aýak ýaly bor — diýip, äriň ýüzüne seredende, äri närazyçylyk bilen

aýalynyň ýüzüne garady.

— Ýeke nahar bor öýdýämiň? Egin-eşigem gerekdir. Ynha, gelen badyna, çepek gerek bor. Gyşda çokaý, don, telpek gerek bor — diýdi.

— Köneje telpegi bardyr, şonuň bilen oňar — diýip, Orazsoltan eje ýüzüni aşak saldy.

— Ýeri, onuň şeýle bir ullakan keşigi bolasy ýok. Çokaý... hol, oglanlaryň köne çokaýlary çagşaşyp ýatyr. Şolaň haýsy birini aýagyna sokanda bolmaýa? Donam ýene şo zeýilli — diýip, Meret arçynyň uly aýaly Durdyny öýdeniçer edip almaga has höwesekdigini bildirdi.

Meret arçyn ýene birsalym pikirlenip oturdy-da:

— Ol düýe bakmany başarmazmyka, iki sany köşekli düýe alyp, yzyna salaýsak? — diýip, aýalynyň ýüzüne garady. Soňra «Näder?» diýip, Orazsoltan ejä seretdi.

Orazsoltan eje jogap berjek bolanda, Meret arçynyň aýaly onuň agzyndan kakyp:

— Hiý, kakasynyň aýdyp oturanyny... Ol bir iri oglan-la — diýdi. — Kāşgā, hol Marraň ogly ýaly lekbeti bolsa, «Oňarmaz» diýseň. Bi, tüweleme, ers-mers-le. Oýnanda-dagy edende, bir görseň, ýöne tutan ýerini oburyp barýa-la. Ol bir dogumyň öýi-le. Iki düýe-hä beýlede dursun, sürüli düýäňem bakawersin — diýip, ol Durdynyň tarypyny ýetirdi.

Orazsoltan eje oglunyň öwlenine örän minnetdar boldy.

Meret arçyn:

— Bolýa onda, ogluňy getirip gidersiň. Ýöne hak-heşdek hantama bolma. Aç-ýalaňaç bolmaz — diýdi.

— Wah, şony aç-ýalaňaç etmedik ýeriňiz bolýa — diýip, Orazsoltan eje öýüne gaýtdy.

Soňra ol ikindiniň oň ýanynda ogluny yzyna tirkäp, ýene Meret arçynlara geldi.

Meret arçynyň işiginde polly-potolokly tamy bardy. Onuň eýwany

ýarym metr galdyrylyp, tagta düşelendi. Orazsoltan eje gelende, Meret arçynyň uly aýaly eýwanda gülli keçäni düşäp, üstünde burçak-burçak derläp, gök çay içip otyrды. Biri Durdudan — iki ýaş, biri dört ýaş uly ogullary hem ejesiniň ýanynda otyrды. Durdy eýwanyň gyrasynda aýagyňy aşak sallap otyrды. Onuň bu mahal ýüzüni galdyrman oturyşyndan başynda gaýgy-gamdan başga hiç zat ýokdugy aç-açan görnüp durды. Orazsoltan eje Meret arçynyň aýalynyň hödür eden bir kase çayyny içdi. Soňra ýerinden turup:

— Durdy jan, sen indi gal, oglum — diýdi. — Ynha, gelnejeň otyr. Bir diýenini iki diýdirmän etgin. Kän oýna gyzykmagyn. Oýna gyzyksaň, gelnejeň oňat görmez. Alnyň-bagtyň ýagşy bolsun, balam — diýip, öýüne gaýtdy.

Durdy şol başyny aşak salyp oturyşyna sarsman otyrды. Meret arçynyň aýaly ýanyndaky saçakdan bir döwüm nan döwüp:

— Me, janym, şuny iý — diýip, Durda uzatdy.

Durdy aşaklykdan zordan seredip:

— Juk — edip, çalaja kellesini ýaýkady.

«Gelnejesi»:

— Me, eltip ber — diýip, ýanynda oturan ogluna uzatdy.

Ogly Durdynyň öňüne geçip:

— Me, iý — diýip uzadanda, Durdy utanyp, zordan ol döwüm çöregi aldy. Ol şol oturan ýerinden gozganman, ýüzüni aşak salyp oturyşyna çöregi haýaljakdan iýip gutardy.

Bu gün şeýlelik bilen geçdi. Agşam oňa «gelnejesi» düşek salyp berdi...

Ertesi hem tur-otur, kersen getir diýen ýaly ýeňil-ýelpaý ýumuş bolaýmasa, Durdynyň eden işi bolmady. Ol bular bilen az-kem öwrenişmäge başlady. Şeýle ýagdaýda iki-üç gün geçdi.

Bir gün agşam salkyn düşende, Meret arçynyň uly ogly Mommuk:

— Bar, sen ota git, menem derrew bararyn — diýip, Durdyny agşam

ota iberdi.

Durdy Mommuk gelýänçä, ýygyp gutarjak bolup, näçe hasyrdap, ot ýygdy. Ol on sekiz desse oty orup, boguşdyryp goýdy. Ýene orjak bolup durka, Mommuk arabaly gelip:

— Näçe desse ýygdyň? — diýip sorady.

— On sekiz desse.

— Tüweleme, sen-ä bizi agşam otdan dyndaraýjak — diýip, Mommuk ýylgyrdy.

Mommuk bilen Durdy oty araba ýükläp gaýtdy. Gelip, oty kölegede düşürdiler. Durdy derrew desseleri bir-biriniň üstüne basjak boldy.

— Dur, dur, beýdip bassaň, ol derrew dymjygar. Onsoň goýun ysgap aýrylybiýr, iýmez — diýip, Mommuk desseleri bir-birine agram bermez ýaly oturdyp çykdy.

Bu mahal Meret arçyn gelip:

— Ýeri, Durdy han, baggoýun bakmany bilýämiň? Seniň kakaň-a gaty zor çopandy. Sen goýun bakmaga ökde bolmalysyň — diýdi. Durdy ýüzüni aşak salyp, jogap bermedi. — Bilmeýän bolsaň, baggoýny şeýle bakmalydyr: ynha, on sekiz desse ot getiripsiňiz. Hal, goýunlar salkynda gernişip galdylar. Indi näçe berseň iýerler. Senem näçe iýseler ber. Özüň häzir bolup dur. Ortadaky sebediň içindeki gazyga dürten dessäň başyny çürterlerem welin, derrew täze desse dürt. Başy çürtülen dessäni eltip, atyň ahyryna dök. Ahyrym, goýunlar dessäň başyny çürtmesini goýarlar. Doýup, gür-gür silkinişip, soňra ýatarlar. Şol wagg çürtülmedik dessäni aýyrjak bolup, goýunlary turzaýjy bolmagyn. Goý, gäwüş çalşyp ýatsynlar. Soňra, gije ýarymdan agansoň, turup, edil agşamky naharlyşyň ýaly edip naharlarsyň. Tä goýunlar doýup ýatýançalar, özüňem ýataýjy bolmagyn. Goýunlar hem ýatar özüňem ýatarsyň. Soňra namaz wagtlyry turup, ota gidersiň. Otuň çygy göterilmänkä, ýygyp getirsiň. Getiren otuňy gün gyzmanka, goýunlara iýdirsiň. Goýunlar gün gyzyberende ýatarlar. Ondan soň goý tä günorta çenli gäwüş çalşyp ýatsynlar. Oglan-

uşak, it-guş agylyň ýanyňa baryp, ýatan goýunlary örüzäýmesinler. Agylyň töwereginde oglan-uşak, it-guş görseň kow. Gün hem orta bolar welin — hol duran kerseni görýämiň? Paçak dogra-da, ber-de dur, ber-de dur, tä özleri doýup ýatýançalar. Özleri paçakdan doýup ýatarlaram, soňra barma ýanlaryna. Goý kersenem şonda galsyn, zadam. Ondan soňra gäwüş çalyň, tä agşam salkynyna çenli galman ýatarlar. Ynha, şu aýdan zatlarym tä güýz düşýänçä, wagtly-wagtynda her günsaýy gaýtalanyp durmaly, öz wagtynda, irem däl, gijem däl. Güýz düşüp, gawun-garpyz paçagy azalyp başlar. Ana, ondan soň kädä iým garyp berersiň. Şeýdip, güýzüň soňuna çenli baksan, Saryjalaryň ürkek, goňurbaş goýunlary edil üýrülen ýaly bolup galar. Ana, ondan soň janawarlarda ürkeklik galmaz. Ýatanlarynda: «Tur, janawar» diýip, göterip turuzmaly bolar.

— Düşnüklimi? — diýip, Meret arçyn Durdynyň ýüzüne seretdi.

Durdy:

— Düşündim — diýip jogap berdi.

— Düşünen bolsaň, seret, baggoýunlary güýz göterip turuzmaly bolmasa, sen gunäkär bolarsyň — diýip, işiginde baryp oturdy.

Durdy goýunlary edil Meret arçynyň aýdyşy ýaly edip bakmaga başlady. Emma bu iş Durdy ýaly ýaş oglan üçin gaty agyrdy. Hemmesinden hem beter gije ýarymdan agansoň ýatman, goýunlary naharlamak Durda gaty agyr degdi. Durdy uklap galaýsa-da, şol wagtynda Meret arçynmy, aýalymy — biri ony turuzýardy. Durdy tä goýunlar doýýançä ýatman, olaryň gazygyna ot dürtüp durýardy.

Bir gün Meret arçyn bazardan iki sany köşekli düýe alyp geldi. Durdy bu düýeleriň alnanyňa gaty begendi. Ol düýe bakmak goýunlara seretmekden dyndar öýtdi. Emma netijede düýe bakmak ony diňe agşam oty ýygmakdan dyndardy. Hakykatda agşam oty ýygmakdan hem dyndarmady. Hemişe her gün agşam on sekiz-ýigirmi desse ýorunja ýygýan bolsa, indi her gün agşam eşegi basyryp ýükläp, selme-syrkyn

getirip, düýeleriň öňüne dökmeli boldy. Goýun bakmanyň başga işleriniň hemmesi Durdynyň boýnunda galdy. Hatda günortan gelende-de, hiç ýere butnaman, oturyp paçak dograýardy. Şeýle işleriň netijesinde Durdy oňat ukusyny hem alyp bilmeýärdi. Onuň mydama ukusy ýetmän, gyşarsa, uklajak bolup durýardy.

Bir gün Durdy düýelerini goýberip, Meret arçynyň otag otaý ýören daýhany Sarynyň ýanyna geldi. Sary aýratyn ýumşak tebigatly oňat ýigitdi. Ol Durdyny «jigim» diýip, örän oňat görerdi. Durdy Sarynyň ýanynda gürrüň edip oturan ýerinde gyşaryp uklap galdy. Sary Durdyny oýarmaga dözmän, üç-dört gezek düýeleri ekine ýakynlaşanda gaýtaryp geldi. Soňra: «Bar, düýeleriň ekine ýetip barýa» diýip, ony gyssap oýardy. Durdy gözünü açalak-ýumalak edip, düýelerine tarap ylgady. Düýeler ekiniň çetinden girip-girmänkä, ýetişip gaýtardy. Emma ekiniň eýesi Durdynyň gulagyndan tutup, bir gezek, iki gezek çalyp goýmady. Bir gulagyny sypdyryp, ikinji gulagyndan tutup, ýene dulugyna-da çalmaga başlady. Durdy: «Waý-eý! Waý-eý!» diýip, näçe gygyrsa-da, ol ony goýberer ýerde goýbermedi. Bu wagt ekin eýesi ahyrynda, Sarynyň gara derini sarkdyryp, aýak aldygyna ylgap gelýänini görüp, Durdyny sypdyrdy. Sary ylgawyny haýallatman, ýaňky adamyň edil alkymyna dykylyp geldi, Ol içi-içine sygman:

— Näme oglany urýasyň? — diýdi.

— Näme düýesini ekine goýberýä?

— Ýalan sözleme, düýeler seniň ekiniňe girip, bir agzam uranok. Men görüp durun. Sen näme ýumruk ýaly oglany urýasyň? Maňa jogap ber!.. Ýa ýetim oglany her ýeten urup ýörmelimidir?! Men şony sorýan! — diýip, Sary ekin eýesini gyssady.

— Seniň nä işiň? — diýip, ekin eýesi gyzaryljak boldy welin, Sary onuň kellesini goltugynyň aşagyna dolap, pugta gysagada, aşak egdi. Durdy gapdalynda gözünü sykyp aglap durdy. Sary oňa:

— Ur taýagyň bilen! Ur! Sanap ur! Näçe şapbyk iýen bolsaň, şonça

taýak ber — diýdi.

Durdy gaçarak durup:

— Bir, iki, üç, dört... — diýip, her çalan taýagyny sanap başlady. Ol göwün solpudan çykyp, Sarynyň ýüzüne seredip bir ýylgyrdy. Şol ýylgyrmak bilen Durdynyň gözýaşı kepedi. Durdyny uran adam Sarynyň goltugyndan kellesini sypdyrjak bolup, bökeleklän eşek ýaly, biraz aýaklaryny tapyrdatdy. Emma Sary onuň kellesini goltugyna düşenden edil şetdat gysan ýaly etdi. Soňra Sary onuň kellesini sypdyryp:

— Şu oglana ýolda-yzda çola ýer diýip, eliňi degreniňi eşidäýsem, kelläni alaryn! — diýdi. — Utanmaýamyň, uýalmaýamyň, bihaýa, binamys?! Bularyň başyna düşen ozalky sütemleri az görýämiň? Neneňsi şu ýurtda galan ýumruk ýaly oglana eliň göterilýä?! — diýip yzyna gaýtdy.

Şol günden başlap, Durdy Saryny özüne iň ýakyn adam hasaplady.

Durdy gyşyň düşmegine garaşýardy. «Gyş düşse, baggoýunlar öldüriler, ekinler ýygnalar, düýeler başyna gezer, meniňem işim ýeňlär, oýnamaga wagt bor» diýip, gyşa ýetmäge näçe höwes edýärdi.

Ynha, onuň höwes edýän günleri gyş hem geldi. Emma gyşyň gelmegi bilen Durdynyň işi ýeňlemedi. Gyş düşen badyna, Meret arçyn: «Bu ýyl ýandakdan tamdyr odun almaň, bu ýyl ýandagy düýeler iýer, tamdyr odunyňyzy her gün Durdy getir» diýdi. Ynha — Durda iş. Meret arçynyň iki öýi agyr maşgala. Gün yrman, her günde iki tamdyr nan bişýär. Durdy gün günorta çenli iki arka oduny getirse-de, getirmeli, getirmese-de — getirmeli boldy. Öýländen soň bolsa bedde çapyp, dürüşde garyp, mallaryň ahylaryna saman guýmak, ýabylara dürüşde bermek, mallaryň ýataklaryny artmak, suwa ýakmak ýaly ýüz dürli iş. Ylgap hem ýetişer ýaly däl. Garaz, gyş düşenden soň, Meret arçynyň gapysynda hiç haçan-da oýnamaga wagt bolmajagyna Durdynyň gözi ýetdi. Ol iş etmäge razydy. Emma işi edip ýetişi bilmeýärdi.

Bir gün getiren tamdyr oduny ýeterlik bolmanmydyr ýa-da Meret

arçynyň uly aýaly kiçisine ýamanlyk edip, odunyň köpüsini özi goýberäýipmi, garaz, kiçi aýalynyň tamdyr oduny ýeterlikli bolman, bir nany düşüpdür. Durdynyň bolsa niredendir, edil nanyň gaçan wagty, tamdyryň üstünden ýoly düşdi. Ynha, Meret arçynyň kiçi aýaly:

— Hany bäri dur, seniň kelläni bir keseyin, kellesi kesilen! — diýip, kesewi alyp, Durda okduryldy. Gele-gelmäne, onuň ýagyrnysyna iki gezek suňşurdy-da, kesewiniň ujy bilen böwrüne hürsek berdi. Ýene ylgap baryp, tamdyrynyň içine seretdi-de, heşerilip — haý iýeniň haram bolsun, iýeni haram bolan! — diýip sögdi.

Ol heleýiň kesewisini elinden alyp, zyňyp goýberibermäge-de Durdynyň güýji ýetjekdi. Ýöne ol beýtmäge çekindi.

Baýry aýaly:

— Nanyňy düşürüp, ol oglany urmaň näme?! — diýdi.

— Urman, gözünem çykaryn gözi çykmyşyň! Tamdyr gyzmasa, arkasy tutmasa, men näme elim bilen tutup saklar öýdýämiň ýal bolmuşy?! Halha ýal-a boldy, ýal bolmuş!

— Ýal etmejek bolsaň ýaltanma, gördüň-ä tamdyr odunyň az, git-de, getiräý ýandakdan. Ol neressäni bigünä ýerden bardyň-da çalyberdiň. Eliňi degirmegin ýetim oglana!

— Näme beýle dözmezçilik etdiň? Onuň ýetimligine men günäkärmi? Atasyny men öldürdimmi? «Ýetimi ýetip ur, ýetip bilmesen, salyp ur» diýipdirler. Ýetip bilmedik bolsam, salyp urardym.

Durdy Meret arçynyň uly aýalynyň öz tarapyny tutanyny eşitdi. Ol: — Annatuwak eje gaty oňat aýal — diýip, ondan örän minnetdar boldy.

Soň Annatuwak Durdyny görende:

— Sen ol eli kesileniň ýanyna barmagyn. Diýenini etmegin. Onuň saňa etjek zady ýokdur. Nany saňa men berýän ahyry... — diýip, günüsini ýamanlady. — Durdy jan, sen maňa gulak sal — diýip, assyrynlykdan hiç kime eşitdirmän, oňa gürrüň bermäge başlady. — Ynha, Durdy jan, seniň günüň şol aňdarha galan bolsa, burnuňdan ik

ýaly gan getirdi. Ol bir ýedi ojagy düzläp, ýurt ýykandyr ol. Ol bir wejera heleýdir. Sen onuň gözüne görünmän gezibergin.

Sen meniň öýümden iýip-içýäsiň ahyrym. Anha, saçak, haçan iýip-içesiň gelse, arkaýyn geçip, alyp iýibergin. Haçan öňünde goýlarka diýip garaşyp oturmagyn — diýip, Durda hoşamaýlyk bilen ýyly sözler aýtdy.

Şundan soň Durdy Annatuwagy has hem oňat görmäge başlady: «Meret arçynyň maşgalasynda bir Annatuwak ejäniň ýyly sözi bolaýmasa, gije-gündiz çekýän jebrimden başga zat göremok» diýip, ol pikir etdi.

Durdynyň ýaş başyndan beýle ýaman ejir çekýändigine Sarynyň näçe nebsi agyrsa-da, ol näme kömek etsin? Sarynyň özi hem edil Durdy ýaly ejirde ýaşaýar. Ýöne Sary her hili hem bolsa, Durda öz bildigiçe nesihat berip, onuň göwnüni göterýärdi.

Ol Durda şeýle nesihat berdi:

— Durdy jan, seniň ýaş başynda şeýle ýaman günlere düşmegiňe men gaty gynanýan. Hol, Meret arçynyň döw ýaly oglanlary oýnaşyp ýör. Sen bolsaň oýundan geçen, etmeli işleriňe ýetişip bileňok. Sen şu gara günleri başyňa getiren adamlary hiç wagt ýadyňdan çykarmagyn. Ynha, ýigit çykyp barýasyň. Şu duşmanlaryň başyna «It alnyna gelen gurt alnyna hem geler» diýlen nakyly getirgin. Goý duşmanlaryň sandyraşsynlar seniň zarbyňdan. Gezen ýerlerinde başlary aýlansyn, misli oturan ýerleri oburylyp, dik-başaşak gidip barýan ýaly bolsunlar. Bary bir, iki gün öň, iki gün soň, aňyrsy-bärsi ölüm. Ýöne şu sütemlik, şu jebir, gara günün içinde binamyslyga salyp, iki gün zyýat ýaşajak bolup ýörmegin. Näçe gün ýaşasaň, goý seniň zarbyňdan daş daşa çakyşyp, gara daşlardan syçraklap, otlar çyksyn. Goý şol syçraklap çykan otlardan seniň duşmanlaryň eýmensin.

Durdy jan, sen meniň öz ýüregimde ahmyr ýokdur öýtmegin. Meniň öz ýüregim hem ahmyrdan doly. Belki, saňa salgy berýän ýoluma özüm senden öňürti düşerin, belki-de, gijä galaryn, ony aýdyp biljek däl, ýöne

her wagt başyňa agyr gün düşse, meni ýatlagyn. Men her wagt elimden gelen kömegi biýrin.

Ýöne ynha, özüň ýaly ýaş oglan hiç zada düşünmänkä, onuň başyna ýaman gara günler düşüp galýa. Şol ýowuz günleriň ol oglanyň başyna düşmegine bolsa birnäçe adam sebäpkär bolýa. Ynha, ol oglan kemala gelip, düşünmäge başlansoň, oňa dost-duşmanyny tanatmak, dogry ýol salgy bermek biziň türkmenlerimizde öňden gelýän adatdyr. Menem özüň ýaly ahmyrly ýigit. Saňa dost-duşmanyňy tanadyp, dogry ýol salgy bermäge men seniň öňünde borçly. Birinji bilen seniň başyňa şeýle gara günleriň, şeýle ýowuz günleriň düşmegine sebäpkär bolan Suhan gatydyr. Muny berk belle. Ikinjiden, şol günleri öz eli bilen başyňa inderen duşmanyň Bekmyrat baýdyr. Ondan aňryk gidiberse, kazam, Seýidahmet işanam, prisdewem — bary seniň duşmanyň. Duşmanym köp eken diýip, ýüzüni ýere salmagyn. Berk düwlen ýumrugy hiç kim açyp bilmez. «Men ölmen!» diýip öz aýdan sözüne özüň berk ynanyp bilseň, sen ölmersiň. «Men garraman» diýip öz aýdan sözüne özüň berk ynanyp bilseň, sen garramarsyň. «Men duşmanym güýçli-de bolsa ýeňerin» diýip, öz sözüne özüň berk ynanyp bilseň, sen hökman ýeňersiň. Ynanç ýüregiňi sarsdyrmaz, pikiriňi çaşyrmaz, el-aýagyňy ýitirtmez, süňňüňi saňňyldatmaz. Ynanç her bir ýagdaýda saňa goluny salgap, ýol görkezip durandyr.

Hawa, Meret arçyn hem seň duşmanyňdyr. Birnäçe gezek bu işiň men gyrasynda-da boldum. Şol Uzugyň işine diwallar garanda, men özüň-ä her halatlar içinde Meret arçynyň diwaldan çykagada: «Adamlar, gyzy alyň» diýlen sözüne garaşyp oturdym. Şol wagt men şol gyzy aljagymyza gaty ynanýadym, sebäbi «Siz gyzy hökman alarsyňyz» diýip, meniň ynanjym aýdyp durdy.

Şol gyzyň gitmeginiň bir sebäpkäri hem Meret arçyndyr. Düşündiňmi meniň beren gürrüňime? — diýip, Sary Durdynyň ýüzüne seretdi.

Durdy:

— Men gaty düşüňän — diýip jogap berdi.

Bir gün gijara Durdy düýe bakyp ýördi. Mommuk onuň ýanyna gelip:

— Şu gün meniň kelläm agyrýa. Bar, sen agşam ota git, men düýelere özüm serederin — diýdi.

Durdy güne seredip:

— Beýle bolsa, irräk gelseň bolmadymy? Indiden soň haçan ýygyp ýetişjek? Agşam oty gijä goýsaň bolsa, kakaň söger — diýip, nãrazyçylygyny bildirdi.

Mommuk bu hakda kãn sözleşmek-de islemedi:

— Hammyk-hummuňy kemelt-de, derrew ugra. Ynha, men arabany goşup bararyn. Ýigrimi desse ot wagtynda taýyn bolsun. Gijä goýmagyn — diýdi.

Durdy otuň gyrasyndan baranda, hemişeki agşam oty ýyglyp, öýe eltilýän wagt boldy. Ýorunjany öz orluş düzgüni bilen oraňda, ýeriň ýüzünden orman, oran ýeriň yzynda mele toprak küpürsãp ýatmalydy. Emma Durdy gaty howlugansoň, ýeriň ýüzünden ormaga başlady. Ol otuň çetinden girenden, şeýle çalasyňlyk bilen orup başlamagynyň netijesinde Mommuk arabasyny goşup gelýänçä, ýigrimi desse oty orup, bogup, beýläk taşlady. Mommuk ilki gelen badyna, Durdynyň beýle çalt ýygyp, oty taýýar edip goýmagyna gaty begendi. Derrew desseleri araba basdylar. Otuň täze orlan ýerine Mommugyň gözi düşende, ol:

— Oty ýeriň ýüzünden orupsyň! — diýip, Durda sögmäge başlady.

Durdy Mommuga gaýtargy bermedi. Mommuk kem-kemden gyzyyp gidip barşyna, birden bütin güýji bilen Durdynyň dulugyna çaldy. Durdy urlany üçin hem gaýtawul bermän, gyzyyp giden ýaňagyny tutdy. Mommuk muňa kanagatlanman, Durdyny basyp, onuň ýüzüni ýorunjanyň syh-syh düýplerine oýkajak boldy. Durdy ýüzüni oýkalatmajak boldy; ýorunjanyň içinde ikisi näçe hasanaklaşdy. Her hili

hem bolsa, Mommuk Durdydan dört ýaş uly bolansoň, ondan güýjüniň ökdedigini bildirdi. Ol ahyry Durdyny basyp, ýorunjanyň çöňürsäp ýatan düýplerine onuň ýüzlerini oýkalaşdyryp, gara gan etdi. Durdynyň burnundan, dişlerinden, ýüzünden gan akdy. Şeýle-de bolsa, onuň gözünden çyg çykmany. Durdy ýaba baryp, ganyny ýuwмага oturdy. Mommuk arabasyny sürüp gitdi. Emma ýene bir ýyldan-ýarym ýyldan Durdynyň güýç bermejegine Mommugyň ykjam gözi ýetdi.

Ertesi günortan Durdy bir iş bilen öýe girdi. Mommugyň ejesi Annatuwak Durdynyň ýüzüniň persaladygyny görüp:

— Waý, oglan, ýüzüňe näme boldy?! — diýip sorady.

Durdy aýtmajak boldy:

— Aý, hiç — diýdi.

Annatuwak ýene-de gaharlanyp:

— Ýok, hiç däl. Hany aýt göreýin. Haýsy eli kesilen etdi, hany aýt, eli kesileniň ellerini keseýin! — diýip, näçe sorasa-da, Durdy aýtman çykyp gitdi.

Bu iş şunuň bilen gutardy. Durdynyň ýüzüniň ýaralary bireýýäm bitdi gitdi. Ondan soň ýyldan aşa wagt geçdi.

* * *

Bir gün Annatuwak eýwanda çay içip otyrka, Durdyny öz ýanyna çagyryp:

— Durdy, sen ynha, başyň täze telpekli, egniň täze donly, aýagyň täze çokaýly, edil baý ogly ýaly geýinýäsiň, iýýäsiň-içýäsiň. Şu zatlary kim edýä saňa? Sen şony bilýämiň? — diýdi.

Durdy oňa:

— Şu zatlaryň hemmesine men senden minnetdar. Size gelip, henize çenli senden ýaman söz eşidemok, eşitsem, oňat söz eşidýän, oňa-da minnetdar — diýip jogap berdi.

— Şu zatlara akylyň ýetýän bolsa bolýa. Ynha, ilki birnäçe wagt damagyňa gezdiň. Soňra aýdyp-aýdyp gününe iki şaýy aýlyk kesdirdim. Ondan soň aýlygyňy köpeltdirdim. Indi bolsa, tüweleme, ýigit çykypsyň. Saňa ile meňzeş geýinmek gerek. Ýigidiň görki eşikdir. Tüweleme, geýnip ugraňda, gören duşuňdan seredýä. Men daşyňdan höwes edýän. Ynha, senden uly iki sany oglum bar, seni üçünji oglum hasaplaýan...

Durdy:

— Annatuwak eje, şu toparda sulhum alan adamsy sen bolduň. Enem ýaly edip saklaýasyňyz. Men senden gatyrazyryn — diýende, keseden gelen bir aýal bularyň gürrüňini kesdirdi.

Durdy turup gitdi. Bu gürrüň gürrüňligine galdy. Ondan soň birnäçe wagt geçip gitdi.

Indi iki ýyldan gowrak Durdy Meret arçynyň ýerinde Sary bilen deň kätmen urýardy. Sary bilen Durdynyň arasynda gizlin syr ýokdy.

Durdy Meret arçynlarda ýaşlygyndan ulalansoň, henize-bu güne çenli Annatuwak ejesinden ýaman söz eşitmänsoň, her wagt oturyp, onuň hem gürrüňini, nesihatyny diňlemäni kem görmeýärdi. Annatuwak Durdy bilen iki baş oturyp, oňa ýaşlygyndan her hili nesihatlar berip gelýärdi. Ynha, şol nesihatlaryň birinde ol ýaşlygyndan belli bir maksat bilen taýýarlap gelen oglanynyň önünde ahyry özüniň inçe syryny açmakçy boldy. Syryny Durda aýtmazdan ozal, Annatuwak köp pikirlendi: «Ozal, Durdyny ýaş görüp, syrymy aýtman gezdim, indi bir ýetişdirdimmikäm?..» — diýip, telim ýola ölçerip dökdi. Iň soňunda «Ýok, häzir tüýs wagty» diýip, aýgytly karara geldi. Ol öz gürrüňiniň täsirini güýçlendirmek maksady bilen elini, gözüni-gaşyny, bütün göwresini hereketlendirip, pikirini beýan etmäge durdy:

— Ynha, Durdy jan, men saňa neneňsi ýagşylyklar etdim, ol hakda aýdyp oturjak däl. Ony sen özüň ýagşy bilýänsiň. Meniň etjek ýagşylygymyň ulusy seniň önünde. Men seni ogullarymdan zyýat görýän. Men seni özüme ogullyk edip aljak. Ili gezip, saýlap-seçip, saňa

maýa ýaly gelin alyp biýrin. Ynha, meniň maksadym. Şu maksada ýetjek bolsam, meniň öňümde ýedi kelleli aždarha agzyny açyp, ýuwutjak bolup dur. Ol aždarha, ýuwdup bilse, menem ýuwutjak — senem. Şol öňümüzde keserip ýatan aždarhany ýok etmäge sen maňa kömek ber — diýip, Annatuwak öz günüsiniň adyny tutdy.

Durdy Annatuwagyň bu sözüne haýran galdy. Onuň çyny bilen aýdýanyna ýa-da ýöne agzyna gelenini ýañrap oturandygyna düşüniş bilmedi. Onuň sözüne has açygrak düşünmek maksady bilen:

— Ol aždarhany ýok etmäge men neneňsi kömek bereýin? Aslynda seniň bu işiňe men neneňsi kömek berip bilerin? — diýip sorady.

Annatuwak çalt-çalt pyşyrdap:

— Meniň şu işime ýeke sen kömek berip bilersiň. Bu ýeke meniň işim däl. Onuň ölümi seniň hem bähbidiň. Ol ölensoň, hemme zat meniň ygtyýaryma geçýä. Onsoň maňa gapdalymdan tälke berjek ýok. Ony öldürtsem, seni derrew ogullyk alaryn, oglanlarymyň deňinde öz gezegiň bilen seni öýärin — diýip, Durda has ýakyn süýşdi.

Durdy bu işde Annatuwaga kömek beräýmäge şeýle bir garşy hem däl, sebäbi ol heleýden ýaña Durdynyň çeken jebri, iýen azasy ýüreginde berç alyp durdy. Annatuwagyň günüsiniň uran ýerleri Durdynyň endamynda mydama syzlaşyp durdy. Ondan ýaña Durdynyň ýüreginde näçe gahar-gazaplar döräpdi. Şonuň üçin-de Durdy Annatuwaga neneňsi kömek berip biljegini ýene has açyk bilmek isledi. Annatuwak Durdynyň çigninden tutup, töweregine garandy-da, pyşyrdap — Sen kömek berseň, men ony edil şu mahalyň özünde öldirin. Edil şu mahal oturan ýerinde jany çykýar. Kömek berjekmi?!. Meniň diýenimi etjekmi?.. Aýt, tiz aýt!.. — diýip, Durdyny gyssady.

Annatuwagyň günüsiniň häzir jany çykaýjag-ow diýip, Durdynyň ýüregi sersmedi. Şeýle-de bolsa, özüniň neneňsi kömeginiň ýetjekdigini bilmek üçin ýene-de:

— Aýt ahyry, men neneňsi kömek edeýin? — diýdi.

Annatuwak gözlerini elek-çelek edip:

— Ynha, men seniñ neneñsi kömek etjegiñi aýdaýyn. Ýöne, maňa aýtdyryp, soňundan kömek etmeseň, öz başyňy iýerin, şuny bilip goý — diýdi. — Ynha, häzir ol heleýiňkide Sary nahar edinip otыр. Ol heleýiň özi hem öýünde. Äri bolsa tamda goşasyny oklap otыр. Sen bar-da, şol heleýiň gapysyndan seret. Saram, ol heleýem — ikisem öýde bolsa, göni yzyňa dolan-da, öýüň bári gapdalynda duruber. Men tama ylgap baryp, arçyna «Heleýiň Sary bilen gujaklaşyp, ogşaşyp dur» diýerin-de, ylgap daş çykaryn. Arçynam meniň yzymdan goşasyny alyp, heleýiniňkä topular welin, tamdan çykan badyna, seniň şol öýden bārik ylgap gelýāniñi görsün. Orta ýolda öñüñden çykyp, sen meniň aýdanymy aýdarsyň. Ana, onsoň onusy-munusy ýok, işikden baran badyna, ikisinem otlar. Ine, seniň maňa hem özüñe etjek kömegiň.

Durdy Annatuwagyň bu sözünü eşidip, ýüzünü aşak saldy. Annatuwak:

— Gorkma, gorkma. Saňa ýagşylykdan başga ýamanlyk bolasy ýok — diýip, Durdyny gyssady.

Durdy ýene sesini hem çykarmady, ýüzünü hem galdyrmady. Annatuwak Durdynyň çigninden tutup silkelāp — Gorkýamyň? Sen ār dālmi?! Ýa henizem özüñi oğlan hasaplaýamyň? Sen ýigit çykypsyň ahyry... Ýa-da sen özüñe geljek ýagşylyga düşünmeýāmiň?! Seret maňa. Sen meniň şu aýdanymy etmeseň, şol heleýiň başynyň ýerine seniň öz başyňy iýerin!.. — diýip, dişlerini gyjap seredende, onuň gözleriniň garasy agyndan saýlanyp, bābenegi çykaýjak ýaly boldy. Annatuwak ýamaşgandan dişlerini gyjap, it kimin gyñrarilyp garanda, Durdy: «Wawf!» edip bir ýerinden ýapyşaýar öýtdi. Şonda-da Durdy oňa ýene jogap bermedi. Annatuwak ýamaşgandan, Durdynyň çigninden berk penjelāp, iki gaýra silkdi. — Diliň lal açdymy, hezzet götermez haramzada?! Ynha, men häzir seniň dilleriñi ömür-ha geplemez ýaly ederin!.. Aýt, bolmasa «Maňa el degirjek boldy» diýip tama gygyrdym.

Ynha, derrew gelip, arçyn kükregiňden otlasyň. Ýa ol ak guýruk heleýiň kellesiniň ýerine öz kelläni beresiň gelyämi?! Aýt göreýin!.. — diýip, Durdyny gazap bilen azmyna alyp başlady.

Durdy Annatuwagyň duzagyna düşenini bildi. Bu sykajakdan iki kelläniň birini bermän, sypyp bilmejegine onuň açyk gözi ýetdi. Ynha, gamanyň iki ýüzi. Haýsyny alsaň al. Isleseň, Sarynyň kellesini ber, isleseň, öz kelläni ber. Bu iki kelläniň birini bermän gutulmaga Durdy oturan ýerinde başga bir ýol görmedi. Ol agyr ýagdaýda galdy. Annatuwak — Tiz bol! — diýip, ony gyssamaga başlady.

Durdy:

— Hany birazajyk pikir edeýin — diýdi.

— Bu ýerde pikir bolmaz, tiz bol!.. — diýip, Annatuwak ýene gyssap ugranda, daş işikden aýak sesi eşidildi. Annatuwak Durdudan ýeňseräk çekildi.

Bu wagt onuň eltisi bir gadak çay sorap girdi. Annatuwagyň eltisi bu wagt Durdynyň gözüne şeýle mähriban bolup göründi, «Sen — enem, meniň enemden zyýada bir aýal sen!..» diýip, Durdynyň ylgap baryp, ony gujaklaýasy geldi. Ol üstünden dag aýrylan ýaly bolup, ýerinden turdy-da:

— Annatuwak eje, sen meniň başymy haýsy wagt isleseň, iýip biljek ekeniň, oňa gözüm ýetdi. Ýöne men hiç haçan Sarynyň başyny iýip bilmen, oňa-da seniň gözün ýetsin! — diýip, dogry çykyp gitdi.

Annatuwagyň eltisi:

— Wiý, gyz, ol näme diýdigi boldy onuň? — diýip sorady.

— Aý, samahyllar ýörer-dä, samsykdyr-da...

Durdynyň sözi Annatuwagyň eltisine düşnüksizligine galdy.

Durdy agşam bu wakany Sara ýekän-ýekän aýdyp berdi. Sary tä Durdy aýdyp gutarýança, başyny aşak salyp diňläp oturdy. Iň soňunda şol ýüzüni aşak salyp oturyşyna ýumşajykdan myssa ýylgyrdy. Onuň ýylgyryşynda bir gamgynlyk aňlady. Soňra Sary başyny aşak-ýokary

ýaýkap:

— Ýeke heleýli baý gözlemeli boldug-ow. Ýeke heleýli baýam-a aňsat tapdyrmaz; tapdyrmasa-da, bu iki güninis duşmançylygy ahyr biziň birimiziň başymyza ýeter... — diýip, uludan bir demini aldy.

Durdy:

— Aý, Sary aga, ahyr däl, asyl derrew başymyza ýetäýjek. Ýöne: «Tiz aýt, ynha, gygyrdym!» diýip, gyssap alyp barýar aýt. Özünü wejeralyga salyp gygyrды gutardy-da, edil şol mahal janyň ýok-da — diýdi...

Durdy bu işden aman-esen gutulanyna köp wagtlap begenip gezdi. Soň bir gün ol pilini egnine atyp, suw tutmaga barýardy welin, öýüň ýeňsesinde Annatuwak muňa pete-pet duş geläýdi. Durdy ony görüp, tisingen ýaly boldy. Annatuwak oňa:

— Öňki gezek ujyz gutulansyň, indi girime düşäýseň, aman gutularyň öýtmegin — diýip geçip gaýtdy.

Durdy sesini çykarman, suw tutýan ýerine bardy. Ol öňürti pesrāk pellere düzüşdirip suwardy. Iň soňunda bir beýik pele düzdi. Bu pel suwy näçe çişirse-de, Durdy böwet bişişendir diýip, arkaýyn boldy. Birden salmanyň suwy tap berip başlady. Ol ylgap, böwediň başyna barsa, böwet eýýäm gidipdir. Mes suwy ýeke özüniň alyp bilmejegin Durdynyň gözi ýetdi. Ol Mommukdan haraý isläp:

— Haý, Mommuk, ýet, haw! Böwet gitdi, haw! — diýip, gygyrmaga başlady. Mommuk, pilini alyp ylgap geldi. Ol böwediň bütinleý gidendigini görüp, howlukmaçlyk bilen töweregine seredende, ýandak petdeleriniň birine dürtülgi duran ýabaga gözi düşdi.

— Gir, haramzada, suwa! — diýip, Mommuk Durda azgyryldy.

Durdy ýüzüniň ugruna suwa özüni oklady-da, satanyny abşardyp, ýabyň her gyrasyna bir elini diräp berk durdy. Mommuk ýandak petdelerini suwuň öňüne basmaga başlady. Mes suw ýandak petdelerini Durdynyň butlaryna, döşlerine näçe diýseň gysmaga başlady; ýandak

bolsa özüniň naýzalary bilen Durdynyň bedenine şonçakly sançýardy. Durdy ýandagyň sansyz sanjylýan naýzasynyň yzasyna döz gelip, suwuň hüjüminden bir daban-da ýeňsä süýşmejek bolup, gara güýjüň garşysyna güýç goýýardy. Ýekeje daban ýeňsä süýşäýse, suwuň güýjüniň üstün çykjagyny ol aýyk bilýärdi. Ol sebäpden şol başda elini-aýagyny berk diräp durşuna edil demirgazyk ýyldyz ýaly gozganman durdy. Şeýle-de bolsa, petde ýandaklaryň önüne Mommugyň atýan gumunyň üýşdügiçe, suwuň güýji artýardy. Öňi alynýan mes suwuň çişginli güýji artyp, ahyry Durdyny bir daban ýeňsä tesdirdi; onuň aýaklary şol bada kerte direlip, Durdynyň durşy öňküden-de berkeddi. Häzirki durşunda suw ony omraýmasa, ýeňsä tesdirip biljek däl. Indi Mommuk näçe topragy çalasyňlyk bilen taşlasa, şonça peýdady. Emma Magtymguly babamyzyň: «Ulalanda, iş hoş gelmez, ýaşlykda köýmän ýigide» diýşi ýaly, kär ýakmaýan baý ogly şujagaz işleýänine näçe diýseň gyzýardy. Ol Durdynyň bir daban ýeňsä tesenine ýerliksiz ýerde gahar edip:

— Berk dur, haramzada!.. — diýip, ýeke gulak kepjäni onuň iki kebzeleriniň arasyna gondurdy. Asmandan inen piliň zarbyna Durdynyň aýaklary kertden sypyp ýykyldy. Läbik suw onuň üstünden şygyrdap indi. Petdeler bulanyk suwda hatarlanyşyp eýýäm gözden ýitdi. Indi suwuň önüne basaýmaga töwerekde petde ýandak-da ýok, çyrypnyň akýan mes suwuň toprak bilen önüni aldyrjak gümany-da ýok. Ýene-de Durdy suwdan şapyrdap çykdy-da, durup bilmän, beýle ýanyndaky ýapa tarap ylgady. Durdy ýapynyň aňyrsynda köp hyşa düýbün üýşüp ýatanyňy bilýär eken. Durdy bilen Mommuk şondan böwet ýere daşady. Soňra hyşa düýbi basyp, suwuň önüni aldylar.

Böwedi ykjam berkidensoňlar, Mommuk işlänine jany ýanyp:

— Sen böwet basmany bilmezmiň, haramzada?! — diýip, Durda topuldy. Ol Durdyny öňki ýyllardakysy ýaly göterip, suwa basaýaryň öýtdi. Emma ýapyşandan, onuň güýç bermejegini bildi. Şeýle-de bolsa, ikisi sarmalaklaşyp gitdi. Şol sarmalaklaşyp baryşlaryna-da ikisi hem

ýaba doldy. Neneňsi-de bolsa, Mommuk Durdynyň üstüne düşdi. Ol Durdynyň kellesinden basyp, biraz «kyrk-kyrkdan sanatdy». Durdy ahryym zordan hopugyp çykdy-da:

— Indi kyrk-kyrkdan sen sana! — diýip, Mommugy gübüredip basdy.

Mommuk suwuň aşagynda biraz «kyrk-kyrkdan sanady». Durdy ony öldüm-öldümde bir çykaryp — Ýene sana kyrkdan, seni baý ederin — diýip, ýamaşgandan hem basdy. Şeýdip, Durdy Mommuga «kyrk-kyrkdan goýun sanadyp» durka, Mommugyň inisi gelip, Durdynyň boýnuna bökdi. Durdy onuň burnunyň üstüne raslap bir goýdy-da, elinden sypyp gaçyp, ýapdan çykdy. Daşynda bular Durdyny ikiläp ýençdiler. Emma bu ýerde-de urşuň tiz gaçyrymyny aldy. Ol gaçyp uruşmaga başlady. Durdy gaçyp uruşmaga başlansoň, onuň her çalan ýumrugynyň täsiri artyk bolup başlady. Mommuk pile topuldy. Durdy öňürti ýetişdi. Ol piliň sapyndan tutup, bir depende omurdy; pili ýaba zyňyp, sapyny eline aldy. Ikinji pili hem şeýtdi. Şeýlelikde, Durdy iki sany pil sap bilen ýaraglandy. Soňra ol iki dogany pil sap bilen ýençmäge başlady. Mommuk agyrysyna çydaman, inisine:

— Ylga, goşany getir! — diýip gygyrды.

— Inisi goşa ylgady. Özi bolsa taýaga çydaman, ýabyň anyrsyna böküp geçdi. Inisine — Tiz ylga — diýip gygyrды.

Durdy şol ýerden çalt-çalt ýöräp öýlerine gaýtdy...

Iki dogan goşany alyp, Durdynyň yzyndan ylgady.

Ejesi Annatuwak öýüniň gapdalyna çykyp:

— Bagryny garaltman gaýdaýsaňyz, kelläňizi keserin! — diýip heňkirdi.

Durdy Ogulnyýaz ejäniň hataryna ýetmäge baş-alty ýüz ädim galanda, Mommuk Durdudan atmaga başlady. Tüpeň sesine Ogulnyýaz ejäniň hatarynyň adamlary, oglan-uşak barysy ylgaşyp çykdy. Ogulnyýaz eje Durdynyň yzyndan ylgaşyp, atyp gelyänlerini görüp,

agtyklarynyň birine:

— Bar, goşany al-da, ol «batyr» haramzadalaryň öňünden çyk! — diýip gygyrdy.

Ol sözüni soňlamanka, agtygy goşasyny alyp, kowguçylara tarap okduryldy. Meret arçynyň oglanlary, Ogulnyýaz ejäniň agtygyny görenden, yzlaryna gaçdylar.

Orazsoltan eje bu hadysadan gapyl galdy, sebäbi Ogulnyýaz eje ony ukudan oýarmady.

ÝAŞAMAGA ÝER GALDYMY?

DURDY Meret arçynyň oglanlary bilen urşup gaýdandan soň, dolanyp olara barmady. Ol oba arasynda kimiň günlükçiligini, kimiň potratçylygyny edip geziberdi. Gyş aýlary her kimiň gazysyna gidip, kimiň odunyny çekdi, garaz, ýykma-ýykylma güzeranlaryny dolarlyk gazanç edýärdi.

Kakasynyň öldürilmegi, uýasynyň süýrelmegi hakynda her hili adam tarapyndan her hili gürrüň Durdynyň gulagyna ýetip durýardy. Bu hakda Durda hakyky ak ýürekden dostluk maslahatyny berýän köpdü. Emma Meret arçynlaryň topary ýaly, ýörite hyýanat etjek bolup, Durdynyň gulagyna her hili söz ýetirýän adamlar hem ýok däl.

Bir gün köpçüligiň üýşen ýerinde ogul-gyz, perzent hakynda gürrüň boldy. Bu gürrüňçilikde Durdy hem bir çetde otyrdy. Meret arçynyň ýakyn garyndaşlarynyň biri Durda kakdyryp:

— Aý, her kim ogul-gyz, perzent diýen bolýa-da, birnäçesi bolandan-a perzentsiz öten ýagşy. Ogul bolanda näme, atasyny biri öldürip, köçede döşüni gerip, ýaýkanyp ýörse, olam, sakgalyny syrpy, «Namartja olam, sagja olam» diýip, gorkusyna ýaýdanyp ýörse. Şolar ýaly zehiniňi örtän ogul bolandan bolman geçsin! — diýdi.

Durdy oturan ýerinden ýanyny ýere berip, ýüzüni aşak salanyny özi hem duýman galdy. Bu mahal şol Uruk süýrelende, Meret arçynyňkyda halkyň puluny paýlaşan adamlaryň biri märekäniň içinde otyrды. Ol hem sözüň üstüni ýetirdi:

— Haw, biz hemmämiz başymyza telpek geýip ýöremizsoň, aýallarymyz tanamaýa. Heleý asyl är tanamaz eken, başyna telpek geýen ärdir öýdäýer eken. Emma birnäçesiniň başyndaky telpeginiň her bir buýrasy: «Dat! Men bir binamysyň başyna mynasyp boldum!» diýip, ah urup, arman çekýä. Ynha, ýaňky seniň aýdanyň ýalylara biri sataşsa: «Ärim» diýen bor ýörer-dä...

Bu gürrüňe Durdynyň bil oňurgalary eplenişip, içine çöküşip barýan ýaly boldy, onuň бүтін gapyrgalary owranysyp, epilişip barýana döndi. Ýatan ýerinde onuň näler gernesі geldi; gerinmäni uslyp bilmän, ol бүтін bedenindäki agyrylara çydam berip, özüne dözdі. Turup gaýdybermäniň hem uslybyny tapmady.

Oturanlaryň içinde Ogulnyýaz ejäniň ýaşy ýigrimi bäşe ýeten bir ogly otyrды. Onuň adyna Gylyçly diýerdiler. Gylyçly aýdylýan sözleriň hemmesiniň Durda degýändigini bilýärdi. Ol Durda berilýän gyjalata çydap oturyp bilmän, lakgyldaşyp oturan adamlara jogap bermäge başlady:

— Siz, adamlar, sözi gaty giňden aýlap urýamykak öýdýäsiňiz welin, siziň gürrüňiňiziň çyzygy gaty dar gelýä. Siz «Heleý är tanamaz eken» diýdiňiz. Heleý äri gaty ýagşy tanaýandyr. Heleý gözýetimden görenden, erkegiň sakgalynyň näçe gyly bardygynam bilýändir, ýöne — sataşanymdyr-da, nädeýin — diýip gezip ýörendir. Şolam biziň bir topar telpek geýip ýörenlerimiz üçin bähbit; Eger-de biziň aýallarymyz, oruslaryňky ýaly seçip-saýlap, her haýsy göwün halanyna barýan bolsady, onda bu mahal bir topar başy telpekli iki-üç heleýlilerimiz heleýsiz galardy. Bir topar başy telpekli aýalsyz gezip ýörenlerimiz bolsa şolaryň deregine aýally bolardy. Men şu aýdan sözlerime gaty-da

ynanýan — diýdi.

Oturanlar:

— Beýle iki taraplaýyn tyryňňyldyly söz nämä gerek?! — diýişdiler.

— Ýok, adamlar, men bu sözleri başdan diňläp oturdym. Ol sözleriň nireden aýlanyp, nirä degýänine men düşünip otyryn. Şol oglan häzir biziň hatarymyza göçüp geldi. Näçe wagt biziň hatarymyzda otursa, şonça wagt şol meniň inilerimiň biri, gitse-de şeýle. Oňa görä-de şol oglanyň bir ýerine gelip degen agramly, batymsyz sözler meniň edil iki garagymyň arasyna gelip degýä. Men Suhan gaty däl. Suhan gaty bir ygrarda bolsa, men başga bir ygrardaky adam.

Iki dulugy içine çöküp duran bir agaç et ýaşuly ýerinden gobsundy-da:

— Ahow, Gylyçly, şu sözler bu ýerde gerek däl, haw, geliň goýuň. Asyl beýle bimaýa sözleriň ozal ebedinde başlanmagy gerek däl ahyrym — diýdi.

— Ýaşulular, beýle sözi men başlamadym. Başlanmagyny hem islemeýädim. Indi başlanypdyr, goýulsa goýulsyn, goýulmasa göterilibersin! — diýip, Gylyçly hum ýaly çişdi. Bu söz aňry gidiberse, ahyrynyň oňly gutarmajakdygyna bu sözi birinji başlan adamlaryň gözi ýetdi. Ol sebäpden bu gürrüň şu ýerde galdy.

Durdy şol ýatyşyna birnäçe wagt gozganman ýatdy. Tarapyny tutup gepläni üçin, Durdy Gylyçlydan gatyrazy bolsa-da, onuň ýüregi ýerine gelmedi. Ol öz üstünde beýle sözleriň turanyna ýaman gyjالات çekdi. «Indi men şeýle namys astyna galyp, her öňýeteniň gyjالاتly sözünü eşidip, ömrümi ötürmeli borunmy?» diýen pikir astyna düşüp, Durdy ýatan ýerinden galyp bilmedi. Soň özüni biraz raslap, maý tapyp turup gitdi. Ol hiç ýere dolanman, göni öýlerine bardy, öýlerine giren badyna, ejesi:

— Oglum, oňat ir geläýdiň. Kakaň wagtly-wagtynda düşek aş, hudaý ýolusyny-ha edip bilmedik. Her ýyl ölen günü ys-kok bir edip duraly.

Ertir şonuň aradan çykan günüdür, sen şähere git-de, bir gadak-ýarym gadak zawut ýagjagaz alyp gelsene, hiý, bir ys-kokjagaz edip bilmezmikäk? — diýdi.

— Aý... ys-kök edeniňde, kim aýat okajak, kim degsin etjek? Biziň-ä allahakber bilen bismilladan başga bilýän zadymyz ýok. «Şu ýerde kelemäni çöwürmeseň, kelläni alýas» diýseler, Ýagmyr körüň lal ogly ýaly, «iläi-lällä-ääi» diýip, gygyryp durmasak, başga etjek zadymyz ýokdur.

— Ýa..., oglum, beýdip samahyllap oturmasana, hanha, Annaoraz işanyň agtygy molla Sahy bar ahyrym. Şony çagyryp, bir ýasyn-tebärek çykardarys-da.

— Aý, ýasyn-tebäreginiň-ä nämedigini bilemok welin, şol molla. Sahysynam, Annaorazynam doňuzdan enaýy göremok. Şolar biziň gapymyzdan garamazlar-da... — diýdi.

— Haý, haý, oylan! Beý diýmesene! Senden geplediberseň, oňlusy çykjak däl. Sadagasy gitdiklerim güýçli işanlar ahyrym.

— Aý, eje, sen ony maňa aýtmasana! Men olary ýagşy tanaýan. Kakam ölende, bir gün gelip, işigiňde oturdymy? Hol Berdi baýyň, soltan Söýüniň enesi ýaly, sallançaga salyp üwräýmeli guzudiş çykan hüňkär enesi ölende, bir aýlap işiginden galman, gelene gübürdedip, aýat okap beren bolup oturdy.

— Ol aýdýanyň-a dogry, oglum.

— Ol aýdýanym dogry bolsa, men bularyň hemmesini kakam öldürilende, gyzyň süýrelende tanandyryn. Mollasam, işanam, hökümetem — bularyň hemmesi puluň awçysy, baýyň guly ekeni. Ýadyňdan çykdymy — gyzyň süýrelenin-ä goýaýaly — kakam öldürilende, arza berjek bolup, meni yzyňa tirkäp, hiç ýerini tapman, ol köçeden ol köçä entäp, aglap ýöreniň? Men onda has oglanrakdym, ýöne, oglanam bolsam, ol zatlara düşünýädim, ol horluklar meniň ýadymdan ölinçäm çykmaz.

Bilýämiň, dört gezek arza ýazdyryp, prisdewemi-nirämi arza berdiň? Dört arzany hem ýitirdiler. Henizem şol Sergeý garyndaşlyk edäýdi, ýogsam kakamnyň işine düýbünden serediljegem däl eken. Şol Sergeýi indi meniň göresim gelýä.

Bilýämiň, şonda seniň arzaň ýityädi. Onuň sebäbi: Awanys ermeni bar-a, hol Bekmyrat baýyň hojaýyny, Bekmyrat baý şoňa pagta alyp berýändir — ana, şol ermeni prisdew bilenem, bolköýnek bilenem, süýt bilenem, gatyk bilenem tanyş eken. Şolar bilen içişip, barynyň garnyny Bekmyrat baýyň bol pulundan doldurýan ekeni. Onsoň seniň arzalaryň ýitmäge başlapdyr. Men-ä ol wagt bir oglan, şäher görmedik. Senem bir aýal adam bolaňsoň, onda bolýan işlere biz düşünmeýän ekenik. Bu zatlaryň hemmesini indi maňa il gürrüň berip düşündirýä. Şu zatlary Meret arçynyň daýhany Saram oňat bilýär eken; Gylyçly ondanam oňat bilýä.

Ol haram doňuz baýaryňka-da her baranda, hol Arryk baý başlyklaýyn Ulugberdi kazymy, Annaoraz işanmy, ýene-ýenemi: «Size beýdip ýörmek utançdyr. Iki adamyň arasyna şeýtan düşüpdür. Agyzlary alaryp urşupdyrlar, biriniň taýagy berkräk degipdir, ajaly şondan ekeni, ölüpdür-dä...» diýip, seni aldap ýaraşdyrjak boldular. Sen ýaraşmadyň, akyl etdiň. Ýöne paltan daşa degendigini bildiň, şonda-da ýaraşmadyň. Akyl etdiň.

— Wah, hawa-la, oglum.

— Bilýämiň, şonda ýaraşmajak bolaňda, «Aýal halyňa köçeden-köçä entäp, nä körüň bar?!» diýip, saňa sögýänem bardy. Şonda men ogланam bolsam, «Bekmyrat baýyň kakamy öldürmegine hiçrazy dälidirin!» diýip, prisdewiň işiginden çykyp barýarkak aýtdym. Aý... eje, ol horluklar, ol sütemlikler, Bekmyrat baýyň ol zulumlary meniň ýadymdan gabra giremde çykar, ondan bärde çykmaz! — diýip, Durdy uludan bir demini aldy-da, ýüzüni aşak saldy.

Bu wagtlar uýasyny Amanmyrat süýrände, onuň gara saçlary at

üstünden dökülip, ýerden süýrenip barýarka, Uzugyň agzy dykylgy gygyryp bilmän, ýaralanan guş ýaly urnup barşy bir-bir Durdynyň göz önüne geldi.

Ýañky oturylyşykda edilen gürrüňler bu zatlaryň üstüne urna boldy. Ol ýaman hapa bolup, başyny aşak salyp oturdy. Soňra birden ör-boýuna galdy-da:

— Hany, eje, ýag gabyňy tapyp ber, hem ýag alyp gaýdaryn, hem biraz bozulan göwnümi açaryn — diýip, eline ýag gabyny alyp, şähre garşy ugrady.

Durdy ýolboýy durmuş oduna ýana-ýana, Mary şäherindäki köne bazar jaýynyň çetinden geldi. Bu ýerde bir inçeräk köçä düşüp, ýüzüni günorta tutup ugrady. Bu inçeräk köçe gide-gide, derýanyň pyýada köprüsiniň ýanyna ýetiberende, köne saraýlyklara diredi-de, aňry gitmän, şol ýerde gutardy.

Durdy köprüden geçmek maksady bilen köne saraýlygyň arasyndan aýlanyp, geçip barýarka, köne tamlaryň içinden çykyşyp:

— Bäräk gel, ýagşy gyzlar bar — diýip, el bulaýlaşyp duran azarly heleýleri gördi.

Ol: «Bular-a adamyny masgara etjekler aýt, tanyş-biliş görmänkä, basymrak çykawereýin, men-ä bularyň öýjüğine düşüpdirin» diýip, gaty-gaty ýöräp barýarka, öz giýewleri Amanmyradyň gapdalyndaky köne tamdan çykanyny gördi. Durdynyň bozuk göwni muňa öňküsinden hem beter bozuldy. Ol agyr oý-pikirlere düşüp, ýüzüni ýokary galdyрман barşyna, otluýoldan geçen ýerinde, maňlaýynda «Ýolbarsly» çayhanasynyň içinden şirwana tutulan goşa tüýdügiň ýanynda «Bady saba, salamymny» diýen aýdyma gygyrylýan ses eşidildi. «Birsalym aýdym diňlesem, hiý, bozuk göwün açylmazmy?!» diýip, Durdy çayhana dolandy.

Semawar hyryn-dykyn märeke. Adamlar ilki öňden aý berip oturypdyrlar, zynda her kim duran-duran ýerinde oturyp, ýer

tapmadyklar zynç bolup dik durdular. Durdy hem baryp, bir burça dykylp oturdy.

Öňde oturanlaryň hemmesi diýen ýaly gyrmyzy don, gara ädikli, murtlaryna bat berşen bolup otyrdylar. Bularyň ak saply pyçaklaryny oýnaşan bolup oturanlary haýsy, önlerine oklaýanlary haýsy, boýun-ýakasyndan gysdyraýanlary haýsy, garaz, her haýsy öz ýanlaryndan dagyň şiri dälidirin öýtmeýärdi.

Bagşylar «Bady sabany» aýdyp gutaryp — Bolýa-da indi, gaty ýadadygam — diýip, tüýdüklerini beýlede goýdular. Oturanlardan — Bolýa-da tüýdük, hany indi dutar başlansyn-la — diýen adamlar bolansoň, dutar çalynmaga başlandy. Aşakdan tutulyp, kem-kemden ýokary galyp, gyzyşyp barýan dutarlaryň zaryn sesi diňleýjileriň her haýsynda bir hili duýgy oýardy. Dutarlaryň her kimiň öz derdini gozgap, kem-kemden güýçlendirip barýandygyny oturanlaryň hyrçlaryny dişleşip, başlaryny ýaýkaşyp oturmaklaryndan başga-da «Sag bo-o-ol!» diýip, biygtyýar gygyryşýan adamlaryň sesleri hem aýdyp durdy.

Bagşylar, kem-kemden gyzyşyp, zaryn perdä tutup, ahyrym «Zalym aýralyk» heñini çalmaga başlady. «Zalym aýralyk» heñine Durdynyň göwni bozulyp, misli özi üçin çalnan ýaly boldy. Ol, «Zalym aýralyga» бүтінлеý özüçe düşüňip, garyp göwni çydam bermän, gözünden biygtyýar dökülen ýaşlaryny süpürüp otyrды.

Bu wagtlar dutaryň ýanynda oturan murtlak ýaş ýigidiň:

— Meniň şu bolşumy görüp bilmeýäniň gözi çyksyn! Meniň duşmanymyň gözi çyksyn! — diýip gygyrýan sesi eşidildi. Bu ses Durdynyň gulagyna ilen badyna tisginip seretdi. Şol bada özüniň gandary Çaryny tanap, üstünden gaýnag suw guýlan ýaly boldy.

Şol halatda Çarynyň ýanyndan biri:

— Halha, seniň duşmanyň boýnuny uzadýa, öldüräýmesin, haw! — diýip, hah-hah-haýlap güldi.

Çary barmagyny Durda uzadyp:

— Duşmanym şolar ýaly burny pohlular bolsa, ýaragym hyşadyr, Aman jan! — diýip gygyrdy.

Durdy oturan ýerinde özünden giden ýaly bolup, ýag gabyny almagy hem ýadyndan çykaryp, zordan ýerinden turdy-da, çayhanadan çykyp, dogry öýlerine gaýtdy.

Öýlerine ýetip barýarka, çayhanada ýag gabyny galdyrandygy onuň ýadyna düşdi.

Ol iňrik garalandan soň, öýlerine geldi.

Ejesi:

— Näme, oglum, gijä galdyň, hany ýag gabyň? — diýdi.

— Şäherden ýag tapmadym. Ýag gaby ýolda Baýjaň butgasynda goýdum, onuň butgasyna ertir ýag geljekmiş. Meniň-ä kellämem agyrýa, ýer salyp berseň ýatjak — diýip, Durdy ýer saldyryp ýatdy.

Durdynyň ýatmak bilen gözüne uky gelmedi. Bütün durmuşyndaky agyrlyklar pikirinde ýeke-ýekeden gözünüň önüne gelip geçmäge başlady. Gam, gaýgy-pikirler basmarlap, oňa uklamaga maý bermedi. Durdy uklap bilmän, eýlesine agdaryla-beýlesine agdaryla, gijäni ýarym edip, ahyrym daňa golaýlanda, uka gitdi...

Tomsuň yssy aýlary, günortanyň garaňkysynda, giň meýdanyň ortarasynda Durdy ýabysynyň uýanyny eýeriň gaşyna ildirip, öz maýdalyna sürüp barýardy. Howa yssydy. Meýdanda gezip ýören adamdan, mal-garadan hiç bir göze ilýän zat ýokdy. Kāwagtlar ýoluň ugrunda kölegeläp ýatan torgaýlaryň gürre uçup, ýene yssa çydaman, beýle ýanyna gonandaky ganatynyň sesi bilen ýabynyň aýagynyň sesi bolaýmasa, başga eşidilýän hiç bir ses-üýn ýokdy.

Ynha, şu gum-guklugyň içinde giň meýdandan inçejik ýoda bilen ýabysyny öz maýdalyna sürüp barýarka, bir ýoly kesip geçýän çayyr-çamyr basyp ýatan ýandakly kölçeden geçjek bolup, ýabysyny inderen ýerinde Durdynyň gapdalyndan aýal dogany çykyp:

— Eý, eziz doganym! Men seniň şu ýoldan geçjegiňi eşidip, ertirden

ýoluňy saklap otyrdym — diýdi. — Durdy jan, näçe ýyllar mähriban enemiň diri didaryna zar boldum. Näçe ýyldyr, deň ösüşen jan doganym, seni görmälim! Zalymlar meni tanyş-bilişden, il-günden, ene-atadan aýra saldy! Men zalymlar golunda, zyndan içinde galdym! Men elmydama ot içinde, gerdenimde taýak, gözümde ýaş, gel, meni bu zalym ärden azat et! — diýip, Uzuk Durdynyň atynyň boýnuny gujaklap duran ýerinde ysgynsyz syrylyp, biline taýak degen ýylan ýaly guýlunyp, at aýagynyň ortasyna ýykyldy.

Durdy Uzugyň perişan halyndan gözünü usullyk bilen aýryp, başyny kem-kemden göterip, atynyň kellesiniň üstünden öňüne seretdi. Görse, öňi giden mazarlyk bolup, atasy köne tamyň içinde ör-boýuna ak zada dolanyp.

— Eý, oglum! Sen ol ýurmuk ýaly naçary beýle horlatma, sen ony zalym golundan azat et — diýýär. — Ol ýumruk ýaly ejizi azat etmek ugrunda ölümden gorkma! Ölmek kyndyr, ýöne namys däl, emma duşman gyjalyty astynda galmak agyr, ýaramaz, pes bir haldyr. Ol ýagdaýdan gutulmak gerek, ol zynjyry gyrmak gerek — diýýär welin, Durdy ör-gökden gelip, hopugyp, laňňa yerinden galýar.

Birsalym pikirlenenden soň, ol munuň düşüdigini bilip galýar.

Durdy bu düşüşi köp pikirler astynda daňa ýakyn uka giden badyna gördi. Soňra gözüne uky gelmän, ýüregi howlap, ýatyp bilmän turdy-da, ot ýakyp, ojagyň başynda çugutdyryp oturdy. Birhaýukdan ejesi oýandy. Ol Durdynyň ot ýakyp oturanyny görüp, ýüregi ýarylan ýaly:

— Durdy jan! Näme beýdip otyrsyň? Näme bir ýeriň dagy agyrýamy?! — diýip yerinden turdy.

— Aý, eje, agyrýan ýerim köp. Hemmesinden beteri — ýüregim agyrýa. Şu zalym ganhorlaryň sütemlerini hiç çekip bilmeýän! — diýip, Durdy dünki başyndan geçen ahwallary gije gören düşüüne çenli bir-bir aýdyp berdi.

— Aý, oglum, näme diýeýin-dä, «Biziň ýaly ejize sütem edýänler öz

pällerinden tapar» diýip oturybermesem, elimden gelýän başga zat barmy?! — diýip, Orazsoltan eje aglamaga başlady.

— Aý, eje, goý, aglama, aglap döken gözýaşlaryňdan çigit ýaly haýyr ýok. Seniň döken gözýaşlaryň derek tutýan bolsa, mundan ozal az dökmediň, goý, indi gözýaş dökme!.. Duşmana ýaşly göz bilen bakman, gaharly, ýangynly, ganym gözler bilen bakmak gerek, ahyrky demiňe çenli gaýratyňy görkezmek gerek. Men duşmana güýjümi görkezerin, ýöne men ýekedirin, olar köpdür, olaryň puly kändir. Olar ýene menden üstün çykarlar. Goý çyksynlar! — diýip, Durdy babasyndan galan köne kössäni aldy-da, çäkmeniniň aşagyndan egnine ildirip, pyçagyny biline gysdyrды.

— Hoş, eje, men gidýän. Men duşmanyň kastyna çykýan. Menden razy bol-da, ak göwünden enelik pataňy ber.

— Waý, oglum! Beýle däl! Sen ýekesiň, ýekäniň çaňy çykmaz. Päliňden gaýt! — diýip, Orazsoltan eje aglap ýapyşdy.

Durdy ejesiniň aglap ýapyşmagyna gahar edip:

— Eje, pata berseň-ä, pataňy alyp gitjek, bermeseňem, ine gitdim. Gidemsoň, gije-gündiz meniň işimiň oň bolmagyny dileg edersiň — diýip, ejesiniň gykylygyna garaman, gijäniň içinde çykyp gitdi.

* * *

Şu gije daň atsa, bazar günüdi. Daň hem hasrat bilen atdy. Bazar jaýyň her ýerinde-her ýerinde ýeklän-tüklän görünýän adamlar kem-kemden köpelmäge başlady. Gün dogmazyndan ozal, bazar jaýyň çar töwereginden dökülip başlan bazarçylar tä günorta bolýança, yzy kesilmän gelip, bazaryň giň meýdanyny hyryn-dykyn doldurdy. Saraýlardaky goýun ýatagyň çöründen kân gazyklardan mal daňmaga gazyk tapyрман, arabalaryň tekerlerine, aryşlaryna daňlan mallaryň hem sany-sajagy galmady.

Durdy bazar ýagşy gyzandan soň gelip, saraýlara aýlandy. Bir

saraýyň çetinde Çarynyň atynyň gaňtarylgy, gazygynyň daşyna aýlanyp duranyňy gördi. Ol içinden: «Hä, bolýa, indi Çarynyň özüni tapmak gerek — diýip, bazara garşy ugrady. Baryp, Çarynyň bolýan ýerlerine, dükanlara seredişdirdi, emma tapmady. — Bu doňuz ogul-a şähre, semawarlara gidendir, eger ýeriň astyna gitse-de sypdyrman» diýip, Durdy şähre garşy gidip barýarka, bir dükanyň işiginde gara ädikli, gyrmazy donly, uzynak bir ýaş ýigidiň ýeňsesinden Çara meňzeş görüp, gapdalragyna geçip seretdi. Görse, Çary, nogul-nabat, kemptut, mampasa ýaly dürli-dümen zatlardan çekdirip, kagyza dolap, haly horjuna dykyp dur.

Bir tarapdan, Çarynyň gaty güýçli ýerdendigi Durdynyň ýadyna düşüp, inleri gowşasyp, ýüregi urmaga başlady. Ýene bir tarapdan bolsa, Çarynyň, Suhan gaty, Meret arçyn ýalylaryň eden sütemleriniň baryny birden göz önüne getirdi. Bu wagt Durduda niredendir görülmedik güýç, kuwwat peýda boldy; onuň ýürekleri urup, bütün damarlary gerjeşip, dişleri bir-birine gysylyşmaga başlady; bütün duýgusy: «Ur! Ur! Haýal etme!» diýip, niresinden pyçagy urjagyna çenli salgy berdi. Durdy ak saply jöwheriň sapyndan berk gysymlap sogranyny özi hem duýman galdy. Ol bütün güýç-kuwwatyny bir ýere ýygnap, «Aşaklykdan sokaryn» diýip durka, birden gapdalynda duran ýaş ýigidiň «Çary kaka» diýip, oňa ýüzlenenini görüp, pyçagyny çalasynlyk bilen ýygnady. Durdynyň bady gaçdy; ýeňsesine dolanyp, bir hyrçyny dişläp, başyny ýaýkady. Emma dyknyşyk içinde onuň pyçagyny ne çykaranyňy gören boldy, ne-de — dolanyp, gynyna salanyňy.

Çary dagy üç adam bolup, dyknyşykdan çykyp ugrady. Durdy içinden:

«Hudaýym bar eken, pyçagy uran bolsam, Çaryny alsamam-a alardym welin, emma menem sypdyrmazdylar» diýip, olaryň yzlaryndan garap galdy.

Durdy şondan soň hem Çarynyň jalaýlar bilen ýaýkanyşyp ýörenini

iki gaýra dagy gördi. Bir gezek onuň ak saply jöwherini, gynynyň halkasyndan guşagyna ildirip, eгнаşyr arkasyna taşlap, ýaýkanyp barýanyny gördi. Onuň ýeňsesindäki ak saply jöwheriň kümüş gynynyň altyndan salnan nagyşlaryna, päýnegine oturdylan gymmatbaha daşlaryna seredende, Durdynyň bir hili howy basylan ýaly boldy. Ol bazaryň gür ýerinden jalaýlar bilen ýaýkanyşyp barýarka, adamlar çekilişip, olara ýol berýärdi. «Şol barýanlaryň ortasyndaky uzyn Çary jalaýdyr. Ol özümden başga dünýede adam bardyr öýdýän däl» diýip, ýeňsesinden onuň gürrüni edýärdiler; adamlar ony bir-birine görkezip tanadýardylar.

Durdy Çara görünmän, garama-garama yzarlap, olary bazardan çykardy. Çary dagy ýaýkanyşyp, şähre — çayhana ugradylar. Durdy bazardan çykmady. Ol Çarynyň yzyna düşdügiçe, ony öldürmegiň kyndygyna şonça düşündi; duran ýerinde hyrçyny dişläp, bir başyny ýaýkady. Öz-özüne: «Ah!.. Şu mahal ýürek alşar ýaly dost ýigit gerek. Şu matlabymy aýdyp-aýdyp, bir ýüregimi gowzatsam; olam maňa ýigit kimin özüniň dostluk maslahatyny berse. Şonda edil daga söýenen ýaly bolardym. Häzir men bir hili... Çarydan howum basyлаýan ýaly. Bir hili ertirki wejim gaçan ýaly. Ýa men oglanlyk edip gorkaýýamykam? Men neneňsi oglan? Men on sekiz ýaşymda. Ýok, men oglan däl, şu ýaşymda gelmedik gaýrat maňa ýene on ýyldanam gelmez. Men ýeke!.. Ynha, meniň salymyň gowşaklygynyň sebäbi. «Ýekäniň çaňy çykmaz». Aý... maňa dost gerek, dost!.. Maňa ýürek alyşmaga ýürekdeş dost gerek!..» diýende, birden onuň gözi ýitelmäge başlady. Başyny galdyryp, has uzaklara seretmäge başlady. Göwrümi giňän ýaly, ýüzi biraz ýagtylyp, şähti açylan ýaly boldy. Şol duran ýerinde: «Dostum-Sary, agam Sary!» diýip, onuň adyny iki öwran gaýtalap tutdy. Şol ýerden Saryny gözlemäge ugrady. Ol Saryny ahyrbazara çenli gözledi. Şol uly bazaryň içinde gözläp ýörşüne giçden soň Sarynyň talaban bazarynda ýüzüni aşak salyp oturanyny gördi. Durdy salam berip, Sarynyň ýanyna bardy.

Sary Durdyny gören badyna, ýitirip tapan ýaly, derrew:

— Otur — diýip oturtdy.

Durdy:

— Ýeri, Sary aga, talaban bazaryna gelipsiň-le? — diýip sorady.

— Aý, Durdy jan, ol heleýden, abraýymyz barka, gaçmasak bolmady. Ynha, seniň ýeriňe başga bir alasamsyk bolan bolsa, biziň edil şol mahal bagrymyz garalmaly. Men şuny açyk bilýän. Meret arçynyň iki heleýiniň bir-birine duşmançylygynyň uçugy ahyry bir bigünä adamyň ganydyr. Ondan ýöne abraý bilen gülberiňi daňyp gaýdan ýagşy. Ol heleýden «Gaçan gutular, duran tutular» diýip, bizem gaçdyk. Sen şuny neneň görýäsiň? — diýip, Sary Durdynyň ýüzüne seretdi:

— Sary aga, siz gaty oňarypsyňyz.

— Aý, oňaryb-a sen oňarypsyň. Iki oglunam masgara edip urup gaýdypsyň.

Durdy Sara has ýakyn süýşdi-de, assajykdan:

— Sary aga, meniň size bir maslahatym bar. Şu gün ertirräk Çaryny öldürjek bolup, öldüribilmän sypdyrdym. Siz maňa bir maslahat beriň — diýdi.

Sary derrew çöküne düşüp, Durda tarap egildi. Durdy Çarynyň jalaýlar bilen tirkeşip, şähre gidenini, onuň atyny görendigini gürrüň berdi.

Sary köp pikirlenip oturdy. Birhaýukdan soň ol Durdynyň ýüzüne seretdi-de, hiç kim düşünmez ýaly, burnuna salyp, hymyrdy gürrüňe başlady.

— Durdy, gaty bir kyn, agyr işe baş goşupsyň. Şeýle-de bolsa, edýän işiňe telek diýjek däl. Gaty oňat maksat tutupsyň. Indi «Ýola çykan ýoldan gaýtmaz» diýýä, tä öz matlabyňa ýetýänçäň, bular bilen gidişgin. Ýöne duşmanyň-a gaty güýçlüdir. Gijede-gündizde, köpçülikde-ýekelikde şony ýatdan çykarmagyn. Ätiýajy hiç wagtda goldan bermegin. Bu işiňde men saňa elimden gelen kömegi bereýin. Seniň

ýeke özüňe Çaryny öldürip, salamat gaçyp gutulmak aňsat dälidir. Ol kän bir ýeke gezyňan dälidir. Ýekedir öýden ýerinde, ýene-de ýanynda adam bardyr.

Onda şeýle, Durdy, sen şonuň atyndan daşrakda, hiç kime bildirmän, garawulla-da ýör. Men şu ýerden «Ýolbarsla» gideýin. Ol «Ýolbarslydan» başga ýerde dälidir. Garaz, haýsy semawarda bolsa-da, men ony tapyp, assyrynlykdan aňtar ýörerin. Ýanynda kim bar, kim bilen girýä, kim bilen çykýa — men jikme-jik bilerin. Ondan soň ugrajak bolup, saraýa atynyň ýanyna gelende, ýeke özümi ýa ýanynda başga degişli adam barmy — men ony bilerin. Ol atynyň ýanyna ýetip barýaka, men şonuň ýanyndan bir köw urup geçerin welin, senem şol wagt maňa pete-pet duş gellersiň. Ana, şonda men saňa nätmelidigini aýdyp geçerin. Sen meni ýöne aýdyp, geçip gidibiýr öýtmegin; ýanynda bir zada güýmenen bolup duraryn. Men ätiýajy goldan bermen. Sen Çary atynyň üzeňňisine bir aýagyny basanda, edil ýagyrnysynyň gözünden dikersiň. Şol bir pyçakda Çaryny agdaryp bilseň, örän çalasyn pyçagyňy işledip, Çarynyň atyna münüp depersiň. Ynha, buýa-ha işler şowly bolanda ediljek iş. Ol wagtda menem: «Bar, ýoluň ak bolsun!» diýip, yzyňdan seredip galaryn. Emma ätiýajy elden bermeli däl. Eger işler isleýşimiz ýaly şowly bolmadyk ýerinde men kömek bermäge taýyndyryn. Sen şol wagtda aljyrajak bolaýmagyn. Ynha, işlerimiz ikinji hili, şowsuz bolup çyksa, onda ikimizem atlanyp gaçmaly borus. Her hili etmelidir, ele düşmeli dälidir. Ele düşsek bolsa, olar bizi edil şol ýerde kakarlar. Ýöne mert bolgun, aljyramagyn, edil edeniň eden ýerinde bolsun, düşdünmi? — diýip, Sary Durdynyň ýüzüne seretdi.

— Gaty düşnükli.

— Düşen bolsaň, sen eýläk, men — beýläk — diýip, Sarynyň özi şähre — çayhana ugrady, Durdy bolsa — saraýa.

Ir ikindiler Çary atynyň ýanyna ýeke özi geldi. Ol atyna münjek bolup, üzeňňä aýagyny basanda, Durdy onuň iki kebzesiniň arasyndan ak

saplyny dikdi.

Çary:

— Wah!.. — diýip, agdarylyp düşdi.

Durdy pyçagyny çalasyňlyk bilen işletdi. Ol armandan çykyp, şol halatda Çarynyň atyna atlandy. Atyň bykynyna bir depende, at her ýerden bir basyp, ony derrew bazardan alyp çykdy.

Durdy atyň başyny çekmän, on-on iki kilometr gitdi. Soňra duşmandan ýagşy arany açandygyny bilip, atyny uly ýoldan sowup, biýol hem üç-dört kilometr sürdi. Iň soňunda bir kiçiräk ýabyň mal güzerine duş gelip, ondan atyny suwa inderdi. At suw içip durka, Durdy biraz özüne gelip, eden işleri hakynda pikirlendi. At suw içip bolansoň, onuň suwuna degmek maksady bilen ýene birsalym sürdi. Soňra bir ýabyň öwrüminde, eşekýorunjalyk ýerde düşüp, atynyň irişme bagynyň ujundan tutup oturdy. At biraz horguryp, otlamaga başlady.

Durdy birneme pikirlenip, öteni bilen geljegini saldarlap gördi. Emma öten günlerinden geljek günleri agyr geldi. Bu işleri etmezinden ozal, onuň maksadynda duşmany öldürmekden başga hiç zat ýokdy. Öldüren halatynda, onuň başyna diňe salamat gutulmak pikiri gelipdi. Onuň başynda şundan başga hiç bir pikir ýokdy.

Indi sag-aman sypdy. Emma onuň başyna täze pikir girdi. Bu pikir geljek günleriň pikiri boldy. Şu mahal munuň geljegi geçmişden agyr göründi. Munuň pikirinden ýüzlerçe ýollar çykyp gitdi. Emma bu ýollaryň hemmesi hem baryp, iňrik astyna girip, ol ýerde ýitirim bolup gitdi. Durdynyň gözüne hiç bir ýoluň aňyrsynda yşyk-yşgalaň görünmedi. Ol usullyk bilen ýerinden turup, käte bir basyp, irişme tanapyň kem-kemden ýokarsyndan tuta-tuta, ony yzarlap barşyna atyň boýnuny gujaklady. Ýañky iňrik astyndaky bir nokada köp wagtlap nazaryny dikip durdy. Emma hiç bir zat görüp bilmedi. Durdy birden: «Ah!» diýip, hyjuw bilen çep aýagyny üzeňňä basdy; at epilip, arka beren ýaly boldy; nädip eýeriň üstünde oturandygyny onuň özi hem

bilmän galdy.

Durdy başga hiç bir ugur tapman, Gylyçlynyň ýanyna maslahatlaşmaga ugrady. Ýagşy garaňky düşensoň, gelip, ony öýünden çagyryp alyp gitdi. Obadan ýeňseräkde atyň üzeňňisine bir aýagyny basyp, gapdalrak oturdy-da, Gylyçly bilen gürrüňleşmäge başlady:

— Halypa, men-ä Bekmyrat baýyň inisi Çaryny şu gün öldürendirin.

— Eşitdim, ogul, eýýäm bazarçylar uly ile ýaýratdy. Saňa hemmeler; «Berekella, edenli ýigit ekeni!» diýýä.

— Ýagşy iş bitirildi welin, indiki maslahat? Hökämet meni tutsa, hökman sibir eder. Meniň arkamy tutup, para berjegim ýokdur. Öz obamda gezip biljek däl, meniň arkamda daýanyşyp duran dogan-garyndaşym ýok. Meni bir gün gezdirmän öldürerler. Gaçyp Ahala gitsem, Bekmyrat baýyň puly köpdür, ol ýerde-de öldürerler. Men-ä indi ýolumy ýitirip, seniň ýanyňa gelendirin...

— Meniň berjek maslahatym «Ahala git» diýjekdim. Bir ýylda-iki ýylda biläýermikä?

— Aý... halypa, edil bir aýa ýetirmän biler. Ol hemme ýerden habarlydyr.

— Olar ýaly bolsa, entek çekeräk, at üstünde geziber. Men hem gulakdaşrak bolaryn. Bekmyrat baý näme pikir edýä? Ilden-günden, daş gulakdan eşidenimi saňa aýdaryn. Maslahatlaşarys.

— Bolýa onda, halypa, maňa şondan başga ýol galmady. Ýene görşeris.

Durdy ýüregine howp düşen ýaly, atyny sürüp ugrady.

Gylyçly:

— Hoş, indiki gelyänçäň, ýarag enjamyňy edip goýaryn — diýip, aýagynyň burnuna seredip galdy.

Ol şol durşuna birnäçe wagtlap gozganmady. Onuň başyndan köp pikirler gelip geçdi. Emma Durdyny bu ýagdaýdan gutarmak hakynda näme maslahat berjegini bilmedi. Şol eden pikirleriniň içinde: «Sergeý

bilen bir maslahatlaşyp göreýin» diýen pikiri makullady. «Sergeý her zady bizden ýagşy bilýä, boldy...» diýip, öýüne gaýtdy. Gelip, öýüne girende, ýaşyl kürtäniň aşagyndan Abadangözel gelniň ýüzüne gözi düşdi. Emma şonda-da Gylyçlynyň göwni hemişekisi ýaly göterilmedi. Abadan Gylyçlynyň ýüzüne seredeninden, bir zat aňyp:

— Näme habar? — diýip sorady.

— Habar, Gözelim, Çaryny-ha kaklapdyrlar.

— Waý, haýsy Çaryny?

— Şol siziň obaňyzdaky Bekmyrat baýyň inisi — Çary jalaýy.

— Wah, ol bolsa jähennem-le. Olar bir garadan gaýtmaz, garaňkydan gorkmaz, musallat boldy.

— Bilýämiň, Gözelim, kim öldüripdir?

— Men nireden bileýin? Men-ä ine, senden eşidip oturyşdym.

— Durdy öldüripdir. Ýaňky gelip giden atly şol.

— «Ýakma, bişersiň, gazma, düşersiň» diýleni ine şudur. Olar näçe diýseň gazdylar. Mesem bolsaň, köpçüligem bolsaň, beýle azmaly däl ahyrym. Olar «Aýaz han, çarygyňa bakarak» diýen sözi ýatlaryndan çykardylar. Oba arasynda ýaba ters artlaşyp münýäler. Şol Çary ýabyň syrtynda sagrysyna bakyp, ters oturýa; elinde-de dutary, çalan bolup, heý, bir göz-görümlikdir-le.

Eger-ege Çary öläýipdir diýip, göwnümiň bir ýan çetem gyýlanok-da. Meniň ýene-de Durda nebsim agyrýa. Ol nirede gezer, nirede öz janyny saklar, nirede ýatar, nirede turar? «Düşüp, çay-çörek iýip git» diýseň bolmaýamy? Açdyram ol.

— Aý, Gözelim, entek onuň çay-çörek işdäsi alýan däl. Onuň pikiri-zikiri janyny gutarmakdyr.

— Wah, onda gijäň içinde ol nirä gider?

— Gözelim, onuň şu mahal iň ýakyn dostam, hossaram — garaňkydan garaňky gije. Häzir garaňky gije ony ýygnaram, ýaşıram, Bekmyrat baýlaryň eline-de düşürmez. Ol şu gije uzakdan-uzak

Garagum çöllüğine aşar. Şol ýerde çopanlaryň goşunda birnäçe wagt bolar. Soňra ahyry neneňsi bolljak, oňa özüm-de haýran galyp, aňyrsyna göz ýetirip bilmän otyryn — diýip, Gylyçly pikire gitdi.

Durdy garaňkyda daşardan Gylyçlyny çagylanda, öýde oturanlar Durdynyň sesine meňzeş diýip, haýran galypdylar. Emma atly gelip, ýeňsedan çagyransoň, ony Durdydyr öýtmändirler. Soň onuň Durdydygyny bilip, Ogulnyýaz ejäniň hatarynyň aýal-erkegi Gylyçlyňka ýygmandylar. Uzyn gije gürrüň Durdynyň Çaryny öldürişi hakynda boldy. Her kim bazarda, bazar ýolda eşidenini gürrüň berdi. Orazsoltan eje, bir tarapdan, oglunyň duşmanyny öldürenine begense, ikinji tarapdan, mundan beýläk Durdynyň ykbaly neneňsi bolarka diýip gaýgylanýardy.

Ogulnyýaz eje:

— Orazsoltan, Durdy jan ak bazaryň ortasynda Çary jalaý ýaly duşmanynyň hötdesinden gelipdir. Bazarnyklaň eline düşmän, başyny çarap, aman-sag gutulypdyr. Indi ol, ynşalla, iki daşyň arasynda galsada, hor bolmaz — diýip, näçe göwünlik berýärdi. Bu ýerde oturanlaryň barysy hem göwünlik berip, Orazsoltan ejäniň garyp göwnüni göterdi.

TÖHMET BELASY

TORBA-çuwaldan tärimleri görünmez ýaly bezelip, içi haly düşekden doldurylan alty ganat ak öýüň çep dulunda egni keteni köýnekli, alny egmeli, gollary dört goşa bilezikli ýaş gelin uz ýaşynyp, süýnüp-sarkyp, zülpüni sypalap otyrды. Gyşyň sowuk günlerinde gaýgyrylman ýakylýan ojar ody gapdalynda goýlan gara taňkalaryň salymyny bermän, lasyrdadyp, ýaňky gelne çay demlemek aladasyny berýärdi. Bu gelniň sag gapdalynda ojagyň tör tarapynda gelniň äri Bekmyrat baý bagana possuna dolanyp, gaty agyr oý-pikirler içinde

ýüzüni galdyrman dymyp otyrdy. Ojagyň sag tarapynda ýüzüne gara mata çekilip, gyrasy gyrmyzy dondan parawuzlanan bagana possunly, gözleri ýanyp duran guljummygrak adam ertirden geplemän otyrdy. Ol birden, ýeňseräk süýşüp:

— Od-a ojagyň başyny giňeltjek öýdýän — diýdi.

Bekmyrat baý uludan bir demini aldy-da:

— Aý, adamyň janyn ýaranmak kyn. Gyşda ot gerek, tomus — kölege. Onda-da jana şypaly, aramy gerek — diýip, sag dula, gürründeşiniň ýanyna çekildi-de, ýelek ýassygy tirsekläp gysardy. Şol gysaryşyna birsalym başyny aşak salyp pikirlendi-de, usullyk bilen:

— Weli, men seni bir iş üçin çagyrdym — diýdi.

— Hä, haýyr bol-a.

— Biz ynha, dogan-garyndaş, uzyn iki hatar bolup otyrys. Gören «Pylanylar» diýýä. Emma özümüz bir ullakan namysyň astyndan çykyp bilemzok. Häzir biziň toparymyz bilen ile çykara ýüzümüz ýok. Il-gün gürrüň edýändir «Şonça dogan-garyndaş bolup, bir ýetim ösenden arlaryny alyp bilenoklar» diýip. Eger-de biziň birimiz ölüp, Çary diri galan bolsa, şol burny sümükli oylan asmana uça-da sypdyrmazdy, ýöne ol neressäniň bagty pes boldy.

— Onda näme pikir edýäsiň, menden näme kömek bolup biljek?

— Sendenem kömek bolup biljek, Weli baý.

— Aý, meniň elimden geljek kömegiň işi haýyr-la.

— Haýyr bolsa, seniň saragtly myhmanlaryň haçan ugraýalar?

— Şu gün agşam.

— Şu gün agşam bolsa, sen şolara ýabyňy gizlin berip goýber-de, ertirden soň ogurlapdyrlar diýip, yzçy getir. Getiren yzçyňa birneme ber-de, dilleşip, Allagy ogry tutdur. Onsoň sen «Ýabyny tap» diý-de, Allagy gyssaber. Hiç kimiň töwellasyny, nesihatyny alma. Ondan soňraky etjek işimi men özüm ederin.

— Bar etmeli zat şo dälmi?

— Hawa.

— Aý, onuň işi haýyr-la. Men yzça hut Allagyň ýüzüne köpçüligiň içinde: «Sen alypsyň» diýip aýtdyryn.

— Şony aýtdyrybilsen bolýa.

— Ynha, ertiriň özünde meniň ogrym Allak-da. Başga iş ýok gerek.

— Başga iş ýok.

— Onda men turjak.

— Bolýa tursaň.

— Hoş onda.

— Hoş.

Bekmyrat baý bilen Weli baý wadalaşanyndan soň, iki gün geçdi.

Allak ikindinaralar Bekmyrat baýyň gapysyndan salam berip girdi.

Bekmyrat baý agras ýüz bilen onuň salamyny alyp:

— Gel — diýdi.

Allak öýe girdi-de, sag duldaky hatara goýlan bugdaýly çuwallaryň birine ýaplanyp, ýüzüni aşak salyp oturdy. Ýagşy birsalym geçenden soň — Ýeri, Allak, gurgunmysyň? — diýip, Bekmyrat baý Allaga söz gatdy.

Allak zordan:

— Gurgun — diýdi.

— Aý, gurgun bolsaň bolýa.

Allak ýuwaşlyk bilen:

— Men-ä, baý aga, Siziň ýanyňyza bir habar bilen geldim — diýdi.

Bekmyrat baý biperwaý:

— Hä, aýdyber — diýip, öňüne alan çayyny gaýtarmaga oturdy.

— Aýtsam, öňki agşam Weli baýyň ýabysy ogurlanypdyr. Onda-da düýn yzçy getirip, obanyň çaklanaýýanrak adamlarynyň baryny çagyryp, yzçynyň öňünden geçirdiler. Onda-da yzçy: «Ynha ogryň» diýip, köpçüligiň içinde meni görkezdi. Men bolsam bir aýdan dagydan bári Weli baýlaryň asyl töweregine-de gelemok. Men-ä şolaryň ýabylarynyň ýatagyna yzymyň düşenine gaty haýran. Indi Weli baý bolsa: «Şu

hepdäniň içinde ýabymy tapmasaň ýa tölemeseň, gazamada saldyryn, sibir etdirin» diýip goýanok. Indi men ýabyny nireden tapaýyn? Jähennem, nähakam bolsa töläýin diýsem, zadym ýok. Bergi-borç edeýin diýsem, meniň ýaly ýalaňaja kim bir köpük berýä? Şol näçe ýyl mundan ozal öýlenemde eden bergilerimem heniz üzüp bilemok. Pulum bolsa, men şeýdip, gezip ýörjekmi, onda bireýýäm gelnimi üzüp almazmydym? Şu aýrallykda saç-sakgal agarjak-la! Bu işem onuň üstüne urna bolup ýapyşdy.

— Hä, indi näme etsem diýýäsiň?

— Aý, baý aga, meniň-ä etjek zadym ýok. Oňa-muňa aýdyp, töwella-tagsyr etdirdim. Hiç kimiň töwellasynam alanok, gulagam salanok, ýöne: «Tapsaňam — taparsyň, tapmasaňam — taparsyň!» diýip, aýagyny depip dur. Birnäçe ýaşulular «Bekmyrat baýyňam ýanyňa baryp, haýyş edip gör, eger-de şol çyny bilen töwella-tagsyr etse, Weli onuň diýeninden kän çykybilmez» diýdiler. Ynha, siziň ýanyňyza gelmegimem şol iş üçin. Bir gaýrat edip, Weli baýy görüp berseňiz. Ol meni beýdip heläk edip ýörmesin. Yzymy başga bir yzça görkezeýin diýsem, onda-da Weli baý bilen kejeleşen ýaly bolýa, gaýtam, onuň ýeňsesi gataýa, ikinji tarapdan bolsa, ol yzy eýýäm bozupdyrlar. Men-ä indi näme etjegimi bilýän däldirin, baý aga, özüňiz gaýrat edip, bir zat edäýmeseňiz.

— Men näme edeýin, onça adamyň töwellasyny almadyk bolsa, meniňkini alar öýdýämiň? Meniňkem ýele giden söz bolar-da.

— Her zadam bolsa, baý aga, bir gaýrat edip, aýdyp beriň, bir töwella-tagsyr edip, belki, siziň töwellaňyzy alady-da. Meni beýdip horlamasyn. Meniň ozalam şu dünýäde azarym gyt däl, ýüküm gaty agyr. Meniň günümdäki adamlar hernä tirýeki, beňkeş bolup, sandan çykyp gitdiler. Men şu ilin zadyna göz gyzdymajak, ilden çörek dilemejek bolup, hiç işden gara zähmetimi gaýgyrman gelýän. Onda-da meniň ýaly dogma maňlaýy garanyň başyndan şeýle işler düşýä. Indi bu

gününiñ hem üstüne gazamada saldyryp, sibir etdirip ýörseler, maňa göni öz boýnumdan tanap salyp, asylaýmakdan başga ýol galanok.

— Aý Allak han, onuň üçin özüni asjak bolup hem ýörmezler. Her kim ozalebetde maňlaýyna ýazylanyny görmelidir. Seniňem maňlaýyňa şeýle ýazylan bolsa, görmeli bolarsyň. Artykmaç zat bolmaz.

Welini gör diýseň, men görüp bererin, ýöne ony meniň görmegimden haýyr ýok. Men ozal ony gördüm, onuň seni öldürmek maksady bardy. Ol pikirini men goýdurdym. Indi baryp: «Günäsini geç» diýsem, ol bir jynlydyr, gaýtam, oduny ölçeräýermikäm diýýän. Ondan, iň gowusy, men onuň ýanyna barmaýyn.

— Şu gazamat, sibir diýip, heläk edip ýörenden göni öldürägede, dyndaraýanyny men gaty gowy görjek. Ýene-de her zadam bolsa, bir görüp beriň, gaýrat ediň!

— Bolýa onda — diýdi-de, Bekmyrat baý aýalyňa başyny ümledi. Aýaly äriň ümüne derrew düşüňip, öýden çykyp gitdi. Baý sözünü dowam etdirdi. — Men saňa aýtdym, Weliniň seniň günäni geçjek gümany ýok, ýöne etseň, saňa bir maslahat berjek, etmeseň, onam berjek däl — diýip, ol Allaga seretdi.

— Wah, bir maslahat bolsa etjek-le.

— Etseň şeýle. Häzir seniň boýnuňdan towky düşüpdür. Ozalky bolup ýörşüňem şundan oňat däl. Ynha, ataňdan galanja mellegiňi satyp, ondan-mundan karz-kowal pul alyp, öýleneniňe näçe ýyl boldy? Şondan bári bolsa gelniňi üzüp alyp bileňok. Ol onda bagly, senem — munda. Ýene bir üç-dört ýyl geçse, gaýynlaryň «Maşgalaňy üzüp alsaň-a al, almasaňam, rugsadyny ber» diýselerem diýer durarlar. Şeýle diýselerem, seniň üzüp alyp biljek gümanyň-a ýok. Ondan soňra sen öleňde näme, diri gezeňde näme.

Ynha, şu belalaryň barysyndan gutulmak isleseň, saňa bir ýumuş buýurjak. Onam ederin diýseň buýurjak, bolmasa aýdybam oturjak däl.

— Aýdyň, indi her iş bolsa-da ýa bitirmeli bolduk, ýa-da şol ýolda

ölmeli bolduk — diýip, Allagyň damarlaryna azajyk gan ýörän ýaly boldy.

— Aýtsam, sen Durdyny öldürip gelmeli. Baýragyň: ýabynyň bahasyny berägede, Welini razy edip, häzirki işiňden gutarýan; gelniňi gaýtaryp äkelip, üstüne öý tutup berýän. Ynha, pikirlen, eger-de razy bolsaň, şu agşam at-ýarag şaýyňy tutup ugradýan. Ertir bolsa: «Allak Weliniň öň ýabysyny ogurlady, indem atyny ogurlap, gaçyp gidipdir» diýip habar ýaýradýan. Ynha, ýagşy pikirlen, göwrümiňe geňeş-de, şu oturan ýeriňde jogabyňy aýt.

Allak başyny galdyrman, ýagşy birsalym dymyp, pikirlenip oturdy.

— Ýeri, pikirlendiňmi? — diýip, Bekmyrat baý ýylgyrdy.

— Pikirlendim. Şu gün agşam at-ýarag enjamyny edip goýuň.

— At-ýaragyň pikirini çekme. Şu agşam, il ýatandan soň, çokaýyňy aýagyňa çek-de geläý. Meniň şu işimi bitirip berseň, hiç bir zadyň gamyny etme. Gözümiň üstünde ýeriň bar.

— Bolýa onda, il ýatansoň gelerin. At-ýarag taýynlap goýaýyň.

— Bolýa.

— Hoş, sag boluň.

— Sag bol.

* * *

Durdy Bekmyrat baýyň inisi Çaryny öldürenenden soň, gaçgak bolup çykyp gidişine Garagumuň mahluksyz giň çölünde sowugy-yssyny geçirip, ymgyr garaňky gijelerde ýekeden-ýeke ýatyp-turup ýördi. Ol obalara köp gelmäge-de gorkýardy, köplenç bir gelen ýerine dolanyp gelmeýärdi. Bekmyrat baýyň бүтін ýere duzak gurjagyna onuň akyly ýetýärdi. Emma şeýle bolsa-da, Durdynyň il içinde dost tutunyp, ynanyşýan adamlary hem az dälidi. Ol dosty herna özi ýaly garyp ýigitlerden tutunýardy.

Durdy ilki gaçgak bolup ata çykan wagtларында, dostларыныňka-da kân gelmân, köplenç çöl-beýewanlarda ýatyp-turardy. Ol soňky wagtlarda, dosty bilen duşmanyny oňat tanap başlansoň, dostларыныňka köp gelýärdi. Öýlerine gelen wagtynda, ol köplenç Gylyçlynyň ýanynda bolýardy.

Bahar aýларыnyň bir gijesidi. Asmanda bulut ýere gaçaýyn diýýärdi. Daşary gözedürtme garaňkydy. Basan ýeriňden dik başaşak gitjek ýaly bolup durýardyň. Bu wagtлар Gylyçly öýünde donuny ýasgynjaň atynyp, oda degrilen töňňäni ýeke sal ätişgir bilen kakysdyryp, ojagyň başында aýbogdaşyny gurup otyrды. Durdy bolsa ojagyň sag taýында uzynlygyna bagryny ýassyga berip, maýdajykdan şibirdäp ýagýan ýagşыň sesine gulak asyp, bütün dertlerini birme-bir ölçerişdirip, pikir derýasyna gark bolup ýatyrды.

Gylyçly ýeke sal ätişgir bilen ojagyň haýatyna haýaljakdan tyrk-tyrk kakyp, uludan bir demini aldy-da:

— Hany, Durdy jan, bir «Ýalňыз başымы» hiňlenip bersene — diýdi.

Durdy şol ýatyşыndan sarsman:

Ümmülmez giň giden eý syrly çöllер!

Şaýat bol, göwsünde niје är geçdi?

Eneden deň dogan ogul-gyzlardan

Gülen az-da, köpler gözýaşын saçды.

Men hem gözýaş saçан garyp köplügiň

Biri bolup, gelip geçmeli boldum,

Beýewan çöllерde ýekeden-ýeke

Ýagsыз çыра kimin öçmeli boldum!..

diýip, aýdymynyň mazmunyna laýyk heňini tapyp, pessejik gamgын owaz bilen hiňlendi, ýaplanyp ýatan ýassygyna usullyk bilen maňlaýyny

goýdy.

Gylyçly oňa:

— Ah, Durdy jan! Sen şu aýdymyň bilen meni halys ýandyrýasyň. Seniň şu aýdymyňy diňlämde, men gaty bozulýan — diýdi.

— Aý, halypa, seniň derdiňi gozgaýandyr. Häli Bekmyrat baýyň ýanyna baryp aýtsam, asyl derdini gozgaýmaz, gaýtyp, derrew meniň gara başymy almaga ýapyşar.

— Dogry. Bolmasa, sen meniň köneje maslahatymy alsana. Sen Mary topragyndan çyk-da, Ahala git. Seniň bu bolup ýörüşüň bir hili.

— Senin ol aýdýanyň dogry, halypa. Men özüm şu günümden halys iripdirin, ýöne başga-da bir gidere ýol tapamok. Ahala git diýýäsiň. Bekmyrat baýyň başy dik bolsa, Hywa barsamam, başymy alar. «Berim gökden ýol ýasar» diýýä, onuň puly gaty kändir. Men onuň özüni öldüräýmesem, her ýerik barsamam, gezip bilmen, Bekmyrat baýy öldüräýsem welin, olaryň başy çaşar. Bolmasa, häzir maňa Garagum çöllüğinden uzak ýurt tapylmaz. Häzir meniň dostum-da, eňem-de, atam-da, giň gujagyny açyp kabul etjek-de — Garagumuň çölüdür. Ol meni duşmana satmaz, duşmanyň eline-de bermez, ol meni özüniň iň gizlin ýerlerinde ýaşıryp saklar.

Birden daşarda itler garbaşyp, at aýagynyň sesi eşidildi.

Durdy:

— Halypa, daşary çyk-da, seret, itler nämä üýrüşýäler? — diýdi-de, özi hem sozany goltuklap, daşary çykdy. Ol kepbäniň sag tarapy bilen aýlanyp, ýeňseki akyp geçýän ýaby penalap, aňyrsyna böküp geçdi-de, birsalym diňirgenip durdy.

Gylyçly daş çykyp, göni itleriň garbaşan ýerine bardy. Ol şol ýerde bir atlynyň itleriň arasyndan çykyp bilmän, atyny bökdürüp durandygyny gördi. Gylyçly itleri kowdy-da, ýaňky atlynyň has ýakynragyna baryp:

— Allak, senmisiň? — diýdi.

Atly:

— Hawa, men, salawmaleýkim — diýip seslendi.

— Waleýkimessalam. Asyl senmidiň, men bu gijäniň içinde it üýrüzip ýörän kimkä diýdim. Düş, atyňy daňaly, sen öýe baryber, Durdam bardyr — diýip, Gylyçly Allagy öýe ugradyp, özi aty daňmaga galdy.

Allak öýe baryp oturan badyna, Durdy:

— Salawmaleýkim — diýip, işikden girdi.

Allak laňňa ýerinden galyp, Durdy bilen gadyrly görşüp, saglyk-amanlyk soraşdy. Onýança Gylyçly hem gelip, gürrüň gyzygyp başlady.

Durdy:

— Ýeri, Allak, bu wagtlar bolup ýörüş nämedir! Ýaman giçläpsiň-le? — diýdi.

— Aý, bu wagtky bolup ýörşümüzem bir hili bolup ýörüş-dä. Sen eşidensiň-le meniňem bolup ýörşümi.

— Hawa, bir ýan çetini eşitdim, galanyňam bolsa indi özüňden eşidäýeris-dä.

— Aý, kän aýdyp oturasy iş ýok, Durdy jan! Özüňize mälüm zatlar, garyp bolsaň, bu dünýäniň saňa lezzeti ýok, «Gurduň agzy iýse-de gan, iýmese-de» diýenleri. Obada bir towuk ogurlansa-da «Pylany alandyr» diýýäler. Arada Bekmyrat baýyň garyndaşy Weli baýyň gije ýabysy ogurlanypdyr. Oňa-da yzçy getiren bolup, meni ogry tutdular. Ynha, indi «Şol ýabyny pylança günüň mütetinde tapsaňam taparsyň, tapmasaňam taparsyň» diýip, başyňa ala ýabylyň gününü getirdiler. «Şu beren purjamyzda ýabyny tapmasaň, ýagty ýalançydan irişdäňi üzdiris» diýip, göni ýüzüme aýdýalar.

Ýagşy, indi siz özüňiz pikir ediň. Men şolar ýaly ýaby ogurlamanyzady oňarýan bolsam, aýalymy üzüp alyp bilmän gezermidim?! Aý, bolýa-da, ogullar.

Soňra gidere ýol tapman: «Ogry bolsam, tüýs ogry bolaýyn» diýdim-de, gije Weli baýyň atyny kesip, çykyp gaýdyberdim.

Ynha, hüzirem birnäçe wagıt bäri at üstünde gezip ýörşümdir.

— Men seniň ata çykanyňy öňräkden bäri eşidýän. Ondan-mundan sorag salyp, seni birneme idedimem, ýöne meniň sorag salan ýerlerimde hiç gördüm-bildim bolmady.

Ata çykan bolsaň bolýa-da. Oňat iş edipsiň diýib-ä aýtjak däl, ýöne başga alajyň bolmansoň, näme etjek? Ynha, indi bile gezibereris. Duşman bilen göreşmek üçin, birden iki ýagşy, ikiden — üç.

— Aý, halypa Durdy, bu işe höwes edip ata çykmadym, ýöne başga alaç ýok! Sen özüň höwes edip çykdyňmy näme? Indi ýöne ýaňky seniň aýdanyň, bileräk gezip, başga-da adam tapylsa, birneme ýygnanyşybermek gerek.

— Ýygnanyşyp-ýygnanyşman, her kim bilen tirkeşjek bolubam durjak däl. Ýöne sen bolsaň, näme bir özüm ýaly garyp ösen ýeke ýigit. Oňa görä her kim öz agyran ýerini tutsa-da, ikimiziň tutan ýerimiz bir ýer bolarmyka diýýän.

— Dogry. Ýaňky Durdynyň aýdyşy ýaly, her öňýeten bilen tirkeşjek bolubam ýörmezler «Dertdeş derdinişmäge ýagşy» diýýä. Derdiňiz bir bolsa, agyryňyz bir bolar — diýip, Gylyçly hem gürrüňe goşuldy.

Durdy:

— Meniň hem aýdýanym şol-da — diýdi.

Allak:

— Siziň aýdýanyňyz dogry — diýdi.

— Biziň aýdýanymyz dogry bolsa, men ýekelikden, garyplykdan, horluk-sütemden bir mähri ýanan oğlan. Allagam edil meniň özüm ýaly, oňa görä-de men Allak bilen seniň öňünde gan dogany boljak. Sen şuny neneňsi görýäsiň, halypa? — diýip, Durdy Gylyçlynyň ýüzüne seretdi.

— Örän ýagşy iş. Ol işden soň adam adama ähtibaram bolýa. Tüýs bolaýjak iş — diýip, Gylyçly bularyň gan dogan bolmaklaryna ak ýürekden guwanýandygyny bildirdi.

Durdy göwnünde çigit ýaly kireň bolmansoň:

— Bolýa onda, Allak jan, mert dur, ogul, sor ganymy — diýdi-de, beýle ýanynda ýatan ak saply jöwheri gynyndan sogrup, goşarynyň ýokary ýanyndaky ýumry etden urmak üçin çenendi. Emma Allak:

— Dur entek! — diýip, Durdynyň goşaryndan tutdy. — Men seniň goşaryňdan tutdum, emma onuň üçin göwnüňe çigit ýaly güman getiriji bolma! Men seniň bilen dogan bolmak islemän duramok, emma başga ýol bar. Dogan bolup, birek-birege gan goşmak eşekden palan alan ýaly bir zat bolmaly däl. Bu iş gaty kyn iş. Dogan okaşmaga wagt tapylar.

Ynha, aý geçer-gün geçer, birek-biregiň kyn ýerde hüý-häsiýetine belet bolnar. Ondan soň dogan bolarys. Ol bolmasa, bu gün dogan okaşyp, ertir hüý-häsiýetimiz dogry gelişmän tersleşsek ýa-da aýrylyşsak, ol hiç bir zatça-da bolmaz. Sen şuny neneňsi görýäň? — diýip, Allak Gylyçlynyň ýüzüne seretdi.

— Men öň Durdynyňam sözüne Dogry diýipdim welin, indi ikiniziňem pikiriňizi eşitdim. Ýöne häzir dogan okaşmagyňyzy goýuň. Ýaňky aýdanyň, ilki bir-biriňiziň hüý-häsiýetiňize belet boluň. Ondan soň dogan okaşsaňyz, çyn ýaly bolar.

— Meniňem Durda aýdýanym şol-da — diýip, Allagyň ýüzi ýagtyldy.

— Aý, bolýa-da, olar ýaly bolsa, «Il oňlasa, atyňy soý» diýýä. Siz şony maslahat bilýän bolsaňyz, bizem goşulýas — diýip, Durdy jöwheri gynyna saldy.

Mundan soň Durdy bilen Allak köp wagt bile tirkeşip gezdi. Her hili agyrlyklar, kyn günler başlaryna düşen wagtларыnda, ol kynçylyklaryň önünde Durdynyň ýegşermän, arslan ýaly berk durşy Allagy haýran galdyrdy.

Allak Durdy bilen näçe köp tirkeşdigiçe, onuň bütün hüý-häsiýetini, berkligini, edenliligini halap, gün geçdigiçe, ony gowy görmäge başlady. Soňky wagtlarda Durdynyň açyk hem ynamdar ýüzüne seredende, ol

özünüň bet pikiri ýadyna düşüp, agyr oý-pikirlere düşmäge başlady. Allak birnäçe gezek Durdyny öldürjek bolup synananda, bir tarapdan, öldürmäge çekinip goýan bolsa, ikinji tarapdan, öldürmäge dözmän, köp wagtlar ýaýdanyp gezdi.

Ynha, şeýdip gezip ýören wagtlarynda, bir gün erte gije Bekmyrat baýlaryň öýüne dökülip, erkek göbeklisinden ele düşenini öldürelä diýen maslahat bilen Durdy bilen Allak örän uzak ýoldan Bekmyrat baýyňka ugrady. Gelýärkäler, ýolda gün ýaşyp, garaňky düşdi, emma Bekmyrat baýyň öýüne ýetjek bolsalar, bu gijäni tutuşlygyna ýöremelidiler. Oňa görä bu gije arkaýyn ýatyp, ertir gündiz ýöräli diýen pikir bilen ýoldan sowlup, beýleräkde ýatmakçy boldular. Durdy gaty ýadaw bolansoň, atdan düşdi-de, nan-çaý iýmän, bir ýumşagrak çöpi ýassanyp gyşardy. Ol, gyşaran badyna uka gidip, hor çekmäge başlady.

Allak çay içjek bahanasy bilen ýatmady. Ol Durdynyň başujunda bir çukurja ýerde tüňçesini oturdyp, çüýrän sazamlaryň agaçlyraklaryndan düýbüne taşlaşdyran bolup otyrdy. Bu wagtlar onuň pikirinde çay gaýnatmak bolman, belki, Durdyny neneňsi edip öldürmeli diýen pikir başynda höküm sürýärdi. Ynha, şol bet pikir bilen ol ýerinden emäý bilen turup, gerinjiräp, töweregine seretdi-de, ýuwaşjadan — pişik basyşyny edip, Durdynyň başujuna baryp durdy; çep tarapynda guşagyna gysdyrylan ak saply jöwheriň şirmaýy sapyndan sag eli bilen tutup, usullyk bilen çekip çykardy, ony Durdynyň kükreginden sokmak maksady bilen goluny ýokary göterende, süýji ukuda gapyl ýatan ýoldaşynyň nurana ýüzüne gözi düşüp, gollary diýen etmän ysgyndan gaçyp, aşak düşdi. Allak Durdynyň öz durmuşyndan ýanyp-köýüp beren gürrüňleriniň baryny boýdan-başa birme-bir ýadyna düşürüp, ony öz durmuşy bilen deňeşdirip, hyrçyny dişläp, başyny ýaýkap, lampa aşak oturdy. Oturan ýerinde özüniň durmuşynda iň kyn hem agyr meseläni tiz wagtyň içinde çözmekçi boldy. Häzir gözünüň önünde açyk howadan çuňňul-çuňňul ýuwdup ýatan, her günsaýyn pikirlenişip, bagtly

durmuşyň nesihatyny berip ýören, ýaşlykda ädi ýanan ýanyk ýürekli ýakyn ýoldaşynyň ýangynly kükreginden rehimsiz jöwheriň girip, gyrmazy ganyny gangynsyz gara ýere saçalajagyny ýadyna salanda, ol:

— Ah! — diýip, maňlaýyna uranyny özi hem bilmän, tisginip örgökden geldi.

Ýadawlyk ukusyndan şirin-şirin sorup, gapyl ýatan ýigit munuň çeken ahyna oýanmady. Allak Durdynyň başyny alandaky hem almazlygyndaky öňünde goýlan şertleri birme-bir gözünüň öňünden geçirdi, Durdyny öldürmekden başga özüne gidere ýol ýokdugyny ýadyna salyp, çuňňur ukuda ýatan mähriban dostuny öldürmek kasty bilen ýene elini ýokary göterdi. Ýene misli: «Haý, dur!» diýlen ýaly bolup, pyçagy urup bilmän, lampa aşak oturdy. Dolanyp, ýerinden galmaga-da onuň mejaly bolmady. Oturan ýerinde gara dere çümüp, hyrçyny dişläp, başyny ýaýkady. Soňra, usullyk bilen pyçagyny gynyna salyp, beýleräk çekilip gyşardy. Ýagşy birsalymdan Allagyň endamlary sowaşyp, derleri gaýdyşan ýaly boldy.

Ol Durdyny öldürmegi bütinleý kalbyndan çykaryp, irkilmek maksady bilen köp wagtlap gözünü ýumup ýatdy, emma hiç irkilip bilmedi. Her näçe gözünü ýumup, uklajak boldy, emma gözleri hiç ýumulmady. Gollaryny ýere urup, usullyk bilen ýene ýerinden galdy. Ymgyr giden çöl-beýewanyň hereketsiz ýatan gamgyn garaňky gijesinde Allak özüniň ters takdyrynyň ýorgudyny garamaga oturdy. Eneden ýalňyz dogup, durmuşdan deňlik tapmadyk ýeke ýigidiň bütin ömür boýy dadan deňsizlik tygynyň yzasy häzir onuň ýüregine dykyn urup geldi. Ol: «Ah, dadysyz günler!.. — diýip, başyny aşak salyp durdy-da — men eneden dogup, aglamak-eňremek, aza-sezadan başga näme gördüm?!» diýdi. «Indi men näme görjek? Hany meniň ömrümiň gymmaty? Beýle däl, men özümi öldüreýin! Durdy ýaly ary-namysy ugrunda jan alyp-jan berýän är ýigitleriň ýaş ömrüniň tanapyny gyрмаýyn!.. Goý gyrlan öz ömrümiň tanapy bolsun!» diýip, Allak Durdynyň ýanyndan biraz

aýrylmak maksady bilen başyny aşak salyp, ýeke-ýeke basyp ugrady. Käte durup, käte edip barşyna, atynyň duşundan geçiberende, aty onuň ýanyna gelip, misli eýesi bilen hoşlaşýan ýaly bolup, usullyk bilen maňlaýyny süýkedi. Allak atynyň ýüzüne ýüzüni goýup, gözlerinden yzly-yzyna iki gaýra ýaş damjasyny goýberip: «Hoş, razy bol, melejäň! Indi meni arkaňa alyp, duşman arasyndan alyp çykmarsyň! Men öz elim bilen öz tygymdan özümi gurban edýän!» diýip, atynyň ýüzünden ýüzüni aýyrды-da, onuň boýnuny gujaklap, pyçagyny gynnyndan sogrup, gynyny beýläk oklady. Allak ahyrky halatda kast bilen pyçagyň sapyny berk gysymlap, kükreginden urmaga çenänden soň, ýene ajal karkarasy astynda onuň başyna birnäçe pikirler gelip geçdi. Ol бүтін durmuşyny öz düşünişiçe bir-bir gözünüň öňünden geçirdi.

«Maňa buýrulan iş — Durdynyň başyny almak. Eger-de şu gije Durdyny öldürmesem, özümi öldürmeli. Ertire abat çyksak, erte agşam Bekmyrat baýyň öýüne dökülip, erkek adamlarynyň ele düşenini öldürmeli. Emma ol iş bize başardarmy? Bekmyrat baý ahmal dälidir. Onuň ýaragy, adamsy köp. Bekmyrat baýy öldürmek bize aňsat düşmez. Ol gijeler öýüniň töweregine garawul goýýa. Onuň bilen çapyşsak, ýa ölmeli, ýa öldürmeli. Onuň hiç biri hem bolmasa, ýene-de maňa dünýäde gezmek kyn, sebäbi ozal duşmanyň bir Weli baý bolsa, soňra Bekmyradam meniň duşmanym bolýa, duşman iki esse güýjeýä. Eger-de Durdyny öldürmän, bu gije gaçyp gitsem, ýa bu işiň üstünde Durdy bilen aýrylyşsam, soň men Durdyny öldürip bilmen. Durdyny öldürmän, oba barsam, Weli baý meni Sibire iberder. Meni ilden-günden aýryp, sowuk ýurda ibärler. Maňa gör nirelerde, ýeriň aşagynda, garaňky ýerde gije-gündiz daş köwdirler, arak içirler... Aýalym bolsa munda galar. Ony satarlar. Men özüm bolsam şol ýerlerde ölüp galaryn. Meniň läşim şagallara şam, itlere ýal bolar... Ah! Kynçylyk... Agyr günler... Ah, dadysyz durmuş.

Men Durdyny öldürip baraýsam, Bekmyrat baý Weli baýyň

ýabysyny tölejek, meniň günämi geçjek. Wah, meniň günäm barmy näme?! Bolmasa-da, men «günäli»...

...Gelnimi gaýtaryp getirip, üstüme öý tutup berjek. Öňki algylaryny geçjek. Menem il ýaly öýli-işikli bolaryn. Maşgalam bolar. Belki, bagtym açylyp, ýagşy gün görerin. Emma häzirki bolup ýörşümden ölen ýagşy. Öýlenenime pylança ýyl boldy, şondan bäri gelnim bilen görşüp bilemok. Onuň onda saçy agarjak, meniň munda — sakgalym. Menden galyň berip gelnini gaýtaranam ýokdur! Ah! Kyn işler... Kyn işler...

Gel, aý, indi näme bolsa, bolmaly boldy. Men özümi öldürmäýin, men Durdyny öldürsem, maňa ýagşy gün garaşýan ýaly-la. Hoş, gaflat ukusynda ýatan ynamdar dostum! Sen dönük, satlyk ýoldaşyň tygyndan gurban bolmaly bolduň. Ynha, seniň al-ýaşyl gyzgyn ganlaryňy sowatman, gangysyz gara ýer sorup, maňa rehmet aýdar. Ah!.. Ol rehmet maňa nämä gerek? Ynha, seniň berk bedeniňden syçraşyp çykan ganlaryň her bir maýdajyk damjajyklary maňa münlerçe nälet aýdarlar.

Ölüme garşylyk görkezen diriçilik höwesindäki ýaş ganlar meniň pyçagymyň tygyna azazyl ýaly ýapyşar. Pyçagymyň tygyndan joralanyp, gara ýere daman ganlaryň her bir damjasy:

— Nälet!.. Nälet!.. Bigaýrat!.. — diýen owaz bilen gygyryşyp, ýere siňip giderler! Durdy hem bolmaz, ol dünýä indimi-inmedimi, belli hem bolmaz. Hiç kim ondan ýagşylygam görmez, ýamanlygam!

Emma ölüm aty ýüwrükdir. Ynha, ol Durdynyň ýurtda galan garyp enesiniň gapysyny soragsyz-idegsiz iki ýanlaýyn açar. Durdynyň ölümünü eşiden mähriban ene nä günlere düşer?! Ah! Ene mähri, ene ýüregi... Ene söýgüsi Durdynyň ýekeje damja ganynyň ýere damjak ýerinde gara başyny damak gan çukuryna goýmazmydy. Belki, ol şu mahalyň özünde öýünde erbet-erbet düşüş görüp ýatandyr.

Ah! Garagurum dolagly gara günler demir penjelerini gerşip, meniň ýüregimi paralady-la! — diýende, şirmaýy sapyndan berk gysymlanyp, Durdynyň ýüregini nyşanalap, ýokardan zarply inen pyçagynyň uýy

Durdynyň bedenine iki barmak ýetmän, ýene saklanyp galdy. Allak şol durşuna doňan ýaly hereketsiz, gymyldysyz ýagdaýda durka, onuň başyna az wagtyň içinde ýene ençeme pikirler gelip geçdi:

«Durdy ýaly ary-namysy, ykrary üstünde pelek bilen mert oýnap, daş kimin dagdan-daga atylýan bir ýigit ölerden goý meniň ýaly bigaýrat, ykrarsyz, arsyz-namyssyzlaryň ýüzüsi ölsün! Men ony oýaraýyn, goý, ol meni öldürsin! — diýip, Allak tüýs ýürekden özüni näletläp:

— A-a-hah!!! — diýip, çep eliniň şapbady bilen maňlaýyna berk uranda, Durdy oýanyp, syçraklap ýerinden galdy.

Ol oýanandan, erbet surata gözi düşüp, pyçagynyň sapyny berk gysymlap turdy. Şeýle-de bolsa, Durdy özüni ýitirmedi. Ol pyçagynyň sapyndan berk gysymlap, çep eli bilen maňlaýyny tutup, sag elini öňe gerşine uzadyp, doňdurylan ýaly bolup duranyň öz ýoldaşy Allakdygyny tanap:

— Allak, bu näme boluşdyr? — diýdi.

Allak Durda jogap bermän:

— Al! Al! Al pyçagy! Ynha, kükregim, ur! — diýip, çep elini maňlaýyndan aýryp, döşüni gaýşardyp, kükregini görkezdi.

Durdy Allagyň bu bolşuna haýran galyp:

— Allak, dälirediňmi ýa oýanyp bileňokmy? Hany oýan — diýip, onuň elinden tutup silteledi.

Allak gerimine tutup duran pyçagynyň sapyny şatyrdadyp gysyp, döwere getirdi-de: «Eh!» edip, alla owarra zyňyp, aşak oturdy. Oturyşyna maňlaýynyň derini süpürişdirip, uludan demini aldy.

Durdy Allagyň bu bolşuna düşünişip bilmän:

— Allak, bu nä boluşdyr, hany bir özüňe gel, näm boldy saňa? — diýip, onuň gapdalynda oturdy.

Durdy hem ony gyssap oturmady. Soňra Allagyň damarlary gowşaşyp, ýüregi ýerine gelip, özüni biraz raslady. Ol daň atýança ýatman, бүтін başdan geçenlerini Durda gürrüň edip berdi.

Allak gün dogar-dogmazyň öň ýanynda sözüni soňlady:

— Ynha, Durdy jan, iş şeýledi, şu güne çenli meniň ýüzüm perdelidi. Sen meni tanamaýadyň, şu gün men perdäni ýüzümden sypyrdym, sende meni tanadyň.

Men seniň öňünde günäkär, meniň günäm ölüme barabar. Anha, pyçaklap öldürseň, biliňde pyçak. Meniň elim boş, menden saňa gaýtawul ýok. Atyň öldürseň, ynha, ýanynda tüpeň, baş gadam beýläk çekilýän. Ýok, günämi geçjek bolsaň, başga aýtjak sözüm bar.

Durdy Allagyň sözlerini diňläp, birsalym sesini çykarman oturdy. Soňra:

— Hany günäni geçemde, aýtjak sözüni aýt — diýdi.

— Ýok, şu güne çenli namart-da bolan bolsam, günäm geçilmezden öňürti, ol sözi aýdyp, ýüzüme ýylgyrdyp biljek däl. Öldürjek bolsaň, ygtyýar sende.

Durdy ýene köp pikirlenip, birden Allaga seredip:

— Aýt, günäni geçdim — diýdi.

— Günämi geçen bolsaň, biliňdäki pyçagy ber — diýip, Allak Durda elini uzatdy.

Durdy pyçagy gynyndan sogrup, Allagyň eline berdi.

Allak pyçagy alşyna özüniň çep eliniň ýumry etinden urdy-da, Durda uzatdy.

Durdy hem çep eliniň ýumry etinden pyçagy urup, ikisi bir-biriniň ganyny soruşdy. Gujaklaşdylar. Şeýlelik bilen, olar gan dogany boldular. Olaryň düşüňjeleri boýunça gan dogany süýt doganyndan hem bir-birine ýakyn bolmalydy.

Olaryň öz ynançlary boýunça häzir Durdy hem ýeke däl, Allak hem. Allak — Durdynyň dogany, Durdy — Allagyň, bular — iki dogan. Olaryň häzir her haýsy iki esse güýçli.

Bu wakadan soň Durdy Allaga şeýle maslahat berdi:

— Bolýa, Allak jan, sen şeýle ýagdaýa düşende-de, meni öldürmäge

wyždanyň çatmandyr. Sende wyždanly ärleriň ysy bardygyna ynandym. Seniň ýeriňe başga bir wyždansyz, bigaýrat adam bolan bolsa, ol, men uklap ýatyrkam, başymy alyp, Bekmyrat baýa eltip engam bererdi. Meniň kelläme Bekmyrat baýdan näçe baýrak, sylaglar islärdi.

Emma men şu ýerde, oturan ýerimde-de bilip otyryn: sen meniň başymy Bekmyrat baýa eltip beren-de bolsaň, her hili bahanalar tapyp, saňa bir köpük-de bermezdi. Başga hiç bir bahana tapyp bilmese — Asyl saňa bir zat-da bermeýän — diýerdi. Şonda etjek zadyň näme? Sen-ä, näme, Weli baýyň eline tabşyrsa, ol derrew gözüňi Sibirde açdyrды.

Meniň aýdanlarymyň hakdygyna seniň ynanmagyň gerek. Onuň üçin-de şu ýerden atlan-da, git Bekmyrat baýyň ýanyna. Bar-da, aýt «Men Durdyny öldürdim» diý.

Eger ynanyp, aýdan şertlerini ýerine ýetiräýse, onda iň gowusy, oňa ýetesi näme bar? Onda men Ahala çykar gidibiýrin. Onda meniň yzymdan ideg-de bolmaz, sorag-da; seniňem işiň bitýä, meniňem.

Ýöne beýle zat bolar diýip, men hiç oýlamaýan. Her zadam bolsa, sen git, haýsy bolsa-da, seniň üçin bähbitli. Sen «Hem daýylaryňa gidýäsiň, hem taýyňa baş öwredýäsiň».

Bekmyrat baý sözüniň üstünde är ýaly dursa, seň bähbidiň, durmasa-da seň bähbidiň. Durmasa, dolanyp Bekmyrat baýyň, Bekmyrat baý ýalylaryň ýüpüniň üstünde bir penje odun goýmarsyň. Olaryň ýüpüniň çüýrükdigine ykjam ynanarsyň. Bu seniň üçin sapak bolar.

Allak Durdynyň maslahatyny makul bilip, Bekmyrat baýyňka ugramakçy boldy. Durdy Allagy ataranda:

— Ýylanlyň oýunda öldürdim — diýip aýdarsyň — diýdi.

Ol Allagy ugradyp, özi Ýylanlynyň oýuna ugrady.

Ýylanlynyň oýunyň demirgazyk ýakasy Sary dagynyň gara ýatagydy. Durdy bu ýerik gelende, goýunlar örä giden ekeni-de, goşda bir Esen galypdyr. Esen Durdynyň goşlaryna gelmegine köp şatlandy.

Ikisi oturyp nahar iýdi, çal içdiler. Soňra Durdy:

— Esen jan, hany bir-iki sany pil tap, ikimiz Ýylanlyň oýunyň ýokary çetine gideli — diýdi.

Gidip barýarkalar, Esen ýolda Durdudan:

— Halypa, biz pilli nirä barýas? — diýip sorady.

Durdy:

— Bekmyrat baýy gömmäge barýas — diýdi.

— Esen muňa hezil edinip güldi:

— Kakdyňmy aýt, halypa?

— «Ala gargada hakym bolsa, ýaz almasam, gyş alaryn» diýýä, bu gün kakmadyk bolsam-da, ahyry bir gün kakaryn.

Bular gürrüňleşip gidip baryşlaryna Ýylanlynyň oýunyň ýokary çetinde aýak çekdiler.

— Ynha, Esen jan, şu ýerden Bekmyrat baýyň mazaryny ýasamaly — diýip, Durdy gabyr gazmaga başlady.

Durdy bilen Esen — ikisi iki ýerden haýdap, başujuna hem aýagujuna agaç dikip, çyna berimsiz edip, mazar ýasady.

Durdy mazary näme üçin edendigini Esene aýdyp berdi.

— Ynha, Esen jan, meni ep-esli wagt görmersiňiz, Allak gelse, maňa siziň goşuňyzda garaşsyn. Ýöne meni soran bolsa, şol ýaňky aýdyşym ýaly: «Allak Durdyny öldürdi, ana, onuň mazary» diýersiňiz. Häzir men atsyz galdym, Bekmyrat baýyň atyny Allaga berip goýberdim. Men Gylyçlyň ýanyna ugrajak. Wagtlaýynça sonuň ýabysyny alyp, aşak — guma çekilerin. Soňuny bolsa soňra görüberyäs — diýip, Durdy Esen dagynyň goşundan ugrady.

* * *

Gaty gawun entek bişmändi, kyrkgünlük, zamça ýaly gawunlar ýagşy bişip, bazary doldurypdy.

Paslyň şu döwürleriniň açyk, salkyn bir gijesi ýarymdan agypdy.

Uzyn hataryň kese işiginde uly-kiçi — hemme uklaşyp ýatyrdy.

Bekmyrat baý öýüniň işiginden sowarak demirgazyk taraprakda goýlan pružinaly krowatyň üstünde arkan düşüp, serginläp, pikir edip ýatyrdy. Ol bu wagtlar öýüň gapdalyndan öwrülip, özüne garşy ýerän adamy görüp, laňňa ýerinden galyp, aýagyny ýere atdy. Onýança bir adam Bekmyrat baýyň ýanyna gelip:

— Salawmaleýkim — diýdi.

Bekmyrat baý usullyk bilen:

— Aleýkim, Allak, senmi? — diýip, zöwwe ýerinden turdy.

— Hawa, men. Hany ýör, ýeňsä çykaly-la.

— Ine derrew — diýip, Bekmyrat baý ýassygynyň aşagyndan brawník sapaņasyny alyp, Allagyň yzyna düşüp ugrady. Allak öýüň ýeňsesindäki paýapyldan aňryk geçip, derýanyň bir köwüne eltdi-de:

— Ynha atlaryňyz — diýdi.

— Nätdiň, özüni alyp bildiňmi?

— Özünem aldym.

— Nirede, haçan aldyň?

— Öten agşam, ýarym gijäniň oň ýanynda, Kümüş depäniň aňry ýanynda, Ýylanlyň oýy diýýä, şonuň içinde öldürdim.

— Galagoplukda çalajan-zat eden bolsaň, üstünden ýene adam-gara baryp, ýygnasa, birden düzelip ötägitmesin?

— Aý, ýok, indi ondan adam bolasy ýok — diýip, Allak uludan demini aldy.

— Bolýa onda, ýör, tama baraly. Arkaýyn ýatyp, dynjyňy al — diýip, Bekmyrat baý tama eltip, Allagy ýatyrdy. — Men oganlara atlary ýygnadaýyn — diýip, özi daşary çykdy.

Ol derrew özüniň iki sany adamsyny turzup, atlaryň ýanyna alyp bardy-da, olara berk tabşyryk berdi:

— Ynha atlar. Allak gandaryňyzy öldürip gelipdir. Öldüren ýeri Kümüşpede Ýylanlyň oýundamyş. Siz derrew şu ýerden ugraň. Baryň-

da, çalajan-zat bolsa, öldürip, ýerini üýtgedip gömüň. Eger ölen bolsa-da, tapylmaz ýaly edip, başga bir ýerde pugta gömüň. Özüňizem bir ýerde-de dil ýazdyraýmaň. Eşidýäsiňizmi?

— Eşidýäs.

— Eşiden bolsaňyz, baryň, geýimleriňizi geýip geliň, ugraň — diýip, Bekmyrat baý iki sany atlynyň şaýyny tutduryp, Durdyny Allakdan gizletmäge iberdi. Özi bolsa ýene pružinaly krowatynyň üstüne baryp gyşardy.

Allak birnäçe gün onda-mundarak, bukdak-sukdak edip gezdi. Her gün Bekmyrat baý çagyryp, gelni getirmek dogrusynda gürrüň eder diýip, ol tama etdi. Emma Bekmyrat baý ony çagyrmady.

Bekmyrat baýyň Durdynyň meýidini gizletmäge iberen adamlary: «Ony eýýäm çopanlar gömen ekenler. Mazaryny tep-tekiz edip, ýer bilen deňläp gaýtdyk. Gum syrap dur, Allak şu pille gitse-de, şony tapmaýa» diýip gelipdiler.

Baý bu habary eşidip, begenjinden näçe heşelle kakypdy. Allagyň Durdyny öldürendigine ol indi şeksiz, şübhesiz ynanypty. Dolanyp, Allagyň onuň mazaryny tapmajagyna-da berk ynanyp, ýzregi ýerine gelipdi.

Şeýle-de bolsa, ol iberen adamlaryna:

— Wah! Şol ýerde çopanlaryň itlerine etini dograşdyryp berer ýaly ekeniňiz! — diýip, näçe ahmyr çekipdi.

Ynha, şol ynanç bilen Bekmyrat baý bir gün Allagy çagyryp:

— Allak, täzeden men bir habar eşidýän — diýdi. «Allak Durdyny öldürip bilmändir, ýöne, atyny alyp, gaçyp gaýdypdyr» diýýäler. Indi her kim her zat diýse-de, ynanybam-a duramok, ýöne has ynandyrybam barýalar. Menem seni iberemde, bir zada boýun bolupdym. Şol boýun bolan zadymy edip dynaýsam diýýän. Näme «Bergini beren ýeňer, ýoly — ýörän» diýýä. Boýnuma alan zadymy edip dynaýsam gowy görýän. Men indiki bazardan soň seniň gaýynlaryňa gelniňi dilemäge gitjek,

ýöne sen şoňa çenli şol öldüren adamyňdan nyşanjagaz getir. Menem duşmanymyň ölendigini bilip, bir arkaýyn gezeýin. Ýogsam şol seniň gaýynlaryňa gitjegem bolsaň, at-ýarag şaýyňy tutup ýörmeli — diýip, Allagyň ýüzüne seretdi.

Allak:

— Indi men-ä, baý aga, Durdynyň ýanyna baryp, ölen tenine tyg çekmäni gaty ýaman görýän — diýdi.

— Men bimamla gep aýdýan däldegin, haw, Allak, sen kyn görjek bolma.

— Aý, baý aga, siziň şu buýrugyňyz-a öldürmek üçin iberen buýrugyňyzdanam kyn görýän.

— Ýok, inim, kyn görme. Ana, at, ynha, ýarag, mün-de depiber, derrew alyp gelersiň. Sözüň dogrusy, nyşan getirmeseň, boýnuma alan zatlarymyň birinem edip biljek däl.

— Baý aga, şu buýrugy siz maňa buýurmasaňyzlaň, bolmasa, men salgy bereýin, bir adam iberiň, alyp geler. Men-ä dogrymy aýtsam, şonuň bilen bile gezip, köp öwrenişipdirin, şonuň tenine indi baryp ýaragam urup biljek däl.

— Ha-ha-ha-a! Onuň öli tenine ýarag urup bilmejek adam neneň öldürdikä? Ynha şu ýerde bir hili syr bar.

— Bolýa, baý aga, getiriň atyňyz bilen ýaragyňyzy, size nyşan getirip bereýin.

— Hanha, at eýerli dur, bar-da, mün-de gidiber. Me, ynha-da, ýarag.

— Äberiň — diýip, Allak, ýaragy alyp, aty münüp, obadan çykyp gitdi.

INÇE SYRLAR AÇYLYŞYNDA...

AÇYK hem dury asmanda ýyldyzlaryň ýaş gelniň şahy

çabydyna düzülen çaprazlar ýaly, asmana bezeg berip duran bir gijesi giden ymgyr çölüň bir nokadynda sansyz agyr süri goýun gara ýatakda gäwüş kakyşyp, gernişip, turşup, ýene ýatyşyp durdy.

Bu süriniň gapdalynda üç sany adam ýekeje çäyneklilik garaja tüňçäni taýly gezek oda goýup, gezegine çay içişip otyrды. Bu oturanlaryň biri gaýnap oturan tüňçäni otdan aldy-da, çümmügi bilen üç gezek ujypsyzja çayy tüňçäniň içine taşlap, otdan ýeňseräk süýşüp, çay içmäge oturdy.

Ol tüňçesiniň jüründiginden käsesine pagladyp, iki gezek agdardy-da:

— Aý, bolýa-da, dünýedir-dä, barysy geçer. Bir topary geçdem — diýip, öz başyndan geçen günlerini çay başynda gürrüň bermäge oturdy:

— Meniň kakam zordan ýykma-ýykylma öz gününü dolaýan garyp adamdy. Onuň öleni meniň ýadyma düşý ýaly düşýä. Ol biçäre üç sany çagany enemiň elinde ýetim goýup ötdi. Atamdan tüwelek galmansoň, enemiň ýeke özüne üç çagany idetmek gaty kyn düşdi. Biz gyşyn-ýazyn aýakýalaň-başy açyk gezerdik. Ynha, şo barmana gyşyň sowuk günlerinde menden beýleki çagalaryň ikisi hem keselläp, yzly-yzyna ýogaldy. Enemiň elinde ýeke men galdym, onda-da biziň günümüz öňküsinden gowy geçmedi.

Hawa, şeýlelikde, aradan iki-üç ýyl geçdimikä diýýän — bir agşam aýyň süýt ýaly aýdyň gijesi oganlar obanyň ortasyndan geçýän uly ýoluň üstüne oýnamaga ýygnanyşdylar. Olaryň arasyna menem eşigimi tazyň july ýaly edip, oýnamaga bardym. Ilki «çürrük depdi», soňra «basyrды», «setdar-metdar» ýaly oýunlar oýnap, giçden soň dagaşdyk. Men ýekeje özüm ilerden öýümize gaýdyp gelýärdim welin, öýümize ýakynlaşamda, dolananymyň eşekgeriş kepbesiniň kölegesinde bir gaýmalaşyk görüldi. Men bu gaýmalaşygyň duşuna gelemde, kölegede duranyň kakamyň doganoglanydygyny tanadym. Onýança bir garry heleý kepäniň aňyrsyndan ejemi yzyna düşürip geldi-de, kakamyň

doganoglany bilen ony elleşdirip, bir zat-bir zat diýip, hymyr-symyr etdi. Men bu ýagdaýy görüp, üstümden suw guýlan ýaly bolup, duşlaryndan geçip gitdim. Baran gapym hem bir daşkyrak garyndaşymyzyň öýi boldy. «Be, bular henizem ýatmandyr-aýt» diýip, gapylaryny açdym welin, öýde üç sany garry heleý, üç sanam ýaşulurak adam, birem selleli molla otыр. Men bir aýagymy öýe atyp, ikinji aýagymy atmankam, söýä ýaplanyp duran garry aýal gursagymdan itekläp: «Bar, git-de, ýat» diýdi. Menem gelip işigimizde ýatdym, ýöne näme iş bardygyna düşüniş bilmedim... Hawa — bu işden soň üç gün dagy geçipdi öýdýän — bir görsem, kakamyň doganoglanynyň aýaly uly ili bilen nadaraçylyk edip, hem ärine, hem ejeme sögüp aglaýa. Ol bir gün aglap goýmady, iki gün aglap goýmady. Ony äri düýe ýenjen ýaly edip, telim sapar ýençdi. Men: «Näme üçin gelnejem aglaýa?» diýip, illerden soraýadym, maňa «Äri bilen sögüşipdir» diýip jogap bererdiler. Men oglanam bolsam, bir zat bardygyny bilýädim, ýöne näme iş bardygyny açyk bilmeýädim. Şeýlelik bilen, aradan ýene birnäçe wagt geçdi, gelnejem birneme köşeşdi, ýöne ejem bilen it-de pişik ýaly boldy. Ynha, mundan soň kakamyň doganoglanynyň bukdak-sukdak edip, ejemiň ýanyna gelip ýatýandygyny aňladym. Ýöne welin birnäçe wagtdan soň ýene gelmesini goýdy. Ondan soň gelnejem hekgerip, ejem horlanmaga başlady. Ol ýeke oturan wagtlarynda, hiňlenip aglardy, men onuň aglanyna dözmän: «Eje, saňa näme bolýa?» diýip sorap, özümem aglardym; ikimiz oturyp aglaşardy. Bir gün ikimizem aglaşyp oturdyk welin, ejem sesini goýup, gözlerini-ýüzlerini süpürişdirip, bütin bolan işleri maňa aýdyp berdi. Şondan soň men ejemi kakamyň doganoglanyna zor edip dakandyklaryny, kakamyň doganoglanynyň bolsa birnäçe wagtdan soň ejeme seretmän taşlandygyny, günüsiniň bolsa ejeme her hili şyltaklar edip, öldir ýaly urduryp, heşelle kakýandygyny bilip galdym. Dogrudanam, ejem pahyryň guni bir bolsa, urşy iki boldy, agam ony urup-urup, üstünde piliň sapyny kül-owram ederdi. Ejem pahyr özünden

gidip, seňseläp galardy. Ol urlan wagty, men öýe gelip bilmän, daşarlarda aglap gezerdim. Bir gün ikindinaralar — bilmedim, nämäniňdir üstünde — agam ejemi ullakan agaç bilen urup seňseletdi. Ejem pahyr uzyn gije öljek bolup, hyrkylap ýatdy. Men bolsam onuň başujunda aglap, uzyn gijäni uklaman geçirdim. Şondan soň ejem üç-dört günläp duz datman, aglap, daşary çykman ýatdy. Onuň gözünden akýan ýaşlaryna men çydap oturyp bilmeýädim. Men öýe girmän, daşarlarda oglanlaryň oýnaýşyna seredip oturýadym, hiç oýnasym gelmeýädi. Iller agşam nahara ýygnananda, men daşarda ýekeje özüm oturýadym. Bir gün, daşary ýagşy garaňkyransoň — iller agşam naharyna ýygnanypdylar — men ejem öýde aglap oturansoň, öýe barasym gelmän, garaňkyň içinde ýekeje özüm goňşymyzyň kepbsine ýaplanyp otyrdym.

Birden öýümiziň içi ala-burugsy bolup, gyzyt ot bolup durubardi. Men zöwwe ýerimden galdym welin, bir zat gyzyt ot bolup labyrdap, işigimizden çykdy-da, aýylganç ses edip, hataryň işigi bilen ökjäni göterdi. Men gorkyma duran ýerimde özümden gidip ýykylypdyryn. Meni birhaýukdan soň tapyp ýygnapdyrlar. Ýañky gyzyt ot bolup çykan ejem biçäre bolsa nätjek!.. Ol pahyr özüni otlapdyr.

— Ah! Öldümi?..

— Hawa, ölüpdür! Biçäre ejem bu dünýäň azabyndan dynypdyr... Ýumruk ýaly ogluny ýurtda ýalňyz taşlap gidipdir... Wah!.. Ynha, meniň gören günlerim — diýdi-de, ol hamsygan ýaly edip, owurtlan çayyny ýuwdup bilmän, elindäki käsesini ýerde goýdy. Birsalym başyny aşak salyp oturyp, özüni raslansoň, ýüzlerini süpürişdirip, ýene gürrüň berip başlady. — Hawa, men ejemden gorkup, bir aýlap kesel bolup ýatdym. Bir aýdan soň aýak üstüne galyp, yraň-daraň gezip ýören günlerim obada biri hudaýýoly etdi. Obanyň oglan-uşaklarynyň barysy hudaýýola gidensoňlar, ýaş bökjäp duran höwesjeň ýürek, menem illerden soň hudaýýola ugradym. Hudaýýoly edilýän ýeriň bäre çetinden baryp, bir

öýüň gapdalyna ýaplanyp ýygrylyp oturdym. Hemişeki bile oýnap ýören oglanlarymyň bary daşrakda üýşüşip — Sary, Sary; Sarynyň ejesi özüni özi otlap ölüpdir-dä... neresse ýetim galypdyr-da... — diýşip, pyşyr-da pyşyr gürrüň edýäler. Onýança Oraz aga diýerdiler, bir oňat adam bardy «Baryň, oglanlar, oýnaberiň, beýdişip durmaň» diýip, maňa seredişip duran oglanlary dargadyp «Al, oglum, çorbaňy iýiber» diýip, öňümde bir okara çorbanam getirip goýdy.

— Görýämiň, il içinde her hili oňat bendeler bar-da!

— Wah, hawa-la, Oraz aga ýadyma düşende, hemme adam şonuň ýaly rehimdar bolaýsa bolmaýamy — diýýän.

— Hawa, men — keselden höňküräp turan; öler ýaly iýdim. Çorbany iýip bolan badyma, ýaňky adam: «Al, oglum, geýimleriň ýyrtylypdyr, olary çalşyryp, muny geýersiň» diýip, oglunyň täzeje köýnek-balagyny getirip berdi. Men — Taňryýalkasyn — diýip, elinden aldym; epleşdirip, goltugyma gysdym-da, şol ýerden özümiň dogan obamy ymykly taşlap çykyp gitdim. «At — ürken ýerinden, är — gorkan ýerinden» diýenleri. Şondan soň özümiň dogan obama barmaga aýagym-da çekmedi.

Hawa, şol ýerden çykyp gidişime bir baýa talaban durdum. Şol günden başlap, onuň-munuň gapysynda talaban gezip ýörşümdir. Meret arçynyň gapysynda talaban gezemde bolsa, onuň aýaly meni tas bialal öldären eken. Indiki galan ömrüme Durda minnetdardyr. Meret arçynyň gapysyndan turup ugramda: «Indikide iki heleýliň işiginde gezmen» diýip, özüme söz berdim. Indem iki heleýlem bolsa, jähennem, gapysyndan gaýrarak, gel äý şu Hydyr gezen sähralara-da bir syn edeýin diýip, şu garaýatakda gäwüş kakysyp ýatan goýunlaryň hojaýynyna çopan durdum. Bu goşa-da Durdy gelyä, biz ýene-de onuň bilen bir ýerde. Näçe wagtdan bärei baý aýallarynyň iňirdili sesleri gulagyma gelenok, şoňa-da şükür edip aňyrsyna ýetip bilemok — diýip, Sary sözüni soňlady.

Sary sözüni soňlasa-da, onuň oda seredip oturan

ýoldaşy otdan gözünü aýyrmady. Ol häzir misli Sarynyň gürrüň beren wakalarynyň içinde gezip ýören ýalydy. Gürrüňçi özüniň durmuşyny hekaýa etmäge başlandan, ody gujaklajak ýaly bolup, käýarym bir: «Hä» diýip, owsunyp oturyşyndan onuň üýtgeşik duýgudadygy bildirýärdi. Gürrüňçiniň sesi heniz hem onuň gulagynda ýaňlanyp durdy; önünde ýanyp duran ot misli wakalaryň meýdany şekilinde bolup, berlen gürrüňler oduň içinde janly obrazda görnüp, gelip-geçip duran ýalydy. Ol bu wakalary öz durmuşy bilen deňäp görýärdi. Beýle pida durmuşlaryň, beýle geçmişleriň ot içinde bihuda kül bolup ýanyp gidýändigini görýärdi. Ol birden ýüregine ot ýapyşan ýaly bolup:

— Ah!.. — diýip, gursagyna urup, ýagşy birsalym ýüzünü aşak salyp oturdy-da, ýüzünü galdyrdy, uludan bir demini alyp — Aý, Sary jan, inçe syrlar açylanda, ahyryna çenli açmak gerek. Entek açylmadyk syrlar kän!.. — diýip, özi gürrüň bermäge başlady:

— Menem başymdan köp şumluklar geçirdim. Meniň atam, kakamyň kakasy, Halaçda bir baýa bergidar bolup, bergisini üzüp bilmeýä. Ol baýyň ogly bir gun gelýe-de, algysynys ýerine onun seýýen gyzyny zorlap alžak bolýa. Kakam ol günler ýaňy ýetişip barýan ýigdekçe ekeni. Gyzlaryny bermejek bolup, garşylyk görkezýäler. Gyzlaryny goraýalar. Ýöne welin ol ýurtda ýaşap bilmejeklerine gözleri ýetýä. Ana, ondan soň emiriň soraýan ýerinde durup bilmän, bergidar bolup, Mara gaçyp gelýäler.

Syryň üsti indi açylýa. Weli baý meni nähak ýerden ogry tutup, gazamada saldyryp, Sibire ibertjek bolanda, men näme etjegimi bilmän, guduzlan it ýaly başymy onda-munda urup ýördüm. Ynha şol günler Bekmyrat baýyň ýanyna dalda isläp barsam, ol maňa: «Durdyny öldürip gelseň, işiňden azat etdireýin, gelniňi getirip, üstüňe öý tutup bereýin» diýdi. Men şu mahala çenli siziň araňyzda goýun derisini geýen möjekdim, emma şu gün derimi sypyrdym.

Men şu güne çenli siziň araňyzda Durdynyň başyny Bekmyrat baýa

engam etmek için gezyädim. Men Durdynyň janyny almak kastynda jellat azmly, pyçagymy dyngysyz çarhlap ýörýädim. Şol çarhlanan jöwheriň sapyndan şeýle berk tutup, Durdynyň kükreginden dikmäni hiç ýadyndan çykarmaýadym. Onuň ýaş, ter bedenini para-para etmäge mydam taýýardym.

Emma Durdynyň ýoldaşyna sadadan mylaýymlygy, iň agyr, kyn ýerlerde sarsmaz ýürekliligi, batyrlygy meni özüne ýesir etdi.

Bekmyrat baý bilen Weli baý meni şeýle bir agyr güne saldy: töwerek-daşym düýpsüz giden uçurymly gorp bolup galdy. Gozganmaga mejal ýok, bir gadam basmaga ýer ýok. Nirä gozgansaň, dik başaşak gaýtmaly, ýapyşara-da ýapyşalga ýok. Şol duran ýeriňde-de depäňden daş ýagyp dur, wagtyňam kesgitli.

Ynha, dostlarym, Bekmyrat baý bilen Weli baý meniň üstüme neneňsi günler getirdi.

Emma şol durmuşda maňa bir Syrat köprüsi ýaly çykмага ýolam görkezdiler. Şol ýol bilen çykan ýerimde-de maňa Bekmyrat baýyň «behişdiniň» işigi iki ýanlaýyn açylmalydy, onuň içinde hüýr gyz hem elini salgap, meni çagyryp otyrды.

Ynha, dostlarym, maňa: «Şol duran ýeriňden aman-esen çykyp, şol hüýr gyzyň ýanyna diňe Durdynyň janyny alyp, şonuň üstüne münüp, uçup ýetmeli — diýdiler. — Eger-de şeýle aýşy-aşrata ýetmek islemeýän bolsaň, onda sen akmak ekeniň, saňa bu dunýäde ýaşamagam gerek däl» diýip, Weli baý бүтін güýjüni ýygnap, şol duran ýerimden dik başaşak edip, iberjek bolup durды.

Şol çykgynsyz gara günden gutulyp, Durdynyň janynyň üstüne münüp, uçup, şol hüýr gyzyň ýanyna ýetmek üçin bolsa men siziň arañyzda ýüzüme gara perde çekip gezdim.

Şu jöwher maňa şirmaýy sapyndan berk gysymladyp, asmandan şaglap inende, Durdynyň bedenine ýetmäge iki barmak galanta, iň soňky aýgytly halat boldy. Şol halatda meniň ynsanlyk wyždanym oýanyp,

ýüregimden özüniň demir penjesini uranda, çydaman «a-a-h-h-h-!!» diýip gygyran owazym meniň ýüzümden perdäni zyňdy. Durdynyň janynyň üstünde hüýr gyzyň ýanyna uçup barmakdan elli bizar geçdim. Men gara ýerden ýer tapman, at sagrysyny ýassanyp, at arkasyny düşenip, gök bulutlary ýorgan edip, şu ümmülmez giň çöllerde ýatyp-turup, ömür geçirmeli boldum. Durdy bilen gan dogany boldum. Şol halatdan bäre Durdy — meniň doganym, Durdy — meniň dostum. Durdy — meniň ýoldaşym — diýende, Durdynyň bir ýerden gelip, atdan düşmegi Allagyň sözünü kesdirdi.

PERIŞAN HAL

BEKMYRAT baýyň toparynyň Uzuga görkezýän gününü it görse, gözi agarardy. Ol bu ýerde hiç bir saladan bolman, bütinleý aýak astyna düşdi. Bekmyrat baý Uruk hakynda «Men muňa zyndan guraryn. Mydam dişi yşyraman geçer» diýen gepini gögertdi.

Çary Myrat agany öldüren-den soň, Uruk biraz tolgunjyrajak boldy. Netijede öz gününü öňküden-de agrałtdy. Durdy Çaryny öldüren-den soň bolsa, Uruk Bekmyrat baýlaryň toparynyň barysynyň gözüne — gara, gerşine çiş bolup görüldi. Olar ganlaryny Urukdan üzüläýjek boldular.

Uruk şeýle agyr güne düşse-de, Täçsoltanyň gözüne onuň günü agyr görünmeýärdi. Ol: «Şunuň ýassygy çekilmese, meniň içim sowamaz» diýip, ep-esli wagtdan bäre onuň ýassygynyň çekilmeginiň hem aladasyny edýärdi. Şonuň üçin-de Täçsoltan: «Meni kakyn eýeläpdir, men dälirejek» bahanasy bilen ep-esli wagtdan bäre Seýidahmet işanyň aýagyna ýykylyp, oňa berk ýapyşýardy. Ol wagtal-wagtal Seýidahmet işanlarda on-on baş gün bolup gaýdýardy. Kämahal bolsa işan agasy bilen ikiçäk oturyp, Uruk hakynda gybat etmäge-de wagt tapýardy. Täçsoltan ýekelikde, ýagdaýyny tapyp, Uzugyň näçe gybatyny etse,

Seýidahmet işan ony şonça-da gyzyklanyp diňleýärdi. Käwagt Eneküti hem bu gybata goşulyp, piri bilen Täçsoltanyň tüýs ýüreginden turýardy.

Täçsoltan Uzugy näçe ýigrenýän bolsa, Seýidahmet işan ondan hem beter ýigrenýärdi, sebäbi ol Uzuga ýüzüni dyrnaçakladanyny hiç ýadyndan çykaryp bilmeýärdi, Orazsoltan eje bilen Ogulnyýaz ejäniň bir wagtky galmagal turzup gidenleriniň ahmyryny hem Uzukdan çykarmak isleýärdi; ogly Çerkez işanyň sakgalyny syrmagyna-da Uzuk sebäp boldy diýip, Eneküti oňa birin-birin gürrüň beripdi. Ony eşidende, işan otly köýnek geýipdi. Şondan bäri işan elinden gelse, ýedi kelleli aždarha bolup, ony diri ýuwutmaga taýyndy; Berdi bilen Uzuk ikisiniň Bekmyrat baý bilen Çerkez işanyň atlaryny münüp gidenini ýatlanda bolsa: «Olar adamzat jynsyndan däldir, adam suratynda inen ahyrzaman möjekleridir, olar alamatdyrlar, olaryň eden işlerine aý-gün hem çydam edýän däldir» diýip jibrinýärdi.

Işan bilen Täçsoltan ikiçäk oturyp, Uzuk hakynda sözlemäge maý tapan wagtlary, ony ýerden alyp, ýere salýardylar.

Şeýle gürrüňleriniň netijesinde bir gün işan:

— Ol ynsan jynsyndan bolmadyk oglan-a pälinden tapdy. «Adam adamdan gutular, adam pälinden gutulmaz» diýenleri boldy. Bekmyrat baý ondan gutuldy. Ol pälinden gutulmady. Indi ol şol Aşgabatda gazamatda çüýräp galar. Ýöne bu aýal siziň maňlaýyňyzdan aýrylmaz gara bolup galdy-da. Sizem, inşalla, päliňiz gowy bolsa, ondan gutularsyňyz — diýip Täçsoltanyň ýüzüne garady. Täçsoltan, işanyň bu sözünden arka tapynyp, haýýarlyk bilen gözüne ýaş getirdi. Işan oňa — Goýuň, aglamaň — diýende, Täçsoltan:

— Men neneň aglamaýyn?! — diýip hamsygdy. — Şol heleýden ýaňa däliremegime az galdy. Henizem size yhlas bilen ýapyşalym bäri, ýüregim biraz aram tapdy. Ýogsam eýýäm zyr-däli bolup, ümdüzime çykyp gidýädim.

Hiý, işan aga, doga-tumar bilen şol ýurt ýykan heleýiň bir çäresini

edip bolmazmyka? Şonuň däli-telbe bolup saçyny selkildedip, ümdüzine çykanyny görmesem, men özüm dälirejek. Meniň ýüregimde takat ýok — diýip, has haýýarlygyna tutdy.

Täçsoltanyň bu sözünden soň işan oňa ýiti-ýiti seredip:

— Täçsoltan, men size bir söz aýtjak — diýdi. — Ýöne bu sözden soň men siziň adyňyzy tutman, gyzym diýerin. Ynha, men size bir doga ýazyp bereýin. Indiki şenbe güni men Bekmyrat baýyňka bararyn. Şol gün siz ullakan howsala bilen şu doganyň üstüni açarsyňyz. Ana, şonda bu dogany maňa getirip okadarlar. Şol wagt men doganyň ýüzünde ýazylanlary okap, ol heleýden siziň ýüregiňizem, öz ýüregimem sowutmasam, ondan bärde ikimiziň ýüregimizdäki ýangyn asyl-ha köşeşmez. Ol aždahany gaçyran aýybygadymyň şu ýerde az wagt amanat goýlanda eden işlerini ýada salsam, ýöne lowlap ýanyberýändirin. Iň soňunda-da meni uly ile masgara edip, şu ýerden neneňsidir ýol tapyp, gaçyp gitdi. Şonda men aýtdym «Gören ýeriňde, gorpa sokup gaýdyberseňem, gany ýokdur» diýip. Bilmedik, Bekmyrat baýyň göwnüne näme geldi. «Ýok, men oňa şu dünýede görkezjek» diýdi. Netijede näme boldy? Bekmyrat baý görkezýänçä, ol onuň gül ýaly inisiniň başyny iýdi. Hany indi Çary? Ýok, bu heleýden bir gün öňürti dynyp bolsa dynmalydyr.

Dertdeşi bilen derdinişip, birneme içini gowzadansoň, işan ýaňky wada beren dogasyny ýazyp, Täçsoltanyň eline tutdurdy.

Seýidahmet işanyň Täçsoltan bilen belleşen şenbe güni hem gelip ýetdi. Bu gün işan, aýdyşy ýaly, Bekmyrat baýlara gelip düşdi. Bu gün Täçsoltanyň elinden gelen haýýarlygyny etmeli günüdi. Emma onuň äri Amanmyrat bir ýerik gidipdi. Şeýle-de bolsa, ol hyýanatly maksadyna ýetmek üçin haýýarlygyna başlady:

— Sen, heleý, köpbilmişlik edýäsiň! Seniň eliňden köp zat gelýä! Senden her zady oslaýmalydyr! Bu dogany görýämiň, bu dogany? Bu dogany seniň başbogyň ujundan çözüp aldym. Sen äriňe doga-tumar

etjek bolýasyň, ony däli-tentek edip, özüň ýaýnap galaýjaksyň welin, göreris! Häli agşam äriň gelsin bakaly, şatyny göräýmezmikäň... — diýip, Täçsoltan Uzuga ite diýmezini diýdi.

Agşam Amanmyrat gaýdyp gelende, Täçsoltanyň çyrypnaýşy öňkiniň dagynyň deňi dälidi. Ol äriň öňünden çykyp, gözlerini petredip, kükräp başlady:

— Wah, seretsene!.. Hiý, görsene!.. Ahyrym seni däli-tentek edip, sandan çykarjak-la ol heleý!.. Ynha, başbogusyndan aldym, şu saňa edilen doga. Hol, işan aga otыр, bar-da, doganyň aňyrsyna ýet! — diýip, oda-köze düşen bolup, dogany äriň eline berdi.

Amanmyrat derrew Seýidahmet işanyň ýanyna baryp, dogany görkezdi. İşan dogany okan bolup, Amanmyrat bilen ikiçäk daş çykdy. Daşarda oňa:

— Bu doga örän erbet doga, munuň edilen ýerlerini men häzir okap çözeýin welin, derrew oda atalyň, dolanyp dünýede gürrüň etmäň — diýdi. — Bu dogany hudaý görkezmesin! Heniz munuň edilmeli zatlaryndan edilip gutarmadyk ýerleri köp. Emma şol edilmeli zatlarynyň hemmesi edilip gutarylaýan bolsa, onda siz däli-tentek bolup, ömür açylman giderdiňiz. Bu dogany kiçi aýalyňyz edipdir — diýip, hymyrsymyr, küf-çüf eden boldy-da — bu doga hakynda soň gürrüň ederis. Derrew eltiň-de, oda atyň — diýip, ony Amanmyradyň eline berdi. Özi bolsa dolanyp, öňki oturan öýüne girdi. Amanmyrat şol duran ýerinde gahar-gazap bilen dolup galdy.

Ertirden bäri rehimsiz zalym baýrynyň şyltagyny, bet gybatynyň agyrlygyny çeken Uruk tamdyryň başynda nan bişirip duran ýerinde işan bilen Amanmyradyň tirkeşip, daş çykanlaryny görüp, bütinleý özüni ýitirdi. Ol nähili bolandygyny bilmän, ýapyp duran nanyny düşürdi; ýanynda nan salyp berip oturan Bekmyrat baýyň daýhany Torlynyň aýaly Gurbanjemala garap, Uruk:

— Ah!.. — diýip, sag eli bilen maňlaýyny tutdy-da — jan dogan,

«Bekmyrat baý Durdyny öldüripdir» diýen habary eşidelim bári, nähili gezip ýörenimi bilemok — diýdi.

Ýekeje doganymyň ölümünü eşidip, gözýaş edip aglap bilemok. Hol, Seýidahmet işan bilen ol zalym — ikisi tirkeşip çykdy... Şol maňa şyltak edilýän dogany okatjakdyr. Meniň ykbalym Seýidahmet işana galan bolsa, gara bagtymyň garaldygydyr, jan dogan... Meniň ýüregim çaşdy. Wah, dogan, Gurbanjemal! Bu gün meniň gara bagtymyň garalan günüdür! Bu gün meniňki ölümdir! — diýip, Uzuk elinden repidesini gaçyrdy; gyzgyn tamdyra maňlaýyny ýaplap, aşak oturdy. Onuň perişan halyna Gurbanjemalyň garyp göwni gyýçak-gyýçak gyýlyp, Uzuk bilen deň gözýaş saçyşyp, nanyny özi salyp, özi ýapyp, bişirip berdi.

Uzuk nanyny göterip öýe ýetip barýarka, äriň taýak alyp, öýüne girenini görüp, bütinleý ysgyndan düşüp, özüni ýitirdi; aýaklary çalşyp, zordan bosagadan ätlän ýerinde elleri diýen etmän, göterip gelýän nanyny dik duran ýerinden gaçyryp:

— Waý! — diýip, ysgynsyz ýykyldy.

Rehimsiz zalym är Uzugyň perişan halyna rehim etmän, ony elindäki taýakdan bir tutam galýança ýençdi. Uzuk şol ýykylandaky: «Waý!» diýşinden soň aglap, zalym äri, duşmanlary owazyma guwandyrmaýyn diýip, dolanyp sesini çykarman, surnugyp, özünden gitdi...

Ol birhaýukdan özüne gelip, töweregine seredende, tüýnükden düşýän Aýyň ýagtysyna pytraşyp ýatan nanlara gözi düşdi. Emma gijäniň nä wagtdygyny bilip bilmedi. Garaňky öýüň içinde gara gününüň tesbisini sanap, ep-esli wagt oturdy. Birneme özüni raslansoň, bu agyr pursatda Berdini ýatlady, ýarym-ýaş bolup: «Arman, pelek!.. Dat, pelek!..» diýip, zaryn owaz bilen pessaýja hiňlendi:

Otlara atdyň, pelek,
Suwlara itdiň, pelek;
Ýar wepasyn görkezmän,

Diri ýuwutdyň, pelek!..

Söwer ýarym gelmedi,
Ýürek odum sönmedi;
Zalymlaryň zulmundan
Gözüm ýaşı diňmedi.

Ýatsam-tursam ýadymda,
Berdi, söýgüli adyň,
Bir zerre wepa bolman,
Ýetdi maňa perýadyň.

Ýat edip söwer ýarym,
Gidirdim ygtyýarym,
«Ýar-ýar!» diýip, kül boldum,
Kime galar webalym?!.

Uzugyň bu hiňlenmesi, bir tarapdan, onuň dykyn alyp duran ýüregini birneme gowzadan ýaly etse-de, ikinji tarapdan, durmuşyndaky şumluklary birin-birin gözünüň öňüne getirip başlady. Ol ýüregine düşüp: «Ah!.. meniň günüm!.. Perýat!.. — diýip, iki eli bilen köýneginiň ýakasyndan berk tutup, ýokary galdy. — Ah, ýumrulmyş dünýä! Kim senden wepa gördi?!» diýip, şol durşuna içki dünýäsine berildi. Wagty gelende, adalatsyz, gabahat gara dünýäni ýakyp-ýandyrjak gaýnagly gözýaşlary gara gözlerinden gara ýere dökülip siňip gitdi. Bu ýagdaýda garaňky öýde uzak durmaga Uzugyň ýüregi takat bermedi. Ol giň ýalança, beýik asmana syn etmäge yranyp daş çykdy; öýüň kölegesini penalap, gamşyna ýaplandy. Beýik asmana, giň ýalança syn etmek bilen, onuň ýüregi giňemedi. Hasratly günüň agyr batgynyndan çykyp bilmän, gam derýasyna gark bolup oturdy. Asmanda aýyň ala bulut astyndan käte

görnüp, käte ýitip, birsyhly batmaga süýşüp, gidip barşyny Uruk özüniň sansyz muşakgatlar içindäki dadysyz durmuşynyň bihuda geçip barmagyna deňedi. Gara gözlerinden dyngysyz dökülýän gözyaşlaryny ol gyňajynyň ujuna süpürüp, kepetmek isledi. Emma süpürmek bilen gözyaş kepemedi. Gözyaşy kepetmek üçin ony bagtly durmuşyň höwesli gününüň el degmedik parçasyna süpürmek gerekdi. Hany Urukda ol? Urukda ne maksat goýdular, ne-de — myrat... Barysyny Bekmyrat baýlar ýykdylar, ýumurdylar, aýak astyna salyp depgilediler. Bekmyrat baýlar bilen bu göreşde Uzugyň salan hummary ala oturdy. Agyr döwür Uzuga demir penjesini uzadyp, Bekmyrat baýlara gül dessesin tutdurdy. Uzugyň atasyny öň öldürdiler, «Bekmyrat baý Durdyny öldüripdir» diýen şum habary ol dünýň eşitdi. Berdi Aşgabatda gazamatda galdy, enesi ýykylan ýurtda ýalňyz galdy. Uruk näçe mertlik bilen çydam etse-de, depesinden garaguş ýaly inen gara durmuş ony çydamdan aýyrady.

Ol ýürek ýangynyna çydam tapman, monjuk-monjuk dökülýän ýaş astynda gara gözlerini bimaksat bir nokada dikip, güýçli hasrat bilen gaýnap joşdy:

— Eý mähriban atam! Eý eziz doganym! Siz zalym ganhorlaryň elinden armanly ötdüňiz... Bir ýumruk ýaly garryny ýurtda garyp goýup gitdiňiz... Ýene ganly penjä gysylp galan men boldum! Men! Men!.. Men ejiz, men betbagt, näme üçin ölmedim?! Bu meniň ýaşadygym däl!!! Bu ganhor dörän bürgütler gana batan penjelerinde meni uzak saklamazlar. Bir gün meniň gyzgyn ganymy yrýa etmän içerler. Ýok! Men olara damja ganymy rowa görmerin! Duşman elinden ölenimden öz-özümü gark edip ölerin!.. — diýip, Uruk göni derýa tarap ugrady. Ol 7 — 8 metr belentlikdäki uçut gaýanyň gyrasyna bardy-da aýak çekdi. Soňra edil yzyndan kowgy gelýän ýaly hasanaklap, etegini topurdan doldurdy; saçynyň bir çogmagy bilen ony berk düwdi-de, gaýanyň gyrasynda oturyp, töweregine diň saldy. Gursagyny ýarara getirýän ýüreginiň gürsüldisinden başga onuň gulagyna hiç zat eşidilmedi. Ajal

karkarasy astynda Uruk ýene ejesini ýatlady. — Garp ýurduň garp sakçysy, jan eje, ölüm aty ýüwrükdir, meniň bialal ölüm habarymy ýüwrüp elter ýanyňa, otlar salar janyňa!.. — diýip, ol ümezläň gözlerindäki ýaş astyndan dolup akýan derýa seretdi. Ýňdarylyp akýan mes suw misli aňdarha ýaly çyrypýardy. Derýanyň girdaby gur-gur-r... edip, garaňky gijede aýylganç-aýylganç seslenýärdi. Yzly-yzyna gelýän tolkunlar kükregini gyra jalkyldadyp urup, çym-pytrak bolup gidýärdi.

Bu perişan halynda bulut ýaly gara saçlary hem çöşlenip, onuň aý dek ýüzüni basyrdy.

Asmanda aýyň kä buluda girip, kä çykyp durmasy-da Uzugyň perişan halyna çydam bermän, endişä galyp duran ýaly bolup göründi. Onuň bulutdan biygtyýar çykyp, Uzugyň ýüzüne nazar salmasyndan bolsa — Men beýle pida durmuşyň geljekde diri şaýady bolmalydyryn — diýen many aňlanan ýaly boldy.

Uruk şol perişan halynda Berdini ýatlady:

— Ah, men öz ýaryma gowuşman, tä ahyrky demime çenli ony diňe ýat edip ölmeli boldum! Berdi jan!.. Zalyň ganhorlaryň, zulmatdar är bilen hyýanatdar güniniň zulumynda meniň ýaş ömrüm armanly küň boldy!!! Bu zalymlar meniň nähak ganyma galdylar. Ejizler ganyndan doýmadyk Bekmyrat baýlar meniň oýlaýan pikirimiň — oýlamaz, görýän gözlerimiň — görmez, sözleýän dillerimiň sözlemez bolanyny görüp, heşelle kakysyp güler.

Goý gülsünler, men olaryň agymy aglamaklaryny islämok. Il içinde meniň bialal ölümimi ýatlaryndan çykarman, uzak wagt gürrüňimi etjekler köpdür. Berdi jan, käşgi seniň bir wagt gazamatdan çykyp, meniň bialal ölümimi eşitjegiňi bilsemdim, onda men: «Ganymy Bekmyrat baýlardan sora» diýerdim...

Onuň başyndan geçen agyryklar bir-bir gözünüň öňüne gelmäge başlady. Kakasynyň böwediň başynda gana bulaşyp ýatany ýadyna düşdi. Durdynyň syçrap çykan gyzyň ganlary onuň gözünüň öňünde

uçganaklaşyp başlady. Berdi onuň gözüne eşikleri ýyrtyk, hor, çişňirt uzyn, dyrnaklary alynmadyk, saçy-sakgaly syrylmadyk, bulaşyk bolup göründi. Ol dodaklaryny çalaja gymyldadyp pyşyrdady:

— Ah... Berdi jan... men saňa işanlarda aýtmanmydym: «Meniň ykbalyma ykbalyňy deňeme» diýip. Ynha, gördüňmi, indi meniň ykbalym seni nä günlere saldy?!

Garyş boýdan galdyran mähriban enem!.. Men: «Kelläm agyrýa» diýemde, neneňsi kökenekler bolup, üstümde gara bagryňy gerýädiň... Men gulgagymy tasadyp, keýik owlasy ýaly bökjekläp oýnamda, gapdalymdan syn edip, neneňsi guwanýadyň...

Wah, eje jan, belki, şu mahal başga bir gürrüňe kelläň gyzyp, meni ýatlaýanam dälsiň... Ýatla meni, jan eje, ýatla!.. Düýn Durdynyň ölüm habaryny eşiden bolsaň, ertir meniňem bialal ölüm habarymy eşidersiň... Garyp ýurtda garyp galan, jan eje!.. Eje jan!.. — diýip, Uruk yzly-yzyna çalajadan pyşyrdady:

— Dünýedäki in süýji umydym Berdi jan, seniň bir wagt gazamatdan çykyp geljegiňi, irde-giçde saňa-da gowuşjakdygymy bir bilsemdim... onda şu ajalyň öňüne elimi daldalap saklanjak bolup dyrjaşardym... Käşgi sen diri bolsaň bolmaýamy, ýalňyz dogan Durdy jan!..

Ýok!.. Hiç biri ýok, töweregim boş. Ýeke galdym!.. Bir ýerden diriçilige yş görüňän bolsady, men ahyrky demime çenli şol yşyga tarap ylgardym, ömrümi şol yşygyň ýolunda sarp ederdim... Ýol galmady. Bütün ýolumy Bekmyrat baýlar kesdi. Ýekeje ýol goýdular, olam... ölüm ýoly boldy — diýip, Uruk uçut gaýanyň üstünden ajalyň goýry ýerine özüni oklady. Agzyny açyp-çyrpynyp ýatan ümmülmez derýa ony salymyny bermän ýuwutdy.

Uzugyň özüni oklan gaýasynyň beýle ýanynda Bekmyrat baýyň daýhany Torly öküzleri güzerden suwa ýakyp durdy. Ol Uzugyň özüni gark eden ýerine gele-gelmäne, geýimi-zady bilen dik başaşak özüni oklaýşyna görünmez boldy. Ol heniz hem ýüze çykanok. Belki, Uruk,

suwuň aşagynda boýnundan dolap alyp, ony hem gark edendir. Gark bolany gutarjak bolýan emelsizleriň bolýany hem şol. Onuň entek bize mälimi ýok. Ýöne biz suwuň üç-dört metr aşagyny görýän bolsak, olaryň arasyndaky aýgytly jan dalaşygyny görerdik. Torlynyň ýekeje sekunt osallygynyň olaryň ikisiniň hem gark bolmagyna sebäp boljagyny açyk bilerdik.

Uzugy ölüm howpundan gutarmak, özüni hem gark bolmak belasyndan saklamak üçin çümüjiniň şu mahal üç-dört metr suw astynda edermenlik bilen edýän başarnykly hereketlerini görýän bolsak, akylymyz haýran galardy.

Ol Uzuga eli degenden, birazajyk-da mütdeti biderek ýitirmän, şeýle başarnykly çalasyňlyk bilen onuň edil ýeňseçukuryndan saçyny eline berk orap alşyna iki aýagy bilen ýeri ykjam depip, suwuň ýüzüne çykdy-da, özüni ýitirmän, gyrany peýläp, ýüzmäge başlady. Kä çümüp, kä çykyp, ýüzüp gelşine ol özüniň berdaşly goly bilen Uzugyň iki egninden ýokarsyny suwa degirmän, howada saklap gelýärdi. Şeýle bolsa-da, entek howp, gorky näçe diýseň güýçlüdi. Jeýhun bolup akýan derýa aýylganç ses bilen köwlenip, ýele ýanyndaky aýlawa bulary näçe diýseň çekýärdi.

Biziň ýüzüjimiz bilen derýanyň arasyndaky jan dalaşygy güýçlenip, iň soňky derejä ýetdi. Sagadyň her bir sekundy bir gezek jan diýip urýan bolsa, bir gezek ölüm diýip urmaga başlady. Derýanyň aýlawy misli ýuwardarha bolup, özüniň gaýnagly joşgunlary bilen towlanyp owsun atyp, Torlyny demine dartmaga başlady; güýç bermän, onuň iki aýagyny hem özüne tarap dolap aldy. Ýüzüji бүтін edeni, gaýraty bilen berdaşly bedeninde näçe güýç bar bolsa, ýygnap, ýelä gyýalap näçe diýseň ýüzýärdi. Sanalgy sekuntlar içinde agyr gara döwrüň gurbany bilen birlikde ýa ajalyň agzyna diri düşjekdigine, ýa-da derýanyň kenaryna salamat çykjakdygyna onuň gözi ýetýärdi. Emma bu aýgytly hadysanyň haýsy biriniň üstün çykjakdygyna akyly çatmaýardy. Şeýle-de bolsa, ol

öz ygtyýaryndaky ynsany dilsiz ýaga berip, ýeke öz janyny salamat gutarmagy hem islemeýärdi. Ynha, şol maksat bilen Torly dyngysyz hereket edýärdi, deňsiz gara güýjüň garşysyna aýgytly göreş alyp barýardy. Onuň bu wagtky gaýratly, edenli, namysly berk göreşi ýöne bir suw bilen göreş hem däldi. Onuň bu wagtky göreşi ýumrulyp barýan köne durmuşyň agzyna alan awuny onuň agzyndan alyp galmagyň göreşidi, gabahat gara döwrüň gurbany bolan in ýagşy ynsanyň diriçiligini saklamaklyk ugrundaky göreşdi. Şol sebäpden hem ol golundaky ynsany gabahat gara durmuşa gurban edip, ganymlar göwnüni galkyndyrmak islemeýärdi. Ynha, näme üçin bu ýigitde şeýle güýç, şeýle kuwwat, şeýle eden, şeýle gaýrat peýda boldy. Onuň bu wagtky göreşi aýgytly göreşleriň bir görnüşidir.

Girdap olary öz ygtyýaryna geçirdi. Emma ynsan balasynyň şeýle başarnykly hereketiniň garşysynda tebigatdaky şeýle deňsiz gara güýçler hem öz isledigini edip bilmeýär. Aýlaw okaralap aýlanýar, misli gara ýylan ýaly çyrpynýar, bularyň ikisini hem bir demde ýuwutmak isleýär, emma başarmaýar. Biziň ýüzüjimiz ygtyýaryndaky ynsany dilsiz ýaga gurban etmezlik maksady bilen heniz hem başarnykly hereket edýär. Ol özüni ýitirmeýär, maksadyndan dänmeýär. Ol — maksat bilen ýugrulan ynsan balasy. Ol Uzugy çykarmak maksady bilen gyrany peýläp ýüzýär. Emma girdap bilen onuň arasyndaky göreş entek gutaranok. Haýsynyň üstün çykjagyny aýtmak hem kyndy...

MAZMUNY

Hydyr Derýaýewiň döredijilik ýoly	5
Kimiň daragynyň sesidi?	13
Göç gelýärmä ýa — gözeli?	15
Garaşylmadyk sawçy	26
Syrly çakylyk	36
Ýazgymy?	41
Düwün çigişse üzýärdiler	59
«Iki at depişer, arasynda eşek öler»	78
Daşy jähed, içi möjek	101
«Eýeli» hüjre	116
Gadyrly myhman	132
Hakyky hossar	138
Enekütiniň soňky «oýny»	149
Kowgy	167
Çopan aganyň goşunda	169
Meret arçynyň maslahaty	174
Ahalda	178
Kynyş baýyň ahmyry	206
Suhan gatynyň «sylagy»	211
Kär täzelemek düşdümü?	219
Diwalda	248
Durdy talap ugrunda	268
Ýaşamaga ýer galdymy?	285
Töhmet belasy	300
Inçe syrlar açylyşanda	319
Perişan hal	325